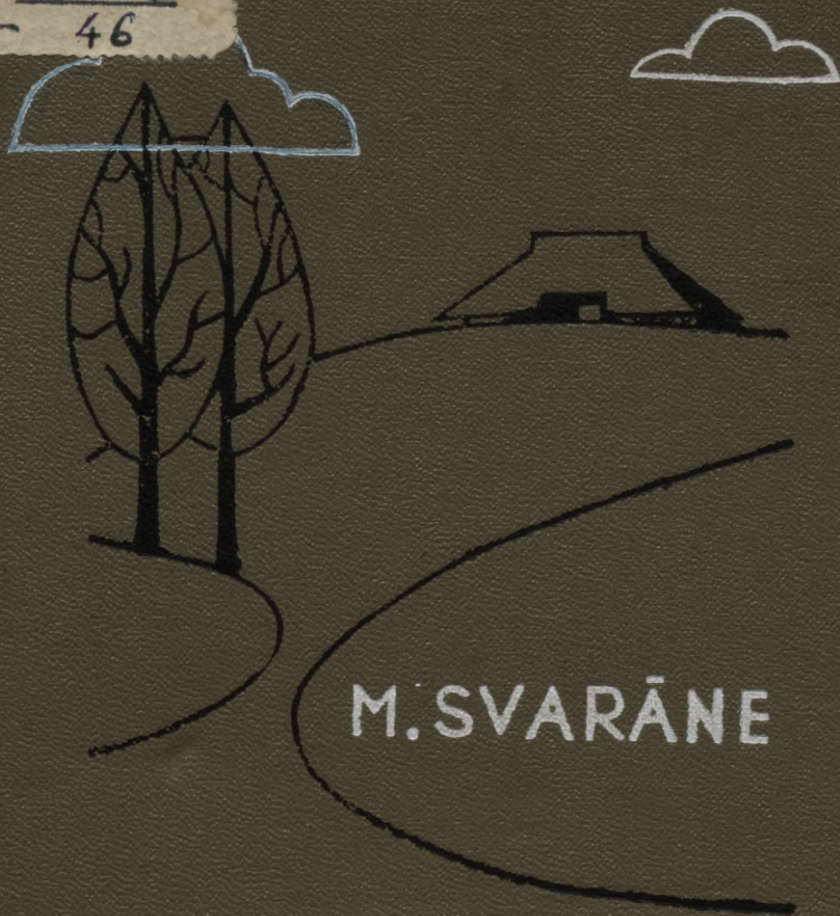

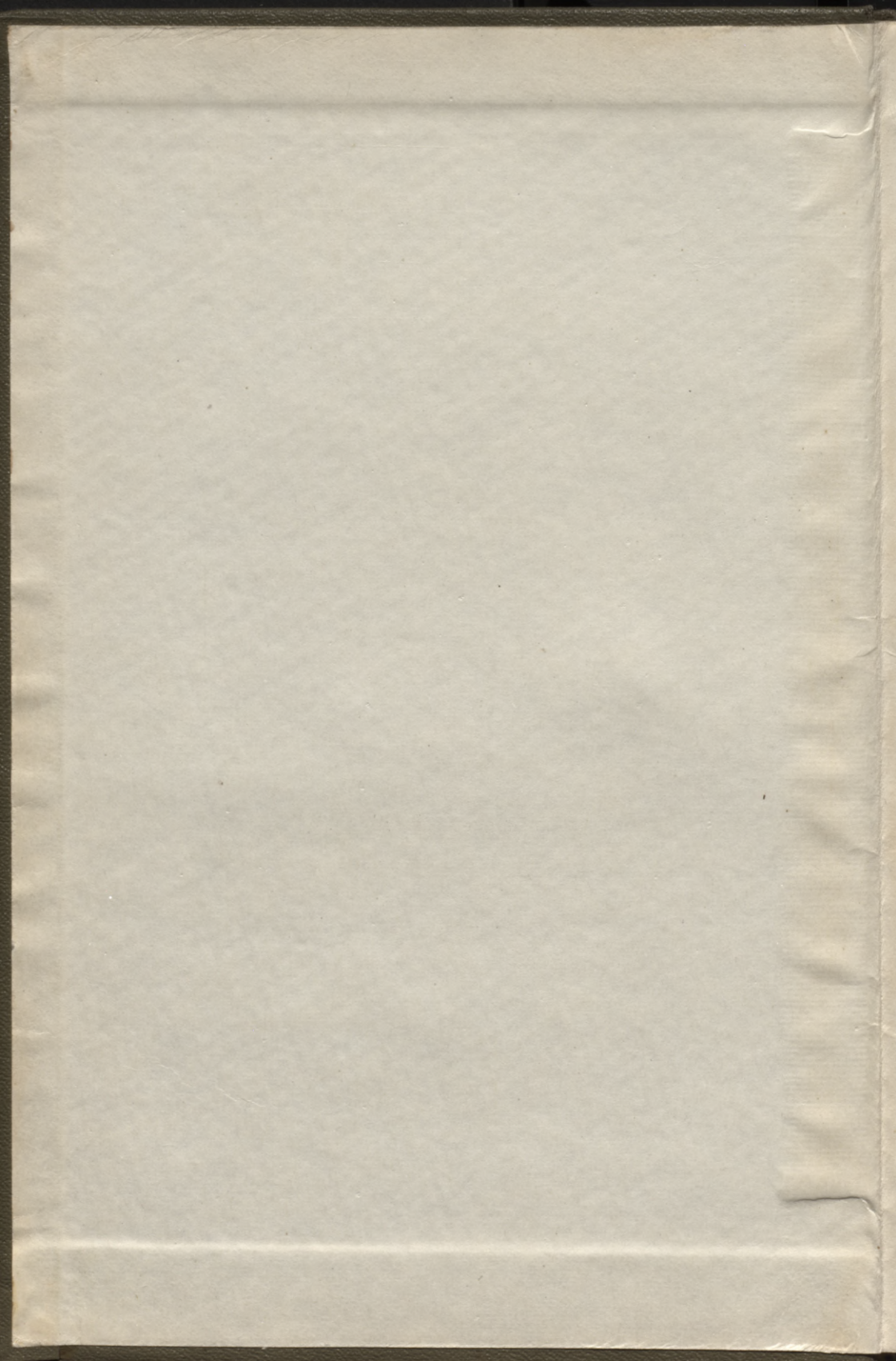
71-4
46

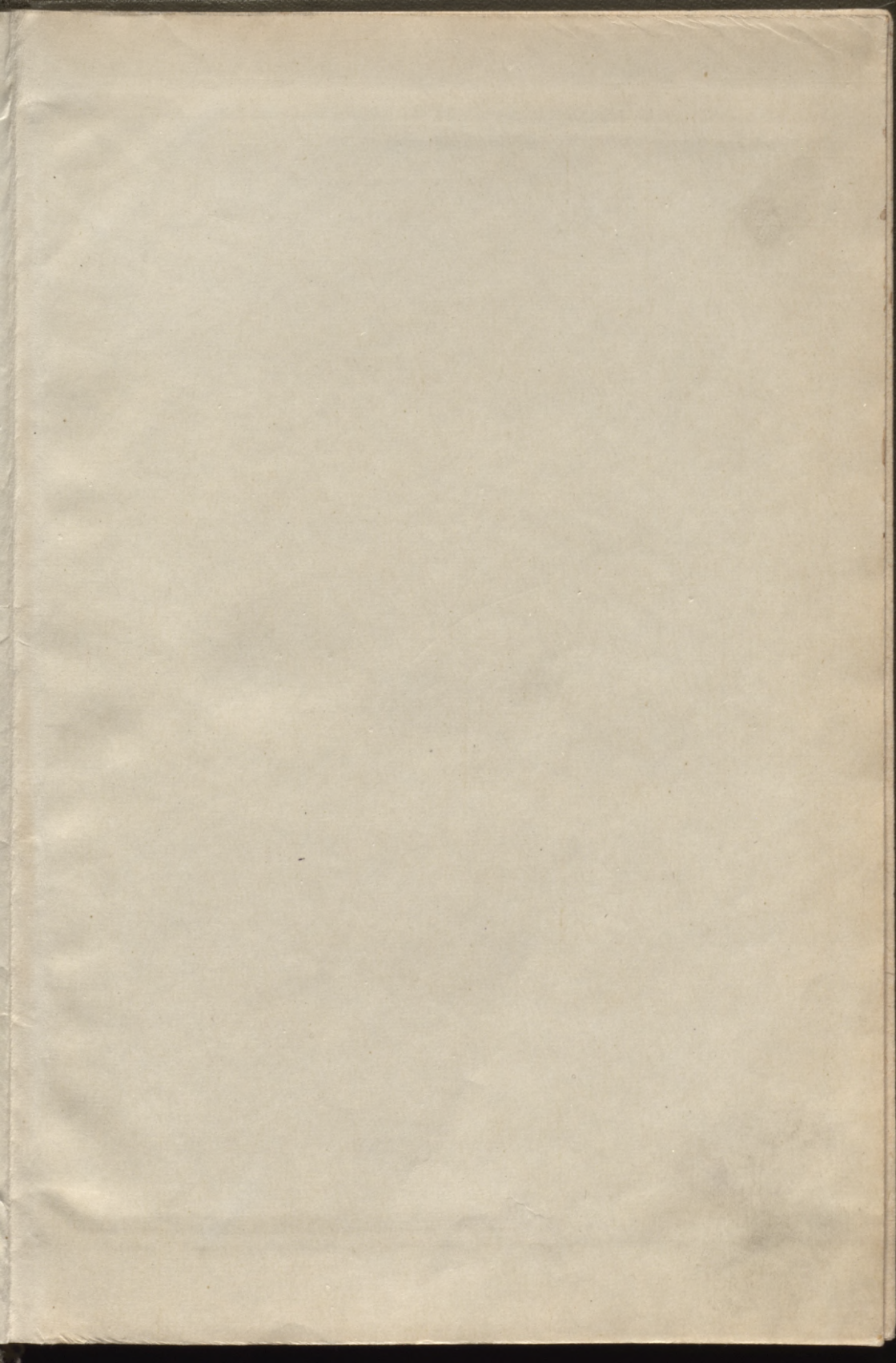

M. SVARĀNE

SAIMNIEKS UN KALPS

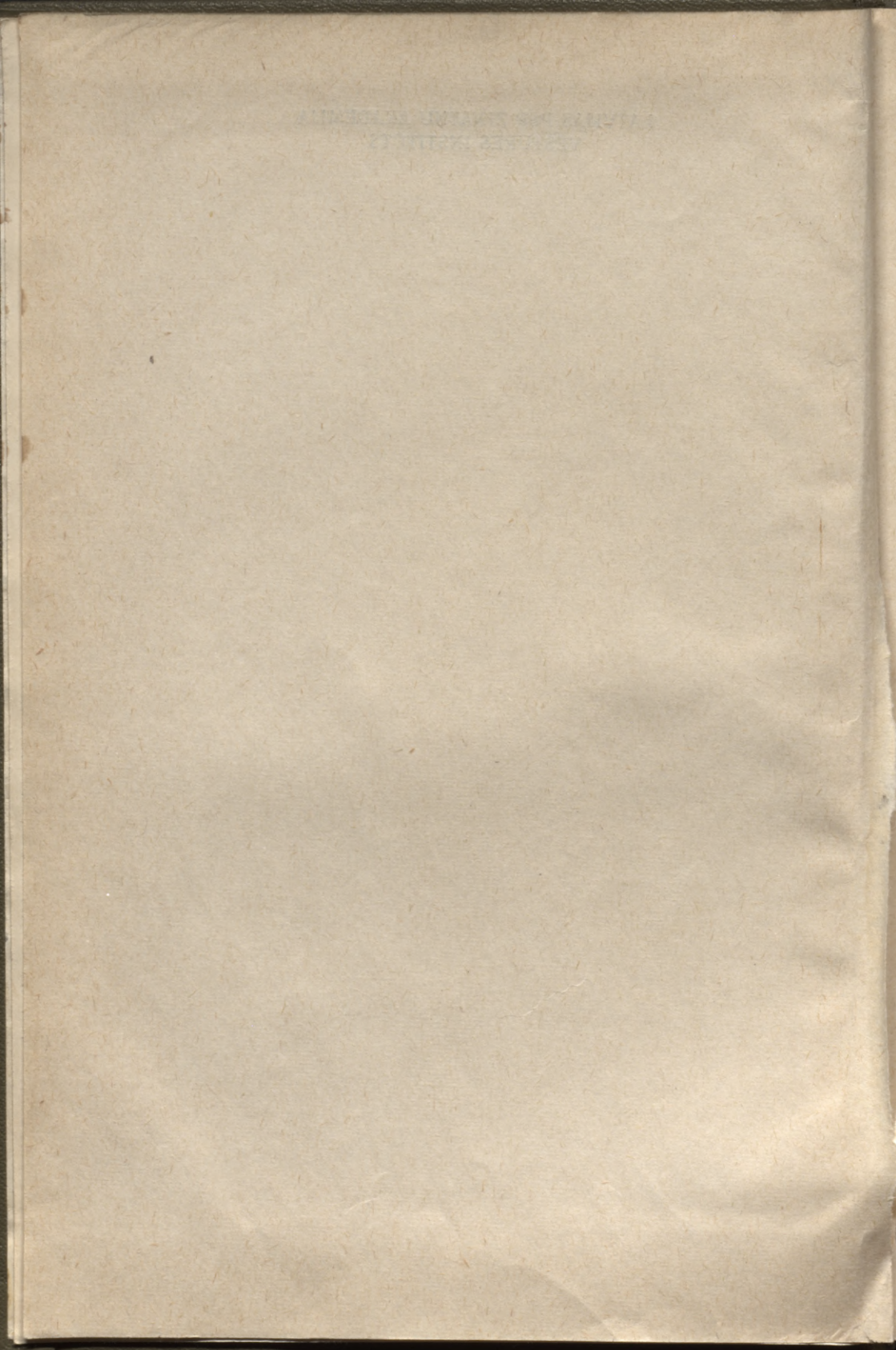
KURZEMĒ UN VIDZEMĒ
XIX GS. VIDŪ

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJA
VĒSTURES INSTITŪTS

71-4
L 46

Rub
L
9

M. SVARĀNE

SAIMNIEKS UN KALPS
KURZEMĒ UN VIDZEMĒ
XIX GADSIMTA VIDŪ

SOCIALEKONOMISKS APCERĒJUMS

IZDEVNIECIBA «ZINĀTNE»
RĪGA 1971

9(L)1
Sv160

Vija Lāča Latv. PSR
Valsts bibliotēka

~~71-22.152~~
030 8127236

1 ц.

Мелита Андреевна Сваране
ДВОРОХОЗЯИН И БАТРАК В КУРЗЕМЕ И ВИДЗЕМЕ
В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА

Издательство «Зинатне»

На латышском языке

SAIMNIEKS UN KALPS
KURZEME UN VIDZEME
XIX GADSIMTA VIDU
SOCIALEKONOMISKAIS APSTABILIBUMS

*Izdota saskaņā ar Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Redakciju un izdevumu
padomes 1969. gada 9. oktobra lēmumu.*

1—6—4
1971—46

INVENTARĀS KARTIŅĀ
1971. GADA

IEVADS

Šī grāmata veltīta Kurzemes un Vidzemes zemniekiem un viņu cīņai par eksistenci kļaušu laiku pēdējos gadu desmitos un naudas nomas sākuma periodā. Latviešu zemnieki jau vairākus gadsimtus dalījās saimniekos un kalpos; naturālās saimniecības laikā viņi pārstāvēja divus sociālus grupējumus, starp kuriem nebija antagonistisku pretrunu. Kā saimnieki, tā kalpi lēja sviedrus muižu tīrumos un cīnijās par skopu maizes riecieni zemnieku laukos. Kalpi bieži vien bija saimnieka jaunākie brāļi vai svaini, tāpēc starp abiem grupējumiem saglabājās patriarhālas attiecības. Sai laikā kalpiem bija iespējams kļūt par saimniekiem. Bet kalpu un saimnieku ekonomiskais stāvoklis un šo abu sociālo grupu savstarpējās attiecības krasi mainījās, veidojoties kapitālistiskajām attiecībām XIX gs. 40.—50. gados. Sociālekonomiskā situācija kapitālistisko attiecību nobriešanas laikā Baltijas guberņās, tātad arī Kurzemē un Vidzemē, bija īpatnēja: 1817. un 1819. g. šais guberņās¹ bija atcelta dzimtbūšana, bet lauksaimnieciskās ražošanas organizācijā tika saglabāts feodālajai sociālekonomiskajai formācijai raksturīgais kļaušu darbs. Muižu saimniecības jau iepriekšējos gadsimtos bija plaši iesaistījušās lauksaimniecības ražojumu ārējā tirdzniecībā, tomēr XIX gs. 20. gados Vidzemes un Kurzemes muižas, kuru saimniecības pamatā bija novecojusies trīslauku sistēma, kļaušu darbaspēks un primitīvi darba rīki, nebija spējīgas konkurēt Eiropas labības tirgos. Muižnieki bija spiesti domāt par jaunu saimniecisku ievirzi savās muižās. Radās nepieciešamība pāriet uz daudzlauku sistēmu, ieviest vai paplašināt jauno darbietilpīgo kultūru — āboliņa un kartupeļu — audzēšanu. Muižas saimniecības intensificēšanai bija vajadzīgs uzlabot lauksaimniecisko darbu kvalitāti vai paplašināt to apjomu. Pirmais ar kļaušām nebija panākams, tāpēc muižas saimniecības intensificēšana notika, palielinot darba patēriņu. Āboliņa un kartupeļu lauku apstrādāšana prasīja vairāk darbaspēka nekā graudaugu apstrādā-

¹ Latvijas trešās sastāvdaļas — Latgales — sociālekonomiskā attīstība norisa atšķirīgos apstākļos, tāpēc par tiem nepieciešams speciāls pētījums. Latgale ietilpa Vitebskas guberņā, kur dzimtbūšanu atcēla 1861. g.; apskatāmajā laikā tur nebija arī pagasta tiesu, kuru dokumentācija ir galvenais avots šim pētījumam.

šana tikpat lielā platībā,² sevišķi vēl tāpēc, ka tai laikā bija primitīvi darba rīki un vārgi zemnieku zirgi; turklāt āboliņa un kartupeļu laukus iekārtoja atmatās,³ kuras trīslauku sistēmā parasti neapstrādāja. Darbs paplašinātajos laukos bija jāveic tiem pašiem zemniekiem. Šo faktu nevarēja noliegt valdošās šķiras pārstāvji, tas nemitīgi atkārtots zemnieku sūdzībās.⁴

Otrs apstāklis, kas ārkārtīgi apgrūtināja darbu zemnieku saimniecībās, bija kopš XVIII gs. ieviestais jaunais kļaušu veids, tā sauktā rīežu sistēma. Tās būtība bija šāda: bez kārtējām kļaušām, kuras regulāri nedēļām veica darbinieki ar zirgu vai bez tā un meitas tā sauktajās kārtās (muižas lopu kopšana u. c. darbi zemnieku sētām pēc kārtas), vajadzēja apstrādāt un novākt muižas laukus, kas bija iedalīti katrai sētai gabalos un ko sauca par rīezām jeb valakām. Vācu muižnieku slavinātājs, XIX gs. agrāro apstākļu «pazinējs» A. Tobīns uzskata rīežu darbu par vieglāku kļaušu veidu, jo rīezās varot strādāt bez vagara nūjas draudiem un izmantot arī tādu darbaspēku, ko kārtējās kļaušās nepieņemtu.⁵ Taču faktiski kļaušas rīežu veidā grāva zemnieku saimniecības ekonomiku, jo muižas rīezās bija jāapstrādā agrotehniski izdevīgākajos termiņos un šais darbos bieži vien piedalījās zemnieka sētas ļaužu lielākā daļa. Ja meteoroloģiskie apstākļi neļāva darbu turpināt, rīežu nostrādāšanai bija jāierodas citā laikā.⁶ Šādā veidā darba laiks zemnieku pašu lauku apstrādāšanai tika stipri samazināts, kā par to 1840. gados Vidzemes zemnieki sūdzējās ģenerālgubernatoram M. Pālenam.⁷

Zemnieku ekspluatācijas palielināšanu sankcionēja brīvlaišanas likumos paredzētie «brīvie» līgumi, ko tomēr nevarētu uzskatīt par pilnīgi brīviem, jo to «brīvību» ierobežoja ekonomiskā nepieciešamība un reālie ražošanas apstākļi. Saskaņā ar brīvlaišanas likumiem visa zeme kļuva par muižnieku neierobežotu īpašumu. Piespiest «brīvos» zemniekus veikt kļaušu darbus lauksaimniecībā bija iespējams, tikai saglabājot ārpusekonomisko piespiešanu. Tā pa daļai bija paredzēta brīvlaišanas likumos, sevišķi likumu vēlā-

² Kļaušu zemnieki ar spļarklu un koka ecēšām nespēja kārtīgi sairdināt daudzgadīgā āboliņa laukus. Panākt labu augsnes sairdināšanu ar vienkāršajiem darba rīkiem varēja, vienīgi pastiprinot zemnieku ekspluatāciju (I. Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā. R., 1962., 40. lpp.). Zemes sagatavošana kartupeļu stādīšanai ar parastajiem kļaušu darba rīkiem radīja lielas grūtības (H. Strods. Kartupeļu audzēšanas sākums Latvijā XVII gs. beigās—XIX gs. pirmajā pusē. — Latv. PSR ZA Vēstis, 1958., 10, 55. lpp.).

³ H. Strods. Āboliņa audzēšanas sākumi Latvijā XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē. — Vēstures problēmas, IV. R., 1961., 33. lpp.

⁴ J. Krodznieks. Zemnieku nemieri 1841. g. R., 1922., 71. lpp.

⁵ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I. Berlin, 1899, 418. lpp.

⁶ M. Āboliņa. Vidzemes zemnieku kļaušas un nodevas XVIII gs. beigās. — Vēstures problēmas, I. R., 1957., 11. lpp.

⁷ J. Krodznieks. Zemnieku nemieri 1841. g., 83. lpp.

kajos precizējumos. Dažādi noteikumi kavēja zemnieku pamatmasu pāriet citās ražošanas nozarēs, tā ka zemnieks bija spiests kļūt par muižniekam piederošās zemes nomnieku vai kalpu.

Ar brīvīšanas likumiem radītā saimnieciskā sistēma, kuras pamatos bija divām atšķirīgām sabiedriskām iekārtām raksturīgi principi (zemnieku juridiskā brīvība — kļaušas, brīvais līgums — un ārpusekonomiskā piespiešana), nebija spējīga eksistēt. Zemnieku saimniecību pamatuzdevums šai sistēmā tāpat kā agrāk bija eksistences līdzekļu sagādāšana kļaušu darbaspēkam, tās palika muižas ekonomiskais piedēklis. Muižas saimniecības intensificēšanas rezultātā zuda līdzsvars starp feodālo kļaušu nomu un zemnieku saimniecības ienesību; sekas tam bija daļējs zemnieku sētu ekonomiskais sabrukums. Šīs sētas nespēja turpināt kļaušu darbus, bet tas savukārt negatīvi ietekmēja muižu saimniecību. Minētā pretruna izpaudās kļaušu sistēmas krīzē, kas bija saistīta ar saimniecības degradāciju (augšnes noplicināšanu, zemnieku lopu skaita samazināšanos un zemnieku saimniecību izputēšanu). Zemnieki, lai glābtos no ekonomiskā sabrukuma un nostiprinātu savas saimnieciskās pozīcijas, tiecās nodarboties ar amatniecību, mājrupniecību un citiem tā sauktajiem peļņas darbiem. Izdevīgākos ģeogrāfiskos apstākļos ir konstatējama sētu nomnieku saimnieciskā iniciatīva un paplašināti sakari ar tirgu. Teiktais liecina, ka kļaušu sistēmas krīzes posmā paralēli degradācijas tendencēm pastāvēja arī augšupejošā ražošanas spēku attīstības līnija. Jāatzīmē, ka kļaušu sistēmu grāva kā degradācijas, tā ražošanas spēku attīstības tendences. Visa tā rezultātā XIX gs. 40. gadu vidū Baltijā valdošās šķiras daļa, gan vēl tikai mazākums, izteicās par nepieciešamību aizstāt kļaušas ar naudas nomu. Šai laikā sākās kļaušu nomas pakāpeniskas izzušanas process, kas ilga 20 gadu.

Laikā, kad līdztekus kļaušām pakāpeniski tika ieviesta naudas noma, strauji nobrieda topošās sociāleconomiskās formācijas — kāpītālisma — elementi, kas XIX gs. 40.—50. gados radīja lielas pārmaiņas zemnieku sociāleconomiskajā stāvoklī. Šīs pārmaiņas izpaudās trijās laikmetam raksturīgajās pamatnorisēs. Tās bija šādas:

- 1) zemnieku saimniecību pārvēršanās no muižas ekonomiskā piedēkļa par lauksaimniecības preču patstāvīgu ražotāju tirgum;
- 2) zemnieku kārtas diferencēšanās;
- 3) brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanās.

Šie procesi norisinājās zināmā mērā savdabīgi Kurzemē un Vidzemē, kā arī atsevišķos novados ar īpatnēju saimniecisko ievirzi. Cēloņi šai parādībai meklējami gan apstākļi, ka katrā guberņā bija spēkā atšķirīgi likumi, gan zemnieku piederībā kroņa vai privātmuižu pagastiem, tāpat dabas apstākļu un ģeogrāfiskās situācijas īpatnības.

Pētījuma galvenais uzdevums ir visu minēto procesu noskaidrošana, tā centrā ir saimnieku un kalpu dzīve, viņu veiktais darbs savās interesēs, saimnieku un kalpu savstarpējās attiecības, pievēršot mazāk uzmanības zemnieku un muižas attiecībām.⁸ Autore bez tam izvirzījusi uzdevumu pieiet iespējami tuvu pašam zemniekam, viņa darbam, cīņai kā ekonomiskajā, tā šķiru cīņas jomā un aplūkot viņa ieskatu par sava laika sociālekonomiskajām parādībām.

Saimnieku interešu centrā bija viņu saimniecības, kuru pastāvēšanas un attīstības iespējām klaušu laikā un naudas nomas sākuma posmā veltītas monogrāfijas trīs nodaļas. Tajās apskatīts zemnieku saimniecību lielums un inventārs, saimnieku pūliņi eksistences nodrošināšanai un iniciatīva saimniecības ienesības pacelšanā. Zemnieku, galvenokārt saimnieku, attieksme pret savu stāvokli sarežģītajā sociālekonomiskajā situācijā pēc dzimtbūšanas atcelšanas iztirzāta V nodaļā. Šai sakarā aplūkoti zemnieku šķiru cīņas veidi atkarībā no klaušu sistēmas krīzes smaguma Kurzēmē un Vidzemē. Apskatāmā posma sākumā tieši šķiru cīņas jomā nav iespējams runāt atsevišķi par saimniekiem un kalpiem (40. gados Vidzemē), jo abas sociālās grupas cīnījās pret kopējo ienaidnieku — vācu muižniekiem.

Saimnieku un kalpu diferencēšanās mantas, izglītības un nākotnes izredžu ziņā aplūkota VI nodaļā. Pēdējā nodaļā analizēta kalpu dzīve, viņu ekonomiskais stāvoklis un tās pārmaiņas, kuras kalpu dzīvē radīja kapitālistisko attiecību veidošanās Kurzemes un Vidzemes laukos.

Par vērtīgiem norādījumiem monogrāfijas uzrakstīšanas gaitā pateicos Latvijas PSR ZA Vēstures institūta Feodālisma vēstures sektora vadītājam T. Zeidam un vēstures zinātnu doktoram V. Došoņko.

---

⁸ Izpētītais vēstures avotu komplekss nedod iespēju parādīt zemnieku un muižas attiecības plašākā skatījumā.

I. AVOTI UN HISTORIOGRĀFIJA

I. AVOTU APSKATS

Monogrāfija uzrakstīta, pamatojoties uz Kurzemes un Vidzemes pagastu arhīvu, Kurzemes un Vidzemes kamerālvalžu un kroņa īpašumu iecirkņu pārvalžu fondu izpēti. Tie visi glabājas Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā. Kurzemē pagasta tiesas tika dibinātas ar 1817. g. zemnieku likumu, Vidzemē tās 1819. g.¹ reorganizētas. Kurzemes un Vidzemes kamerālvaldes² XIX gs. pirmajā pusē līdz 1841. g. pārzināja arī kroņa muižas. 1841. g. šim nolūkam tika dibinātas Kurzemes un Vidzemes domēņu valdes. Domēņu valdēm bija pakļautas kroņa īpašumu iecirkņu pārvaldes;³ šie iecirkņi tikai aptuveni sakrita ar administratīvo iedalījumu, dažās vietās tie nemaz neatbilda. Šais dažādo iestāžu fondos saglabātais vēstures materiāls ir radniecisks un savā starpā saistīts. Kroņa īpašumu pārvaldes iestādēs ir koncentrētas aktis, kas uzrakstītas pagastu tiesās, savukārt pagasta tiesās atrodami kroņa īpašumu pārvaldes iestāžu rīkojumi. Daudzpusīgais un plašais materiāls par zemnieku ekonomisko un sociālo stāvokli atrodams pagastu arhīvu — pagasta tiesu un valžu — fondos. Tieši šis materiāls dod iespēju izpētīt apskatāmo problēmu visos aspektos, bet kroņa īpašumu iecirkņu pārvalžu un kamerālvalžu fondi ļauj noskaidrot tikai atsevišķus jautājumus, kaut arī dziļāk un plašāk. Tāpēc sistemātisku apskatu par zemnieku sociāl-ekonomiskā stāvokļa pētišanā izlietotiem dokumentu tiptiem izde-

¹ Vidzemē pagasta tiesas nodibināja ar 1804. g. zemnieku likumiem, bet laikā no 1804. līdz 1819. g. tiesu sēdēs protokolus nerakstīja. Par pagasta tiesu darbības sākuma posmu ir saglabāties maz dokumentu. Pagasta valdes nodibināja 1866. g., to pārziņā bija labības magazīnas, nespējnieku patversmes, pagasta lādes, galvasnaudas ievākšana. Pagasta valdēm nodeva to daļu agrāko pagasta tiesu arhīvu, kas ietilpa pagasta valžu kompetencēs. Jo sevišķi bieži tas novērojams Vidzemē; Kurzemē pagasta valžu fondos ir daudz mazāk materiālu nekā pagasta tiesu fondos.

² Kamerālvaldes jeb kamerālpalātas bija Krievijas finansu ministrijas orgāns guberņās.

³ XIX gs. 40.—50. gadu vēstures materiāls Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā (turpmāk LCVVA) koncentrēts šādos kroņa īpašumu iecirkņu pārvalžu fondos: Jelgavas, Bauskas, Kuldīgas, Aizputes, Sēlpils, Tukuma, Jekabpils, Ilūkstes, Cēsu un Rīgas.

vīgāk sniegt, izmantojot pagastu arhīvus. Atšķirībā no daudziem citiem vēstures avotiem pagasta tiesu un valžu fondu galvenā priekšrocība ir tāda, ka tur saglabātais vēstures materiāls ļauj tieši ielūkoties pagasta sabiedrībā un tās saimnieciskajā dzīvē, atklājot zemnieku ekonomiskos un sociālos nogrupējumus un to veidošanās procesus. Pagastu arhīvi sniedz iespēju novērsties no abstraktajiem vidējiem skaitļiem, kas pietiekami neatklāj attīstības sociālekonomiskās tendences, kā to savā laikā norādīja V. I. Leņins.⁴

Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā ir ap 100 pagastu tiesu un 80 pagastu valžu fondu, kas satur materiālus par laiku pirms 1861. g. Tomēr daudzos fondos ir tikai neliels vēsturiskā materiāla krājums, tāpēc no tiem nevar gūt pietiekamu ieskatu pagastu sociālekonomiskajā dzīvē. Liels trūkums pagastu arhīvu materiāliem ir arī tas, ka tie neaptver vienmērīgi visu Kurzemes un Vidzemes teritoriju. Vidzemē nav pagastu arhīvu materiāla tikai par Rīgas apriņķi, bet Kurzemē pilnīgi trūkst Dobeles, Ventspils un Ilūkstes pilskungu iecirkņu pagastu arhīvu, maz to ir arī Bauskas, Jaunjelgavas un Aizputes pilskungu iecirkņos. Par šiem rajoniem toties saglabājies vairāk vai mazāk materiāla kroņa īpašumu iecirkņu pārvalžu fondos. Vidzemē, kur pagastu arhīvu fondos pārsvarā ir materiāls par privātmuižu zemniekiem, kroņa īpašumu pārvaldes iestāžu ziņas par kroņa zemniekiem padara vispusīgāku Vidzemes zemnieku dzīves atainojumu, turpretim Kurzemes fondos vairums ziņu ir par kroņa zemniekiem. Piemēram, Kandavas, Grobiņas un Matkules pagasta tiesu fondi ir dokumentiem bagāti.

Svarīga nozīme bija tam apstāklim, ka ar tā sauktajiem brīvlaišanas likumiem pagasta tiesām tika dotas ne vien pirmās tiesu instances tiesības muižas sūdzībās pret zemniekiem un zemnieku savstarpējās sūdzībās, bet arī samērā daudz administratīvo uzdevumu. Tādējādi pagasta tiesām izveidojās plaša sarakste ar augstākajām instancēm — Vidzemē ar draudzes un apriņķa tiesām, Kurzemē ar apriņķa un pilskunga tiesām. Kroņa zemnieku pagastu tiesas saņēma norādījumus no kroņa īpašumu pārvaldes iestādēm un savukārt sūtīja ziņas tām.

Pagasta tiesu arhīvu galvenais saturs ir tiesas sēžu protokoli. Pagastu valdēm 60. gados nodeva pagastu kases grāmatas, magazīnas aizdevumu grāmatas, galvasnaudas aprēķinu un maksātāju sarakstus, bāru mantojumu grāmatas. Ienākošie un izejošie raksti, augstākajām instancēm sūtītie regulārie un vienreizējie pārskati un atskaites, ražas vērtēšanas tabulas sastopamas kā pagastu tiesu, tā valžu fondos acīmredzot pēc pagasta skrīvera izveles.

⁴ Sk. V. I. Leņins. Raksti, 3. sēj., 73.—74. lpp.

Materiāliem bagātos pagasta tiesu un valžu fondus pēc dokumentiem var tematiski grupēt šādi:

1) protokoli, kuros fiksēta zemnieku sētu valditāju maiņa; kroņa pagastos protokolēja kā zemnieku izlikšanas gadījumus, tā arī māju labprātīgu nodošanu pēcnācējiem vai citām personām. Ziņu apjoms šais dokumentos bija atkarīgs no skrīvera. Visrūpīgāk sastādīti ir Grobiņas pagasta tiesas dokumenti par saimnieku izlikšanu. Privātmuižu saimnieku maiņas ieprotokolēšana nebija obligāta, muižnieks lika to izdarīt pēc sava ieskata un vajadzības, sevišķi, ja bija šaubas, vai jaunais saimnieks neatteiksies no noslēgtā mutiskā līguma.

Pēc satura tuvas iepriekšējai grupai ir māju reklamāciju lietas. Tās attiecas tikai uz kroņa muižām, kur bijušo saimnieku pēcnācēji pieteica tiesības uz citas ģimenes rokās pārgājušām sētām. Vairums ir XIX gs. 50. gadu dokumenti, bet tie satur ziņas arī par saimnieku maiņu iepriekšējos gadu desmitos;

2) ražas vērtēšanas tabulas, kas sastopamas kā pagastu arhīvos, tā kroņa īpašumu pārvalžu fondos. No tām var gūt ziņas galvenokārt par lauksaimniecisko ražošanu zemnieku laukos. Katru gadu pirms pļaujas ražu vērtēja pagasta tiesas pārstāvis, muižas pārstāvis un saimnieks⁵ tais mājās, kuru saimnieki pretendēja uz labības aizņēmumiem no magazīnām. Uz lauka tika novērtēts labības ražības grauds, ko skrīveris vēlāk pārvērtā pūros vai četvertēs, vienu ražas vērtēšanas tabulas eksemplāru glabāja pagasta tiesā, otru nosūtīja augstākām instancēm. Ražas vērtēšanas tabulas ne vienmēr atspoguļoja faktisko ražu, jo nevarēja paredzēt ražas novākšanas apstākļus, tāpēc reizēm gadījās, ka zemnieki izkūla mazāk, nekā bija paredzēts. Piemēram, 1845. g. Matkulē atšķirība starp vērtēto un izkulto labību bija ļoti liela. Ja kāds saimnieks savu labību neļāva vērtēt, viņam tai gadā nebija tiesību saņemt no magazīnas labības aizdevumu. Kurzemē aizdodamās labības daudzumu noteica atkarībā no vērtēšanas tabulās paredzētā ražas apjoma. Par nepareizu ražas vērtēšanu Kurzemes kroņa saimniekiem bija tiesības sūdzēties; šīs tiesības viņiem piešķīra domēņu valdes 1843. g. 25. janvāra cirkulārs.⁶ Jāpieņem, ka ražas vērtēšanas tabulas aptuveni atspoguļoja faktisko ražu. Pagastu arhīvos hronoloģiski pilnīgākais ražas vērtēšanas tabulu krājums atrodams Matkules pagasta tiesas fondā, Kroņa īpašumu pārvaldes Jēkabpils iecirkņa fondā saglabājušās ražas vērtēšanas tabulas ar nelieliem izņēmumiem par visām Augškurzemes zemnieku sētām XIX gs. 40. gados un 50. gadu sākumā. Divu gadu (1847. un 1849.) ražas vērtēšanas tabulas atrodas kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirkņa fondā par

⁵ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 554. l., 29., 30. lp.

⁶ Turpat, 552. l., 29. lp.

Dobeles pilskunga iecirkņa kroņa zemnieku ražām, nav datu vienīgi par tām saimniecībām, kas neprasīja labības aizdevumu no magazīnas. Zemgales līdzenumā šādu saimniecību bija daudz vairāk nekā Augškurzemē.

Ražas vērtēšanas tabulās var gūt ziņas par sējumu platību un dažādību. Pamatojoties uz šo tabulu datiem, ir iespējams konstatēt zemnieku saimniecību lielumu, ko apskatāmajā laikā Kurzemē noteica pēc ziemāju sējumu platības. Ražas vērtēšanas tabulās ir ziņas arī par kviešu, linu, kartupeļu un zirņu sējumu platību un ražām. Ar neredz izņēmumiem ražas vērtēšanas tabulas saglabājušās tikai par kroņa zemnieku tīrumiem;

3) magazīnas aizdevumu grāmatas, kas saglabājušās kā kroņa, tā privātmuižu pagastu arhīvos. Svarīgāki ir tie ieraksti magazīnu grāmatās, kas rāda katras atsevišķas zemnieku saimniecības labības parādus un to izmaiņas pa gadiem;

4) mantojuma un aizgādības lietas, kurās konstatējama zemniekam personiski piederošā manta. Šais dokumentos var gūt priekšstatu par saimnieku un kalpu mantas stāvokļa atšķirību un tās palielināšanos, nostiprinoties kapitālisma elementiem zemnieku saimniecībās;

5) muižas sūdzības par zemnieku (kā saimnieku, tā kalpu) nepaklausību un pretošanos. Šīs sūdzības liecina par zemnieku cīņu pret klausām, pret nepieņemamiem nomas noteikumiem utt. Tā kā zemnieki par muižniekiem pagasta tiesās sūdzēties nedrīkstēja, zemnieku cīņa pret muižniekiem netieši izpaužas muižas sūdzībās un augstāko instanču rīkojumos pagasta tiesai par ziņu sniegšanu vai arī par zemnieku nopratināšanu sakarā ar sūdzībām augstākajās instancēs. Kroņa īpašumu pārvaldes iestāžu fondos ir saglabājušās zemnieku sūdzības par kroņa muižu nomniekiem;

6) galvasnaudas jeb kroņa nodevu⁷ maksātāju saraksti, kas ir svarīgi zemnieku sociālās noslāņošanās un brīvā liguma darbaspēka tirgus veidošanās procesu pētīšanai. Šais dokumentos bieži vien ir atzīmes par zemnieku (vīriešu) sociālo piederību. Grostonas pagasta galvasnaudas maksātāju sarakstā ir minēta arī pagasta vīriešu konfesionālā piederība, kam XIX gs. 40. gados Vidzemē bija liela nozīme sakarā ar daudzu zemnieku pāriešanu pareizticībā;

7) kalpu un saimnieku, kā arī kalpu un muižas darba līgumi,

⁷ XIX gs. pirmajā pusē kroņa nodevas bija jāmaksā visiem vīriešiem vecumā no 16 līdz 60 gadiem. Kroņa nodevas sastāvēja no galvasnaudas, ceļu būves un ūdensceļu nodevas, kas 40. gados bija 95 kapeikas uz katru revīzijas sarakstos fiksēto virieti. Šai summai pieskaitīja klāf visus izdevumus, kādi attiecīgajā gadā bija pagastam, piemēram, draudzes tiesas nodevas Vidzemē, izdevumus sakarā ar rekrūšu apģērbu, karaspēka pārvadāšanu un novietošanu un izdevumus skolām. Kopīgo summu sadalīja uz maksātpējīgajiem vīriešiem no 16 līdz 60 gadu vecumam.

kas fiksēti protokolu grāmatās gan sērijveidā pa gadiem, gan kā atsevišķi gadījumi;

8) kalpu un saimnieku savstarpējās sūdzības. Tās sniedz ziņas par kalpu un saimnieku konfliktu veidu un rāda šādu konfliktu skaita pavairošanos līdz ar kapitālisma elementu attīstību;

9) pagasta tiesas aizliegumi zemniekiem strādāt darbos ārpus lauksaimniecības, kā arī noteikumi, ar kādiem atsevišķām personām tas atļauts;

10) statistiskas ziņas par iedzīvotājiem, viņu lopiem, vidējo ražību muižas un zemnieku laukos, kuras augstākajām instancēm sniedza pagastu tiesas.

Kroņa īpašumu iecirkņu pārvalžu fondos ļoti vērtīgs vēstures avots ir pagaidu vaku grāmatas, ko izgatavoja klaušu laiku beigās, gatavojoties pāriet uz naudas nomu. Šais vaku grāmatās parasti minēts kroņa zemnieku sējumu apjoms, pļavu vai siena daudzums atsevišķās saimniecībās, sētas «dzelzs» inventārs (sīkāk par to sk. 53. lpp.) un saimniekam piederošais inventārs, reizēm arī zemnieku dažāda veida parādi. Dažos gadījumos pārskati par zemnieku inventāru un parādiem sastopami arī pagastu arhīvos.

Nobeidzot apskatu par monogrāfijas galveno avotu — pagastu arhīviem —, jāpieskaras jautājumam, cik dažos pagastos konstatētie vēsturiskie fakti ir tipiski. Šai sakarā jānorāda uz šādiem apstākļiem. Katrs pagasts pārstāv kādu pagasta tipu, pieder kādam ekonomiskajam rajonam — saimnieciski vairāk vai mazāk attīstītam, auglīgākam vai mazāk auglīgam, tas var piederēt linkopības vai kviešu audzēšanas novadam, var atrasties tuvu tirdzniecības centriem vai tālu no tiem un var piederēt privātmuižu vai kroņa muižu kategorijai. Par daudziem pagastiem ir saglabāties pietiekami vispusīgs materiāls, kas ļauj dziļi ielūkoties šo pagastu ekonomiskajā un sociālajā situācijā un noteikt attiecīgā pagasta piederību kādam no jau minētajiem tiptiem. Līdz ar to kādā pagastā konstatētās parādības var attiecināt arī uz citiem pagastiem, kas atrodas līdzīgā situācijā. Turklāt nozīmīgākās vēstures parādības parasti novērojamas vairāku pagastu arhīvos.

Bez pagastu un kroņa īpašumu pārvaldes iestāžu arhīviem darba uzrakstīšanai izmantoti vēl šādi avoti: 1) Baltijas ģenerālgubernatora kancelejas V (zemnieku) nodaļas sarakste ar zemākām instancēm, kura glabājas Igaunijas PSR Centrālajā valsts vēstures arhīvā Tartu; 2) A. Altementa izdotie dokumenti par XIX gs. 50.—60. gadiem (Latvijas vēstures avoti, V sējums); 3) baznīcas grāmatas ar dzimušo, mirušo un laulāto sarakstiem (LCVVA, 235. fonds).

2. HISTORIOGRĀFIJAS APSKATS

XIX gs. pirmās puses ekonomiskās un sociālās norises, šķiru cīņas uzliesmojumi un valdošās šķiras manevrējošā politika piesaistījusi daudzu vēstures pētnieku uzmanību. Zemnieku stāvoklim šai laika posmā veltītas vairākas monogrāfijas, tāpat vispārējo Latvijas vēstures kursu autori pieskārušies zemnieku ekonomiskajam, sociālajam un juridiskajam stāvoklim pēc zemnieku brīvlaišanas. Vēstures literatūrā ir apskatīts arī zemnieku saimniecību ekonomiskais pagrimums un pārmaiņas kalpu stāvoklī. Vairāki autori izteikuši pretējus uzskatus par 40. gadiem raksturīgo Vidzemes zemnieku sociālo kustību — pāriešanu pareizticībā. Ar zemnieku ekonomisko un sociālo stāvokli cieši saistīta arī agrārā likumdošana XIX gs., kas veidojās tiešā atkarībā kā no ekonomiskā stāvokļa, tā no ikreizējās sociālās un politiskās situācijas Baltijā un visā cariskajā Krievijā.

a) Laikabiedru apcerējumi

Klaušu sistēmas krīzes izpausmēm un jau vērojamiem kapitālistiskās iekārtas elementiem zemnieku saimnieciskajā dzīvē veltīts daudz rakstu periodikā un grāmatās. Šās problēmas aplūkošanai sevišķi nozīmīga ir polemika, kas XIX gs. 30. gados izraisījās nedēļas laikraksta «Inland» slejās. Šai polemikai bija liela ietekme vēlākajā vēstures literatūrā, tāpēc pie tās jāpakavējas sīkāk. Vairāki autori iztīrīja iemeslus, kāpēc notika zemnieku grimšana nabadzībā nākamajos gadu desmitos pēc brīvlaišanas. Plašāk savus uzskatus par šo jautājumu izteicis muižnieks H. Boks; viņa uzskatiem oponenta vai tos papildināja daži anonīmi autori.⁸ H. Boks savos sacerējumos noraida agrāk literatūrā izteiktu domu, ka zemnieku stāvokli pasliktina degvīna pārdošanas cenu paaugstināšana, tā vietā galveno vainu uzskaujot uzpircējiem, kas dzīvoja laukos un piederēja zemnieku sabiedrībai. Tie muižnieki, kas rūpējoties par savu zemnieku labklājību, šādus uzpircējus neielaižot savās robežās, uzskatīdami viņus par zemnieku morāliskā pagrimuma un materiālā sabrukuma izraisītājiem.⁹ Šie zemnieki tirgotāji dodot citiem zemniekiem aizdevumus, kad tie nonākot grūtībās (in Verlegenheit), pret atlīdzību natūrā pēc ražas vai pērkot

⁸ H. A. Bock. Über den Handel auf dem Lande in Livland. — Inland, 1836, 51; H. A. Bock. Über den Verfall der livländischen Landesstädte. — Inland, 1837, 1; H. A. Bock. Einrede, die Verarmung der livländischen Bauern betreffend. — Inland, 1837, 32; [?] Über Bauerverhältnisse in den Ostseeprovinzen. — Inland, 1838, 21; [?] Noch Einiges über die Verarmung der Bauern in Livland. — Inland, 1838, 25.

⁹ Inland, 1837, 6., 7. sl.

parādnieka ražu uz «asniem».¹⁰ Visumā Boks uzskata, ka zemnieki neesot kļuvuši turīgāki, tie turpinot dzīvot savās dūmistabās, ēdot ļoti slikti un valkājot vēl vienkāršākas drēbes nekā dzimtbūšanas laikā. Lopu skaits lielākoties neesot pieaudzis tādā pašā mērā kā iedzīvotāju skaits.¹¹ Dažus mēnešus vēlāk Boks šiem cēloņiem pievieno vēl pārmērīgo linu sēšanu zemnieku saimniecībās. Tās turpināšot pagrimt tik ilgi, kamēr zemnieki nesākšot sēt lopbarības zālājus.¹² Pēdējais Boka konstatētais nabadzības cēlonis ir šāds: zemnieki viņiem piešķirto brīvību uztverot vienīgi kā iespēju kļūstot no vienas vietas uz citu, līdz atgriezoties galīgi nabagi, jo Eldorādo nekur neesot atrodamā...¹³

Nezināms autors turpretim izsaka atziņu, ka zemnieku nedrošā, no muižnieka atkarīgā stāvokļa dēļ zemnieki neiegulda saimniecībās kapitālu, kas var atmaksāties tikai pēc 10—12 gadiem.¹⁴ Arī šis autors uzskata, ka zemnieku pāriešana no sētas uz sētu nav vēlama.¹⁵

Otrā anonīmā rakstā apgalvots, ka pēc brīvlaišanas tiek vairāk ražots, vairāk pelnīta nauda un vairāk patērēts nekā agrāk, bet tas viss attiecoties galvenokārt uz kalpiem.¹⁶ Šo uzskatu atkārtoti vēlākā laika vēsturnieki, bet neviens nestāsta, kā anonīmais autors attēlojis dzimtbūšanas laiku, kad maize, ko kalpi ēduši, bijusi riebīga, melna masa, cepta no miltiem un smalkām pelavām; muižnieki tādu tikko varējuši likt priekšā saviem lopiem. Agrāk zemnieki, sevišķi bērni, staigājuši skrandās...¹⁷ Zemnieku saimniecības, kuru apstākļi kopš brīvlaišanas nav mainījušies, nespēj segt palielinātos izdevumus kalpiem, tāpēc jāpārveido zemnieku saimniecības pamati — jāpāriet no klausām uz naudas nomu, kā arī jāpārvērtē meža zeme.¹⁸ Kā redzams, blakus subjektīviem, nepamatotiem spriedelējumiem laikraksta «Inland» slejās tika izteikti arī nozīmīgi ierosinājumi ekonomiskās dzīves pārveidošanai. Tos varēja realizēt vienīgi pēc klausu likvidēšanas. Tomēr Baltijas vācu historiogrāfijā pilsoņtiesības ieguva tieši subjektīvie spriedumi, kas vēlāk tika pārrakstīti no senākiem sacerējumiem jaunākos un zināmā mērā ir ietekmējuši arī citu novirzienu vēstures literatūru.

Ļoti liela pozitīva nozīme apskatāmā laika vēstures literatūrā kā datu bagātības, tā progresīvā virziena ziņā bija liberālā

¹⁰ Inland, 1837, 5. sl.

¹¹ Turpat, 8., 9. sl.

¹² Turpat, 539. sl.

¹³ Turpat.

¹⁴ Turpat, 1838, 323. sl.

¹⁵ Turpat, 325. sl.

¹⁶ Turpat, 387. sl.

¹⁷ Turpat, 386. sl.

¹⁸ Turpat, 389., 390. sl.

Tērbatas profesora A. Hika monogrāfijai,¹⁹ kas iznāca laikā, kad klaušu sistēmas krīze bija sasniegusi augstāko pakāpi. Hika darbā ir apkopoti vēstures un tautsaimnieciskajā literatūrā publicētie dati par visdažādākām tautas saimniecības nozarēm, bet atšķirībā no iepriekš apskatītajiem autoriem Hiks prata atšķirt ekonomiskās attīstības sekundārās parādības no primārām. Pamatojoties uz plašu materiālu, Hiks secināja, ka Baltijas guberņās parastā klaušu noma nomaināma ar naudas nomu. Hika monogrāfijas sacerēšanas laikā naudas noma kā Vidzemē, tā Kurzemē sporādiski jau pastāvēja. Viņš bija rūpīgi vācis ziņas par šo jauno parādību, analizējot tās pozitīvās puses. Hiks norādīja, ka tad zemnieks nebūs saimnieciskajā ziņā vienaldzīgs, ja tas varēs iegūt patstāvīgu un neatkarīgu saimniecību.²⁰ Hika dati ir vērtīgs salīdzinājuma avots fragmentāram arhīvu materiālam zemnieku ekonomiskās dzīves pētišanā.

XIX gs. 60. gados tika nodoti atklātībai A. Heikinga un Fr. Junga-Štillinga apcerējumi par tautsaimniecību, kuros izpaudās muižnieciskajai historiogrāfijai raksturīgā tendence un kuros bija samērā plašas statistiskās ziņas par problēmām, kas bija aktuālas Kurzemes un Vidzemes saimnieciskajā dzīvē gadsimta vidū un otrajā pusē. Kurzemes muižnieks Heikings²¹ centās pierādīt, ka saimnieciskās emancipācijas procesi Kurzemes laukos — naudas nomas ieviešana klaušu nomas vietā, trīslauku sistēmas nomaiņa ar daudzlauku sistēmu — notikusi straujāk privātmuižu zemnieku saimniecībās nekā kroņa pagastos. Saimnieciskās dzīves stimuls, pēc Heikinga uzskatiem, esot muižnieku pamācošā un audzinošā ietekme zemnieku dzīvē. Jautājumu par zemnieku iespējām atstāt savu novadu un pāriet darbā citās nozarēs Heikings risina no morāliskā viedokļa, spriedelējot par indivīda pienākumu pret zemnieku sabiedrību, kurā viņš ir uzaudzis, par kaitīgo liberālismu dažās muižās šai ziņā, bet galīgi atstāj novārtā šā jautājuma otru pusi — darbaspēka izvietojumu pa ražošanas nozarēm. Heikings sakopojis datus par muižnieku un zemnieku lopu skaitu, par rekūrūšu izpirkšanās summām, par kalpu algām. Heikinga dati ir izmantojami, turpretim viņa argumentācija kalpo muižnieku šķiras interesēm.

Vidzemes bruņniecības Statistikas komitejas sekretārs Fr. Jung-Štillings 1868. g. publicēja statistisku ziņu krājumu,²²

¹⁹ [A. Hueck.] Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Est-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845.

²⁰ Hiks iebilda pret barona Vitenheima apgalvojumu, ka zemnieku nabadzības cēlonis esot viņu bezrūpība, kuru izraisot labības aizdevumi no magazinām (turpat, 181. lpp.).

²¹ A. Heyking. Statistische Studien über die ländlichen Zustände Kur-lands. Mitau, 1862.

²² Fr. Jung-Štilling. Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauerverhältnisse. St. Petersburg, 1868.

sakopojot tajā ziņas par kļaušu nomas likvidēšanas gaitu Vidzemē, sākot no XIX gs. 50. gadiem, par naudas nomas lielumu un māju pārdošanas cenām. Šiem datiem ir nozīme Vidzemes zemnieku ekonomiskās dzīves pētīšanā. Fr. Junga-Stillinga ideoloģiskajā ievirzē izpaužas junkuriem raksturīgās tendences: augstās zemnieku māju nomas un pārdošanas cenas viņš attaisno ar zemnieku sētu pieaugošo pieprasījumu. Par saimnieciskajai attīstībai traucējošu faktoru autors uzskata zemās nomas maksas kroņa zemniekiem.

XIX gs. 60. gados tika publicēti vairāku ekonomistu raksti ar buržuāzisku tendenci, kas centrā ir izvirzījuši jautājumu par darbaspēku. Ekonomists N. Vilkins XIX gs. 60. gadu sākumā vērsās pret darbaspēka kustības un brīva izvietojuma ierobežojumiem, kas vēl arvien bija saglabājušies.²³ Viņš aizstāv uzskatu, ka laukos darbaspēka pārprodukcija ir liela un iedzīvotāji nav pietiekami noslogoti, tāpēc tie dzīvo trūcīgi. N. Vilkena apcerējums apstiprina, pirmkārt, arhīvu materiālos konstatēto relatīvo agrāro pārpalikumu Vidzemē, otrkārt, pasvītro dziļās pretrunas starp topošo rūpniecības buržuāziju un lauku lielgruntniekiem — muižniekiem darbaspēka izvietojuma jautājumā. Tāds pats viedoklis bija arī ekonomistam A. Punšelam.²⁴

Faktiskajam stāvoklim visatbilstošākos spriedumus par darbaspēka kustības ierobežojumu pirms pasu likuma izdošanas izteicis A. Līventalis²⁵ 1872. g.: «Ar šādiem noteikumiem darbaspēka piedāvājums laukos mākslīgi tika kāpināts, kas kavēja kā laukstrādnieku labklājību, tā pilsētu attīstību.»²⁶ Raksturīgi ir tas, ka šīs nozīmīgās atziņas tālākajā vēstures zinātnes attīstībā neparādās; tās tika noklusētas kā muižnieciskajā, tā pa daļai latviešu buržuāziskajā historiogrāfijā. Sai virzienā turpināja strādāt vācu liberālais ekonomists A. Agte.²⁷

Plašu statistisko materiālu ekonomiskos jautājumos ir sakopjuši militārie statistiķi A. Oranovskis²⁸ par Kurzemi un F. Veimarns²⁹ par Vidzemi XIX gs. 50. gados. Abi devuši visu

²³ N. Wilcken. Unsere ländliche Arbeiterfrage. — Baltische Monatsschrift (turpmāk BM), Bd. 6, 1862.

²⁴ A. Punschel. Über livländische Arbeiterverhältnisse und Agrarzustände. — BM, Bd. 7, 1863.

²⁵ A. Lieventhal. Ein Blick auf die Agrargesetzgebung und den Bauernlandverkauf in Kurland bis zum Jahre 1872. — BM, Bd. 22, 1873.

²⁶ Turpat.

²⁷ A. Agthe. Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. Tübingen, 1909.

²⁸ А. Орановский. Курляндская губерния. (Материалы для географии и статистики России). СПб., 1862.

²⁹ Ф. Веймарн. Лифляндская губерния. (Материалы для географии и статистики России). СПб., 1864.

ekonomisko nozaru aprakstus un tabulās sakārtotu nozīmīgu skaitļu materiālu.

Latviešu tautas vēstures pētīšanā ļoti liela nozīme bija slavofiliskajam novirzienam. Slavofilisms, būdams naidīgs katram separātismam cara Krievijā un sevišķi Baltijas vācu landesštātam, uzņēmās zemnieku aizstāvju lomu pret vācu muižniekiem, tiecoties atraut latviešus no vācu ietekmes un tuvināt tos krievu ietekmei.

Apskatāmā laika posma vēsturē pazīstamā slavofila J. Samarina nozīme tomēr ir daudz mazāka nekā viņa ietekme XIX gs. pirmo gadu desmitu problēmu risināšanā. Par XIX gs. 40. gadiem Samarins uzrakstīja apcerējumu divās daļās «Pareizticīgie latvieši»,³⁰ kurā autors dažādos aspektos iztirzā latviešu un igauņu pāriešanu pareizticībā, apskatot tās cēloņus, norisi, pareizticīgās garīdzniecības viedokli un rīcības veidu, tāpat cara valdības politiku. Uz šo tematu attiecas galvenokārt jautājums par konversijas kustības cēloņiem. Samarins kā slavofils cenšas pierādīt, ka zemnieki bija ļoti neapmierināti ar luterānismu, kurā valdošais populāri racionālistiskais virziens nespēja sniegt zemniekiem reliģisku apmierinājumu.³¹ To pierādot jau zemnieku pieslēšanās hernhūtismam XVIII gs. Hernhūtieši sagatavojuši pamatu tautas masu kustībai par pāreju pareizticībā.³² Samarins saprot, ka reliģiskā neapmierinātība ir izaugusi no zemnieku beztiesības un smagā kļaušu jūga. Par zemnieku noskaņojumu brāļu draudzes saiešanās Samarins raksta: «Te, šais sanāksmēs, latvieši un igauņi, dzimtbūšanas žņaugu nomākti, iebiedēti un lemti klusuciešanai un gara tumsībai, beidzot brīvi uzelpoja.»³³ Tāpēc abu apcerējumu daļu sākumā Samarins analizē zemnieku tiesisko un ekonomisko stāvokli pēc brīvīšanas, sikāk pakavējoties pie 40. gadu pirmās puses likumdošanas. Samarins ļoti pareizi saista daļas muižnieku noslieci uz zemnieku stāvokļa zināmu uzlabošanu ar 1841. g. notikumu (kartupeļu dumpis) ietekmi uz muižniekiem.³⁴ Samarins atzinīgi izsakās par Tērbatas komisijas darbību un ģenerālgubernatora M. Pālena ietekmi 1842. g. likumprojekta izstrādāšanā. Tomēr šos pasākumus Samarins pareizi kvalificē par puspasākumiem.³⁵

³⁰ Ю. Ф. Самарин. Православные латыши. Период первый. — Сочинения, т. 8. М., 1890, 419.—622. lpp.; Период второй. — Сочинения, т. 10. М., 1896, 409.—486. lpp.

³¹ Turpat, Период первый, т. 8, 486. lpp.

³² So pašu uzskatu kā smagu pārmetumu hernhūtiešiem izteica Vidzemes vācu mācītāji (A. Harless. Herrnhut und Livland vor 25 Jahren. Leipzig, 1870).

³³ Ю. Ф. Самарин. Православные латыши. Период первый, т. 8, 492. lpp.

³⁴ Turpat, Период второй, т. 10, 413. lpp.

³⁵ Turpat, 415. lpp.

Viņa spriedumi izraisīja garas polemikas un dziļu naidu vācu muižniekos.

Slavofiliskā koncepcija pareizticības jautājumos nebija pieņemama ne latviešu buržuāzijai, ne marksistiskajai vēstures zinātnei. Marksistiskajā historiogrāfijā tālāk attīstīta Samarina doma par sociālpolitiskās situācijas ietekmi agrārajā likumdošanā (K. Landers³⁶ un J. Zutis³⁷).

Sevišķi liela ietekme latviešu buržuāziskajā un pa daļai marksistiskajā historiogrāfijā ir Samarina publicētajām Indriķa Straumīša (pareizticīgā garīdznieka Jāņa Līča) piezīmēm.³⁸ Pareizticīgais garīdznieks zināmā mērā no konfesionālu interešu viedokļa attēlo ekonomiskos, sociālos un reliģiskos spaidus Vidzemē laikā, kad sākās un norisinājās zemnieku pāriešana pareizticībā. Straumīša nopelns ir tas, ka viņš spilgti, spēcīgiem literāriem paņēmieniem vispārīgos vilcienos ir attēlojis smago krīzi, ko Vidzemes zemnieki pārdzīvoja 40. gados. Konkrētu datu šai darbā nav. Tāpēc atbildi uz tiem jautājumiem, kādus uzdod mūsdienu vēstures zinātne, proti, parādīt ne tikai klaušu saimniecības sairuma pazīmes, bet arī jaunās sociālekonomiskās iekārtas dīglus, Straumīša piezīmes nespēj dot. Šie apstākļi mazina Straumīša memuāru nozīmi mūsdienu vēsturnieku darbā.

b) XIX gs. beigu un XX gs. historiogrāfija

Baltijas vācu muižnieciskajā historiogrāfijā ievērojamākais darbs, kas skar arī zemnieku ekonomisko stāvokli apskatāmajā laika posmā, ir Vidzemes bruņniecības Statistikas komitejas vadītāja A. Tobīna monogrāfija divos sējumos (pavisam 901 lpp.).³⁹ I sējums aptver Vidzemes muižnieku zemes īpašuma veida un Vidzemes autonomā landesštāta aprakstu un XIX gs. sākuma agrāro likumdošanu. Uz iepriekš minēto problēmu attiecas I sējuma pēdējais nodaļums «Zemnieku brīvlaišanas saimnieciskās sekas». II sējums ir veltīts 40.—60. gadu agrārajai likumdošanai.

Plašajam Tobīna apcerējumam bija liela ietekme vēlākajā historiogrāfijā. Šo darbu vēl tagad par autoritatīvu avotu atzīst revanšistiski noskaņotie Rietumvācijas vēsturnieki.⁴⁰

³⁶ K. Landers. Latvijas vēsture, III d. Pēterburgā, 1909., 147. lpp.

³⁷ Latvijas PSR vēsture, I sēj. R., 1953., 378. lpp.

³⁸ Latviešu tulkojums: Pareizticīgā latvieša Indriķa Straumīša piezīmes. Petrogradā, 1915.

³⁹ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I. Berlin, 1899; Bd. II. Rīga, 1911.

⁴⁰ Ю. Кахк. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в Эстонии в конце XVIII и в первой четверти XIX века. Таллин, 1962, 14. lpp.

A. Tobīns pārstāv Baltijas vācu historiogrāfijas opoloģētisko novirzienu. Galvenais Tobīna pētīšanas objekts ir Vidzemes bruņniecība un tās iniciatīva saimnieciskās dzīves attīstībā. Bruņniecībai, pēc Tobīna domām, bijis jācinās gan ar cara valdību, gan zemnieku kūtrību un inertību. Baltijas vācu muižnieku privilēģijas viņš atzīst par neaizskaramām. Tomēr pavisam klaji aizstāvēt šo nostāju uz XX gs. sliekšņa nav viegls uzdevums, tāpēc Tobīna vērtējumos sastopamas daudzas nekonsekvences. Viņš izsaka atzinību tiem bruņniecības pārstāvjiem, kas tiecas virzīt saimniecisko attīstību uz priekšu, un tai pašā laikā attaisno konservatīvā grupējuma pretdarbību. Tobīns savā monogrāfijā izmantojis daudz dokumentu, kas mūsdienai pētīšanai nav pieejami. Tomēr tie attiecas galvenokārt uz likumdošanas norisi, muižnieku grupējumu un dažu bruņniecības locekļu uzskatu un rīcības raksturojumu. Turpretim zemnieku ekonomiskā un sociālā stāvokļa apskatām Tobīns par pietiekamu avotu uzskatīja minēto polemiku laikraksta «Inland» slejās un ultrakonservatīvo muižnieku izteicienus landtāgā. Dažos gadījumos lietoti Baltijas ģenerālgubernatora akti par zemnieku nemieriem Vidzemē.

Par Vidzemes zemnieku saimniecību ekonomiskā pagrimuma cēloņiem XIX gs. 30. un 40. gados A. Tobīns deklaratīvi atzīst plaši pazīstamo uzskatu, ka vainojami 1819. g. zemnieku likuma pamatprincipi.

Istermiņa līgumus Tobīns izvirzīja pirmajā vietā un labprāt pie tiem atgriezās, jo šai sakarā atbildību par zemnieku saimniecību pagrimumu varēja uzvelt pašiem zemniekiem. Zemnieki sākmā negribējuši slēgt nomas līgumus uz ilgāku laiku par trim gadiem, jo vēlējušies izmantot savu jauniegūto kustības brīvību,⁴¹ kas esot zemnieku klaidoņa dabā: «Labuma meklēšana svešumā ir vispārnovērota zemnieka rakstura īpašība.»⁴² Šo argumentu Tobīns patapinājis no ultrakonservatīvā muižnieka A. Lēvisa, kas 1842. g. landtāgā apgalvoja, ka zemnieki grimst nabadzībā nevis likumā trūkstošās zemnieku aizsardzības dēļ, bet Vidzemes zemnieku rakstura dēļ, kas «nekā nemīl, nekam nepieķeras, bet vienmēr tiecas tālumā, lai izvairītos no iedomātas novadsaistības».⁴³ Par istermiņa nomas līgumiem Tobīns pasvītīro, ka to rezultātā zemnieki, tiekdamiēs pēc tūlītēja labuma, izsūkuši un noplicinājuši augsni.⁴⁴ Arī 40. gados par galveno saimniecisko neveiksmju cēloni esot uzskatīts zemnieku nedrošais stāvoklis, nevis lielās klaušas.⁴⁵

⁴¹ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I, 419. lpp.

⁴² Turpat, 411. lpp.

⁴³ Turpat, Bd. II, 73. lpp.

⁴⁴ Turpat, Bd. I, 417., 419. lpp.

⁴⁵ Turpat, Bd. II, 61. lpp.

Par kļaušu paaugstināšanu «brīvo» līgumu ietekmē zemniekus vainot nevarēja, tāpēc Tobīns tos piemin galejas nepieciešamības gadījumā un atļaujas izteikt apgalvojumu, ka brīvos līgumus kopā ar visas zemes nodošanu muižnieku brīvā rīcībā un zemnieku juridisko atbrīvošanu praktiski domājošiem muižniekiem Baltijā uzspiedusi cara valdība, kas aizrāvusies ar liberālismu.⁴⁶

Viņš uzskata, ka 1819. g. zemnieku likuma «negatīvās sekas» radījusi nevis pēc brīvlaišanas saglabātā kļaušu sistēma,⁴⁷ bet gan kalpu algas palielināšanās. Lai šo faktu pierādītu, viņš lieto iepriekš minētos laikabiedru izteikumus laikrakstā «Inland». Tobīns norāda, ka sētu saimnieku dzīves apstākļi gan pasliktinājušies, bet gājēju stāvoklis salīdzinājumā ar iepriekšējo kļuvis izdevīgāks.⁴⁸ Saimnieki esot bijuši spiesti savus kalpus labāk barot, ģērbt un atalgot, lai iegūtu nepieciešamo darbaspēku. Tālāk Tobīns atkārtoti, ka zemniekiem piešķirto brīvību kalpi un meitas pratuši izmantot, izvirzot saimniekam paaugstinātas prasības, kas apgrūtināja saimniekiem izpildīt viņu pienākumus pret muižu.⁴⁹ Tieši šai aspektā, pēc Tobīna domām, izpaudusies nespēja savienot kļaušu sistēmu ar atcelto novadsaistību. Raksturīgi, ka Tobīns zemniekiem piešķirto ļoti ierobežoto kustības brīvību attēlo kā patiesu brīvību ar iespēju izvēlēties darbu, kaut viņam kā žurnāla «Baltische Monatsschrift» korespondentam un lasītājam bija pazīstami iepriekš minēto vācu liberālo ekonomistu sacerējumi par šo tematu. Turpretim Boka prātojumus par uzpircēju kaitīgo ietekmi lauku dzīvē Tobīns neaizmirsā pārrakstīt no «Inland» slējam.⁵⁰

Tobīnam ir ļoti saudzīga attieksme pret Vidzemes muižnieku vairākuma aklo pieķeršanos savām privilēģijām. Kad ģenerālgubernators M. Pālens, baidoties no jauniem zemnieku nemieriem, bez muižniecības konventa piekrišanas uzsāka cīņu pret «brīvo» līgumu un muižnieku neierobežotām māju uzteikšanas tiesībām, Tobīns vērsās nevis pret «brīvā» līguma aizstāvjiem, bet pret ģenerālgubernatoru, kvalificējot viņa rīcību par nelikumīgu, patvaļīgu, neattaisnojamu, pat ne visai gudru, uzveļot viņam atbildību par tālākās agrārās likumdošanas nonākšanu strupceļā.⁵¹ Turpretim muižnieku vairākuma reakcionārā nostāja Tobīnam šķiet ļoti dabiska. Tas esot bijis tikai likumsakarīgi, ka muižnieki atsacīšanos no zemnieku māju uzteikšanas brīvības no sava

⁴⁶ A. T o b i e n. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. II, 106. lpp.

⁴⁷ Turpat, 61. lpp.

⁴⁸ Turpat, Bd. I, 419. lpp.

⁴⁹ Turpat, Bd. II, 55. lpp.

⁵⁰ Turpat, Bd. I, 422. lpp.

⁵¹ Turpat, Bd. II, 81., 90. lpp.

redzes viedokļa uzskatījuši par nesavienojamu ar muižas īpašnieka tiesībām.⁵²

Jautājumā par cēloņiem, kas izraisījuši zemnieku pāreju pareizticībā, Tobīns nekautrējas apgalvot, ka cēloņi ir vienīgi politiska, bet nekādā ziņā reliģiska, pat īsti ne saimnieciska rakstura. Pēc Tobīna domām, zemnieku pāreju pareizticībā radīja carisma atbalstītā pareizticīgās garīdzniecības aģitācija: «Glūži kā 1841. g., bet vēl labāk sagatavota un sistemātiskāk pareizticīgo garīdzniecība metās uz trūkuma satrauktiem zemniekiem, lai piedabūtu viņus pāriet pareizticībā. Iekārdināti ar solījumiem par zemes dalīšanu un iebiedēti ar aģitatoru izteikumiem, ka cars prasot piederību valsts baznīcai, sākumā atsevišķi zemnieki, bet vēlāk tūkstoši tika kristīti pareizticībā.»⁵³

Par latviešu un igauņu zemniekiem Tobīns ar dažām, it kā garāmejojot pateiktām piezīmēm cenšas radīt iespaidu, ka tā ir inerta masa, bez pietiekama saprāta un situācijas izpratnes, ko tikai vācu muižnieki virzījuši pa progresa un attīstības ceļu. Vidzemes vispārnodērigās un ekonomiskās biedrības darbībai, kas bija vērsta uz zemnieku dzīves uzlabošanu izglītības un dzīvojamā ēku celtniecības jomā, bijuši vāji rezultāti, jo zemniekus bijis grūti iekustināt atteikties no vecajiem paradumiem.⁵⁴ Zemnieku cīņu par viņiem nolaupītās zemes atgūšanu Tobīns atļaujas nosaukt par «zemnieku kāri pēc sveša īpašuma», kas var izvērsties par revolūcionāru kustību.⁵⁵

Marksistiskajai vēstures zinātnei nav pieņemami Tobīna nezinātniskie spriedumi par Vidzemes zemnieku ekonomisko un sociālo stāvokli laikā pēc zemnieku brīvlaišanas. Tobīna monogrāfija izmantojama Vidzemes muižnieku grupējumu un to noskaņojuma pētīšanai. Lai gan tajā fakti ir tendenciozi apgaismoti, tā sniedz spilgtu ainu par muižnieku ultrakonservatīvā grupējuma ievērojamo apjomu un stabilitāti, kam liela nozīme agrārās likumdošanas dažādo pagriezienu novērošanai.

1893. g. par Kurzemes agrārājiem apstākļiem laikā pēc zemnieku brīvlaišanas H. Holmanis publicēja monogrāfiju,⁵⁶ kurā tiek noklusētas muižnieku un zemnieku pretrunas. Pamatojot savus spriedumus galvenokārt ar laikabiedru liecībām, Holmanis attēlo zemnieku stāvokļa tiesisko un ekonomisko attīstību periodā no zemnieku brīvlaišanas līdz māju pārdošanai kā mierīgu evolūciju, kur katrā nākamajā laika sprīdī zemniekiem tiek «dāvināts» kaut kāds tiesisks vai ekonomisks labums. Grūtības tiek pieminētas vie-

⁵² A. T o b i e n. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. II, 67. lpp.

⁵³ Turpat, 114. lpp.

⁵⁴ Turpat, Bd. I, 414. lpp.

⁵⁵ Turpat, Bd. II, 173. lpp.

⁵⁶ H. H o l m a n n. Kurlands Agrarverhältnisse. Riga, 1893.

nīgi muižnieku dzīvē, piemēram, krīzes laikos, kad labības cenas bijušas zemas. Zemnieki tai laikā atradušies sākotnējā brīvības stāvoklī, kad klausas vēl nedrīkstēja palielināt. No 1833. g. iestājies jauns attīstības posms — «brīvo» līgumu laikmets. Konsekventi realizētu «brīvo» līgumu rezultātā zemnieku kārtā varējusi izzust, bet sabiedriskā doma, tikumi un intereses ietekmējuši saimnieciskās attīstības gaitu vairāk nekā likums (Heikinga ietekme).⁵⁷

Kā pa kāpnītēm uz augšu ar nepieciešamiem intervāliem attīstījušās zemnieku tiesības brīvības izmantošanā. Holmanim bija labi pazīstams iepriekš minētais A. Līventāla apcerējums, kurā pareizi novērtēti zemnieku kustības brīvības ierobežojumi. Tos Holmanis nav ievērojis, bet aizņēmis no Līventāla naivo uzskatu, ka muižnieki par saviem līdzekļiem atjaunojuši zemnieka sētas nolietoto «dzelzs» inventāru.⁵⁸ Muižnieku saimniecībai attīstoties, kļūstu darbs kļuvis nepiemērots, Kurzemes agrārā vēsturē sācies III periods (1845.—1864.) — pāreja uz naudas nomu. Zemnieku sētu pievienošana muižai, kas šai periodā konstatējama, nesot tik nosodāma, kā to attēlo Aizputes mācītājs Goldmanis, jo šī pievienošana no saimnieciskā viedokļa bijusi nepieciešama.⁵⁹ Holmaņa idiliskais faktu apgaismojums neatbilst zinātniskām atziņām.

Ar zināmiem iebildumiem šai grupai var pieskaitīt H. Kreicburga disertāciju, kas uzrakstīta, pamatojoties uz laikabiedru apcerējumiem, zemnieku likumu un gubernatoru patentu krājumiem. Kreicburga viedoklis ir visai atkarīgs no izlietotās literatūras. Jautājumā par zemnieku kustības ierobežojumiem,⁶⁰ par zemnieku parādu atstrādes apstākļiem Kreicburgs pievienojas progresīvo laikabiedru uzskatiem. Turpretim jautājumā par zemnieku stāvokli gadsimta vidū Kreicburgs bez jebkādas kritiskas attieksmes seko Heikingam un Holmanim.⁶¹

Baltijas muižnieku pēcteča H. Felkerzāma 1923. g. Vācijā publicētais apcerējums par Vidzemes un Kurzemes agrāro vēsturi uzrakstīts Rietumeiropas sabiedriskās domas noskaņošanai pret buržuāziskās Latvijas agrāro reformu. Tobīna u. c. Baltijas muižnieku uzskati par zemnieku stāvokli šeit izteikti ar vēl lielāku noteiktību. «Brīvie» līgumi bijuši labi domāti, bet lauku ļaudis nesot tiem nobrieduši, lai varētu iejusties tiem radītajā jaunajā stāvoklī un izlietot iegūtās iespējas. Sētu nomnieki savu labklājību saskatījuši iespējami īsos nomas līgumos. Izplatījies uzskats, ka

⁵⁷ H. Hollmann. Kurlands Agrarverhältnisse, 17., 18. lpp.

⁵⁸ Turpat, 23. lpp.

⁵⁹ Turpat, 28. lpp.

⁶⁰ H. Creutzburg. Die Entwicklung der kurländischen Agrarverhältnisse seit Aufhebung der Leibeigenschaft. Königsberg, 1910, 58. lpp.

⁶¹ Turpat, 11., 73. lpp.

ilga uzkavēšanās vienā nomas vietā var atkal radīt nebrīvību.⁶² Grūti pateikt, kas šai vērtējumā izpaužas vairāk — galīga zemnieku psihes neizpratne vai apzināta falsifikācija. Tālāk Felkerzāms kā droši zināmu patiesību stāsta Rietumeiropas lasītājiem par brīvlaišanas likumu pozitīvo pusi — lielākās lauku iedzīvotāju daļas — kalpu — stāvokļa ievērojamu uzlabošanu, jo «brīvības rezultātā kalpi saimniekiem brīvi piedāvājuši savu darbaspēku...».⁶³

Rietumvācijas publicisti un vēsturnieki vēl tagad turpina paust nezinātnisko uzskatu, ko Baltijas muižnieki atklāti vai anonīmi bija radījuši un ar katru jaunu historiogrāfisku sacerējumu padarījuši «autentiskāku».

Latviešu buržuāzisko historiogrāfiju iesāka jaunlatvieši XIX gs. 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā. Jaunlatviešiem bija pavisam jauns kritērijs sava laika zemnieku stāvokļa un tā iepriekšējās attīstības vērtējumā. Latviešu zemnieks, ko līdz šim traktēja kā macāmu un vadāmu būtni, tika atzīts par saprātīgu, ar saimniecisko iniciatīvu apveltītu cilvēku, kam pienākas līdztiesība tiesiskajā un zināmā mērā pat politiskajā dzīvē.

Jaunlatvietis A. Spāģis anonīmi publicēja polemisku brošūru⁶⁴ atbildei Karalauču laikrakstā ievietotajam apcerējumam «Von der russischen Grenze», kas muižniekiem izdevīgā garā attēloja baznīcas un tikumības jautājumus Kurzemē. Sai sakarā Spāģis uzmanības centrā izvirzīja Kurzemes zemnieku beztiesisko stāvokli laikā pēc brīvlaišanas. Spāģa brošūra izraisīja asu polemiku. 1863. g. Spāģis kopā ar Kr. Valdemāru⁶⁵ izdeva minētajai brošūrai turpinājumu,⁶⁶ kurā tika padziļināti un paplašināti I daļā izteiktie spriedumi. Spāģis I daļā pierādīja, ka Kurzemes zemnieks pēc brīvlaišanas no atsevišķa muižnieka dzimtcilvēka kļuvis par visas guberņas muižnieku dzimtcilvēku un tāpat kā agrāk nedrīkst sev izvēlēties citu nodarbošanos kā vienīgi lauksaimniecību. I un II daļā asi kritizēta Baltijas tiesu iekārta. Ar dzēlīgu ironiju autori vērsās pret Kurzemes lauksaimniecības stūrakmeni — «brīvo» kļaušu līgumu —, kas vienai līgumslēdzējai pusei piešķir tiesības

⁶² H. Fölkersahm. Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands und Kurlands und die Umwälzung der Agrarverhältnisse in der Republik Lettland. Greifswald, 1923, 32. lpp.

⁶³ Turpat, 63. lpp. Minētais teikums ar nelielām variācijām tiek atkārtots mūsdienu revanšistiskajā «ostforšunga» historiogrāfijā (J. v. Hehn. Die Baltischen Lande. — Der Göttinger Arbeitskreis, Kitzingen/Main, H. 17, 16. lpp.).

⁶⁴ [A. Spāģis.] Die Zustände des freien Bauernstandes in Kurland, I. Teil. Leipzig, 1860.

⁶⁵ Kr. Valdemāra līdzdalību II daļas izdošanā konstatējis progresīvais latviešu vēsturnieks A. Altements recenzijā par K. Bahmaņa monogrāfiju «Andrejs Spāģis un viņa laikmets». — Latvijas Vēstures Institūta Zurnāls (turpmāk LVIZ), 1938., 2.

⁶⁶ [A. Spāģis.] Die Zustände des freien Bauernstandes in Kurland, II. Teil. Leipzig, 1863.

sodīt otru ligumslēdzēju pusi ar miesas sodu savu ekonomisko interešu sargāšanai.⁶⁷

Apcerējuma II daļā ievietoti pret I daļu vērstie polemiskie raksti kopā ar trāpīgām izdevēja piezīmēm. Jelgavas mācītājs Šulcs rakstā «Die Reform der Kurländischen Landwirtschaft» gaužas par kalpu un vispār latviešu slinkumu, lielajām kalpu algām u. c. Šim rakstam kā atbildi autori ievietojuši Jaunpils barona A. Rekes rakstu «Die Reform der Reform», kurš iespiests 1852. g. žurnālā «Kurländische landwirtschaftliche Mittheilung» un kurā Reke no saimnieciskā izdevīguma viedokļa paskaidro mācītājam, ka kalpi labi jābarojot un labi jāturot, tad viņi čakli strādāšot. Rekes minētie konkrētie dati ir nozīmīgs avots kalpu ekonomiskā stāvokļa raksturošanai.

Spāga izdevuma idejiskajam viedoklim piemīt tie paši trūkumi, kas raksturīgi visam jaunlatviešu virzienam: vēl 60. gadu sākumā zemnieki tiek uzskatīti par vienu kārtu, maz vērības vērtējot sociālās noslāņošanās procesam. Jaunlatviešu uzmanības centrā bija tieši saimnieku tiesiskās un ekonomiskās intereses. Zemnieku stāvoklis apgaismots, galvenokārt pamatojoties uz zemnieku likumu juridisku analīzi.

Kr. Valdemāra 1861. g. uzrakstītais memorands viņa dzīves laikā palika neiespiests. A. Altements to publicēja «Latvijas vēstures avotu» V sējumā. Valdemārs uzrakstīja savu memorandu, orientējoties uz Krievijā paredzamajām reformām, jo cerēja panākt, ka cara valdība atbrīvos latviešu zemnieku no vācu muižnieku ekonomiskās, tiesu un administratīvās aizbildnības.

No historiogrāfiskā viedokļa memorandā nozīmīgākais ir 1849. g. likuma vērtējums. Ar dažiem vārdiem Valdemārs norāda uz šā likuma pozitīvo nozīmi, tomēr galveno uzmanību pievēršot apstāklim, ka zemnieku tiesiskais stāvoklis nav uzlabots, muižniekiem atstātas pat mājas pārmācības tiesības pār «brīvajiem» zemniekiem, saglabātas agrākās muižnieciskās tiesu un administratīvās iestādes.⁶⁸ Valdemārs prasa muižnieku un zemnieku vienlīdzību tiesību jomā, izvirzot tiem laikiem Baltijas guberņās nedzirdētu jautājumu: kāpēc muižniekiem nav paredzēts sods maksātnespējas gadījumā, ja jaunajā likumprojektā zemniekam par to pašu paredzēti 10—30 rikšu sitieni?⁶⁹ Valdemārs asi protestēja pret muižnieku 1860. g. izstrādātajā likumprojektā paredzētajiem pastiprinātajiem darbspēka kustības ierobežojumiem.⁷⁰

Jaunlatviešu ietekme tālākajā latviešu buržuāziskās historiogrāfijas attīstībā visumā bija vāja, tomēr saglabājās problēmu

⁶⁷ [A. Spāgāis.] Die Zustände des freien Bauernstandes in Kurland, II. Teil, 86., 87., 218.—227. lpp.

⁶⁸ Latvijas vēstures avoti (turpmāk LVA), V. R., 1939., 195. lpp.

⁶⁹ Turpat, 207. lpp.

⁷⁰ Turpat, 205., 206. lpp.

juridiskais risinājums. Jaunlatviešu sacerējumi vairāk ietekmēja agrīno marksistisko historiogrāfiju.

Ipatnēja vieta Latvijas historiogrāfijā ir V. Zemcevam, īstajā vārdā Fricim Garajam. Viņa monogrāfijai par kvotes zemi Vidzemē⁷¹ bija praktisks politisks mērķis — panākt Krievijas Valsts domē daļas muižu zemes (ar 1849. g. likumu radītās kvotes zemes) sadalīšanu sīkākos gabalos pārdošanai bezzemniekiem.⁷² Zemcevs cenšas pierādīt, ka kvotes zemes sadalīšana kalpiem izriet no likumdevēju — cara ministru — mērķiem XIX gs. 40. gadu otrajā pusē. Savu uzskatu pamatošanai Zemcevs lietojis Baltijas Lietu komitejas protokolus un lēmumus. Savā monogrāfijā Zemcevs izsekojis Vidzemes agrārājam likumdošanai trijos gadsimtos. Viņš izsaka apgalvojumu, ka laikā pēc brīvlaišanas Vidzemes zemnieku klaūšas bija sasniegušas ievērojamu kāpinājumu — par 48,3% salīdzinājumā ar XVII gs.⁷³ Analizējot brīvlaišanas likumu, Zemcevs vērsās pret zemnieku fiktīvo brīvību un «brīvajiem» nomas līgumiem. Viņa monogrāfijā jūtama slavofila Samarina ietekme, citētas «Pareizticīgā latvieša Indriķa Straumīša piezīmes», sevišķi jautājumā par pareizticības kustības cēloņiem.

Interesants un patstāvīgs ir Zemceva spriedums par vācu muižnieku slavināto 1849. g. likumu un tā autoru Felkerzāmu. Zemcevs norāda, ka starp tā sauktajām muižnieku partijām — liberālo un konservatīvo — nav lielas atšķirības.⁷⁴ Felkerzāmam Zemcevs nav veltījis neviena atzinīga vārda. Pašu likumu Zemcevs uzskata par zemnieku stāvokļa regulēšanu ar puspasākumiem, sevišķi vērstoties pret tajā paredzētajiem nenormētajiem nomas līgumiem, pret «brīvprātību» (no muižnieku puses) zemes pārdošanas jautājumā.⁷⁵ Viņa vērtējumi pelna lielāku ievēribu, nekā tie guvuši līdzšinējā vēstures zinātnē.

Zemnieku sociālajam un ekonomiskajam stāvoklim XIX gs. 40. gadu sākumā veltīta J. Krodznieka monogrāfija «Zemnieku nemieri 1841. g.». Darbs uzrakstīts, pamatojoties uz pirmavotiem — draudzes tiesnešu ziņojumiem, guberņas valdes patentēm, cara flīgeladjutantu un mācītāju ziņojumiem. Vidzemes zemnieku domas par saimniecības ekonomisko pagrimumu paustas cara flīgeladjutanta Urusova ziņojuma atstāstījumā un Jaunpiebalgas mācītāja Kēlbranda ziņojumā konsistorijai. Svarīgākās ziņas Krodznieks savācis tieši par zemnieku kustības norisi un zemnieku sodīšanu Jaunbebros un Veselavā. Jautājumā par zemnieku sociāl-

⁷¹ В. Земцев. О квотной земле в Лифляндии. Рига, 1913.

⁷² Par Fr. Garā ekonomiskajiem uzskatiem plašāku apskatu uzrakstījis M. Kozins (М. Козин. Экономические взгляды Ф. Гарайса (В. Земцева). — Изв. АН Латв. ССР, 1960, 9, 5.—16. lpp.).

⁷³ В. Земцев. О квотной земле в Лифляндии, 43 lpp.

⁷⁴ Turpat, 95. lpp.

⁷⁵ Turpat, 137. lpp.

ekonomiskajiem apstākļiem ietverti mazāk nozīmīgi materiāli. Krodznieks lappusēm citējis Straumiša atmiņas. Jautājumā par izceļošanas un konversijas kustības (pāriešana pareizticībā) cēloņiem Krodznieks novēršas no slavofiliskā viedokļa, bet arī pats nespēj dot pieņemamu izskaidrojumu⁷⁶ šai sociālajai parādībai Vidzemes zemnieku dzīvē. Krodznieka monogrāfija līdz šim ir vienīgais pētījums par šo tematu un saglabājis savu vērtību savāktā avotu materiāla dēļ.

Par Vidzemes zemnieku tiesisko un ekonomisko stāvokli XIX gs. pirmajā pusē nozīmīgu monogrāfiju uzrakstījis latviešu buržuāziskais vēsturnieks B. Ābers.⁷⁷ Monogrāfijā ir izmantoti plaši avotu pētījumi — zemnieku likumi, gubernas valdes patentes, pagasta tiesu protokoli, Vidzemes bruņniecības arhīva dokumenti u. c. Dažu jautājumu atrisināšanai Ābers lietojis arī laikabiedru spriedumus, pakļaujot tos vajadzīgai avotu kritikai. Viņa darba galvenais trūkums ir buržuāziskajā historiogrāfijā parastais paņēmieni — analizēt apskatāmās problēmas galvenokārt no juridiskā viedokļa, atstājot novārtā to ekonomisko nozīmi. Šādi risināts jautājums par pušelniekiem, zemnieku iespējām pārvietoties utt.

Vērtīgākais ir Ābera apskats par zemnieku saimniecību pārgrišanas cēloņiem. Viņš parāda, ka, arī saglabājot vaku grāmatas normas, muižnieki prata stipri palielināt kļaušu saturu.⁷⁸ B. Ābers noraida muižnieku historiogrāfijā mākslīgi radīto uzskatu par kalpu ekonomiskā stāvokļa uzlabošanu pēc brīvlaišanas, jo 40. gadu vidū, tāpat kā agrāk, kalps Vidzemē guvis uz turu no 4¹/₂ pūrvietu liela zemes gabala, ko viņam deva strādāt saimnieka zemē.⁷⁹

J. Zutis pozitīvi novērtēja B. Ābera savāktos datus un materiālus, noraidot viņa ideālistisko metodoloģisko virzienu,⁸⁰ kas saistīts ar vēstures virzītāja spēka piedēvēšanu laika garam, liberālisma doktrīnai un ievērojamām personībām.

A. Altements savā apcerējumā⁸¹ apskata topošo latviešu buržuāziju, kam arī kļaušu laikos bija krājumā brīva nauda. Altementa spriedumi ir radušies nopietnās avotu studijās, viņa secinājumi daļēji saskan ar mūsdienu vēsturnieku atziņām: «... arī kļaušu laiki nav sastinguma periods, ko varētu pareizi raksturot statistiskā tēlojumā...»⁸² Šā apcerējuma datus veiksmīgi lietojis

⁷⁶ T. Zeids. Jāņa Zuša nozīme Latvijas historiogrāfijā. — Akadēmiķis Jānis Zutis. R., 1964., 61. lpp.

⁷⁷ B. Ābers. Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. gs. pirmā pusē. R., 1936.

⁷⁸ Turpat, 293., 294. lpp.

⁷⁹ Turpat, 256., 257. lpp.

⁸⁰ J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā (1804.—1819.). R., 1954., 8., 9. lpp.

⁸¹ A. Altements. Liepājas krājcase kļaušu laikos. — LVIZ, 1938., 4.

⁸² Turpat, 671. lpp.

padomju vēsturnieks M. Kozins latviešu buržuāzijas tapšanas un zemnieku sociālās noslaņošanās pierādīšanai.

Pazīstamais latviešu buržuāziskais vēsturnieks A. Svābe divos, savā starpā idejiski atšķirīgos darbos pieskāries apskatāmajām problēmām laikmetā pēc zemnieku brīvlaišanas. 1930. g. Svābe publicēja plašu apcerējumu,⁸³ kurš bija veltīts Latvijas agrārājam vēsturei un kura uzdevums bija pierādīt latviešu zemnieku tiesības uz zemi. Apskatot XIX gs. sākuma agrāro likumdošanu, Svābe balstījās uz Samarina publicētajiem Krievijas tieslietu ministrijas arhīva dokumentiem un citām liecībām, kas vērsās pret Baltijas zemnieku privilēģijām. Zemnieku ekonomisko stāvokli laikā pēc brīvlaišanas Svābe apskata nelielā nodaļā, kritizējot brīvos līgumus un norādot uz to negatīvo ietekmi. Runājot par zemniekiem, Svābe parasti uzmanības centrā izvirza saimniekus un viņu vajadzības. Jautājumā par zemnieku pāreju pareizībā Svābe tās cēloņus speciāli nemin, bet loģiski tie izriet no iepriekš apskatītajiem neražas un bada gadiem.

Pēc 28 gadiem Svābe, būdams emigrācijā, publicēja liela apjoma darbu,⁸⁴ kam plašāku novērtējumu devuši padomju vēsturnieki J. Krastiņš un M. Kozins,⁸⁵ pamatotī norādot uz šā darba koncepcijas dziļo idejisko tuvību ar Baltijas vācu muižnieku vēstures tradīcijām un mūsdienu revanšistisko ideoloģiju.

Iztirzājot apskatāmā laika muižnieku un zemnieku attiecības, Svābe atzīst, ka brīvie līgumi bijuši muižniekiem izdevīgs zemnieku izmantošanas veids,⁸⁶ bet par īstermiņa līgumu cēloņiem Svābes vērtējums tikai redakcionāli atšķiras no Baltijas vācu muižnieku viedokļa: «Tik daudz gadsimtus piecietināti pie kunga novada, zemnieki uzskatīja kustības brīvību par vērtīgāko brīvlaišanas ieguvumu. Tas bija viens no iemesliem, kāpēc saimnieki nelabprāt slēdza ilgtermiņa nomas līgumus.»⁸⁷

Jautājumā par kalpu stāvokli Svābe piekrīt muižnieku historiogrāfijas viedoklim un atzīst, ka tas pēc brīvlaišanas uzlabojies, tikai argumentācija ir nedaudz atšķirīga: «Laikabiedri ir vienis prātis, ka kalpu labklājība pēc brīvlaišanas pieauga, sevišķi pilsētu tuvumā. Par to liecina kā algu celšanās, tā atteikšanās iet par saimniekiem tukšās vai nolaistās mājās.»⁸⁸ Runājot par kalpu algu palielināšanos pilsētu tuvumā, Svābe šo procesu acimredzot saista ar saimniecības attīstību kapitālisma virzienā, bet neievēro zemnieku kustības brīvības ierobežojumus. Kalpu algu celšanos Svābe nepierāda. Motivāciju par kalpu atteikšanos iet par saim-

⁸³ A. Svābe. Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. R., 1930.

⁸⁴ A. Svābe. Latvijas vēsture 1800.—1914. Stokholmā, 1958.

⁸⁵ История СССР, 1960, 4, 102. lpp.

⁸⁶ A. Svābe. Latvijas vēsture 1800.—1914., 189. lpp.

⁸⁷ Turpat, 130. lpp.

⁸⁸ Turpat, 187. lpp.

niekiem tukšās mājās savā laikā bez pietiekamas jautājuma izpratnes bija minējis ģenerālgubernators M. Pālens, Švābe to nekritiski ietilpina savā darbā.

Aplūkojot saimniecisko atpalicību Ilūkstes apriņķī, Švābe uzskata, ka šo atpalicību neesot radījuši agrārpolitiski, bet nacionāli cēloņi, jo šai novadā dzīvojot slāvi vai pārpoļoti un pārkievoti latvieši.⁸⁹

Iztirzājot Vidzemes zemnieku konversijas kustību, Švābe tiecas mazināt zemnieku ciņas sociālekonomisko raksturu, piešķirot ekonomiskajam motivam — badam — vienīgi stimulējošu nozīmi.⁹⁰ Abas nodaļas, kas skar šo jautājumu, Švābe iesāk ar cara valdības pasākumu apskatu, kādi veikti pareizticības izplatīšanai. Par tiešajiem konversijas ierosinātajiem 1845. g. viņš atzīst luterāņu mācītājus, kas, apkarodami brāļu draudzi, pret savu gribu izraisījuši konversijas kustību Latvijā.⁹¹ Tomēr tieši hernhūtiešu draudzēs pareizticībā pārgājis daudz mazāk zemnieku nekā luterāniskajās, kur zemniekiem nebijis savu organizāciju.⁹²

Par 1849. g. zemnieku likuma galveno nozīmi Švābe atzīst robežas nospraušanu starp agrāro iekārtu Austrumos un Rietumos. Šī atziņa ir viens no momentiem Švābes galvenajā koncepcijā, kas vērsta pret Austrumiem un visām idejām, kuras nākušas no turienes.

Visumā šis Švābes darbs pauž eklektismu. Tajā savas pēdas ir atstājusi vēstures literatūra, kas pieder dažādiem ideoloģiskiem virzieniem un tikai dažos gadījumos balstās uz plašākiem avotu pētījumiem. Tieši tos apcerējumus, kas pamatojas uz vēstures avotiem (piemēram, Ābera iepriekš minēto monogrāfiju), Švābe ir atstājis novārtā.

Latviešu buržuāzija, tāpat kā jebkura cita, iesāka ar cīņu par vienlīdzību tiesību jomā un nobeidza ar imperiālistiskām rasistiskām teorijām. Tieši tāda ir arī latviešu buržuāziskās historiogrāfijas attīstība no jaunlatviešu uzskatiem līdz Švābes koncepcijai emigrācijā.

Tendenciozajām un nezinātniskajām koncepcijām pretsparu ir devuši latviešu marksistiskie vēsturnieki, pētījot apskatāmā laikmeta ražošanas spēkus un ražošanas attiecības, izvirzot uzmanības centrā objektīvos sabiedrības attīstības likumus.

Attiecībā uz apskatāmo laiku galvenā problēma ir kapitālistiskā ražošanas veida ģenēze un feodālo ražošanas formu sabrukums, kas dialektiski saistās ar zemnieku kārtas noslāpēšanos lauku buržuāzijā un proletariātā. Šai sakarā marksistiskie vēsturnieki izvirza uzdevumu plaši un vispusīgi izpētīt vēstures avotus,

⁸⁹ A. Š v ā b e. Latvijas vēsture 1800.—1914., 186. lpp.

⁹⁰ Turpat, 206. lpp.

⁹¹ Turpat, 204. lpp.

⁹² Turpat, 210. lpp.

savācot pietiekamu daudzumu faktu, lai varētu noteikt to tipiskumu.

XIX gs. agrārās vēstures metodoloģijā maksimāli svarīga nozīme ir V. I. Ļeņina 1899. g. publicētajam darbam «Kapitālisma attīstība Krievijā»,⁹³ kurā izteiktās atziņas padziļinātas 1908. g. izdotajā apcerējumā «Sociāldemokrātijas agrārā programma Krievijas pirmajā revolūcijā 1905.—1907. gadā».⁹⁴ Ļeņina mācība par diviem kapitālisma attīstības ceļiem lauksaimniecībā,⁹⁵ viņa metode statistisko datu apstrādāšanā zemnieku noslāņošanās procesa pētījumos⁹⁶ un norādījumi par brīvā liguma darbaspēka tirgus veidošanās īpatnībām⁹⁷ ir nozīmīgs ceļrādis XIX gs. zemnieku sociālekonomiskā stāvokļa analizē.

Laikā, kad radās pirmie marksistiskie apcerējumi Latvijas vēsturē, vēstures avoti bija vēl maz izpētīti. Pirmajiem latviešu marksistiskajiem vēsturniekiem Fr. Roziņam un K. Landeram XX gs. sākumā nebija pieejami vēstures avoti arhīvos, tāpēc viņu darbi sarakstīti, pamatojoties uz vēstures literatūru un izdotiem avotiem.

Pirmo marksistisko darbu Latvijas agrārajā vēsturē gadu pirms Krievijas pirmās revolūcijas publicēja Fr. Roziņš.⁹⁸ Roziņa nolūks bija noskaidrot sociāldemokrātiskās partijas propagandistiem agrāro attiecību attīstību Latvijā, lai viņi spētu pareizi atklāt sava laika muižnieku un zemnieku pretrunas. Roziņam bija jāizmanto arī latviešu zemniekiem naidīgā koncepcijā uzrakstītie vācu muižnieku apcerējumi, marksistiski izskaidrojot notikumu norisi. Par apskatāmo laika posmu Roziņš kā avotu lielākoties lietojis zemnieku likumus. Agrārās attiecības Kurzemē Roziņš attēlo, izmantodams A. Spāga brošūras «Die Zustände des freien Bauernstandes in Kurland» I daļu, zināmā mērā saglabājot Spāga ievirzi. Par Vidzemes zemnieku tiesisko un ekonomisko stāvokli šai laikā Roziņš guvis ziņas galvenokārt no J. Samarina darbiem.

K. Landers uzrakstīja pirmo sistemātisko Latvijas vēstures kursu⁹⁹ ar priekšplānā izvirzītām ekonomiskām un sociālām problēmām. Landers savus uzskatus par apskatāmā laika ekonomiku pamato ar laikabiedru (Hika, Jonsona, Oranovska, Ludmera) tautsaimnieciskiem sacerējumiem. Kā Roziņš, tā Landers pirmo reizi deva marksistisku novērtējumu zemnieku nemieriem XIX gs. 40. ga-

⁹³ V. I. Ļ e ņ i n s. Raksti, 3. sēj.

⁹⁴ Turpat, 13. sēj., 187.—377. lpp.

⁹⁵ Turpat, 3. sēj., 12., 13. lpp.; 13. sēj., 206., 207. lpp.

⁹⁶ Turpat, 3. sēj., 74. lpp.

⁹⁷ Turpat, 200. lpp.

⁹⁸ Fr. R o z i ņ š. Latviešu zemnieks. Bernē, 1904.

⁹⁹ K. L a n d e r s. Latvijas vēsture, III d.

dos¹⁰⁰ un 1849. g. zemnieku likumam, kuri agrīno marksistisko vēsturnieku izpratnē pavēra ceļu kapitālistiskās lauksaimniecības attīstībai un zemnieku diferenciacijas procesam,¹⁰¹ un uzsvēra nemitīgo un neizbēgamo kapitālistiskā ražošanas veida attīstību.¹⁰²

Pēc pirmo marksistisko darbu izdošanas Latvijā bija pagājis ilgs laiks — ap 40 gadu, kamēr ievērojamais latviešu padomju vēsturnieks J. Zutis deva sistemātisku novērtējumu kapitālisma ģenēzei Latvijas lauksaimniecībā. Vispusīgu apskatu par J. Zuti kā feodālisma sauruma un kapitālisma attīstības problēmu pētnieku sniedzis T. Zeids.¹⁰³

Par apskatāmo laiku akadēmiķis J. Zutis nepaspēja uzrakstīt plašāku apcerējumu,¹⁰⁴ bet ir devis šā laika sociālekonomiskās attīstības galvenās līnijas.¹⁰⁵

J. Zutis ir formulējis galveno pretrunu XVIII gs. beigu un XIX gs. sākuma saimnieciskajai dzīvei Baltijas guberņās, kas noteica agrāro attiecību tālāko attīstību. Tā bija pretruna starp tirdznieciskās zemkopības augšanu un pastāvošo feodāli dzimtbūtniecisko lauksaimnieciskās ražošanas organizāciju.

Ļoti liela nozīme ir J. Zuša atziņai, ka brīvlaišanas likumu vēsturiskā jēga ir pakāpeniska kļaušu saimniecības un feodālās ekspluatācijas pamatu sagrāve.¹⁰⁶ Ar šo secinājumu Zutis iezīmēja vēstures literatūrā Latvijas lauku saimnieciskās attīstības galveno līniju nākamajiem gadu desmitiem pēc brīvlaišanas.

Nozīmīgs ir Latvijas PSR vēstures I sējuma 20. nodaļas nosaukums «Čiņa par kapitālisma attīstības revolucionāro ceļu zemkopībā». Pirmkārt, tas liecina par lauksaimniecības ekonomisko problēmu risinājumu saskaņā ar V. I. Ļeņina atzinumiem par diviem attīstības ceļiem lauksaimniecībā, otrkārt, tas atklāj galveno zemnieku sociālās čīņas saturu 40. gados. Sacīto konkretizējot, J. Zutis norāda uz kļaušu pieaugumu brīvo līgumu rezultātā, zemnieku zemes noplicināšanu, zemnieku lauku mazražību. Uz šā pamata radās zemnieku sociālā kustība, kas saistījās ar izceļošanu un pāriešanu pareizticībā un bija vērsta pret feodāli dzimtbūtniecisko ekspluatāciju.¹⁰⁷ J. Zutis saista šo kustību ar citām līdzīgām

¹⁰⁰ K. L a n d e r s. Latvijas vēsture, III d., 154. lpp.; Fr. R o z i ņ š. Latviešu zemnieks, 4. izd. R., 1958., 228. lpp.

¹⁰¹ Fr. R o z i ņ š. Latviešu zemnieks, 4. izd., 243., 244. lpp.; K. L a n d e r s. Latvijas vēsture, III d., 162. lpp.

¹⁰² Fr. R o z i ņ š. Latviešu zemnieks, 4. izd., 247., 248. lpp.; K. L a n d e r s. Latvijas vēsture, III d., 163. lpp.

¹⁰³ T. Z e i d s. Jāņa Zuša nozīme Latvijas historiogrāfijā.

¹⁰⁴ Turpat, 60. lpp.

¹⁰⁵ J. Z u t i s. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā; Latvijas PSR vēsture, I sēj. R., 1953.

¹⁰⁶ J. Z u t i s. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā, 193. lpp.

¹⁰⁷ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 413. lpp.

kustībām pasaules vēsturē.¹⁰⁸ 20. nodaļa satur pirmo vispusīgo 1849. g. likuma novērtējumu marksistiskajā vēstures zinātnē. Nodaļas nobeigumā J. Zutis parāda, ka muižas saimniecības intensifikācija Kurzemē noveda pie kļaušu nomas pakāpeniskas izbeigšanās. Līdz ar to radās vēsturiska kapitalistiskās sabiedrības kategorija — muižas kalpi.¹⁰⁹

Dažādos aspektos XIX gs. pirmās puses ekonomiskās un sociālās problēmas ir pētījis H. Strods. Nozīmīgas ir viņa atziņas par kļaušu sistēmas krīzes posma neražu cēloņiem. H. Strods veiksmīgi parāda, ka apskatāmajā laikā nav iespējams turpināt zemkopību papuvju (trislauku) sistēmas ietvaros, tāpēc ir nepieciešams pāriet uz augu seku daudzlauku sistēmā.¹¹⁰ Blakus šīm kļaušu saimniecības degradācijas parādībām viņš ir pētījis arī jauno lauksaimniecības kultūru — āboliņa¹¹¹ un kartupeļu¹¹² ieviešanu muižas un zemnieku laukos, kas, no vienas puses, uz laiku saasināja kļaušu sistēmas krīzes parādības, bet, no otras puses, pavēra iespējas tās pārvarēšanai. Vispusīgu sociālekonomisko apstākļu apskatu Strods ir devis par Kurzemes kroņa muižām XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē.¹¹³ Stroda sakopotie dati par zemnieku noslāņošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē ļauj saistīt lauku proletariāta veidošanos ar pāreju uz naudas nomu.¹¹⁴

Lauksaimnieciskās ražošanas pamatnozarei — graudkopībai — Strods pievērsies divos rakstos Austrumeiropas agrārās vēstures gadagrāmatās.¹¹⁵ Graudkopība XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē attēlota trijos aspektos: 1) labības ražība graudos, 2) labības sējumu un ražas dinamika uz vienu iedzīvotāju un 3) labības sējumu pieauguma attiecība pret labības kopievākuma pieaugumu. Autors devis datus par trim guberņām — Vidzemi, Kurzemi un Vitebskas guberņu, kur ietilpa Latgale. Ekonomiskie rādītāji pasvītro lielo atšķirību saimnieciskajā attīstībā, no vie-

¹⁰⁸ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 413. lpp.

¹⁰⁹ Turpat, 419. lpp.

¹¹⁰ H. Strods. Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. R., 1957.

¹¹¹ H. Strods. Āboliņa audzēšanas sākumi Latvijā XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē. — Vēstures problēmas, IV. R., 1961., 13.—48. lpp.

¹¹² H. Strods. Kartupeļu audzēšanas sākums Latvijā XVII gs. beigās—XIX gs. pirmajā pusē, 45.—56. lpp.

¹¹³ H. Strods. Kurzemes kroņa muižas kļaušu saimniecības sairšanas periodā XIX gs. pirmajā pusē. Disertācija. R., 1953.

¹¹⁴ H. Strods. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē. — Latv. PSR ZA Vestis, 1954., 12, 39.—44. lpp.

¹¹⁵ Г. П. Строд. Сборы и урожайность хлебов в Латвии в 80-х годах XVIII—начале 60-х годов XIX в. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. Минск, 1964; Г. П. Строд. К вопросу о времени победы капиталистического способа производства в сельском хозяйстве Латвии. — Ежегодник... 1963 г. Вильнюс, 1964.

nas puses, Vidzemē un Kurzemē, no otras puses, Latgalē, kur kļaušu sistēmas krīze turpināja saasināties līdz zemnieku brīvlaišanai visā Krievijā 1861. g. Labības ražības pieaugumu graudos Kurzemē jau XIX gs. 40. gados un Vidzemē 50. gados, tāpat ievērojamu labības ievākuma palielināšanos uz vienu iedzīvotāju Kurzemē un Vidzemē 50. gados Strods saista ar darba ražīguma kāpinājumu zemkopībā. Tas sevišķi izpaudās, paaugstinoties labības kopražām arī sējumu samazināšanās apstākļos. Strods atzīst, ka minētās parādības ir kapitālistiskā ražošanas veida uzvaras rezultāts Latvijas lauksaimniecībā XIX gs. 40. gadu otrajā pusē un 50. gados.

I. Leinasare etnogrāfisko pētījumu rezultātā pierāda, ka kļaušu saimniecības sairuma posmā «tēvutēvu lietotie zemkopības darbarīki bija izsmēlušī savas attīstības iespējas»,¹¹⁶ kas arī nosacīja jaunu ražošanas attiecību nepieciešamību.

Zemnieku diferencēšanās problēmas pētišanā liela nozīme ir M. Kozina darbam par Vidzemes un Kurzemes zemnieku noslāņošanu.¹¹⁷ Pamatojoties uz datiem par latviešu lauku buržuāzijas veidošanos, Kozins saista divu šķiru — lauku buržuāzijas un proletariāta — rašanos Vidzemē un Kurzemē ar naudas nomas sākumu. Savas monogrāfijas ievadā par zemnieku kustību¹¹⁸ Kozins sniedz Baltijas guberņu ekonomisko apskatu, tuvāk pakavējoties pie muižu saimniecību attīstības kapitālistiskā virzienā un no tās izrietošajām sekām zemnieku sociālekonomiskajā stāvoklī. Autors novērtē zemnieku sociālo cīņu 40. gados un plaši analizē zemnieku nemieru kustību 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā. M. Kozina secinājumi nozīmīgi tā materiāla izvērtēšanā, kas saglabāties pagastu arhīvos par zemnieku sociālo cīņu.

Kalpu darba apstākļus, dzīves veidu un proletarizēšanās procesu XIX gs. otrajā pusē pētījuši S. Cimermanis¹¹⁹ un E. Čivkule,¹²⁰ attēlojot nobeigumu tam procesam, kas brieda un veidojās gadsimta pirmajā pusē.

Plašais A. Mieriņas pētījums par agrārājām attiecībām Kurzemē XIX gs. otrajā pusē¹²¹ satur ļoti bagātu faktu materiālu un nozīmīgus secinājumus, kas attiecas arī uz kļaušu laika beigām un naudas nomas sākuma periodu. Apskatāmajam tematam svarīgi Mieriņas sakopotie dati par kapitālistiskā ražošanas

¹¹⁶ I. Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā.

¹¹⁷ М. И. Козин. Разложение крестьянства Видземе и Курземе во второй половине XIX в. — Ежегодник... 1961 г. Рига, 1963.

¹¹⁸ М. Козинс. Земnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados. R., 1958.

¹¹⁹ S. Cimermanis. Laukstrādnieku dzīves veids Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē. R., 1959.

¹²⁰ E. Čivkule. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos un sastāvu Vidzemē XIX gs. otrajā pusē. — Arheoloģija un etnogrāfija, V. R., 1963.

¹²¹ A. Mieriņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. II pusē. R., 1968.

veida augšanu lauksaimniecībā, par naudas nomas noteikumiem, sevišķi par jauktajiem nomas līgumiem, kas deva iespēju vēl palielināt kļaušu jūgu.

A. Krastiņas monogrāfija «Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē» atspoguļo pakāpenību kapitālisma elementu nobriešanā Vidzemē dažādos novados, kas izpaudās zemnieku pārejā uz labāk iekārtotām dzīvojamām ēkām.¹²²

Padomju vēsturnieku atzinumi atsevišķos aspektos ir vērtīgs ieguldījums apskatāmās problēmas pētīšanā; vairākos jautājumos tie sniedz jau noformētus, pamatotus uzskatus, uz kuriem var balstīties tālākajā vēsturiskās norises analizē. Tomēr atsevišķu jautājumu apskats pilnībā neatbilst Kurzemes un Vidzemes zemnieku sociālekonomisko stāvokli XIX gs. 40.—50. gados. Vēl nav atbildēts uz pseidozinātniskajiem vācu muižnieku spriedelējumiem, kas ir naidīgi latviešu zemniekiem un ko mūsu dienās dažādās variācijās atkārtoti «ostforšunga» darboņi un latviešu buržuāziskie emigranti. Tāpēc ir nepieciešams vispusīgi izpētīt apskatāmā laika avotus un pēc marksistiski leņķiniskās metodoloģijas sniegt daudzveidīgu, ar avotu pētījumiem pamatotu sociāli ekonomisko norišu attēlojumu Kurzemes un Vidzemes zemnieku dzīvē nozīmīgā laika posmā — XIX gs. 40.—50. gados.

---

¹²² A. Krastiņa. Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē. R., 1959.

II. ZEMNIEKU SAIMNIECĪBU LIELUMS UN INVENTĀRS

I. ZEMNIEKU SAIMNIECĪBU LIELUMS

Zemnieku saimniecību lielums ir viens no galvenajiem faktoriem, no kuriem bija atkarīgs, vai zemnieka naturālā saimniecība varēs pārkārtoties lauksaimniecības preču ražošanai. Tāpēc ir svarīgi iegūt zināmu priekšstatu par lielo un sīko saimniecību skaitu Kurzemes un Vidzemes laukos, jo lauksaimnieciskā ražošana notika konkrētās dažāda lieluma saimniecībās.

Sakarā ar gadsimtu gaitā atšķirīgiem politiskiem apstākļiem Vidzemē un Kurzemē XIX gs. pirmajā pusē zemnieku saimniecību platību un vērtību katrā guberņā izteica dažādās vienībās. Tāpēc šis jautājums jāapskata atsevišķi katrai guberņai.

Vidzemē zemnieku saimniecības teorētisko vērtību — lauksaimnieciski izmantojamās zemes lielumu un labumu —, par kuru zemnieki pildīja klaušas un deva naturālas nodevas, kopš XVII gs. izteica arklos un dālderus. Ar 1804. g. Vidzemes zemnieku likumiem arklu iedalīja 80 dālderus. Izsakot kādas saimniecības vērtību dālderus, visaugstāk tika rēķināta aramzeme, turpretim ar nelielu dālderu daudzumu novērtēja lielas pļavu platības. Šā fakta dēļ muižnieku privilēģiju aizstāvis A. Tobīns darīja atbildīgus zviedru zemes taksētājus par to, ka zemnieku saimniecībās nav pietiekami daudz pļavu.¹ Dālderus izteiktajā saimniecības vērtībā nemaz netika ieskaitītas ganības. Tās lielāko tiesu bija vairākām saimniecībām kopējas un dažreiz piederēja pat dažādām muižām. Piemēram, Sabīles pagasta «Mazbrūveļiem» bija kopējas ganības ar Mazvalgales pusmuižu, Valgales pagasta «Melkertiem» un «Elciņiem». Šo ganību platība bija apmēram 100 pūrvietu.² XVIII gs. zemnieku saimniecības parasti bija ceturtdaļarkla vai astotdaļarkla lielas,³ astotdaļarkla saimniecības sauca

¹ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I, 212. lpp.

² LCVVA, 1073. f., 1. apr., 2298. l., 3. lp.

³ M. Stepermanis. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750.—1784. R., 1956., 8. lpp. (XVII—XVIII gs. ar arklu saprata zemnieku zemi, ko novērtēja par 60 dālderiem).

par asmitnieku saimniecībām. XIX gs. pirmajos gadu desmitos Vidzemes zemnieku sētas caurmērā bija 19 dālderu, 40. gados — 15 dālderu lielas.⁴

XIX gs. asmitnieka saimniecībai teorētiski vajadzēja būt 10 dālderu vērtībā. Praksē tomēr par «asmitēm» sauca arī nedaudz lielākas saimniecības, bieži vien tās lietoja kā apzīmējumus nelielām saimniecībām. Ar 1819. g. Vidzemes zemnieku likumu bija noteikts, ka asmitnieka saimniecībā jāizsēj vismaz seši pūri vasarāju sēklu. 40.—50. gados asmitnieku saimniecību sējumu platības bija lielākas.

Tā kā, nosakot zemes vērtību dālderos, tika ievērots arī zemes labums, tad noteikt aramzemes platību pēc dotajiem dālderiem var tikai aptuveni. Ļoti reti sastopami dokumenti, kuros zināma gan saimniecību tīrumu platība, gan zemes vērtība dālderos. Spriežot pēc šā materiāla, visumā auglīgākos novados to pašu aramzemes platību izteica ar lielāku, bet mazāk auglīgos — ar mazāku dālderu vērtību.

Kādā veidā šis lauksaimnieciski izmantojamās zemes dažādās kategorijas izteica dālderos samērā mazauglīgā novadā, liecina materiāli par Laicenes kroņa muižu. 1859. g. Laicenes kroņa muižas «Ķempes» tika vērtētas šādi: 11,59 desetīnas 3. un 4. augsnes kvalitātes grupas aramzemes un dārzu — ar 12,34 dālderiem, 13,37 desetīnas tādas pašas kvalitātes grupas pļavu — ar 1,82 dālderiem, 7,16 desetīnu meža zemes — ar 2,45 dālderiem, bet 44,18 desetīnu ganību un 3,8 desetīnas nederīgās zemes netika vērtētas. Visa saimniecība 80,10 desetīnu platībā tika novērtēta ar 16,71 dālderiem.⁵

Tā kā apskatāmajā laikā lielākā daļa zemnieku saimniecību nebija mērītas, tad blakus dālderu zemes vērtībai zemnieku sētas platību izteica ar pūrviētām ziemāju laukā, t. i., ar trešo daļu aramzemes. Tātad Laicenes kroņa muižas «Ķempēs» ziemāju lauks bija 12 pūrviētu liels. Tai pašā kroņa muižā «Kalna Lielpuru» 10 dālderu asmitnieka saimniecībā ziemāju laukā bija tikai astoņas pūrvietas.

Vidzemes centrālajos novados ceturtdaļarklinieka, respektīvi, 20 dālderu, saimniecībā sēja 10 pūrvietas katrā laukā.⁶ Šāda attiecība konstatējama Mārsnēnu kroņa pagasta «Junkuriņos».⁷ Līdzīgs stāvoklis bija Kaives (privātmuiža) «Jaunšķeperu» 33 $\frac{1}{4}$ dālderu saimniecībā, kur muižnieks saimniekam pieprasīja atstāt ar 16 pūriem apsētu rudzu lauku.⁸ Stalbes (privātmuiža) «Ežu» mājās, kas bija novērtētas par 20 dālderiem, muiža prasīja, lai ar

⁴ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I, 433. lpp.

⁵ LCVVA, 191. f., 1. apr., 127. l.

⁶ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 402. lpp.

⁷ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 78. l., 81. lpp.

⁸ Turpat, 6071. f., 1. apr., 11. l., 31., 32. lpp.

rudziem būtu apsētas 14 $\frac{1}{2}$ pūrvietas, «Muceniekos», kas bija novērtēti par 37 dālderiem, vajadzēja sēt 26 pūrus rudzu.⁹

Grostonas kroņa muižas zemnieku saimniecībās sēja 5—8 pūrus rudzu, kaut tās bija novērtētas par 17—25 dālderiem.¹⁰ Tā kā gan kļaušas, gan naudas nomu Vidzemes zemnieki kārtoja saskaņā ar saimniecības vērtību dālderis, tad dažādās attiecībās starp saimniecības novērtējumu dālderis un sējumu platību atspoguļojas atšķirīgā zemnieku ekspluatācijas pakāpe kā atsevišķos novados, tā atsevišķās sētās. Lielā dālderu vērtība un nesamērīgi mazā aramzeme veicināja Grostonas zemnieku saimniecisko sabrukumu. Kaut arī dažkārt vienāda vērtība dālderis raksturo saimniecību dažādu ekonomisko potenciālu, tomēr ar šo izteiksmes veidu ir iespējams salīdzināt zemnieku saimniecības un grupēt tās sīkās, vidējās un lielās saimniecībās.

Šā jautājuma tālākai noskaidrošanai nepieciešams precizēt jēdzienu «zemnieku mājas» un «zemnieku saimniecības». Zemnieku mājas kā zināma lauksaimniecības pamatvienība pastāvēja gadsimtiem ilgi, tās ir fiksētas vēstures avotos gadsimtu gaitā. Agrākajos gadsimtos bija lielas neapgūto zemju rezerves. Pamazām tika paplašināta apstrādājamā māju platība, ko pēc tam dalīja divu brāļu, divu citu radu vai svešu cilvēku starpā. Tika dalīta arī feodālā rente — kļaušas un nodevas. Šādā veidā radās tā sauktās pušelnieku saimniecības; kādreizējās arkla vai lielākoties pusarkla mājas laika gaitā sadalījās četrās, sešās un pat astoņās saimniecībās, izveidojot viena nosaukuma māju grupu, kuras sauca arī par ciemiem, piemēram, Gatartā, Kolbergī, Lāzbergī,¹¹ lai gan tām nebija ciemiem raksturīgās iekārtas ar ciema vecāko utt. Pušelnieku saimniecībām obligāts bija vienāds aramzemes, pļavu un meža zemes daudzums. Ja kāds no pušelniekiem iestrādāja kādu gabalu aramzemes vai pļavu vairāk, to vajadzēja dalīt ar pārējiem. Šādi gadījumi konstatēti 1846. g. Priekuļu «Lejas Kunču» saimniecībā, 1856. g. — Gatartā, 1859. g. — Līderē un 1864. g. — Kaivē.¹² Pušelniekiem sākumā parasti bija kopējas ēkas.

Alsviķos 1858. g. «Runču» saimniekiem Simonam Rutkam un Pēterim Bieta-ram bija kopēja rija, kambaris, piedarbs, gubenis, bet katram bija sava kūts un klēts. Jaunraunas «Vectirziežos» 1832. g. trīs pušelnieki jeb daļinieki dzīvoja kopējā ekā.¹³

⁹ LCVVA, 1219. f., 1. apr., 5. l., 55., 145. lp.

¹⁰ Turpat, 908. f., 1. apr., 57. l., 4. lp.; 903. f., 1. apr., 229. l., 1., 2. lp.

¹¹ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1216. l., 82. lp.; 1218. l., 17. lp.; 929. f., 1. apr., 4. l., 443. lp.

¹² Turpat, 1156. f., 1. apr., 119. l., 26., 27. lp.; 929. f., 1. apr., 3. l., 32. lp.; 6071. f., 1. apr., 13. l., 57. lp.; sīkāk — M. S v a r ā n e. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados. — Latvijas agrārā vēsture (XVI—XIX gs.). R., 1966., 91.—92. lpp.

¹³ LCVVA, 3784. f., 1. apr., 48. l., 77. lp.; 939. f., 1. apr., 22. l., 31., 32. lp.

#. 43 Protokols?

Atvaucina Paggapa Tija kai Tilmuilla 1860
klubbisij

Wija Tija Jaranku.

Kuittas Wija Tija Jaranku, maku lade per Cog.
paga Tija Jaranku, nehuu kitta:

Kad pa wimmu wos Pulma Peha, Mijarai
wos wiffas jawaas Lematai mo 17. D. D. D.
fomant wikkilatai mija Tija Jaranku, wiffas
pittat wiffas le juot Dondari mo Pulma pa
pa wiffas wos fomant, kas wos wimmu
pittat kiltat.

Ki tawu kai Pulma Peha, Mijarai an
le juot Dondari, mija Tija Jaranku, wiffas
wiffas: pa wiffas wiffas wiffas wiffas
pa wiffas wiffas Lematai pa wiffas wiffas
an wiffas wiffas wiffas wiffas, sin tawu
an wiffas wiffas wiffas wiffas, sin tawu
le wiffas wiffas wiffas wiffas, sin tawu
Dondari wiffas wiffas, le wiffas wiffas wiffas
pa wiffas wiffas wiffas wiffas, sin tawu
wiffas wiffas wiffas wiffas, sin tawu
wiffas wiffas wiffas.

Pulma Peha XXX

Juot Dondari XXX

Mijarai wiffas wiffas
wiffas wiffas

J. A. Jaranku

Paggapa Tija: ni tawu
wiffas wiffas

Wija na wiffas wiffas Protokoli
wiffas wiffas

Kuittas wiffas wiffas, sin tawu
— le wiffas wiffas XXX

1. att. Alsviķu pagasta tiesas 1860. g. 7. aprīļa protokols, kurā fiksēta pušelniecības nodibināšana «Puļķu» mājās.

Ja pušelniecība pastāvēja ilgi, tad katrs pušelnieks uzcēla savas ēkas un saimniecības tika nodalītas. Bijušajam māju nosaukumam priekšā pievienoja Liel- vai Maz-, Vec- un Jaun-, Kalna un Leju māju nosaukumu. Tālākā attīstības gaitā jaunajās mājās atkal radās jaunas pušelnieku saimniecības, kuras dažkārt apzīmēja ar četriem vārdiem, piemēram Bērzaunes saimnieka Pētera Griežmaņa saimniecība XIX gs. pirmajā pusē tika saukta «Rein Sņikerēn vec Andž» māja.¹⁴

Pušelnieku institūtam, kas konstatējams Latvijā kopš XV gs.,¹⁵ pamatā bija arī saimniecību zemā rentabilitāte. Vietās, kur saimniecības nebija ienesīgas, saimnieki atdeva lielākoties bez jebkādiem noteikumiem savas lauksaimnieciski izmantojamās zemes pusi vai daļu kopā ar attiecīgu daļu feodālās rentes citai personai, kaut arī brālim. Raksturīgi, ka sevišķi plaši māju dalīšana sīkākās saimniecībās tika praktizēta rajonos ar mazauglīgu augsni; retāk šī dalīšana bija izplatīta auglīgajā Zemgales līdzenumā. Sīkās saimniecības parasti bija saistītas ar darbu ārpus lauksaimniecības — amatniecību, mājrupniecību, transporta un meža darbiem.

Dati par 15 kroņa muižu zemnieku saimniecību lielumu Vidzemes kroņa īpašumu pārvaldes Cēsu iecirknī, kurā 1852. g. bija 30 kroņa muižu,¹⁶ ļauj secināt, ka liels skaits sīksaimniecību bija 5—9 dāldeņu vērtībā. Tās atradās Mārsnēnos, Priekuļos un Briežu muižā (Vaidavas pag.), kur izplatīta amatniecība un mājrupniecība (sk. 1. tab.).¹⁷ Slokas kroņa muižas zemnieki faktiski nodarbojās ar zvejniecību, tāpēc zvejniekiem rietumos no Slokas, kuri piederēja šai kroņa muižai, 32,5% no visām saimniecībām bija 4—9 dāldeņu vērtībā. Lejasciema zemnieki, kur 31% saimniecību bija 1—4 dāldeņu vērtībā, plaši piedalījās koku pludināšanā un meža izstrādes darbos. Lielais vairums šo sētu (47%) bija 10—19 dāldeņu vērtībā. Tās uzskatāmas par vidējām saimniecībām, kuru normālai funkcionēšanai bieži vien zemniekiem vajadzēja strādāt darbus, kas nav saistīti ar lauksaimniecību. 15 apskatāmajās muižās bija 34% sīko saimniecību 1—9 dāldeņu vērtībā. Šīs saimniecības var uzskatīt par bāzi to darbu izvēšanai, kuri nav saistīti ar lauksaimniecību.

Tikai 19%, t. i., 155 saimniecības no 816, bija 20 dāldeņu vērtībā un lielākas. Šīs saimniecības varēja pastāvēt kā lauksaimnieciskās ražošanas pamatšūniņa, kam iespējams pakāpeniski kļūt par lauksaimniecības produktu ražotājām tirgum. Ternejas un

¹⁴ LCVVA, 4451. f., 1. apr., 106. l., 136. lp.

¹⁵ Latviešu konversācijas vārdnīca (turpmāk LKV), 17. sēj. R., 1936., 34 571. sl.

¹⁶ LCVVA, 191. f., 1. apr., 113. l.

¹⁷ Turpat, 47., 55. l.; 2. apr., 35. l.; 1086. f., 1. apr., 178. l., 4. lp.

Zemnieku saimniecību sadalījums pēc vērtības

Kroņa muiža	Gads	Viena nosaukuma māju grupu skaits	Saimniecību skaits	Zemes vērtība					
				1—4		5—9		10—14	
				skaits	%	skaits	%	skaits	%
Umurga	1853.	33	41	—	—	6	14,6	12	29,2
Mārsnēni	1855.	32	62	—	—	15	24,2	12	19,3
Terneja	1860.	38	52	—	—	2	4,0	4	8,0
Jaunskujene	1860.	5	12	—	—	—	—	11	91,6
Vecvāle	1862.	13	14	—	—	—	—	1	7,1
Skulbergi	1865.	31	31	2	6,5	7	22,5	1	3,3
Jurate	1865.	...*	43	—	—	1	2,0	3	7,0
Briežu muiža	1865.	18	38	—	—	14	37,0	14	37,0
Vainiži	1865.	33	39	—	—	2	5,0	7	18,0
Kosa	1865.	25	66	—	—	18	27,0	33	50,0
Priekuļi	1865.	33	82	—	—	25	30,5	49	59,7
Striķi	1865.	19	29	—	—	5	17,4	14	48,2
Kļavkalns	1865.	14	35	—	—	9	25,7	22	62,8
Lejasciems	1865.	31	155	48	31,0	87	56,0	20	13,0
Sloka	1865.	60	117	—	—	38	32,5	54	46,1
Vidēji					6,0		28,0		31,5

* Trūkst ziņu. Arī turpmāk tabulās būs šāds apzīmējums.

Jurates zemnieki specializējās lina audzēšanā. Šeit 63% saimniecību bija 20 dālderu vērtībā vai lielākas un augsne salīdzinājumā ar citiem Vidzemes novadiem bija auglīga, tāpēc pušelnieku saimniecības XIX gs. vairs neveidojās.

2. tabulā ir sakopotas ziņas par zemnieku saimniecību lielumu Vidzemes privātmuižu pagastos (Kolbergā,¹⁸ Kalnamuižas,¹⁹ Stalbes²⁰ un Jaunraunas²¹ pagastos un Alsviķu pagasta tiesas novadā²²). Šie nedaudzie pagasti pārstāv rajonus ar dažādiem ekonomiskiem novirzieniem. Kolbergī un Kalnamuižā tikai dažām saimniecībām bija lielāka vērtība par 20 dālderiem. 75—87% saimniecību šeit bija 10—19 dālderu vērtībā, to vidū dominēja asmitnieku grupa. Šīm saimniecībām lauksaimniecības jomā bija grūti pārkāpt naturālās saimniecības sliekšni. Šie abi pagasti atrodas Vidzemes austrumu nomalē, kuru kopā ar Vidzemes dienviddaļu Tērbatas profesors Hiks raksturoja kā nabadzīgāko ra-

¹⁸ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 104. l., 75., 76., 81., 82. lp.

¹⁹ Turpat, 4249. f., 1. apr., 84. l., 4., 5. lp.

²⁰ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 151. lp.; 6. l., 98. lp.

²¹ Turpat, 940. f., 1. apr., 452. l.; 182. l., 8., 9. lp.

²² Turpat, 3784. f., 1. apr., 51. l., 93. lp.

Vidzemes 15 kroņa muižās XIX gs. 50.—60. gados

dālderis

15—19		20—24		25—29		30—39		40—49	
skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
13	31,7	8	19,5	2	4,9	—	—	—	—
22	35,5	13	21,0	—	—	—	—	—	—
13	25,0	13	25,0	17	32,0	3	6,0	—	—
—	—	—	—	—	—	1	8,4	—	—
6	42,9	3	21,4	2	14,3	2	14,3	—	—
5	16,1	5	16,1	5	16,1	5	16,1	1	3,3
12	28,0	16	37,0	6	14	5	12	—	—
6	15,5	4	10,5	—	—	—	—	—	—
7	18,0	6	15,3	7	18,0	10	25,7	—	—
10	15,2	5	7,8	—	—	—	—	—	—
5	6,0	3	3,7	—	—	—	—	—	—
10	34,4	—	—	—	—	—	—	—	—
3	8,5	1	3,0	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	11,1	6	5,1	3	2,6	3	2,6	—	—
	15,4		10,2		5,2		3,6		0,1

jonu Vidzemē. Jaunraunas zemnieku zemes iedalījums zināmā mērā atšķiras no iepriekšējiem, jo lielā pārsvarā bija saimniecības 15—19 dālderu vērtībā. Turklāt ir zināms, ka Jaunraunā bija sevišķi attīstīta amatniecība. Turpretim Stalbē 54% saimniecību bija 20 dālderu vērtībā un lielākas, 38% no tām — 30 dālderu vērtībā un lielākas. Šai pagastā iedzīvotāju iztikas pamats bija graudkopība.

Bērzaunes pagasta tiesā saglabājušies dati apmēram par $\frac{2}{3}$ zemnieku saimniecību.²³ 25% saimniecību (no 106) arī šai pagastā bija lielākas par 20 dālderiem, turpretim 56% bija nelielās 10—14 dālderu saimniecības.

Apskatāmajā posmā zemnieku saimniecību lielums un skaits pastāvīgi mainījās. Turpinājās feodālajam ražošanas veidam raksturīgā zemnieku saimniecību dališanās pušelnieku saimniecībās un to pakāpeniska veidošanās par patstāvīgām mājām.

Kolbergī 1854. g. ēkas galīgi nodalīja divi no sešiem «Bundzenes» saimniekiem — Juris Viksne un Jēkabs Kalns, kuri līdz tam dzīvoja vienā rijā. 1855. g. tā paša pagasta divi «Visikuma» saimnieki nolēma sadalīt uz pusēm

²³ LCVVA, 4451. f., 1. apr., 156. l., 88., 89., 111., 114., 118.—121. lp.

Zemnieku saimniecību sadalījums pēc vērtības dažos

Pagasts	Gads	Viena nosaukuma māju grupu skaits	Saimniecību skaits	Zemes vērtība					
				5—9		10—14		15—19	
				skaits	%	skaits	%	skaits	%
Kolberģis	1850.	31	69	4	5,8	40	58,0	20	29,0
Kalnamuiža	1853.	39	114	10	8,7	44	38,6	42	36,8
Stalbe	1853.	26	37	—	—	4	10,8	13	35,1
Jaunrauna	1855.	29	67	2	3,0	13	19,5	47	70,0
Alsviķu pagasta tiesas novads*	1862.	65	208	11	5,3	7	3,4	190	91,3

* Alsviķu pagasta tiesas novadā ietilpa Alsviķu, Rēzakas, Nēķena un Tūjas

istabu ar četriem stikla logiem, sešām durvīm, vienu krāsni, 30 naglām. Kaivē vēl 1864. g. divi «Zvaguļi» saimnieki apņēmas neart veciem tūrumiem klāt neviena stūriša; ja viņi dzīvotu šais mājās arī turpmāk, tad solījās ņemt mērnieku un galīgi nodalīt tūrumus.²⁴

Parastākais pušelnieku saimniecību rašanās veids bija sētas sadalīšana diviem dēliem vai dēlam un znotam; dažreiz saimniecību dalīja starp tēvu un vecāko dēlu.²⁵ Šādā veidā ģimenes locekļiem tika saglabātas sētas nomnieka, t. i., saimnieka tiesības, viņiem nevajadzēja kļūt par kalpiem un viņi bija pasargāti no nodošanas rekrūšos.

Zemnieku saimniecības tika dalītas arī starp svešiem. Šī dalīšana, pirmkārt, bija izplatīta amatniecības un mājražniecības rajonos, kur amatnieku un mājražniecību ģimeņu budžetā lauksaimniecībai bija sekundāra nozīme, — Priekuļos,²⁶ Jaunraunā²⁷ un Piebalgā.²⁸ Otrkārt, kāda saimniecības daļa tika atdota svešam cilvēkam gadījumos, kad saimnieks dzīvā inventāra trūkuma vai citu iemeslu dēļ nespēja pildīt klaušas muižai,²⁹ gadījumos, kad klaušu sistēmas krīzes apstākļos mājās nebija uztura,³⁰ kā arī gadījumos, kad sevišķi smagos apstākļos saimnieki nevēlējās rūpēties par lielu saimniecību, no kuras nebija cerību gūt ienākumus, un samazināja to līdz minimumam.

²⁴ LCVVA, 3342. f., 104. l., 81. lp.; 105. l., 109., 118. lp.; 6071. f., 1. apr., 13. l., 57. lp.

²⁵ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1212. l., 30. lp.; 1138. f., 1. apr., 77. l., 144. lp.; 1156. f., 1. apr., 119. l., 51. lp.

²⁶ Turpat, 1156. f., 1. apr., 119. l., 163. lp.; 166. l., 10., 13., 14., 16., 18., 72. lp.

²⁷ Turpat, 939. f., 1. apr., 22. l., 31., 32. lp.; 940. f., 1. apr., 189., 402. l.

²⁸ A. Alsups. Tekstiliju sikražošanas Vidzemē XIX gs. beigās—XX gs. sākumā. Disertācija, R., 1963., 209. lpp.

²⁹ LCVVA, 6035. f., 1. apr., 2. l., 26. lp.; 4451. f., 1. apr., 107. l., 40., 41. lp.

³⁰ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 85. lpp.

Vidzemes privātmuižu pagastos XIX gs. 50.—60. gados

dālderis									
20—24		25—29		30—39		40—50		nav zināms	
skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
4	5,8	—	—	—	—	—	—	1	1,4
4	3,5	2	1,8	2	1,8	1	0,9	9	7,9
6	16,3	—	—	13	35,1	1	2,7	—	—
3	4,5	—	—	—	—	1	1,5	1	1,5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

muižu zemrīeki.

Ķēču muižas «Kārķļu» saimnieks Ābeltiņš 1839. g. izdeva pusi mājas Pēterim Ziediņam, jo tā būšot vieglāk. Lai Ziediņš varētu saimniekot, Ābeltiņš viņam iedeva arī zirgu. Kad zirgs pēc gada nobeidzās, Ziediņš no mājām aizgāja. 1845. g. šādā pašā veidā Andris Sniedze pieņēma Andžu Akniņu par daļinieku Ķēču muižas «Puzupos» un deva arī zirgu, lai jaunajam saimniekam būtu iespējams strādāt zemi. Ja Akniņš no mājām aiziet, zirgs jāatdod.³¹

Daļa pušelnieku saimniecību bija oficiāli fiksētas muižā vai kroņa pagastos — domēņu valdē. Tās arī pakāpeniski pārveidojās par atsevišķām mājām, bet pārējās pastāvēja noteiktu vai nenoteiktu laiku. Amatnieki un mājrupnieki slēdza līgumus ar pušelniekiem vai daļiniekiem uz noteiktu laiku, ļoti bieži uz sešiem gadiem.

Piemēram, viens no daudzajiem Priekuļu pagasta «Kunču» saimnieku līgumiem: «Lejaskunču» saimnieks Lauris Kuncis 1852. g. izdod trešo daļu zemes «dienestniekam» Jānim Audaram, otru trešdaļu — Mārcim Brauziņam. Visi saimnieciski izmantojamie objekti tiek dalīti trijās daļās, izņemot ābeļdārzu, ko parasti patur saimnieks sev. Katrs maksā trešo daļu nomas.³²

Pušelniecības līgumi tika slēgti arī uz nenoteiktu laiku. Parasti tos fiksēja pagasta tiesā ar muižas piekrišanu. Formāli par šādiem pušelniekiem vai daļiniekiem varēja būt arī kalpi, kas algas vietā apstrādā daļu zemes, patur tās ražu un pilda muižas klaugas vai maksā naudas nomu. Atšķirībā no kalpa pušelniekam bija iespējams izvērst savu saimniecisko iniciatīvu. Pušelnieka saimniecības uzsākšanai vajadzēja samērā maz dzīvā inventāra. Paredzētajos saimniekošanas gados pušelnieks varēja to palielināt. Tas arī dažreiz izdevās, tomēr rezultāts reizēm bija pretējs.

³¹ LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1214. l., 2., 3., 6., 7., 33. lp.

³² Turpat, 1156. f., 1. apr., 166. l., 13., 14. lp.

Alsviķu pagasta tiesā 1856. g. tika dalīta Nēķena muižas «Aupātu» pušelnieku Simona Sepera un Pētera Līģera manta. Līģers bija ienācis par pušelnieku ar divām aitām, vienu teļu un divām govīm, kuras piederēja meitai Zuzei un sievai. Pušelniecības laikā viņš bija ieguvis vēl zirgu un teli. Ar šiem lopiem viņš sāka saimniekot Tūjas muižas «Kudupu» jaunajās mājās.³³

Citādi bija Līderē. «Kaulu» asmiņi pēc Pētera Skrābes bankrota uzņēmās apsaimniekot Pēteris Jēkabsons, kam piederēja attiecīgs inventārs, un pieņēma par palīgu savu pusbrāli Kārli Feldmani. Feldmaņa saimnieciskais stāvoklis nebija labs, jo viņam no kādām citām mājām bija palikuši labības parādi kroņim 39,03 rubļu apmērā. Nākamajā gadā Jēkabsons no «Kauliem» aizgāja, bet Feldmanis viens pats paturēja saimniecību. 1854. g. pagasta tiesa konstatēja, ka Feldmaņa inventārs ir 38 rubļu vērtībā, turpretim parādi — 90 rubļu. Abi zirgi nederēja kļaušu darbam, Feldmanis aizgāja no asmiņes saimniecības nabadzīgāks, nekā bija ienācis.³⁴

Sevišķi daudz pušelnieku saimniecību radās 30. un 40. gados, jo šim procesam tai laikā parasti nelika šķēršļus ne kroņa īpašumu pārvaldes, ne privāto muižu īpašnieki.

1831. g. Jānis Tīders ar Mārsnēnu pagasta «Žagatu» saimnieka Jāņa Sorokina «paļaušanu» sāka saimniekot «Žagatu» pusmājās. Par to pagasta tiesa ziņoja ķeizarskajai draudzes tiesai. Lāzberģa pagasta tiesa 1837. g. protokolēja, ka Annas muižas «Ušēnu» saimnieks Indriķis Auziņš 1837. g. pieņēmis par pušelnieku Jēkabu Vītoļiņu. Pagasta tiesa par to paziņoja muižas administrācijai, kas izteica savu piekrišanu.³⁵

Velākajos gados tālredzīgākie muižnieki un kroņa īpašumu pārvaldes iestādes uzsāka cīņu pret saimniecību dalīšanu. Piemēram, Gatartas un Jaundrustu muižu īpašnieks A. Hāgemeisters norādīja uz saimniecību sadrumstalošanas negatīvo ietekmi.³⁶ Arī paši saimnieki pušelnieku saimniecības uzskatīja par vienu no zemnieku ekonomiskā pagrimuma cēloņiem. Par to liecina 1841. g. Jaunpiebalgas tiesas vīru iesniegtais lūgums Hāgemeisteram sakarā ar izceļošanas kustību: «Mēs, tiesas vīri, būtu labprāt to redzējuši, kad no mūsu valsts visi pušelnieki izietu, būtu i grāfam Lielam Kungam labi pilnīgi saimnieki.»³⁷

Tomēr pamatos saimniecību dalīšanās process XIX gs. 40.—50. gados nebija atkarīgs tikai no muižnieku vai zemnieku gribas, bet no kļaušu sistēmas krīzes dziļuma, t. i., no nepieciešamības papildināt sētas dzīvo inventāru, un no lauksaimniecības zemās ienesības. Gan muižnieki, gan zemnieki rīkojās tā, kā viņiem attiecīgajā brīdī likās izdevīgi, nedomādami par savas rīcības sociāl-ekonomiskām sekām. Stalbes pagastā 50. gados un 60. gadu sākumā konstatējami 16 sētu dalīšanas akti, septiņos gadījumos sētas dalīja rādi, deviņos — svešas personas.

³³ LCVVA, 3784, f., 1. apr., 48. l., 34., 37. lp.

³⁴ Turpat, 4035. f., 1. apr., 3. l., 19., 27., 43. lp.

³⁵ Turpat, 1138. f., 1. apr., 77. l., 33., 34. lp.; 1134. f., 1. apr., 1212. l., 32. lp.

³⁶ A. Hāgemeisters. Manai mīļai Gatartas un Jaundrustu valstij. R., 1852., 8., 9. lpp.

³⁷ J. Krodznieks. Zemnieku nemieri 1841. g., 41. lpp.

Stalbē 60. gadu sākumā sadalījās trīs lielas saimniecības, izveidojot sešas vidējas saimniecības. Tā rezultātā «Kūķu» mājās (36 dālderu 85 grašu vērtībā) 1866. g. saimniekoja divi Mauriņi, Stalbes «Klāmaņos» (34 dālderu vērtībā) — Jekabs Pogulis un Miķelis Eizenšteins, «Vecstārstos» (48 dālderu vērtībā) Mārtiņš Zemmars un Mārtiņš Treimanis.³⁸

Lāzberģa pagasta tiesā 50. gados noslēdza astoņus beztermiņa pušelnieku līgumus, arī galvenokārt starp svešiem, un 1861. g. — četrus pušelnieku līgumus uz sešiem gadiem, jo «vecie» saimnieki acimredzot orientējās uz saimniecības atkalapvienošanu izdevīgākā ekonomiskā situācijā.³⁹ Kolberģa pagastā 1863. g. starp radiem sadalīja trīs saimniecības, 1864. un 1865. g. — pa vienai. Sevišķi sīkās daļās tika dalītas saimniecības Ilzenē. Saimnieki, kam piederēja mājas sešu dālderu vērtībā, nebija pasargāti no nodošanas rekrūšos. Lāzberģa pagastā sīko saimnieku nodošana rekrūšos konstatējama atkārtoti. Pieļaujot saimniecību sadrumstalošanu, klaušu sistēmas krīzes tendences (ūtrupes, posttažas) tika vēl pastiprinātas.

Laikā, kad līdzās feodālām ražošanas formām pastāvēja topošie kapitālisma elementi, paralēli apskatītajam procesam 40. gadu beigās un galvenokārt 50. gados konstatējama arī pušelnieku saimniecību atkalapvienošana.

Pušelnieku saimniecību apvienošana risinājās divējādi: pirmkārt, no XIX gs. 40. gadiem to sāka stimulēt guberņas administratīvās iestādes. Arī daži muižnieki veicināja tirdznieciskās zemkopības attīstību. Otrkārt, daļa pušelnieku zaudēja inventāru un bija spiesti atteikties no turpmākas māju apsaimniekošanas; šo saimniecību zemes gabalus pārņēma tie daļinieki, kuriem piederēja lielāks inventārs. Ļoti raksturīgi šis process norisinājās Jaunraunā,⁴⁰ kur 30. gados viena nosaukuma māju grupā bija četri, pieci un pat septiņi daļinieki. Jau 50. gados viņu skaits bija stipri samazinājies, un Jaunraunā pārsvarā bija saimniecības 15—19 dālderu vērtībā. Jaunpiebalgā 1852. g. muižas pārvaldnieks uzteica 21 pušelniekam, kam saimniecība bija trīs dālderu vērtībā katram.

Saimnieku skaits Jaunraunas pagasta 29 viena nosaukuma sētu grupās

Gadi	Saimnieku skaits	Gadi	Saimnieku skaits
1844.	82	1860.	65
1846.	77	1869.	61
1855.	67	1890.	54

³⁸ LCVVA, 1219. f., 6. l., 98. lp.

³⁹ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1217. l., 54., 56., 58. lp.; 1218. l., 4.—6., 58. lp.; 1220. l., 1., 88., 89. lp.

⁴⁰ Turpat, 940. f., 1. apr., 189., 402., 447., 452. l.

Citos Vidzemes pagastos risinājās līdzīgs process. Bērzaunē no 1850. līdz 1856. g. konstatējami 13 apvienošanās gadījumi.⁴¹ Šeit bija ļoti jūtama muižas īpašnieka ietekme. Dažiem daļiniekiem muižas īpašnieks uzteica pēc sava ieskata, citus izliekamus pušelniekus uzdeva izvēlēties lozēšanas kārtībā.⁴² Bija gadījumi, kad no pušelnieka izlikšanas vajadzēja atsacīties, jo pārējie daļinieki nespēja sadalāmo zemes gabalu apstrādāt inventāra trūkuma dēļ.

Bērzaunes dzimtkungs 1855. g. vaicāja «Viļķīnu» saimniekiem Andrejam un Dāvim Graudiņiem, vai viņi spējot no Jurgu dienas apsaimniekot «Viļķīnu» otru smiti, bet viņi atbildeja, ka nespējot. So smiti atstāja vecajam saimniekam.⁴³

Lielu naudas summu (103,25 rbļ.) bija spiests aizņemties Gatartas pagasta zemnieks Spricis Lapiņš, lai pēc Mika Dandena izlikšanas spētu apsaimniekot visu «Līdumu» māju; parāda atdošana bija saistīta ar grūtībām.⁴⁴ Arī Grostonā izputējušos daļinieku tirumus atdeva viņu pušelniekiem; šai noplicinātajā pagastā sējumu platības pēc tam samazinājās un radās postažas (sk. 20. tab.). Skultes dzimtkungs nesaudzīgi cīnījās par pušelnieku saimniecību apvienošanu, piedraudot atdot sētu trešajai personai, kam būtu vajadzīgais inventārs, ja ekonomiski spēcīgākais pušelnieks nespēs apsaimniekot visu māju.⁴⁵

Saimnieciski attīstītākajos pagastos turīgāks saimnieks, izmantojot cita saimnieka ekonomiskās grūtības, iekārtoja savu dēlu pie šā saimnieka par pušelnieku, lai ar laiku iegūtu visu tā sētu. Stalbes pagastā turīgā «Zemmaru» saimnieka dēls Pēteris Zemmars 1851. g. kļuva «Kālņa Klāmaņos» par pussaimnieku pie Jura Puriņa; 1866. g. viņš samaksāja Puriņam 125 rubļus par atkāpšanos no nomas līguma, kam termiņš izbeidzās pēc pieciem gadiem, un pārņēma savās rokās visu saimniecību.⁴⁶ Sāds pasākums neizdevās Kosas kroņa muižas «Lielkāju» saimniekam Jurim Kopmanim, jo Baltijas domēņu valde pretojās viņa pušelnieka Jāņa Zvirgzdiņa padzišanai.⁴⁷

Pušelnieku saimniecību veidošanās process Vidzemē galīgi izbeidzās 60. gadu otrajā pusē. Atsevišķiem pasākumiem jaunu pušelnieku saimniecību radīšanā minētajā laikā pretojās muižnieki vai kroņa īpašumu pārvaldes iestādes.

⁴¹ LCVVA, 4551. f., 1. apr., 106. l., 12., 13., 26., 88., 133. lp.; 109. l., 36., 40., 41. lp.; 156. l., 6. lp.

⁴² Turpat, 106. l., 26. lp.

⁴³ Turpat.

⁴⁴ Turpat, 929. f., 1. apr., 4. l., 30., 31., 444. lp.

⁴⁵ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 153. lp.

⁴⁶ Turpat, 1219. f., 1. apr., 51. l., 26. lp.

⁴⁷ Turpat, 191. f., 2. apr., 331. l., 77. lp.

1867. g. Lāzberģa pagastā, kur agrāk pušelnieku saimniecības bija vairojušās bez kavēkļiem, «Omeikas» saimnieks Jānis Klāvs augstās nomas dēļ pieņēma pušelnieku, bet 1868. g. Klāvu sodīja ar naudas sodu un viņam pavēlēja no pušelnieka atteikties.⁴⁸

Pušelnieku saimniecību veidošanās izbeidzās līdz ar kapitālistisko ražošanas attiecību uzvaru. Pušelniecību nomainīja pusgraudniecība, kad saimnieks paturēja pilnas tiesības uz savu zemes gabalu un saņēma vēl ienākumus (pusi vai citu ražas daļu) par tā iznomāšanu citam. Sevišķi spilgti tas izpaudās Priekuļos, kur jau 1861.—1863. g. zemnieki izdeva daļu saimniecību uz pusgrauda.⁴⁹ Piebalgā sētu daļinieki 70. gados, kuriem pašiem nebija līgumu ar muižu, saņēma tikai pusi vai trešo daļu iegūtās ražas,⁵⁰ tāpat pēc būtības viņi bija pusgraudnieki.

Turpretim pušelnieku saimniecību atkalapvienošanas process, tāpat pušelnieku saimniecību noformēšanās atsevišķās sētās turpinājās samērā ilgi. Piebalgā 1869. g. mērīšanas rezultātā tika apvienots lielāks skaits māju un 64 saimnieki (24%) zaudēja savas daļinieku saimniecības.⁵¹ Māju nodalīšanās un ēku pārcelšana uz citām vietām notika arī 70. gados.

Kurzemē apskatāmajā periodā zemnieku sētu lielumu noteica ar pūrviņu skaitu ziemāju laukā trīslauku sistēmā. 50. gadu beigās par platības mēra vienību sāka lietot arī desetīnas. Pagastu tiesu skrīverī necentās pārvērst pūrviņas desetīnās precīzi (2,94 pūrviņas=1 desetīna), bet to pašu skaitli lietoja ziemāju laukā pūrviņu daudzumam un visas aramzemes daudzumam desetīnās (piemēram, 15 pūrviņu ziemāju laukā jeb 15 desetīnu aramzemes). Samērā daudz avotu materiāla par šo jautājumu ir saglabājies kroņa īpašumu pārvaldes iecirkņu fondos par kroņa zemnieku sētu lielumu, mazāk — pagastu tiesu arhīvos par privātmuižu zemniekiem. Izmantojot šo materiālu, ir lietderīgi iedalīt Kurzemes zemnieku saimniecības šādās grupās: sīkās saimniecības (1—7 pūri sējuma ziemāju laukā), vidējās (8—15 pūru sējuma ziemāju laukā) un lielās (16—40 pūru sējuma ziemāju laukā). Gandrīz katrā pagastā bija dažas pavisam nelielas amatnieku un muižas lauku sargu saimniecības.

Par tipiskāko Kurzemes sētu var uzskatīt saimniecību ar 10—12 pūrviņām ziemāju laukā. Tā aptuveni atbilst Vidzemes zemnieku saimniecībai 16—20 dālderu vērtībā. Šīs saimniecību tips bija visizplatītākais kā kroņa, tā privātmuižnieku zemnieku saimniecībās Kurzemes rajonos ar vidēja labuma augsni, kur lauksaimniecība deva zemniekiem pamatienākumus. XIX gs. 40.—50. gados zem-

⁴⁸ LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1223. l., 9. lp.

⁴⁹ Turpat, 1156. f., 1. apr., 166. l., 4., 17., 18., 27., 28. lp.

⁵⁰ A. Alsupe. Tekstiliju sakražošana Vidzemē XIX gs. beigās—XX gs. sākumā, 181. lpp.

⁵¹ Turpat, 176. lpp.

Kroņa zemnieku saimniecību iedalījums pēc ziemāju sējas

Gads	Kroņa īpašumu pārvaldes iecirknis	Saimniecību kopskaits	Saimniecību ziemāju									
			nezināma		1—3		4—5		6—7		8—9	
			skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1847.	Jelgavas	1108	111	10,0	3	0,3	9	0,9	17	1,0	35	3,2
1842.	Bauskas	1313	—	—	32	2,4	65	5,0	242	18,4	208	16,0
1847.	Jēkabpils	1351	15	1,1	2	0,1	9	0,7	56	4,1	105	8,0
Kopā Vidēji		3772	126	3,3	37	1,0	83	2,2	310	8,2	348	9,2

Dažu Kurzemes privātmuižu saimniecību iedalījums

Gads	Pagasts	Saimniecību kopskaits	Saimniecību ziemāju									
			nezināma		1—5		6—7		8—9		10—12	
			skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1831.	Pūre	40	6	15,0	—	—	—	—	6	15,0	25	62,5
1861.	Snapi	22	4	18,2	—	—	—	—	10	45,5	6	27,3
1852.	Lielzalve	85	4	4,7	2	2,3	31	36,5	12	14,1	31	36,5
1855.	Daudzeva	50	—	—	1	2,0	1	2,0	6	12,0	33	66,0
1854.	Jaunpils	67	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,5
1856.—1863.	Blīdene	46	—	—	—	—	1	2,2	—	—	22	47,8

nieku sētas ar 10—12 pūru sējumiem ziemāju laukā bija šādās Kurzemes kroņa īpašumu pārvaldes⁵² Tukuma iecirkņa kroņa muižās: Tumē 96%, Praviņu pagasta tiesas novadā 51%, Daigonē 76%, Sabilē 81%, Kuldīgas iecirkņa Kursišos 80%, Turlavā 66%, Bauskas iecirkņa Bārbeles pagasta tiesas novadā 65%, Zālītes pagasta tiesas novadā 44%, Vecmuižas pagastā 86%, bruņniecībai nodotajā Ķūķu muižā 85%, privātmuižās — Pūrē 62%, Daudzēvā 66% un Blīdenē 44%. Jēkabpils iecirknī minētā tipa zemnieku sētas bija vairākumā vienīgi Sēlpils pagasta tiesas novadā (62%), bet Jelgavas iecirknī šā tipa zemnieku sētu bija samērā maz.

⁵² Kurzemes kroņa īpašumu pārvaldīšanai Kurzeme bija sadalīta sešos iecirkņos (Jelgavas, Bauskas, Aizputes, Kuldīgas, Tukuma un Jēkabpils). Šie iecirkņi neatbilda administratīvajam iedalījumam pilskungu tiesās un iecirkņos.

trijos Kurzemes kroņa īpašumu pārvaldes iecirkņos XIX gs. 40. gados

izsēja pūros															
10—12		13—15		16—18		19—21		22—24		25—27		28—30		31—40	
skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
156	14,1	172	15,5	217	19,6	188	16,9	89	8,0	54	4,8	48	4,4	14	1,3
505	38,4	145	11,0	85	6,4	26	2,0	3	0,2	1	0,1	1	0,1	—	—
469	34,7	293	21,7	184	13,6	129	9,5	56	4,1	13	1,0	16	1,2	4	0,2
1130	29,9	610	16,2	486	12,9	343	9,0	148	4,0	68	1,8	65	1,7	18	0,5

pēc ziemāju sējas XIX gs. 30.—60. gados

izsēja pūros																	
13—15		16—18		19—21		22—24		25—27		28—30		31—40		41—50		97	
skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
2	5,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	9,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	5,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	12,0	3	6,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	10,4	23	34,3	12	17,9	—	—	6	8,9	8	12,0	8	12,0	1	1,5	1	1,5
18	17,4	—	—	—	—	—	—	9	19,6	6	13,0	—	—	—	—	—	—

Kurzemes auglīgākajā novadā Zemgalē ar velēnu karbonātu augsni bija vislielākās zemnieku saimniecības. Kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī bija 55% lielo saimniecību (16 un vairāk pūru ziemāju) (sk. 3. tab.)⁵³. Tabulas dati rāda, ka Jelgavas iecirknis stipri atšķirās no Jēkabpils iecirkņa, kur zemnieku lielo saimniecību bija 30%, bet Bauskas iecirknī — tikai 8,8%. Dažos pagastos vai pagastu tiesās lielo saimniecību īpatsvars bija daudz lielāks: Auru pagasta tiesās novadā 78%, Dobeles pagasta novadā 73% un Sņikerē 73%. Daļa Bauskas kroņa muižu ietilpa auglīgās augsnes rajonā, tāpēc arī Salgalē samērā lielu saimniec-

⁵³ LCVVA, 560. f., 1. apr., 326. l.; 561. f., 1. apr., 25. l.; 566. f., 1. apr., 485. l. 1861. g. Kurzēmē bija 6598 zemnieku mājas, kas piederēja kroņa muižām un tiesnešu dienesta muižām (A. Mieriņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzēmē XIX gs. II pusē, 16. lpp.).

cību bija 64%, Jaunsvirlaukā — 43% un Bauskas pilsmuižas novadā — 25%. Līdzīgs stāvoklis Kuldīgas iecirknī bija Zvārdē un Lutriņos.

Kroņa īpašumu pārvaldes Jēkabpils iecirknī augsne nav auglīga, tomēr šai rajonā bija visai attīstīta linkopība, kas varēja būt par ekonomisko pamatu samērā lielajām zemnieku saimniecībām. Lauksaimniecības intensificēšana arī vidēji auglīgajos novados bija saistīta ar samērā lielām zemnieku sētām, piemēram, Jaunpils privātmuižā šo saimniecību bija 88% (16 pūru un vairāk sējuma ziemāju laukā) (sk. 4. tab.).⁵⁴

Mazauglīgajiem novadiem, sevišķi ar attīstītām ārpuslauksaimniecības darba nozarēm, Kurzemē, tāpat kā Vidzemē, bija raksturīgas sīkās saimniecības. Rucavā, neievērojot 60 būdelnieku saimniecību ar ļoti mazu aramzemi, no pārējām 64 saimniecībām 60% sēja 6—7 pūrus ziemāju un tikai 36% saimniecību — 8—12 pūrus ziemāju. Vēl sīkākas saimniecības bija tuvējā Kaķišķes kroņa muižā. Sarkanmuižā (pie Ventspils) pie sīkākajām saimniecībām piederēja 66% zemnieku sētu, Uguņciemā (pie Mērsraga) deviņas saimniecības sēja mazāk nekā 5 pūrus, četras — 6—7 pūrus, divas — 8—9 pūrus un tikai viena 10—12 pūru ziemāju. Bauskas iecirknī daudz sīko saimniecību bija Garozā — 25 saimniecības (no 26), Misā — 21 (no 26), Baldonē — 35 (no 103); pārējās 68 sētas Baldonē bija vidējas saimniecības.

Pušelniecībai Kurzemē, izņemot Augškurzemi, visumā bija mazāka nozīme nekā Vidzemē. Lejaskurzemē un Zemgalē XIX gs. no 20. līdz 40. gadiem pušelniecība vēl pastāvēja.⁵⁵ Jaunas pušelnieku saimniecības šeit vairs neveidojās, bet notika saimniecību apvienošanās. Šās apvienošanās pamatā bija ekonomiskie cēloņi (zemnieku noslāņošanās). Turklāt to veicināja kā kroņa īpašumu pārvaldes iestādes,⁵⁶ tā tie muižnieki, kas peļņas nolūkā sekmēja zemnieku saimniecību pārvēršanos par spēcīgām lauksaimnieciskās ražošanas pamatvienībām.⁵⁷

Vircavas kroņa muižas (Kroņvircavas) nomnieks 40. gadu pirmajā pusē nolēma apvienot «Kūpiņu» un «Bērziņu» mājas (katrā saimniecībā sēja 10 pūru ziemāju), jo «Bērziņiem» bija labāka augsne, bet maz siena, turklāt tas bija ļoti slikts. Labas pļavas atradās «Kūpiņos». Jaunajām mājām bija paredzēts pildīt agrāko māju kārtējās kļaušas, bet riežas tika samazinātas par divām pūrvietām. Lai šo jautājumu saskaņotu, 1844. g. 7. martā Bērzenu krogā satikās kroņa īpa-

⁵⁴ LCVVA, 957. f., 1. apr., 860. l., 1.—5. lp.; 971. f., 1. apr., 201. l., 33., 34. lp.; 848. f., 1. apr., 196. l., 1., 2. lp.; 3391. f., 1. apr., 40. l., 9.—14. lp.; 937. f., 1. apr., 23. l., 13., 14. lp.; 847. f., 1. apr., 40. l., 7.—223. lp.

⁵⁵ Turpat, 933. f., 33. apr., 1536. l., 4. lp.; 562. f., 1. apr., 886. l., 2. lp.

⁵⁶ Igaunijas PSR Centrālais Valsts vēstures arhīvs (Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarihiv, turpmāk ERAKA), 2054. f., 1. apr., 15. l., 363., 364. lp.; LCVVA, 971. f., 1. apr., 3549. l., 1. lp.; 562. f., 1. apr., 886. l., 2. lp.

⁵⁷ LCVVA, 562. f., 1. apr., 2. l., 1., 13., 7., 23. lp.; 565. f., 1. apr., 334. l., 2., 3., 18. lp.

šumu pārvaldes Jelgavas iecirkņa inspektors ar muižas pārstāvi un abu ieinteresēto saimnieku ģimenēm. «Apspriedes» dalībnieki nolēma, ka jaunā saimniecība paliks «Kūpiņu» saimniekam Jēkabam Rekertam, bet «Bērziņu» saimnieka Krišjāņa Avenieka dēls apsaimniekos «Poķu» mājas.⁵⁸

Plašākos apmēros zemnieku saimniecību apvienošanas process vērojams Jaunpils privātmuižas pagastā 1842.—1852. g., kad šeit apvienoja 22 pussaimniecības, izveidojot 11 spēcīgas saimniecības ar 20—30 pūru vasarāju sējumiem.

1846./47. g. apvienoja divās mājās četras «Brandavu» mājas. Apvienotajā Jāņa Oša saimniecībā sēja 22 pūrus ziemāju (20 pūru rudzu, 2 pūrus kviešu), 24 pūrus miežu, 18 pūru zirņu un stādīja 8 pūrus kartupeļu. Pēc pagasta tiesas 1848. g. 15. maija protokola, Osis vēl nebija samaksājis nomu par divām «Brandavu» mājām (trūka 113 rubļu), bet otrs «Brandavu» saimnieks Jēkabs Grabis bija nomaksājis par 1847./48. g. 280 rubļu.⁵⁹

Jaunpils pagastā māju apvienošana norisinājās kā kapitāla sākotnējās uzkrāšanas process: divi saimnieki izputēja, divi turīgākie ieguva viņu tīrumus un inventāru. Tomēr tikai vienam saimniekam bija tik liela rocība, ka viņš tūlīt spēja enerģiski saimniekot, bet otrs varēja pat zaudēt mājas, jo viņam trūka 12 pūru miežu sēklas, maizes nepietika līdz jaunajai ražai. Šo saimnieku no mājām tomēr neizlika, acīmredzot nebija cita pretendenta, kam būtu sēkla un maize.

Dati par Jaunpils zemnieku saimniecību skaita un lieluma maiņām 10 gados XIX gs. vidū sakopoti 5. tabulā.⁶⁰ Apvienošanas rezultātā to saimniecību procents, kurās sēja 13—15 pūru vasarāju, samazinājās no 60,8 līdz 45,5, bet lielsaimniecību procents (vasarāju sējumi — 24—56 pūri) pieauga no 2,2 līdz 23,1%.

Jaunpilī 1842. g. divas «Kēpuru» (Vilka un Lāča) saimniecības kopā sēja 22 pūrus miežu, 6 pūrus auzu, bet apvienotajā «Kēpuru» Āmera saimniecībā — 18 pūru miežu un 9 pūrus auzu. Divās «Spuru» saimniecībās 1842. g. sēja 16 pūru miežu, 4 pūrus auzu, jaunajā apvienotajā saimniecībā — 18 pūru miežu, 13 pūru auzu utt.

Līdzīgu ainu var konstatēt Blīdenē, tikai mazākā apjomā. XIX gs. 50. gadu beigās 15 lielajās mājās (ziemājus sēja 25—30 pūrvietas) bija divas dzīvojamās ēkas, vienās mājās — trīs. Tas liecina, ka agrāk šīs saimniecības bija šķirtas. Pārējām Blīdenes sētām bija divreiz mazāki sējumi (sk. 4. tab.).

Turpretim Augškurzemē zemnieku saimniecību dalīšanās un apvienošanās procesi bija līdzīgi šiem procesiem Vidzemē. Vēl 50. gados šai novadā ir konstatējama jaunu pussaimniecību rašanās. Lielzālvē 1852. g. 36,5% saimniecību sēja 6—7 pūrus rudzu (sk. 4. tab.). Lielākā daļa šo saimniecību bija ar vienādu nosau-

⁵⁸ LCVVA, 560. f., 1. apr., 212. l., 4.—9. lp.

⁵⁹ Turpat, 937. f., 1. apr., 234. l., 12. lp.

⁶⁰ Turpat, 938. f., 1. apr., 163. l., 1.—4. lp.; 937. f., 1. apr., 11. l., 5.—9. lp.

Zemnieku saimniecību* skaita un lieluma

Gads	Saimniecību kopskaits	Saimniecību vasarāju							
		8—9		10—12		13—15		16—18	
		skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1842.	92	1	1,1	32	34,8	56	60,8	—	—
1852.	69	—	—	10	14,5	31	45,0	10	14,5

* Tabulā nav ietvertas mežsargu mājas.

kumu (pa divām līdz četrām saimniecībām grupā). Laikā no 1855. līdz 1858. g. ir konstatējami četri apvienošanās gadījumi.⁶¹ Kroņa īpašumu pārvaldes iestādes jaunu pušelnieku saimniecību rašanos neapstiprināja ne 40., ne 50. gados,⁶² bet neoficiāli tajās atļāva saimniekot līdz pušelnieka nāvei⁶³ vai muižas regulēšanai.⁶⁴ Paralēli risinājās arī apvienošanās process.

Kroņa īpašumu pārvaldes Jēkabpils iecirknī izraisījās strīdi par to, kuram no pušelniekiem pieder saimniecība. Ekonomiski nostiprinājušies saimnieki centās atbrīvoties no pušelniekiem un apvienot savās rokās visu saimniecību.

Sai iecirknī notika liels strīds par Piksteres «Plocēnu» pušelnieku saimniecību; uz visu māju (kopīgā izsēja 12 pūru ziemāju laukā) pretendēja Juris Liepa, cenšoties izdzīt no mājām pušelnieku Brenci Rūgumu, sava tēvoča atraītnes otro vīru. Rūgums tomēr tika atzīts par neoficiālu pušelnieku.⁶⁵

Vecsaukas saimnieks Spilva 1853. g. gribēja panākt pušelnieka izlikšanu, kuru tēvs bija ielaidis mājās it kā pirms septiņiem gadiem. Izmeklēšanā noskaidrojās, ka pušelnieki tur saimnieko jau 30 gadu un ka viņiem ir atsevišķas ēkas un atsevišķi iedalīti tīrumi un pļavas.⁶⁶

Zemnieku saimniecības Kurzemē kļaušu sistēmas krīzi pārvarēja ātrāk un vieglāk nekā Vidzemē arī tāpēc, ka Kurzemē notika samērā agra pušelnieku saimniecību apvienošana un pretdarbība sētu tālākai skaldišanai. J. Zutis šai sakarā ir uzsvēris kroņa pagastu pozitīvo nozīmi.⁶⁷ Turpretim Vidzemē sīkās pušelnieku saimniecības bija viena no kļaušu sistēmas krīzes izpausmes formām. Šī krīze negatīvi ietekmēja kapitālisma elementu pieaugumu zemnieku saimniecībās un lauksaimniecības produktu ražošanu tirgum.

⁶¹ LCVVA, 3391. f., 1. apr., 43.—45., 48., 147. l.

⁶² Turpat, 566. f., 1. apr., 1095. l., 1., 2., 15. lp.; 1375. l., 6. lp.

⁶³ Turpat, 907. l., 1. lp.

⁶⁴ Turpat, 480. l., 1. lp.

⁶⁵ Turpat, 1046. l., 1., 4., 6. lp.

⁶⁶ Turpat, 1028. l., 1. lp.

⁶⁷ J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gs. sākumā, 132. lpp.

izmaiņas Jaunpils pagastā 1842.—1852. g.

izsēja pūros									
19—21		24—27		30—33		36		56	
skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1	1,1	1	1,1	1	1,1	—	—	—	—
2	2,9	11	15,9	3	4,4	1	1,4	1	1,4

Kā Kurzemē, tā Vidzemē zemnieku sētas tika pievienotas muižām. Tas nozīmēja kapitāla sākotnējo uzkrāšanos muižnieku interesēs. Šis uzkrāšanās process notika arī topošās lauku buržuāzijas interesēs. Daļa zemnieku savu zemi zaudēja, bet to savās rokās apvienoja nākamie lielsaimnieki. Šis process visintensīvāk norisinājās privātmuižu pagastos.

2. ZEMNIEKU SĒTU INVENTĀRS

Zemnieku sētu nomas ligumu brīvību, kas bija noteikta Kurzemes un Vidzemes likumos (1817. un 1819.), zināmā mērā ierobežoja nepieciešamība pēc inventāra, bez kura zemnieka saimniecība nespēja pildīt saistības ar muižu un uzturēt zemnieku darba spējas.

Zemnieku sētu inventārā ietilpa lopī, darba rīki,⁶⁸ transporta līdzekļi un vasarāju sēkla. Lopi bija 70—80% no inventāra vērtības. Šai nodaļā par zemnieku lopiem ir rakstīts no zemnieku saimniecību ekonomiskā potenciāla viedokļa. Lopi lielā mērā noteica saimniecību dzīvotspēju un tālāko ekonomisko attīstību. No zirgu daudzuma un kvalitātes bija atkarīga zemnieku un muižas zemes apstrāde, no govslomu skaita uz zināmu aramzemes platību — augsnes mēslošanas iespējas, kam bija izšķiroša nozīme graudkopībā. Apskatāmajā laikā zemkopība bija galvenais zemnieku eksistences pamats, lopkopība deva iespēju iegūt tirgū zināmu daudzumu saimniecībām nepieciešamās brīvās naudas. Uzturā lopkopības produktiem bija sekundāra nozīme.

Nepietiekamais zemnieku lopu skaits, kvalitāte un to skaita dinamika XIX gs. vidū atspoguļo kļaušu sistēmas krīzi un tās

⁶⁸ Jautājums par zemnieku darba rīkiem latviešu padomju historiogrāfijā ir vispusīgi noskaidrots I. Leinasares monogrāfijā «Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā».

pakāpenisku pārvarēšanu; šai sakarā svarīgi parādīt atsevišķu lopu kategoriju, tāpat zemnieku saimniecību minimālā, tā saucamā «dzelzs» inventāra un pilnā inventāra daudzumu uz noteiktu aramzemes vienību un pa saimniecībām dažādos Kurzemes un Vidzemes novados, kā arī pa gadu desmitiem. Tāpat liela nozīme ir Kurzemes un Vidzemes zemnieku likumos fiksētajām atšķirībām attiecībā uz zemnieku sētu inventāru.

Lai «nodrošinātos» pret zemnieku it kā nesaimniecisku attieksmi pret sētu inventāru, brīvlaišanas likumos bija paredzēts sētu «dzelzs» inventārs, kurā ietilpa lopi, darba rīki, transporta līdzekļi un vasarāju sēkla.⁶⁹ Kurzemē tā lielumu noteica muiža. Ar 1817. gada likuma 127. paragrāfu inventāru nolaupīja zemniekiem un nodeva muižnieka īpašumā: «Tie māju inventāriuma gabali ir... gruntskunga manta.»⁷⁰ Vēl XIX gs. otrajā pusē zemnieku vēlākā paaudze par savu tēvutēvu kustamo mantu muižniekiem maksāja skaidrā naudā vai nodeva inventāru natūrā.⁷¹ Turpretim Vidzemē zemnieku sētas «dzelzs» inventārs bija noteikts ar likumu un saimnieka brīva rīcība ar to ierobežota līdz zemnieku formālajai brīvlaišanai.⁷² Pēc tam «dzelzs» inventāra piederību varēja noteikt ar māju nomas līgumu.

«Tiklīdz kā muižnieks un zemnieks ir cēlušī savā starpā to pirmo kontrakti par mājas vadīšanu, saimniekam vairs nepienākas šo mantu glabāt kā tādu, kas pieder pie tās mājas un kas ir pieglabājama, jo no tā laika gēld, ko par tādu mantu kungs un zemnieks savā starpā būs norunājuši.»⁷³

Vidzemē zemnieku sētas inventārs bija tās nomnieka īpašums. Kurzemē katrā mantošanas vai māju pārņemšanas aktā vispirms tika izdalīts «dzelzs» inventārs, turpretim Vidzemē gandrīz nevienā oficiālā saimnieku mantas novērtēšanas dokumentā tas nav darīts. Tomēr ir gadījumi, kad, pamatojoties uz 1819. g. Vidzemes zemnieku brīvlaišanas likuma 32. paragrāfu, muiža daļu zemnieku mantas uzskatīja par savu īpašumu, kā tas bija, piemēram, Lužažos.⁷⁴

Kurzemē pēc brīvlaišanas likuma izdošanas «dzelzs» inventāru ierakstīja speciālās tabulās, ievērojot sējumu platību un faktisko lopu skaitu. Muižai bija tiesības ierakstīt tabulās vairāk lopu,

⁶⁹ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 97. lpp.

⁷⁰ Likumu-grāmata par Kurzemes zemniekiem. Jelgavā, 1818., 20. lpp.

⁷¹ LCVVA, 111. f., 1. apr., 1. l., 17., 18. lp.; A. Mierīņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. II pusē, 35. lpp.

⁷² Likumi Vidzemes zemniekiem doti. Jelgavā, 1820., 17. lpp.

⁷³ Turpat.

⁷⁴ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 97. lpp.

nekā zemniekam bija, ja to prasīja sējumu platība. Šāds fakts konstatējams Sunākstē un Podu muižā (sk. 6. tab.),⁷⁵ kur 1820. g. lopu skaits bija daudz mazāks, nekā noteikts «dzelzs» inventārā. Sunākstē 1820. g. zirgu skaits bija 45% un govju — 41% no inventārā paredzētā. Podu muižā attiecīgie skaitļi bija 55 un 64. Turpretim Kandavā un Talsē 1820. g. faktiskais lopu skaits bija ievērojami lielāks nekā «dzelzs» inventāra sarakstos fiksētais.

6. tabula

Lopu skaits zemnieku saimniecībās dažās Kurzemes kroņa muižās

Kroņa muiža	Sētu skaits	Zirgi						Govis							
		Jābūt pēc «dzelzs» invent.	faktiskais skaits pa gadiem					Jābūt pēc «dzelzs» invent.	faktiskais skaits pa gadiem						
			1820.	1830.	1833.	1834.	1844.		1852.	1820.	1830.	1833.	1834.	1844.	1852.
Renda	50	154	165	...	...	148	...	...	187	158	...	...	155	...	...
Sunākste	41	121	55	55	...	...	...	...	159	66	66	...	...	...	...
Podu muiža	12	47	26	...	...	...	...	...	48	31	...	...	...	...	...
Kandava	72	279	324	...	287	...	...	...	284	355	...	290	...	...	...
Talse	20	77	101	...	...	...	76	102	77	79	...	...	...	66	110

Jāpieņem, ka vairumā gadījumu zemnieku sētu inventāra tabulās ierakstīja to lopu skaitu, kāds inventāra sastādīšanas laikā bija katram saimniekam. Par to liecina lielās atšķirības dažādos kroņa pagastos, rēķinot «dzelzs» inventāra vērtību rubļos uz vienu desetīnu aramzemes. Novados, kur augsne bija lielā mērā uzplēsta un pļavu maz, arī lopu acīmredzot bija mazāk, piemēram, Cimerē un Penkulē, turpretim Sabilē, Turlavā un Kumbros (sk. 7. tab.)⁷⁶ aramzemes un pļavu attiecība bija normāla, tāpēc «dzelzs» inventārs uz vienu desetīnu bija liels. Ar ļoti lielu «dzelzs» inventāru izcēlās Matkules un Jelgavas mežniecības. Mežsargu saimniecībām piederēja daudz pļavu. Vislielākais «dzelzs» inventārs uz vienu desetīnu aramzemes konstatēts Grobiņas apkārtņē, 1838. g. Tadaikņu pagasta «Krumos» — 12 rubļu

⁷⁵ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 98. lpp.; LCVVA, 472. f., 11. apr., 587. l., 19.—26. lp.; 604. l., 1.—26. lp.; 692. l., 18.—39. lp.; 709. l., 13.—24. lp.

⁷⁶ LCVVA, 560. f., 1. apr., 588. l., 6., 7., 86., 87. lp.; 802. l., 23., 28. lp.; 562. f., 1. apr., 630. l., 8., 9., 12., 13. lp.; 730. l., 30., 33. lp.; 766. l., 20., 21., 26., 27. lp.; 563. f., 1. apr., 991. l., 11., 24. lp.; 565. f., 1. apr., 422. l., 30., 31., 58. lp.; 513. l., 9., 38. lp.; 594. l., 8., 9., 31. lp.; 595. l., 2., 27. lp.; 561. f., 1. apr., 25. l., 30.—36., 42.—45. lp.

vērtībā, 1847. g. «Skurbēs» — 11 rubļu, 1836. g. Grobiņas «Lin-gās» — 13 rubļu.⁷⁷ Par privātmuižu zemniekiem šai jomā ir ļoti maz ziņu. Jaunpils sētu nomniekiem «dzelzs» inventārs bija 8—9 rubļu vērtībā uz vienu aramzemes desetīnu.⁷⁸

Ar 1819. g. Vidzemes zemnieku likuma 30. paragrāfu zemnieku sētām bija noteikts šāds «dzelzs» inventārs: 8—13 dālderu sētai — viens zirgs, četri liellopi, seši pūri vasarāju; 13—20 dālderu sētai — divi zirgi, pieci liellopi, astoņi pūri vasarāju; 20—25 dāl-

7. tabula

Zemnieku saimniecību «dzelzs» inventārs dažās Kurzemes kroņa muižās

Gads	Kroņa īpašumu pārvaldes iecirknis	Kroņa muiža	Sētu skaits	Arāmzeme desetīnās		«Dzelzs» inventārs rubļos			
				kopā	uz 1 sētu	kopā	uz 1 sētu	uz 1 desetīnu aramzemes	
1849.	Tukuma	Kandava	72	1035,70	14	6121,18	85	6,00	
1849.	Tukuma	Sabile	16	174,16	11	1630,10	100	9,60	
1851.	Tukuma	Praviņi	44	466,00	10	2508,40	54	5,00	
1851.	Tukuma	Tume	24	268,00	11	1790,95	74	6,70	
1857.	Tukuma	Matkules cība	mežnie-	9	73,00	8	909,50	101	12,00
1851.	Kuldīgas	Turlava	30	349,00	11	2545,50	85	7,00	
1853.	Kuldīgas	Kumbri	19	224,00	11	1713,00	90	7,60	
1855.	Kuldīgas	Lutriņi	58	1150,00	20	5772,63	100	5,00	
1852.	Jelgavas	Cimere	19	416,00	22	891,70	47	2,00	
1856.	Jelgavas	Penkule	28	840,00	30	1609,40	57	2,00	
1853.	Aizputes	Alšvangas muiža	Jaunā	16	207,00	13	1066,80	66	5,00
1843.	Bauskas	Salgale	22	338,00	15	1137,50	51	3,30	
1843.	Bauskas	Kulpju muiža	14	226,00	16	674,00	48	3,00	
1843.	Bauskas	Garozā	26	163,00	6	1351,50	52	8,30	
1843.	Bauskas	Jelgavas cība	mežnie-	12	60,00	5	507,50	42	8,50
1843.	Bauskas	Emburga	37	364,00	10	2408,00	65	6,60	
1843.	Bauskas	Jaunsvirlauka	68	867,00	13	5128,99	75	6,00	

deru sētai — divi zirgi, astoņi liellopi, 12 pūru vasarāju. Praksē tomēr ne muižnieki, ne pagasta tiesas neprasīja, lai būtu tieši šāds inventārs. Tas neatbilda ne tā laika agrotehniskajiem principiem, ne arī praktiskajai attiecībai starp darba lopiem un piena un gaļas lopiem zemnieku sētās, jo parasti kļūstu zemnieku saimniecībās zirgu bija tikpat, cik govju, dažreiz vēl vairāk. XIX gs. 60. gadu sākumā, īsi pirms pārejas uz naudas nomu, daudzās Lugažu pagasta saimniecībās bija četri zirgi un četras vai

⁷⁷ LCVVA, 933. f., 1. apr., 1445. l., 1. lp.; 1492. l., 1.—4. lp.; 1538. l., 76. lp.

⁷⁸ Turpat, 937. f., 1. apr., 23. l., 13., 14. lp.; 121. l., 5. lp.; 130. l., 1. lp.; 134. l., 2. lp.

piecas govīs.⁷⁹ Laikmeta agrotehniskajiem principiem, nevis reālajam stāvoklim vairāk atbilda 1797. g. landtāga pieņemtais «dzelzs» inventārs — ceturtdaļarkliniekiem četri zirgi, desmit liellopu, 15 pūru vasarāju sēklas.⁸⁰ XIX gs. pirmajā pusē tika uzskatīts, ka pietiekamai augsnes mēslošanai nepieciešams viens liellops uz vienu desetīnu aramzemes.

«Dzelzs» inventārs visumā nebija pietiekams zemnieku sētu apsaimniekošanai, sevišķi novados, kur tas bija samērā mazs. Tomēr kļaušu sistēmas beigu posmā daudzās sētās «dzelzs» inventāra lopu trūka kā pēc skaita, tā vērtības. XIX gs. 30. gados un 40. gadu pirmajā pusē sakarā ar neražām un lopu sērgām lopu skaits zemnieku saimniecībās samazinājās, piemēram, Kandavā, Rendā, Talsē (sk. 6. tab.). Tadaiku (Grobiņas pilskunga iecirknis) kroņa pagastā 63 saimniecībās no 285 «dzelzs» inventāra zirgiem trūka 63, no 242 govīm — 10. Tai pašā laikā 27 saimniecībās netrūka neviena lopa.⁸¹ 30. gados deviņas Tadaiku saimniecības (14,3% no kopskaita) bija stipri noplicinātas un lielākajai daļai no tām trūka apmēram trešā daļa no «dzelzs» inventāra lopu vērtības (dažām vēl vairāk, piemēram, «Kābariem» — pat 67%, «Ruškutiem» — 53,7% un «Kraujiem» — 62,0%).⁸²

Zirgus pārmocīja kļaušas, sevišķi tālajos braucienos ar muižas ražojumiem. Lielākā zemnieku daļa kļaušu apstākļos nespēja ievākt pietiekami lopbarības. Tāpēc arī 30. un 40. gados zemnieku saimniecībās bija ļoti slikti zirgi. Mazākumā bija sētas, kur lopu vērtība atbilda inventāra tabulās paredzētajai vērtībai. Bieži vien par «dzelzs» inventāru paņēma visu saimnieka mantu, ja lopi, sevišķi zirgi, bija nonikuši un nespēcīgi. Irlavas pagasta tiesas arhīvā saglabājušies 32 mantojumu un citi māju pārņemšanas dokumenti par 1820.—1830. g.⁸³ rāda, ka no 32 gadījumiem tikai sešos māju «dzelzs» inventārs atbilda tabulām pēc skaita un vērtības, 20 gadījumos tā vērtību sakomplektēja ar lielāku skaitu mazvērtīgu lopu, bet sešos gadījumos nemaz nebija iespējams «dzelzs» inventāru sakomplektēt.

Snapju (bruņniecības muiža Kurzemē) muižas «Rubuļu» jaunais saimnieks Jēkabs pārņēma mājas kopā ar sešiem zirgiem, no kuriem tikai viens atbilda inventāra tabulā paredzētajai zirga vērtībai. Pārējie bija daudz mazvērtīgāki. Irlavas «Zāģeros» 1845. g. bija trīs zirgi kopvērtībā par 7,7 rubļiem, tātad katrs zirgs bija tikai nedaudz vērtīgāks par savu ādu (zirga āda parasti maksāja vienu

⁷⁹ LCVVA, 1062. f., 1. apr., 69. l.

⁸⁰ A. Tobi en. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I, 120. lpp.

⁸¹ LCVVA, 933. f., 33. apr., 1481. l., 1.—10. lp.

⁸² Turpat, 1445. l., 1. lp.; 1472. l., 20. lp.; 1480. l., 2., 10., 13. lp.; 1483. l., 3., 4. lp.; 1331. l., 1., 2. lp.; 1552. l., 2. lp.; 1553. l., 5., 6. lp.

⁸³ Turpat, 971. f., 1. apr., 50. l., 3., 4. lp.

rubli), bet kādreiz «Zāgeru» zirgi tika pirkti par diezgan augstu cenu, jo «Zāgeru» saimnieks Jānis Laubenbahs bija parādā sakarā ar zirgu pirkšanu 30 rubļu Kurzemes bruņniecības komitejai un 17 rubļu Ķūķu muižas krodziniekam.⁸⁴

Par Matkules panīkušajām saimniecībām XIX gs. 20. gados saglabājušies 14 dokumenti, kur minēts zirgu skaits un to vērtība. 14 saimniecībās bija pavisam 69 zirgi, kas kopsummā bija novērtēti par 305 rubļiem; no 1 līdz 3,90 rubļiem bija novērtēti 34 zirgi (49%), no 4 līdz 6,90 rubļiem — 24 (36,3%), no 7 līdz 8,90 rubļiem — 8 (8,7%), no 10 līdz 14 rubļiem — 4 zirgi (5,8%). Tais pašās 14 saimniecībās atradās 43 govīs, kas kopsummā bija novērtētas par 206 rubļiem. Tātad noplicināto saimniecību zirgi bija caurmērā 4,42 rubļu, bet katra govīs — 4,79 rubļu vērtībā. Inventāra tabulās zirga vērtība bija noteikta 20 rubļu, govīs vērtība — 8 rubļi. Kā redzams, minēto saimniecību zirga caurmēra vērtība bija 22,1% no «dzelzs» inventāra tabulās paredzētās vērtības, bet katras govīs vērtība — 60%. Uz katru panīkušo sētu bija caurmērā 4,9 zirgi un 3 govīs.⁸⁵ Govīs bieži vien pārdeva, lai nopirktu zirgus klaušu pildīšanai. Tas nelabvēlīgi ietekmēja zemnieku uzturu un tīrumu mēslošanu.

Daudz mazvērtīgu zirgu 50. gados bija Daudzevas privātmuižas zemniekiem.

Daudzevas vidējo saimnieku grupai piederēja šādi personiski zirgi, kas netika ieskaitīti «dzelzs» inventārā: «Popes» saimniekam — divi zirgi, kas kopā novērtēti par 5 rubļiem, «Putrānu» saimniekam — trīs zirgi par 8 rubļiem, «Gizes» saimniekam — divi zirgi par 6 rubļiem, «Klibānu» saimniekam — trīs zirgi par 7,50 rubļiem, «Stampu» saimniekam viens zirgs un kumeļš par 1,50 rubļiem.⁸⁶

Vidzemē vēl XIX gs. vidū lopiem izēdināja jumtu salmus. Lopbarības trūkuma dēļ lopu sērgas bieži atkārtojās, tāpēc lopu skaits stipri samazinājās. Vidzemes pagasta tiesu aktis minēts daudz sētu ar ļoti mazu lopu skaitu.⁸⁷

Lazdonas pagastā ar darba lopiem bija vissliktākais stāvoklis, kas fiksēts izskatītajos arhīva dokumentos. Pēc paša muižas īpašnieka O. Budenbroka izteicieniem, 1830. g. Lazdonas zemnieku saimniecībām (55 pēc skaita) bija 138 zirgi, 68 (49%) no tiem devusi muiža. 1834. g. kopīgais zemnieku zirgu skaits bija sarucis uz 98 (71% salīdzinājumā ar zirgu kopskaitu 1830. g.), no tiem 53 (54% no kopskaita) devusi muiža. Kad 1842. g. zemnieki par tukšo magazīnu un savu smago stāvokli sūdzējās apriņķu tiesās, tiesneši atzina, ka Budenbroku nevar vainot ļaunprātīgā zemnieku apspiešanā. Kamēr Budenbroks uzturējies Pēterburgā un

⁸⁴ LCVVA, 971. f., 1. apr., 60. l., 25.—28. lpp.

⁸⁵ Turpat, 1073. f.

⁸⁶ Turpat, 848. f., 1. apr., 491., 498., 513., 527., 530. l.

⁸⁷ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 100., 101. lpp.

Rīgā, zemniekus izsūcis mantkārīgais nomnieks Dumbergs, kā arī Kārlis un Frīdrihs Laškovi,⁸⁸ kuri no šās muižas uz citu aizgājuši bez norēķinu nodošanas.

Novados, kur bija liels sīko pušelnieku saimniecību īpatsvars, par dominējošām kļuva divzirgu saimniecības, kuru skaitu papildināja daudz vienzirga saimniecību (sk. 8. tab.).⁸⁹ Dati par Grostonu un Kalnamuižu rāda, ka 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā konstatējams zemnieku lopu pieaugums un vienzirga saimniecību skaita samazināšanās. Turpretim Vidzemes mājrupnieku novados arī visgrūtākajos gados bija spēcīgi zirgi.⁹⁰

8. tabula

Kalnamuižas un Grostonas pagastu zemnieku saimniecību grupējums pēc zirgu skaita

Gads	Pagasts	Viena nosauk. setu grupu skaits	Saimniecību skaits														
			Saimniecību kopskaits		bez zirga		ar 1 zirgu		ar 2 zirgiem		ar 3 zirgiem		ar 4 zirgiem		zirgu skaits nav ziņams		
			abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	
1847.	Grostona	27	64	1	1,6	23	35,9	36	56,2	4	6,3	—	—	—	—	—	—
1848.	Grostona	27	63	—	—	13	20,6	46	73,0	4	6,4	—	—	—	—	—	—
1849.	Grostona	27	63	—	—	10	15,8	48	76,2	5	8,0	—	—	—	—	—	—
1850.	Grostona	27	57	2	3,5	8	14,0	40	70,2	7	12,3	—	—	—	—	—	—
1851.	Grostona	26	55	—	—	10	18,2	41	74,5	4	7,3	—	—	—	—	—	—
1852.	Grostona	26	54	—	—	3	5,5	43	79,6	8	14,9	—	—	—	—	—	—
1854.	Grostona	27	55	—	—	1	1,9	38	69,0	16	29,1	—	—	—	—	—	—
1847.	Kalnamuiža	28	77	—	—	15	20,0	41	53,0	12	15,5	1	1,3	8	10,2	—	—
1852.	Kalnamuiža	39	113	—	—	8	7,0	66	58,5	39	34,5	—	—	—	—	—	—

XIX gs. 40. gadu vidū nedaudz lopu bija arī Zemgales līdzenuma zemnieku saimniecībās. Tā kā šai novadā bija maz plavu, arī lopu bija mazāk, nekā tas nepieciešams šā novada lielajām saimniecībām. Saskaņā ar apskatāmā laika agrotehniskajiem principiem uz vienu pūrvietau ziemāju sējumu jeb uz desetīnu aramzemes bija jātur viens liellops.⁹¹ Šo prasību izvirzīja daži muižu īpašnieki pšmuižu nomniekiem.⁹² Piemēram, šāds noteikums bija Tīļu pšmuižas (Kandavas pag.) nomnieka Kārļa Blūma 1851. g.

⁸⁸ LCVVA, 15. f., 1. apr., 1. b l., 107., 108., 132., 145.—149. lp.

⁸⁹ Turpat, 4249. f., 1. apr., 154. l., 1.—6. lp.; 139. l., 1.—8. lp.; 140. l., 1.—5. lp.; 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—8. lp.

⁹⁰ Turpat, 5890. f., 1. apr., 4. l., 171. lp.

⁹¹ E. Rechenberg-Linten. Zustände Kurlands im vorigen und diesem Jahrhundert. Mitau, 1858, 90. lpp.

⁹² LCVVA, 1034. f., 1. apr., 405. l., 2. lp.

noslēgtajā līgumā. Bet praksē klaušu laikā šī prasība tika reti izpildīta.

Dati par kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirkņa zemnieku saimniecībām 1846. g. liecina, ka lielākajā daļā kroņa muižu no zemnieku liellopiem, kas nepieciešami uz vienu desetīnu aramzemes, bija mazāk nekā puse (sk. 9. tab.).⁹³ Piecu kroņa muižu

9. tabula

Vidējais kroņa zemnieku liellopu daudzums uz vienu desetīnu aramzemes Zemgalē pa kroņa muižām un mežniecībām

Kroņa muižu un mežniecību kopskaits	Liellopu skaits		
	0,2—0,4	0,5—0,9	1—1,3
	Kroņa muižu un mežniecību skaits		
49	28 (57,1%)	15 (30,6%)	6 (12,3%)

(Lipsti, Jostene, Palcgrāve, Vecplatone un Plēpi) zemnieku sētās bija tikai 0,2 liellopi uz vienu desetīnu aramzemes. Tomēr Jelgavas iecirknī bija arī tādas zemnieku sētas, kas govju daudzuma ziņā pārspēja muižu saimniecības. Sešu kroņa muižu zemnieku mājās bija ne tikai nepieciešamais lopu skaits uz vienu desetīnu, bet pat vairāk. Sāds stāvoklis konstatējams Dobelē, Lustes muižā (Sīpeles pag.), Kreijās (Dobeles pag.), Kulpju muižā (Jaunsvirlaukas pag.), Režas muižā (Platones pag.) un Pienavas mežsaimniecībā.

Kroņa muižu saimniecībās Kurzemē un Vidzemē noteiktais «dzelzs» inventāra liellopu daudzums maz atšķirās no zemnieku sētu lopu skaita. XIX gs. 40.—50. gados tas bija no 0,4 līdz 0,8 liellopiem uz desetīnu aramzemes. Vismazāk govju — vidēji 0,4 uz desetīnu — bija Džūkstes un Valgales kroņa muižu saimniecību inventāra sarakstos Kurzemē, Zosēnos un Kļavkalnā — Vidzemē. Visvairāk liellopu — 0,7—0,8 — bija Ūziņos un Režas muižā Kurzemē un Umurgā Vidzemē.⁹⁴ Jaunpils privātmuižā 1842. g. uz katru aramzemes desetīnu bija 0,6, 1845. g. — 0,4, 1847. g. un 1852. g. — 0,8 liellopi. Tās pašas muižas zemnieku saimniecībās liellopu un aramzemes attiecība bija no agrotehniskā viedokļa pareizāka: 1845. g. uz vienu aramzemes desetīnu iznāca caurmērā 0,6 liellopi, 1852. g. pēc pieciem naudas nomas gadiem

⁹³ LCVVA, 560. f., 1. apr., 319. l., 344., 345. lp.

⁹⁴ Turpat, 112. l., 8. lp.; 487. l., 5., 25. lp.; 582. l., 4., 24. lp.; 565. f., 1. apr., 215. l., 4., 7., 8. lp.; 191. f., 1. apr., 62. l., 4., 45. lp.; 69. l., 4., 45. lp.; 70. l., 3. lp.; 194. f., 1. apr., 18. l., 15., 17. lp.

Jaunpils zemnieki bija guvuši ievērojamus saimnieciskus panākumus, jo bija caurmērā viens liellops uz desetīnu aramzemes.⁹⁵

Vidzemes zemnieku saimniecībās vajadzēja turēt vienu liellopu uz 1,5—2 dālderiem zemes vērtības.⁹⁶ Šāds vidējs lopu skaits bija Jērkules kroņa muižas zemnieku saimniecībās 1849. g. Šā kroņa pagasta zemnieku sētu nomniekiem piederēja 5—10 govus (sk. 10. tab.),⁹⁷ var pieņemt, ka Jērkules zemnieki piegādāja lopkopības produktus Rīgas tirgum, jo attālums nebija liels. Samērā daudz lopu bija arī Zosēnu muižas zemnieku saimniecībās, kas šai mājrupniecības novadā bija ļoti sīkas, bet kur iedzīvotāju biežība liela. Rīgas tuvums ļoti pozitīvi ietekmēja lopkopības attīstību tās tuvākajā apkārtnē. Piņķos uz vienu pūrvietau ziemāju vidēji bija 1,8 liellopi, desmit sētās (no 93) — 15 liellopu.⁹⁸ Salas pagasta turīgākajiem saimniekiem piederēja pa vienam liellopam uz zemes dālderī un dažiem — pat vairāk.⁹⁹ Vismazākais govju skaits pa saimniecībām un vidējais uz dālderī zemes vērtības bija ļoti noplicinātajā Grostonas kroņa pagastā: 1847. g. viena govus uz 5,2 dālderiem un 1854. g. — viena govus uz 4 dālderiem zemes vērtības. Tāds pats govju skaita pieaugums kā Grostonas zemnieku saimniecībās no 1847. līdz 1854. g.¹⁰⁰ raksturīgs arī daudziem citiem novadiem Vidzemē pēc lielās lopu sērgas 1845. g.

Plašāks avotu materiāls par zemnieku lopiem, sevišķi liellopiem, saglabājies par Tukuma un Talsu novadu zemnieku saimniecībām. Zemnieku sētu inventārā galvenokārt nepieciešami bija zirgi; pietiekams vai pat labs liellopu kontingents zemnieku saimniecībās liecina par samērā augstu saimniecības ekonomisko potenciālu. Tieši šāds stāvoklis bija daļā Tukuma un Talsu novadu zemnieku saimniecību. Tas konstatējams jau 1845. g. lopu sērgas laikā, kad daudz zemnieku saimniecību bija pietiekami nodrošinātas ar lopbarību, tā ka tajās negāja bojā neviens lops (sk. 11. tab.).¹⁰¹ Matkules pagastā šādu sētu bija 20. Valgales pagastā 15 sētās neaizgāja bojā neviens zirgs un neviens liellops. Sevišķi jāatzīmē fakts, ka Matkules mežsargi bija pilnā apjomā spējuši

⁹⁵ LCVVA, 937. f., 1. apr., 55. l., 21., 22. lp.; 6. l., 5., 6. lp.; 55. l., 33. lp.; 938. f., 1. apr., 60. l., 23., 24. lp.

⁹⁶ Saimniecību ar 10 pūrvietām ziemāju sējumu atkarībā no augsnes kvalitātes varēja vērtēt par 15—20 dālderiem.

⁹⁷ LCVVA, 191. f., 1. apr., 86. l., 41.—43. lp.; 4249. f., 1. apr., 154. l., 1.—6. lp.; 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—8. lp.

⁹⁸ Turpat, A-13. f., 1. apr., 293. l., 173. lp.

⁹⁹ Turpat, 25. l., 1.—106. lp.; 30. l., 325.—448. lp.

¹⁰⁰ Sīkākus datus par Grostonas zemnieku lopu skaita pieaugumu sk.: M. S v a r ā n e. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 102. lpp.

¹⁰¹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 830. l., 25.—34. lp.

Dažu Vidzemes pagastu zemnieku saimniecību

Gads	Pagasts	Pagasta kategorija	Saimniecību skaits	Zemes vērtība dālderis	Saimniecību			
					bez govju		ar 1—2 govīm	
					abs. sk.	%	abs. sk.	%
1844.	Umurga	kroņa	33	629,31	—	—	4	12,1
1849.	Jērkule	kroņa	18	304,00	—	—	—	—
1852.	Kalnamiža	priv.	113	1606,00	—	—	28	25,0
1847.	Grostona	kroņa	64	568,32	3	4,7	50	78,2
1854.	Grostona	kroņa	55	568,32	—	—	27	49,0

nodrošināt savus lopus ar lopbarību, jo viņu sētu laudis nebija noslogoti ar kļaušām parastajos apmēros un mežsargu saimniecības bija labi nodrošinātas ar pļāvām. Jau 40. gados Valgalē 22 saimniecībās bija 10—20 liellopu, ieskaitot kalpu un vaļinieku lopus (sk. 12. tab.).¹⁰² Daudz slaucamo govju bija arī dažās zemnieku sētās Kurzemes bruņniecībai nodotajās muižās, piemēram, Degoles «Lielviksās» 1830. g. bija 19 govju, Grenču «Mutstrausos» 1832. g. — 16 liellopu.¹⁰³

11. tabula

1844./45. g. lopu sērgas ietekme dažos Talsu pilskunga iecirkņa kroņa pagastos

Kroņa muižas	Sētu kop-skaits	Kritušie, lopi						Sētas, kur nav krituši							
		zirgi		liellopi		aitas		neviens lops		zirgi un liellopi		neviens zirgs		neviens liellops	
		kop-skaits	uz 1 sētu	kop-skaits	uz 1 sētu	kop-skaits	uz 1 sētu	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
Matkule	53	31	0,58	53	1,00	267	5,0	20	37,7	25	47,1	36	67,9	38	71,7
Valgale	41	35	0,85	33	0,80	105	2,5	1	2,4	15	36,3	21	51,2	20	48,8
Sabile	16	13	0,80	27	1,68	95	6,0	1	6,3	1	6,3	7	43,7	1	6,3
Matkules mežniecība	10	1	0,10	2	0,20	4	0,4	9	90,0	9	90,0	9	90,0	9	90,0

Samērā lielais lopu skaits Tukuma novada zemnieku saimniecībās ļauj domāt par šā novada specializēšanos lopkopībā; zināma ievirze šai jomā jau bijusi kļaušu nomas periodā. Pēc pārejas uz

¹⁰² LCVVA, 957. f., 1. apr., 824. l., 1.—5. lp.; 1073. f., 1. apr., 602. l., 36.—39. lp.; 830. l., 25.—34. lp.

¹⁰³ Turpat, 971. f., 1. apr., 62. l., 10. lp.; 270. l., 1. lp.

grupējums pēc govju skaita

skaits								Uz cik dālderiem zemes vērtības 1 govs
ar 3—4 govīm		ar 5—6 govīm		ar 7—8 govīm		ar 9—10 govīm		
abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	
12	36,4	12	36,4	4	12,1	1	3,0	4,0
—	—	5	27,7	4	22,3	9	50,0	2,0
69	61,0	12	10,5	4	3,5	—	—	4,2
11	17,1	—	—	—	—	—	—	5,2
28	51,0	—	—	—	—	—	—	4,0

12. tabula

Dažu Kurzemes kroņa pagastu zemnieku saimniecību grupējums pēc liellopu skaita

Kroņa muiža	Gads	Sētu kop-skaits	Saimniecību skaits									
			mazāk par 10 liellopiem		ar 10—14 liellopiem		ar 15—19 liellopiem		ar 20—24 liellopiem		ar 25—29 liellopiem	
			abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%	abs. sk.	%
Matkule	1845.	53	51	96,2	2	3,8	—	—	—	—	—	—
Matkule	1863.	57	4	7,0	22	38,6	21	36,9	6	10,5	4	7,0
Valgale	1845.	41	19	46,3	16	39,0	5	12,2	1	2,5	—	—
Sabile	1845.	16	14	87,5	2	12,5	—	—	—	—	—	—
Matkules mežniecība	1845.	10	2	20,0	7	70,0	1	10,0	—	—	—	—
Kandava	1863.	73	8	11,0	19	26,0	27	37,0	16	21,9	3	4,1

naudas nomu dažos pagastos lopu skaits strauji pieauga. 60. gadu sākumā Matkules un Kandavas pagastos vairākumā sētu bija 10—20 liellopu (sk. 12. tab.).¹⁰⁴ Daļa šo lopu piederēja amatniekiem, vaļiniekiem un kalpiem.

Ļoti strauji pēc pārejas uz naudas nomu pieauga liellopu skaits Kurzemes privātmuižu zemnieku saimniecībās, kur augstā noma spieda meklēt avotus naudas iegūšanai. Jaunpils muižas zemnieku lopu skaits 10 gados (1842.—1852.) bija vairāk nekā divkārtšojies (sk. 13. tab.).¹⁰⁵ Visi Jaunpils muižas saimnieki 40. gadu beigās maksāja naudas nomu, daļa jau 1844. g. slēdza ligu-

¹⁰⁴ LCVVA, 957. f., 1. apr., 824. l., 1.—5. lp.; 1073. f., 1. apr., 602. l., 36.—39. lp.; 830. l., 25.—34. lp.

¹⁰⁵ Turpat, 937. f., 1. apr., 10. l., 22. lp.; 53. l., 2.—4. lp.; 55. l., 33. lp.; 938. f., 1. apr., 59. l., 9., 12. lp.; 60. l., 23., 24. lp.

Jaunpils muižas, mācītājmuižas

Gads	Jaunpils muiža									
	muižas saimniecībā					zemnieku saimniecībās				
	zirgi	liel- lopi	aitas		cūkas	zirgi	liel- lopi	aitas		cūkas
			viet.	ārz.				viet.	ārz.	
1842.	49	335	5	980	7	434	580	443	—	288
1845.	53	250	32	1300	31	438	687	300	—	281
1847.	147	480	205	1361	41	356	890	900	—	180
1851.	160	490	—	1600	60	400	1400	900	60	260
1852	160	480	46	1200	120	400	1360	1000	47	300

mus par pāreju uz naudas nomu,¹⁰⁶ bet Jaunpils mācītājmuižas zemnieki uz naudas nomu pārgāja tikai 1853. g. Tas stipri ietekmēja lopu skaitu mācītājmuižas saimniecībās. Lopu skaits pēc samazināšanās sērgas laikā tikai 1852. g. sasniedza 1842. g. līmeni.

Tukuma un Talsu novados 60. gadu sākumā vidējais liellopu skaits uz vienu zemnieku saimniecību bija liels: Kandavā — 15,6, Matkulē — 14, Daigonē — 20, Tukuma pilskunga dienestmuižā — 26, Jaunpils privātmuižā — 16,6, Lībagos — 9 un Kandavas mežniecībā — 9,8.¹⁰⁷ Turpretim kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī, kur galvenā uzmanība tika pievērsta graudkopībai, lopu skaits daudzās zemnieku saimniecībās bija par mazu; šis apstāklis zemkopību ietekmēja negatīvi, pat samērā auglīga augsne vājas mēslošanas rezultātā tika izsūkta.

Dati par liellopu vidējo skaitu visā Kurzemē (muižu un zemnieku saimniecībās) pa pilskungu iecirkņiem rāda līdzīgu ainu. Kurzemē XIX gs. 50. gadu beigās vidējais liellopu skaits uz 100 desetīnām aramzemes bija vislielākais Ventspils pilskunga iecirknī — 74 liellopi. Tukuma un Aizputes pilskungu iecirkņos bija 65, bet Grobiņā un Dobelē — 56—57 liellopi.¹⁰⁸

Fakti par dzīvo inventāru zemnieku saimniecībās rāda, ka zemnieku darbīgums un cīņa par labāku eksistenci nebija apsiukuši arī klaušu laikā. Zemnieki centās izvērst saimniecisko darbību, ja vien bija kaut mazākā iespēja to darīt un ja valdošās šķiras kundzības smagums nebija pārmērīgs.

XIX gs. 40. gadu beigās un 50. gados Kurzemes kroņa zemnieku saimniecībās faktiskais sētu inventārs visumā pārsniedza «dzelzs» inventāra vērtību. Zemnieku sētu inventārs tika uzskatīts par garantiju saimnieku faktiskiem un eventuāliem parādiem.

¹⁰⁶ LCVVA, 937. f., 1. apr., 232. l.

¹⁰⁷ Turpat, 1073. f., 1. apr., 602. l., 36.—39. lp.; 1034. f., 1. apr., 5. l., 2.—9. lp.; 938. f., 1. apr., 56. l., 9.—12. lp.

¹⁰⁸ А. Орановский. Курляндская губерния, 236. lpp.

Jaunpils mācītājmuiža									
mācītājmuižas saimniecībā					zemnieku saimniecībās				
zirgi	liellopi	aitas		cūkas	zirgi	liellopi	aitas		cūkas
		viet.	ārz.				viet.	ārz.	
5	35	10	—	3	18	36	30	—	6
4	36	12	—	5	17	30	18	—	9
6	35	10	—	—	15	24	21	—	6
6	37	10	—	25	12	35	30	—	20
6	40	12	—	5	13	36	30	—	15

Kurzemē saimniekam piederošā tā sauktā virsinventāra manta un Vidzemē viss zemnieka inventārs veidoja saimniecības bilances aktīvu, bet parādi — pasīvu. Vidzemes sētu saimniekiem šai ziņā bija lielākas iespējas nomaksāt parādus un mazākā mērā draudēja notiesāšana, lai atstrādātu parādus. Zemnieka sēta saimnieka izūtrupēšanas rezultātā palika bez inventāra. Kurzemes saimnieki varēja kārtot parādus tikai ar virsinventāra mantu. Lai gan Kurzemes sētu saimnieciskais stāvoklis bija labāks nekā Vidzemes sētās, tomēr bieži vien tās nokļuva parādos.

14. tabulā¹⁰⁹ sakopoti dati par 24 kroņa muižu zemnieku sētu inventāru. Saimniecību ekonomisko potenciālu visnoteiktāk rāda visa sētas inventāra izteiksme uz vienu desetīnu aramzemes. Šie dati apstiprina iepriekš analizēto materiālu. Kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirkņa zemnieku sētās bija daudz mazāk ne tikai «dzelzs» inventāra salīdzinājumā ar aramzemes platību, bet arī visa sētas inventāra. Šis fakts nepārprotami liecina, ka vienpusīgi attīstītā graudkopība Jelgavas un Dobeles novados nonākusī zināmā strupceļā, kaut gan auglīgā apvidū nepietiekama lauku mēslošana kādu laiku varēja būt mazāk kaitīga nekā neauglīgākā. Daudz lopu piederēja Kandavas, Sabiles, Talsu, Zvārdes un Bārbeles zemniekiem. Ar saimniecisko rosību lopkopībā zemnieku saimniecību ekonomiskās attīstības vēsturē atzīmējami Matkules mežsargi (par citu novadu mežsargiem diemžēl trūkst šādu ziņu). Viņu inventāra vērtība bija 24 rubļi uz desetīnu aramzemes.

¹⁰⁹ Tabula ir izveidota, pamatojoties uz tā sauktajām pagaidu vaku grāmatām, kuras sastādīja pirms katras kroņa muižas zemnieku pāriešanas uz naudas nomu, dažos gadījumos arī tad, kad tika mainīts naudas nomas lielums (LCVVA, 560. f., 1. apr., 412. l., 9., 27. lp.; 376. l., 27. lp.; 588. l., 6., 7., 86., 87. lp.; 582. l., 17. lp.; 457. l., 21. lp.; 487. l., 17. lp.; 777. l., 30.—33. lp.; 802. l., 23.—27. lp.; 562. f., 1. apr., 766. l., 20., 21. lp.; 730. l., 30. lp.; 626. l., 19. lp.; 630. l., 8., 9. lp.; 627. l., 13., 14. lp.; 628. l., 24.—28. lp.; 700. l., 21.—26. lp.; 561. f., 1. apr., 917. l., 23., 24. lp.; 263. f., 1. apr., 991. l., 11., 27. lp.; 565. f., 1. apr., 695. l., 16. lp.; 452. l., 22. lp.; 395. l., 27. lp.; 513. l., 1., 8., 9. lp.; 1073. f., 1. apr., 596. l., 5., 6. lp.).

Zemnieku sētu kopējais un saimnieka

Gads	Kroņa īpašumu pārvaldes iecirknis	Kroņa muiža	sētu skaits	Aramzemes desetīnās	Zemnieku sētu inventārs			
					kopējais		saimnieka	
					rubļos	uz 1 desetīnu aramzemes rbl.	rubļos	% no kop. inv.
1849.	Tukuma	Kandava	72	1035,75	10661,78	10,3	4540,00	43
1849.	Tukuma	Sabile	16	174,16	2706,30	15,5	1076,20	40
1852.	Tukuma	Talsi	30	257,19	3857,95	15,0	1375,00	36
1852.	Tukuma	Matkule	51	719,55	6682,20	9,3	1197,00	18
1851.	Tukuma	Tume	24	351,00	2662,95	7,6	872,00	33
1854.	Tukuma	Ozolmuiža	17	305,31	2559,10	8,3	1336,10	53
1857.	Tukuma	Matkules mežniecība	9	73,00	1764,00	24,1	854,50	48
1851.	Kuldīgas	Zvārde	63	933,00	12837,43	13,7	8100,87	63
1851.	Kuldīgas	Ošenieki	16	222,60	2081,85	9,4	435,05	21
1853.	Kuldīgas	Kursiši	109	1255,00	10399,84	8,1	3109,00	30
1854.	Kuldīgas	Lutriņi	58	1150,00	7773,38	6,8	2000,75	26
1853.	Kuldīgas	Kumbri	19	224,00	2656,10	10,9	945,10	36
1854.	Bauskas	Bārbele	67	729,50	12270,55	17,0	8375,00	68
1853.	Aizputes	Alšvangas Jaunā muiža	16	207,17	1805,39	8,7	738,59	41
1851.	Jelgavas	Druķi	20	525,58	1866,95	3,5	795,45	44
1852.	Jelgavas	Ūziņi	17	663,70	1996,70	3,0	845,00	44
1852.	Jelgavas	Cimere	19	416,00	1995,65	4,8	1103,95	55
1856.	Jelgavas	Bērze	46	1002,12	4933,10	4,9	...	...
1856.	Jelgavas	Penkule	28	840,09	2400,00	2,8	790,60	33
1850.	Jelgavas	Dobeļe	25	...	4149,56	...	1335,00	32
1849.	Jelgavas	Dārta	18	...	2082,10	...	1043,00	50
1849.	Jelgavas	Režas	8	...	...	...	...	...
1851.	Kuldīgas	Užava	31	538,25	3019,02	5,6	765,75	25
1857.	Kuldīgas	Turlava	29	1077,00	3539,80	3,3	994,30	28

Vidēji

No sētu kopējā inventāra tikai daļa piederēja saimniekam un bija viņa tiešā rīcībā. Šī daļa bija ļoti dažāda lieluma, 14. tabulā apskatītajās kroņa muižās tā sastādīja 18—68% no kopējā inventāra un bija atkarīga kā no «dzelzs» inventāra lieluma uz vienu aramzemes desetīnu, tā no saimniecības inventāra kopīgās vērtības. Vienīgi šo inventāra daļu Kurzemes saimnieks varēja lietot parādu dzēšanai, atstāt mantojumā pēcnācējiem utt. Klausu laiku beigās pusei (49%) no 734 apskatītajām zemnieku saimniecībām virsinventāra manta nepārsniedza 50 rubļu vērtību. Šāds neliels virsinventāra mantas daudzums bija nepieciešams saim-

inventārs Kurzemes 24 kroņa muižās

Sētu skaits, kur saimniekam pieder inventārs rubļos											
nav		1—49		50—99		100—199		200—299		300—399	
skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
1	1,4	18	25,0	42	58,3	11	15,3	—	—	—	—
—	—	5	31,2	9	56,3	2	12,5	—	—	—	—
—	—	17	56,6	13	43,4	—	—	—	—	—	—
5	9,8	33	64,6	12	23,6	1	2,0	—	—	—	—
—	—	19	79,2	4	16,6	1	4,2	—	—	—	—
—	—	1	5,9	14	82,3	2	11,8	—	—	—	—
—	—	—	—	4	44,0	5	56,0	—	—	—	—
1	1,6	3	4,7	9	14,3	44	69,8	6	9,6	—	—
4	25,0	8	50,0	4	25,0	—	—	—	—	—	—
1	0,9	94	86,3	12	11,0	2	1,8	—	—	—	—
4	7,0	46	79,0	8	14,0	—	—	—	—	—	—
—	—	10	52,6	9	47,4	—	—	—	—	—	—
—	—	3	4,5	30	44,8	25	37,3	4	5,9	5	7,5
—	—	10	62,5	6	37,5	—	—	—	—	—	—
—	—	14	70,0	6	30,0	—	—	—	—	—	—
—	—	7	41,2	10	58,8	—	—	—	—	—	—
—	—	9	47,4	9	47,4	1	5,2	—	—	—	—
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
—	—	2	8,0	23	92,0	—	—	—	—	—	—
—	—	5	28,0	11	61,0	2	11,0	—	—	—	—
—	—	6	75,0	2	25,0	—	—	—	—	—	—
3	9,7	26	83,8	2	6,5	—	—	—	—	—	—
1	3,5	25	86,2	3	10,3	—	—	—	—	—	—
—	2,9	—	49,0	—	33,0	—	13,0	—	1,4	—	0,7

niecības normālai funkcionēšanai, sevišķi novados, kur «dzelzs» inventārs bija mazs. Personiskais inventārs daļai no apskatītās grupas saimniekiem tikai nedaudz pārsniedza «dzelzs» inventāru, piemēram, Kursišu pagasta saimniekiem 44 gadījumos tas bija tikai 1—19 rubļu vērtībā. Saimniecību grupā ar virsinventāra mantu 50—90 rubļu vērtībā ietilpa labāk nostādītās saimniecības. Par turīgiem saimniekiem var uzskatīt tikai tos 111 sētu nomniekus šais 24 kroņa muižās, kam piederēja personiskais inventārs 100 un vairāk rubļu vērtībā. Šie turīgie sētu nomnieki lokalizējās Bārbelē, Zvārdē, Kandavā un Matkules mežniecībā. Liela daļa šās

Zemnieku sētu inventāra un parādu bilance

Gads	Kroņa Ipašumu pārvaldes iecirknis	Kroņa muiža	Sētu skaits	Saimnieka inventārs rubļos
1851.	Tukuma	Tume	24	872,00
1852.	Tukuma	Talsi	30	1375,00
1847.	Tukuma	Sabile	16	1076,20
1852.	Tukuma	Matkule	51	1197,00
1851.	Kuldīgas	Ošenieki	16	435,05
1853.	Kuldīgas	Kursiši	109	3109,00
1854.	Bauskas	Bārbele	69	8375,00
1852.	Jelgavas	Ūziņi	17	845,00
1851.	Jelgavas	Druķi	20	795,45
1849.	Jelgavas	Režas	8	301,50
1852.	Jelgavas	Cimere	19	1103,95
1851.	Kuldīgas	Zvārde	63	8100,87

Daudzevas zemnieku saimniecību iedalījums

Saimniecību grupas	Saimniecības		Parādi muižas nomniekam		
	skaits	%	labība puros	kartupeļi puros	nauda rubļos
Ar nelieliem parādiem	15	30,6	57 $\frac{1}{3}$	135 $\frac{3}{4}$	—
Ar «dzelzs» inventāru un virsinventāra mantu	24	49,0	1194	355 $\frac{1}{2}$	337,31
Bez virsinventāra mantas	7	14,3	392	105 $\frac{1}{2}$	92,00
Ar neuzrādītu «dzelzs» inventāru	3	6,1	133	39 $\frac{1}{2}$	134,00
K o p ā	49	100,0	1776 $\frac{1}{3}$	636 $\frac{1}{4}$	563,31

personiskās mantas bija apkrauta parādiem (sk. 15. tab.).¹¹⁰ No tabulā aplūkotajām 12 kroņa muižām parādi muižas nomniekam bija tikai divu muižu zemniekiem, turklāt šie parādi salīdzinājumā ar saimnieka virsinventāra mantu nebija lieli. Galvenie parādi, ko vajadzēja kārtot naudā, bija tā sauktie kroņa parādi, t. i., samaksa, ieskaitot procentus, par labību, kurū 1845./46. g. bada gadā

¹¹⁰ LCVVA, 560. f., 1. apr., 457., 487., 582., 588. l.; 561. f., 1. apr., 917. l.; 562. f., 1. apr., 627., 628., 700. l.; 565. f., 1. apr., 595., 630., 605. l.; 1073. f., 1. apr., 556. l.

dažās Kurzemes kroņa muižās

Parādi rubļos				Aktīvs	Pasīvs	Labības parādi ma- gazīnai četrvertes
valstij (kronim)	pagasta lādei	muižai	kopā	rubļos		
—	—	—	—	872,00	—	221
—	—	—	—	1375,00	—	521
1053,00	—	—	1053,00	23,20	—	—
—	—	—	—	1197,00	—	919
1204,69	—	—	1204,69	—	769,64	102
8039,46	—	235,75	8275,21	—	5166,21	1673
333,43	—	—	333,13	8041,57	—	88
—	—	—	—	845,00	—	49
—	—	—	—	795,45	—	232
709,56	—	—	709,56	—	408,06	87
1885,34	309,68	—	2195,02	—	1091,07	140
10402,36	—	471,80	10874,16	—	2773,29	973

pēc parādiem muižas nomniekam un inventāra

«Dzelzs» inventārs rubļos		Virsinventāra manta rubļos			
lopu skaits	uz 1 sētu	lopu skaits	uz 1 sētu	pārējais inventārs	kopā
...	...	...	...	...	...
1209,00	50,00	478,15	20,0	132,76	610,91
259,30	37,04	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—

valsts bija aizdevusi. Vairāku pagastu zemnieki šo summu apskatāmajā laikā bija nomaksājuši (sk. nodaļu par kroņa parādiem). Tomēr piecās kroņa muižās (no 15. tabulā ietvertajām 12) zemnieku kroņa parādi saimniecības bilanci darīja pasīvu. Parādus ar savu visai lielo personisko mantu nevarēja segt arī Zvārdes saimnieki. Labības parādi magazīnai neietilpst šai bilancē, jo tos naudā vai ar inventāru kārtēja vienīgi tais gadījumos, kad saimnieks no mājām aizgāja pavisam vai kad viņu izlika.

Dažu kroņa muižu zemniekiem naudas parādu nemaz nebija,

piemēram, Matkules kroņa mežsargiem. Par Kurzemes ekonomiski attīstītāko privātmuižu zemnieku saimniecībām šādu ziņu pagaidām trūkst.

Priekšstatu par zemnieku stāvokli ekonomiski sliktāk nostādītā privātmuižā sniedz grāfam Šuvalovam piederošā Daudzevas pagasta zemnieku inventāra un parādu bilance. Tur 1851. g. revīdēja zemnieku mantu sakarā ar nomnieka Rengartena parādpriekšsībām (sk. 16. tab.). Tā kā kreditors varēja pretendēt vienīgi uz saimnieku virsinventāra mantu un tātad bija ieinteresēts, lai tā būtu lielāka, lopus uzskaitīja inventārā tikai pēc skaita, bet ne pēc vērtības. Virsinventāra mantā bez lopiem, ratiem un ragavām ieskaitīja kāpostu kublus, tīnes, lādes, apģērbus. Atkarībā no inventāra un parādiem Daudzevas saimniecības var iedalīt četrās grupās. 15 pirmās grupas saimniecībām (30,6% no kopskaita) bija nelieli parādi Rengartenam, to «dzelzs» inventārs un virsinventāra manta netika fiksēti, tāpēc nav zināmi. Jāpieņem, ka tās bija stabilas, dzīvotspējīgas saimniecības. Otrai — lielākajai — grupai, kas sastāvēja no 24 saimniecībām (49% no kopskaita), «dzelzs» inventārs caurmērā bija 50 rubļu vērtībā, t. i., gandrīz uz pusi mazāks nekā, piemēram, Sabiles vai Lutriņu kroņa zemnieku saimniecībās.

Pārējām divām saimniecību grupām, kas savā starpā maz atšķīrās, bija lieli parādi un nepilns «dzelzs» inventārs kā pēc skaita, tā vērtības; tās bija galīgi panīkušas saimniecības ar darba nespējīgu vilcēj spēku.

Ieskatu par Vidzemes zemnieku stāvokli atkarībā no inventāra un parādu bilances var gūt no 1852. g. dokumenta par Kalnamuižu (Kalncempju pagasts). Inventāra un parādu bilancē aktīvs te nedaudz pārsniedz pasīvu. Kalnamuižas pagastā bija trīs krasi

17. tabula

Kalnamuižas zemnieku saimniecību (kopskaitā 113) inventāra un parādu bilance 1852. g.

Saimniecību grupas	Saimniecību skaits		Inventārs rubļos		Parādi rubļos	
	absolūtos skaitļos	% no saimniecību kopskaita	kopsumma	caurmērā uz 1 sētu	kopsumma	caurmērā uz 1 sētu
Bez parādiem vai ar sīkiem parādiem	26	23,0	2617,20	100,66	12,59	0,49
Ar parādiem, kas mazāki par inventāra vērtību	46	40,7	3952,00	86,00	1482,26	32,22
Ar parādiem, kas pārsniedz inventāra vērtību	41	36,3	2792,75	68,11	7205,72	175,75

nodalāmas saimniecību grupas (sk. 17. tab.).¹¹¹ 23% sētu bija ekonomiski pilnīgi stabilas saimniecības ar atbilstošu inventāru, bez parādiem magazīnai vai muižai (privātie parādi pārskatā nav minēti), turpretim 36,3% sētu bija ļoti lieli parādi. Daudzām saimniecībām faktiskais stāvoklis bija vēl sliktāks par to, kādu parāda tabulā uzdotie vidējie skaitļi.

«Urašašu» saimniekam Kazakam ar inventāru 50,50 rubļu vērtībā parādi sasniedza 416,92¹/₂ rubļu, otram to pašu māju saimniekam Caukam piederēja inventārs 40 rubļu vērtībā, bet parādi bija 319,72 rubļi. «Valdupu» Žiguram saimniecības inventārs bija 56 rubļi, parādi — 319,05 rubļi. Kaut gan bija tik liels bilances pasīvs un viņiem nebija nekādu izredžu parādu nomaksāt, tomēr neviens no šiem saimniekiem netika izūtrupēts. Tas izskaidrojams ar zemnieku sētu piedāvājuma un pieprasījuma attiecībām, kas bija atkarīgas no inventāra un līdz ar to no saimniecību ienesības.

Apskats par zemnieku sētu inventāru atsedz lielās atšķirības dažādos rajonos inventāra lieluma, respektīvi, lopu daudzuma, ziņā. Tukuma un Talsu novadu kroņa muižu zemnieku saimniecībās konstatējama zināma nosliece uz lopkopības izvēršanu jau klaušu laikā. Šeit lopkopība tiek sevišķi izvērsta sakarā ar pāreju uz naudas nomu. Turpretim Dobeles un Jelgavas novados bija tādas saimniecības, kurās nepietika liellopu aramzemes mēslošanai. Tomēr gadsimta vidū vairums kroņa zemnieku saimniecību, sevišķi Kurzemē, bija apgādātas ar nepieciešamo inventāru, un to ekonomiskais potenciāls ļoti krasi neatšķīrās. Privātmuižu pagastos notika saimniecību diferencēšanās turīgās un trūcīgās saimniecībās. Ekonomiskā evolūcija bez lielākiem traucējumiem norisinājās 23—30% no zemnieku saimniecību kopskaita, pārējās saimniekoja ar grūtībām, un daļai saimniecību draudēja izputēšana. Ekonomiski attīstītākos privātmuižu pagastos, kur zemnieku saimniecības dažādu labvēlīgu ģeogrāfisko apstākļu ietekmē bija lielākā mērā saistītas ar tirgu, ekonomiski stabilo saimniecību bija vairāk.

3. ZEMNIEKU NOMAS MĀJU PIEDĀVĀJUMS UN PIEPRASĪJUMS

Zemnieku nomas objektu zemais ienesīgums bija viena no galvenajām klaušu sistēmas krīzes pazīmēm. Šī krīze bija cieši saistīta ar zemnieku saimniecību grimšanu parādos, izūtrupēšanu un zemnieku izlikšanu no viņu sētām.

Zemnieku izlikšana no sētām bija muižniekiem arī šķiru cīņas līdzeklis pret nepadevīgiem zemniekiem: dažos pagastos var kon-

¹¹¹ LCVVA, 4249. f., 1. apr., 154. l., 1.—6. lp.

statēt zemnieku padzišanu no sētām bez ekonomiska pamata. Saimnieku izlikšana no mājām šādu motīvu dēļ konstatējama Augstrozē un Dauguloš (privātmuižas Vidzemē).

1852. g. Augstrozes «Pulkas» saimnieks Pēteris Zvirbulis pagasta tiesā kritizēja muižu, atsakoties uzraudzīt kalpus riežu darbos, jo, «ja saimniekam jāskata pakal muižas darbiem, tad muižas valde nemaz nav vajadzīga». Dažus gadus vēlāk šo saimnieku izlika no mājām, lai gan protokolos nav atrodamas ziņas par nenomaksātiem parādiem. Tāpat pēc divu gadu tiesāšanās ar muižu 1855. g. uz Sibīriju aizsūtīja no «Mazcēsniekiem» izlikto saimnieku Jāni Putniņu, kas par 20 gados uzceltām ēkām pieprasīja no muižas atlīdzību 195 rubļus.¹¹²

Tomēr galvenokārt zemniekus izlika no mājām tad, kad viņi vairs nespēja pildīt kļaušas. Krona pagastos zemnieku varēja izizlikt tikai pēc lietas izskatīšanas pagasta tiesā; krona muižu nomnieki šo noteikumu ne vienmēr ievēroja, tāpēc 1833. g. Kurzemes kamerālvalde bija spiesta viņus attiecīgi brīdināt.¹¹³ Turpretim privāto muižu īpašnieki rīkojās pēc sava ieskata. Tomēr viņiem bija jāreķinās ar svarīgu ekonomisku faktoru — vai būs atrodams jauns nomnieks ar vajadzīgo inventāru. XIX gs. 20.—30. gados tas bija grūts jautājums. Kurzemē turklāt meklēja tādu jaunu saimnieku, kas ar savu personisko mantu «brīvprātīgi» segtu trūkstošo «dzelzs» inventāra daļu, ko aiziešanas gadījumā viņš atpakaļ parasti nesaņēma. Aizejošais saimnieks tikai tad atguva viņa papildināto «dzelzs» inventāra daļu, ja bija saglabājis protokols, kurā bija konstatēts māju «dzelzs» inventārs uzņemšanas brīdī un atzīmē, ka jaunais saimnieks atsakās ar savu mantu papildināt «dzelzs» inventāru.¹¹⁴ Bieži atkārtojās gadījumi, kas liecina, ka ne muiža, ne pagasta tiesa nespēja sameklēt vakantām sētām jaunu saimnieku.

Tā, 1823. g. Matkules pagasta tiesa ziņoja Kurzemes kamerālvaldei par panīkušajām «Pūru» mājām, ka saimnieku Krišu neesot vērts izlikt, — neviens cits tāpat nespējot mājas savest kārtībā, jo tajās trūkstot inventāra, ēkas esot pussagrūvušas, pļavas neplautas, turklāt esot lieli magazīnas parādi.¹¹⁵ Tai pašā gadā Kurzemes kamerālvalde uzdeva Matkules pagasta tiesai meklēt saimniekus arī Valgales «Griķiem» un Sabiles «Zunnām».¹¹⁶

Muiža bieži vien uzdeva pagasta tiesām ieprotokolēt norunu par uzņemšanas sētu apsaimniekot, lai kandidāts vairs nevarētu atkāpties.

Mārsnēnu pagasta tiesas 1831. g. 5. marta protokols: «Sārteniešu pagasta piederīgais Pēteris Ķīsis apstiprina, ka no 1831. g. Jurgiņiem uz 3 gadiem uzņems pusi «Kurmja» ciemata uz vakas grāmatas klausīšanas un došanas.»¹¹⁷

Lai ieinteresētu jauno nomnieku, muiža piešķīra atvieglojumus kļaušu pildīšanā un aizdeva inventāru. Piemēram, 1837. g. Vidzemē Kaives muiža izdeva «Gala Orķu» pusmāju Katriņas pagasta zemniekam Brencim Karpem uz sešiem

¹¹² LCVVA, 879. f., 1. apr., 39. l., 127.—128. lp.; 41. l., 49. lp.; 40. l., 37.—40., 131. lp.

¹¹³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 36. l., 9. lp.

¹¹⁴ Turpat, 933. f., 33. apr., 2071. l., 1., 2. lp.

¹¹⁵ Turpat, 1073. f., 1. apr., 20. l., 6., 7. lp.

¹¹⁶ Turpat, 12., 21. lp.

¹¹⁷ Turpat, 1138. f., 1. apr., 77. l., 28. lp.

gadiem ar norunu, ka pirmie trīs gadi jākalpo muižai un jāmaksā tikai puse no vaku grāmatā paredzētās normas.¹¹⁸

Kad Kolbergī 40. gados neviens nevēlējās sākt apsaimniekot «Supenes» mājas, muiža 1842. g. samaksāja zemnieku Jura Bērziņa un Andreja Melnkalniša parādus Ērmanmuižā — kopā 25,50 rubļus — un nodeva abiem šīs mājas ar diviem zirgiem un govī.¹¹⁹ Kolbergā pagastā vēl 1856. g. nomas sētu pieprasījums bija tik mazs, ka muiža, ieliekot vienā no «Taides» daļinieku mājām par saimnieku muižas kalpu Ādamu Liepu, bija spiesta dot viņam zirgus un citus lopus.¹²⁰ 1855. g. Annas muiža (Kēču pag.) izdeva «Leišulejas» (saimniecība 20 dālderu vērtībā) uz 12 gadiem, pirmos četrus gadus paredzot kā brīvgadus. Tomēr saimnieks Jānis Kauls nespēja pamesto augsni iestrādāt un jau rudenī aizgāja, atstādams muižai savu inventāru. Tai pašā gadā «Leišulejas» izdeva diviem pušelniekiem — Jēkabam un Jānim Apriķiem ar tiem pašiem noteikumiem. 1856. g. viņi gribēja līgumu uzteikt, bet bija spiesti šo nodomu mainīt pēc tam, kad viens no viņiem tika sodīts ar 25, otrs — ar 30 žagaru sitieniem.¹²¹

Maz gribētāju bija arī noplicinātajām sētām Kurzemē. Raksturīgs dokuments saglabājies Grobiņas pagasta arhīvā.

Matras pagasta «Kraulu» Andreja sētas inventāram vajadzēja būt 77,27 rubļu vērtībā, bet 1841. g., kad Andrejs apņēmas šeit saimniekot, mājās bija inventārs, kas atbilda 29,35 rubļiem. Viņš apsolījās katru gadu to papildināt par 10 rubļiem, taču 1845. g. revīzija konstatēja inventāru tikai 37,52 rubļu vērtībā. Andreju pagaidām atstāja par saimnieku «Kraulos». Tomēr arī 1847. g., kad inventārs iztrūka tikai par 21,93 rubļiem, nebija neviena, kas vēlētos kļūt par saimnieku šais mājās.¹²²

Bieži vien muiža nepieņēma no saimniekiem uzteikumus un pieprasīja, lai viņi paši sameklētu sev vietniekus (piemēram, Kolbergī un Daudzevā).¹²³ Dauguļu muižas īpašnieks uzdeva pagasta tiesai gādāt par vakantu māju apsaimniekošanu, kad tā aprakstīja «Kaķišu» un «Baložu» māju saimnieku mantu un gatavojās pārdot to ūtrupē.¹²⁴

Tomēr arī šādos apstākļos kļaušu sistēmas krīzes posmā Vidzemes pagastos izūtrupēja 20—45% saimniecību (sk. 18. tab.)¹²⁵ atkarībā no pagasta saimniecību ekonomiskā potenciāla. Kolbergā un Kalnamuižas pagastos, kur atradās daudz sīko pušelnieku saimniecību, zemnieku sētām bija grūti stabilizēt saimniecību ar preču sīkražošanas palīdzību. Kalnamuižā tikai 1846. g. vien izūtrupēja procentuāli tikpat daudz saimniecību kā ekonomiski attīstītākajā Smiltenes pagastā 15 gadu laikā. Ļoti liels izūtrupēto saimniecību skaits bija Dauguļu—Augstrozes pagasta tiesas novadā, bet tur, kā jau iepriekš teikts, daļu ūtrupju varēja izskaidrot ar muižnieku represijām pret nepaklausīgiem zemniekiem; par to liecina arī šai pagastā nenomaksāto parādu summa, kas

¹¹⁸ LCVVA, 6071. f., 1. apr., 5. l., 14. lp.

¹¹⁹ Turpat, 3342. f., 1. apr., 103. l., 2. lp.

¹²⁰ Turpat, 105. l., 138.—140. lp.

¹²¹ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1217. l., 70., 71., 81., 82. lp.

¹²² Turpat, 933. f., 33. apr., 1489., 1493. l.

¹²³ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 98. lp.; 848. f., 1. apr., 49. l., 28. lp.

¹²⁴ Turpat, 879. f., 1. apr., 40. l., 112., 113., 115. lp.

¹²⁵ Turpat, 879., 908., 1134., 1216., 3342., 3358., 4249. f.

Izūtrupēto zemnieku saimniecību skaits dažos Vidzemes pagastos

Pagasts	Gadi	Saimniecības			Ūtrupēs ieņemtā kopsum- ma rubļos	Nenomaksātie parādi	
		kop- skaits	izūtru- pētas	% no kop- skaita		rubļos	labība pūros
Grostona	1850.—1852.	63	19	30,1	168,83	...	...
Kalnamiuža	1846.	108	21	19,4	...	...	1976
Lāzberģis	1845.—1850.	148	27	18,2	1036,61	921,71	438
Kolberģis	1842.—1844.	69	6	8,7	293,95	512,04	—
Kolberģis	1845.—1849.	69	14	20,4	693,25	660,63	—
Kolberģis	1850.—1854.	69	7	10,0	348,35	493,82	—
Kolberģis	1855.—1866.	69	6	8,8	420,77	251,42	—
Smiltene	1836.—1839.	185	8	4,3	...	...	...
Smiltene	1842.—1844.	185	11	6,0	...	...	...
Smiltene	1845.—1849.	185	13	7,0	...	...	...
Smiltene	1850.—1852.	185	4	2,1	...	...	...
Dauguļi — Augstroze	1852.—1855.	45	7	15,5	827,42	229,06	5,5
Dauguļi — Augstroze	1856.—1857.	45	6	13,3	740,38	300,35	—
Dauguļi — Augstroze	1861.—1863.	45	7	15,5	1004,35	58,00	41,5

salīdzinājumā ar ūtrupē ieņemtās naudas kopsummu bija daudz mazāka nekā, piemēram, Kolberģa pagastā. Visniecīgākās summas par pārdoto inventāru ieņēma Grostonas pagastā, jo panikušā pagasta saimniecībās bija neliels lopu skaits.

Par Kurzemes privātmuižu zemnieku izlikšanu ziņas nav saglabājušās, bet par guberņas kroņa muižām ir zināms, ka arī tur XIX gs. 20. un 30. gados zemnieku izlikšana nebija nekas neparasts un ka tā gandrīz vienmēr saistījās ar inventāra iztrūkumu, turpretim 40.—50. gados Kurzemes kroņa zemnieku izūtrupēšana notika daudz retāk. 19. tabulā¹²⁶ ir sakopoti dati par Kurzemes kroņa un bruņniecības zemnieku izūtrupēšanu pēc četriem pagasta tiesu fondos saglabātajām 139 zemnieku izlikšanas lietām. Tabulas dati ir minimāli, jo nav liecību, ka saglabājušies visi izūtrupēšanas dokumenti.

Noplicinātajās sētās pirmajai ūtrūpei bieži sekoja otrā, jo arī otrajam saimniekam dažkārt neizdevās saimniecību nostabilizēt.

Kolberģī bija tādas māju grupas, kur izūtrupēja daudz saimniecību. «Taidēs» mājās (38 dālderī), kur bija vairākas pušelnieku saimniecības, laikā no 1842. līdz 1854. g. notika pavisam sešas ūtrūpes. So sešu saimniecību kopīgais parāds bija 587,64 rubļi, tā nomaksai kopā ar citu mantu pārdeva 10 zirgu un 11 govju, tomēr nesēgti palika 293,63 rubļi. «Ortuškas» mājās (60 dālderu) no

¹²⁶ LCVVA, 933., 971., 1034., 1073. f.

Izūtrupētās saimniecības dažos Kurzemes kroņa un bruņniecības muižu pagasta tiesu novados

Pagasta tiesu novadi	Saimniecību kopskaits	Saglabājušās ziņas par izūtrupētajām saimniecībām									
		1820. gados		1830. gados		1840. gados		1850. gados		kopā	
		skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Grobiņa	211	...	...	19	48,7	13	33,3	7	18,0	39	100
Irlava	162	14	35,0	11	27,5	9	22,5	6	15,0	40	100
Kandava	161	1	6,0	9	53,0	7	41,0	—	—	17	100
Matkule	116	28	65,1	5	11,7	9	21,0	1	2,2	43	100

1843. līdz 1865. g. notika piecas ūtrupes dažādās pušelnieku saimniecībās, no kopīgās parādu summas (523,92 rubļiem) palika nenomaksāti 305,45 rubļi.¹²⁷ Kolberga 18 mājās ar 30 atsevišķām saimniecībām minētajā periodā nebija neviena ūtrupe, turpretim 13 mājās ar 39 atsevišķām saimniecībām ūtrupes atkārtotās bieži. Zināma nozīme šeit var būt vairāk sadrumstalotām saimniecībām un tai saimniekošanas vienveidībai, kas konstatēta pušelnieku saimniecībās.

Kurzemē Valgales kroņa pagasta «Remesos» 1825.—1829. g. izlika trīs saimniekus.¹²⁸ Daigones kroņa pagasta «Bundeniekos» kopš gadsimta sākuma līdz 1857. g. nomainījās sešas saimnieku ģimenes.¹²⁹ Sables «Silniekos» 1824.—1829. g. četras reizes konstatēja izputēšanu, bet mājām nevarēja atrast jaunu saimnieku.¹³⁰ Lutriņu kroņa pagastā Dūru «Mesteru» mājās no 1835. līdz 1854. g. izmainījās sešas saimnieku ģimenes.¹³¹

Acīmredzot reiz noplicinātās saimniecības bija ļoti grūti ekonomiski stabilizēt — uzlabot augsni, sagādāt nepieciešamos lopus un darba rīkus, salabot nolaistās ēkas.

Vēstures literatūrā ir sastopams uzskats, ka, pastāvot neracionāļajai klaušu saimniecībai, muižnieki to, ko ar vienu roku no zemniekiem saņēmuši, ar otru esot bijuši spiesti atdot atpakaļ. Šai sakarā tomēr jāuzsver, ka muiža vispirms izmantoja visas citas iespējas, pirmkārt, pašu zemniekuniecīgos uzkrājumus, iekams ķērās pie saviem resursiem. Periodā pēc brīvlaišanas zemnieku parādi muižai bija daudz mazāki nekā pagasta magazīnām.

Annenieku muižas īpašnieks O. Reke «dzelzs» inventāru plānveidīgi komplektēja no zemnieku uzkrājumiem. Iznomājot 40. gadu vidū divas «Liču» mājas Kārlim Leitim, viņš deva inventāru tikai vienām mājām ar noteikumu, ka pēc

¹²⁷ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 103. l., 3.—6., 47., 48., 63.—68. lp.; 104. l., 18., 19. lp.; 105. l., 91.—93., 115., 116., 157., 158. lp.; 108. l., 35., 36. lp.

¹²⁸ Turpat, 1073. f., 1. apr., 2026. l., 1. lp.; 2629. l., 2., 3. lp.

¹²⁹ Turpat, 1034. f., 1. apr., 467. l., 1.—15. lp.

¹³⁰ Turpat, 1073. f., 1. apr., 21. l., 6. lp.; 36. l., 10. lp.; 711. l., 29. lp.; 2627. l., 1. lp.

¹³¹ Turpat, 1066. f., 1. apr., 276. l., 1. lp.

Prattusals

vehl

labprahdigu. Matju Aochschanna
ta Deigoles. Saimeņu

Wet = Ohte Fritz

taim Deigoles Kalpan

Busching Fanne

1829

Uctum

wisch Kandawas Pagastu Teisus
tai 8ta Meis. Aktr. 1829

Tu Teisus Lohzinti bija:

Pagasta Wehenais Thom Karum.

Schodun bija preeņsch fcho pagasta tejsu
alnakzis tas Deigoles Saimeņu Wetfokles Fritz
ar to Deigoles kalpu Buschion Fanne un paroh
nya wisch, na wisch labprahdigi sawas matju
tam minnetam kalpam Buschion Fannim idem
un lūst: kād tas, ne wippe sawa flahpea noran.

19 gadiem Leitim jānodod (eventuālā aiziešanas gadījumā) pilns abu māju inventārs. Tā kā Leitis jau nākamajā gadā nevarēja nomaksāt augsto nomu, tad viņam tika atņemti visi lopi un izaudzētā raža.¹³²

¹³² LCVVA, 1724. f., 1. apr., 34. l., 12. lp.

uzturagacika un faler kufohi, pec Teejas tapiti
paraxfite. Jannis uopem toho mahjar

1. ar to pelnigu Inuentarina, na Tiannopra hang
jeho pu jheem. Kechjam pef jeh mops ir.
2. ar wiofam Nagofines un Majfohas paradcom.
3. kamete Jannio ofiwa par fainneca wippan
tee mahjar pceder, kad wiofch maot, atari kit
jeho mahjar tam wexam fainneca ablaem
dehlaem wai Anfams oder Krefcham, kaspe
to bichoi derigo buho. In ja Jannim deoris
pasfoham nepatinta toho mahjar tarri ko
tut wiofch zettam fchoko newari adoit, wa
teem diwem minnehtcom Fuffcha dehlem,
Anst oder Krefche:-

4. Tai jaunais fainneca tam wetzam doho
1 gohwe i wopri, i pahruwetu upfchta radje
Lanna, na cejch to flentu, nee cejch to
lubba femmi.-

5. Wiof kas pahraai par Inuentarinu un pec
tahn nepcederr, afflahti tas wetz fainneca
tam jaunam, tikkai i faappi, i zowwa un
to mafakro grabpi lat wchz fainneca pdure

6. Tai wozed fainneca Fuffcha mahiki. Na
gratai pefchla tas jaun fainneca Jann,
kamete wippai ofiwoho bukwel rahmes, wata
un jellom u, un wippai turra i gohwe un i
aitu pec Jann mitkelw, par to, kad wippai
tee Laurini ir, wippai pasfohai ar fahem
Mafje jap ankeem.-

Kai na jochi Pottanulle tam wazzam fain
neccam Fuffch un tahom jaunam fainneca.
Jann tapipa puejfoha Casficht, un jochel

Solot palīdzību un atvieglojumu, noplicinātājās sētās ievili-
nāja zemniekus, kuriem piederēja zirgs un kaut dažas govīs, ko
jaunie saimnieki, kad viņi bija spiesti parādu dēļ aiziet, tur pa-
meta pēc gada vai pēc pusgada saimniekošanas. XIX gs. 20. un
30. gados bija daudz šādu gadījumu.

Joho rīgtīgu atteikde un s'ham abbeim rēnas
waxis pērmīn nams n'bijā, Lappā

Spriešos.

Joho Prattuscallu Cicigt un glabbat.

Pagusta-wersuwaris Thom Kahren

J. D. Kūlpe Pag. Teef. Sackweris.

2. att. Kandavas kroņa pagasta tiesas 1829. g. 8. maija protokols par «Vecolu» saimnieka Friča labprātīgu atteikšanos no mājām par labu kalpam Bušīnu Jānim. Protokolu uzrakstījis Kandavas ilggadējais pagasta skrīveris J. Kīlpe.

Vēl 1854. g. 40,08 rubļu parāda atstrādāšanai notiesāja Grobiņas pilskunga amata muižas «Emeru» saimnieku Brūni, kas mājās bija saimniekojis tikai gadu.¹³³ 1849. g. no Matras «Krauljiem» pēc četrus gadus saimniekošanas izlika saimnieku Jāni, kam bija parādi. Turklāt viņu sodīja ar 25 pletnes sitieniem.¹³⁴

Vidzemē, kur saimniekiem par «dzelzs» inventāru nevajadzēja norēķināties ar muižu, zemniekiem bija lielākas iespējas saglabāt lopu kontingentu. Tomēr arī šie īslaicīgie nomnieki par nenokalpotiem kļaušu darbiem, nenomaksātu nomu un neapkoptām ēkām pazaudēja inventāru un aizgāja ar parādiem.

Stalbes «Mauru» mājās (44 dālderu 18 grašu vērtībā), kas vēlāk sadalījās divās patstāvīgās saimniecībās, 1821.—1865. g. var konstatēt 11 saimnieku ģimeņu. 1840. gadu sākumā no «Kalna Mauriem» izgāja Mārtiņš Freimanis un kļuva par kalpu «Cīruļos». 1851. g., kad «Mauru» mājas atkal bija tukšas, Freimanis kopā ar pieaugušo dēlu gribēja apsaimniekot mazāk panikušās «Lejas Mauru» mājas,¹³⁵ bet pagasta tiesa atzina, ka viņu inventārs (viens zirgs, viens kumelš, trīs govīs, divas teles) nav pietiekams mājām 22 dālderu vērtībā. Muiža bija citādās domās. Freimanis kļuva par saimnieku, bet nākamajā gadā pēc izūtrupēšanas, zaudējuši zirgu, kumelju un teles,¹³⁶ Freimaņi aizgāja uz muižu par

¹³³ LCVVA, 933. f., 5. apr., 74. l., 1.—3. lp.

¹³⁴ Turpat, 33. apr., 1495. l., 20. lp.

¹³⁵ Turpat, 1219. f., 1. apr., 34. l., 12. lp.

¹³⁶ Turpat, 61. lp.

kalpiem, kur viņiem bija jāatstrādā 51,67 rubļu liels parāds.¹³⁷ Jānis Smits, kas 1851. g. sāka saimniekot «Kalna Mauros», 1852. g. pirms Jurgiēm slepeni no mājām aizbēga.¹³⁸ Tai pašā gadā no Stalbes «Mūrniekiem» pirms Jurgiēm aizbēga Jānis Zvejnieks, kas tur bija vienu gadu saimniekojis. Pagasta tiesai viņš neatbildēja neviena vārda un ar palikušajiem grašiem nomaksāja pagasta tiesas uzlikto sodu.¹³⁹ 1838. g. no Briežu muižas (Kaives pagasta tiesas novadā) «Kalna Orķiem» izlika Krustiņu Rezgali. Pēc gada saimniekošanas viņš bija zaudējis trīs zirgus, divas govīs, teli, četras kazas un četras aitas, sedzot ar to sēklas aizdevumu un naudas nomu 25 rubļu apmērā. Rezgalim palika vēl 1,31 rublis kroga parāda nolīdzināšanai.¹⁴⁰

Daļa no izūtrupētajām saimniecībām kļuva par postažām. Šādas saimniecības uz neilgu laiku bija sastopamas gandrīz katrā pagastā. Labākajā gadījumā tās tika izdotas vairākiem saimniekiem kopīgai apstrādāšanai, to apstrādāšanu organizēja arī muiža.

Postažu skaita ziņā no tiem pagastiem, par kuriem saglabājušās ziņas, pirmo vietu ieņēma Vidzemes kroņa pagasts Grostona. 1848. g. astoņas zemnieku sētas bija pamestas postažā 13—16 gadu ilgi.¹⁴¹ 50. gadu sākumā turpināja rasties jaunas postažas.¹⁴² Sešas izputējušas Grostonas pagasta saimniecības piedalīja citiem šo māju pušelniekiem, bet šo pušelnieku saimniecību potenciāls bija tik zems, ka tās vairākus gadus nespēja sasniegt to sējumu platību, kāda bija pirms attiecīgo saimniecību apvienošanas (sk. 20. tab.).¹⁴³

Ļoti noplicinātas bija Līderes (vēlāk ietilpa Lubejas pagastā) kroņa zemnieku saimniecības. «Bambānos» 1845. g. bija tukša viena no pušelnieku saimniecībām, kurā tika pieņemts jauns pušelnieks; 1849. g. «Bambānu» saimnieks Viļums Austrīņš atkal pieprasīja pušelnieku un atteicās pildīt kļaušas visas sētas apjomā. 1851. g. «Bambānos» atkal bija tukša asmīte. Tā paša pagasta «Kraujos» 1851. g. izputēja saimnieks Pēteris Skrabe, viņa inventāru pārdeva ūtrupē par 21,63 rubļiem, parādi bija 165,36 rubļu apmērā. So sētu 10 dālderu vērtībā sāka apsaimniekot divi pušelnieki — pusbrāļi. Viens no viņiem nākamajā gadā aizgāja, otru izlika 1854. g. Viņa inventāra vērtība bija 38 rubļi; divi nodzītie zirgi kopā maksāja 8 rubļus. «Skujiešos» 1851. g. izputēja Ansis Zibens, kura inventārs bija 16,98 rubļu vērtībā, parādi — 36,18 rubļu.¹⁴⁴ Aizkraukles Ozolmuižā, kas piederēja Sulcu ģimenei, 40. gadu pirmajā pusē nevarēja sameklēt saimniekus vairāku māju tukšajām asmītēm. 1844. g. muiža mēģināja uzspiest piecas tukšās asmītes citiem attiecīgo māju pušelniekiem, bet viņi no šīm asmītēm atteicās. Turklāt saimnieki nerunāja par saimniecības paplašināšanu, bet runāja tikai par lielākām kļaušām. Vienu no šīm asmītēm izdevās izdot jauktajā nomā (daļa naudā, daļa kļaušās) tās pašas mājas daļnieka dēlam.¹⁴⁵

¹³⁷ LCVVA, 1219. f., 1. apr., 34. l., 102. lp.

¹³⁸ Turpat, 106. lp.

¹³⁹ Turpat, 77., 78. lp.

¹⁴⁰ Turpat, 6071. f., 1. apr., 5. l., 5., 33., 34. lp.

¹⁴¹ Turpat, 908. f., 1. apr., 57. l., 34., 35. lp.

¹⁴² Turpat, 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—8. lp.

¹⁴³ Turpat, 3.—8. lp.

¹⁴⁴ Turpat, 6035. f., 1. apr., 2. l., 4., 5., 26. lp.; 3. l., 19., 27., 43. lp.

¹⁴⁵ Turpat, 5879. f., 1. apr., 8. l., 21., 22., 27. lp.

Sējumu (izsētos pūros) samazināšanās četrās Grostonas

Gads	«Rušēni»					«Bruci»				
	saimniecību skaits	rudzi	mieži	auzas	kartupeļi	saimniecību skaits	rudzi	mieži	auzas	kartupeļi
1849.	3	16.5	16.5	24	18	...	...	...	...	...
1850.	2	16.5	18.0	28	20	2	12	10	10	12
1851.	2	15.0	13.0	13	12	1	6	5	7	7
1852.	2	15.0	8.0	14	12	1	6	4	7	7
1854.	2	15.0	8.0	14	16	1	7	4	7	7

Pēc 1845. g. bada un lopu sērgas Kalnamuižā 1846. g. tika izūtrupēta 21 saimniecība, no tām 17 palika uz laiku tukšas. 40. gadu otrajā un 50. gadu pirmajā pusē Kalnamuižā notika gan saimniecību apvienošana, gan dalīšana. Radās jaunas postažas, bet bijušās tika apsaimniekotas. Tātad šeit spilgti izpaudās pretēji procesi, kas raksturīgi feodālisma un kapitālisma formāciju maiņas laikam. Kalnamuižā saimniecību degradācijas pazīmes līdz 50. gadu vidum bija spēcīgas, jo postažā pamestas bija ne tikai atsevišķas saimniecības, bet arī veseli ciemi.¹⁴⁶

Kolbergi 1848. g. bija tukšs Lauru ciems (60 dālderu vērtībā), ko apstrādāja 10 saimnieku no citām saimniecībām. 1850. g. Lauru ciemā atkal bija četri saimnieki. 1851. g. muižas kūkas un aitas ganījās «Ievašku» mājās (20 dālderu vērtībā). Vēl 1856./57. g. trūka saimnieka «Kristkalnos».¹⁴⁷

Lielākā daļa bijušo saimnieku kļuva par kalpiem, sevišķi tādos gadījumos, ja no kreditoriem izdevās paglābt kaut vai vienu govī, lai varētu turēties tā sauktajā kalpa robā. Šai ziņā izpostītajam saimniekam vienīgais glābiņš bija viņa sievas tiesības uz savu līdzī paņemto pūru. Ja pūru varēja pierādīt ar lieciniekiem, tad pēc likuma to nedrīkstēja atņemt.¹⁴⁸ Muiža bieži vien pret to iebilda. Dažreiz pagasta tiesa, it īpaši kroņa pagastos, nerēķinājās ar muižas protestiem.

1835. g. Tadaiku kroņa muižas disponents Henko, būdams «norūpējies par kroņa interesēm», uzdeva aprakstīt visu «Rubežu» mantu, bet pagasta tiesa, paskaidrojot, ka nav likuma, kas piespiestu sievu maksāt vīra parādus, izdalīja no ļoti trūcīgā «Rubežu» inventāra sievas pūru — divas govīs, teli un septiņas aitas.¹⁴⁹

Pagasta tiesām bija jā rūpējas, lai nerastos pārāk daudz ar pagasta līdzekļiem uzturamu personu. Tomēr vairākos gadījumos (arī kroņa pagastos) izliktajam saimniekam atņēma pēdējo

¹⁴⁶ LCVVA, 4249. f., 1. apr., 118. l., 1., 2. lp.; 138. l., 1.—4. lp.

¹⁴⁷ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 39. lp.; 105. l., 8., 9. lp.; 106. l., 2., 3. lp.

¹⁴⁸ Turpat, 1073. f., 1. apr., 676. l., 1. lp.

¹⁴⁹ Turpat, 933. f., 33. apr., 1472. l., 12., 19. lp.

kroņa pagasta mājās 1849.—1854. g. pēc saimniecību apvienošanas

saimniecību skaits	«Bēzi»				«Jāniši»				
	rudzi	mieži	auzas	kartupeļi	saimniecību skaits	rudzi	mieži	auzas	kartupeļi
3	16,5	15	22	24	4	22,0	16	20	24
2	16,5	16	22	20	3	22,0	16	21	19
2	15,0	15	18	14	3	16,5	16	17	18
2	15,0	9	16	12	3	16,5	12	18	21
2	15,0	8	14	16	3	18,0	9	18	18

lopu.¹⁵⁰ Izliktie saimnieki sūdzējās, ka viņus ar bērnu baru un darba nespējīgiem vecākiem nekur negribot ņemt par kalpiem un ka ar kalpa algu nevarot uzturēt lielo ģimeni. Bez tam izliktajam saimniekam bieži vien palika parādi. To nokārtošanai bijušajam saimniekam atļāva salīgt pie kāda saimnieka par kalpu (galvenokārt Kurzemē); Vidzemē pagasta tiesa izliktos saimniekus parasti nosūtīja peļņas darbos parāda atstrādāšanai. Augstākās administratīvās iestādes abās guberņās ieteica parādniekus nodot šoseju būves darbos,¹⁵¹ no parādnieka algas parasti ieturēja 10—15 rubļu gadā.

Grobiņas pagasta tiesas arhīvā saglabājušies 22 tiesas spriedumi par parāda atstrādāšanā nodotiem zemniekiem (14 no XIX gs. 30. gadiem, seši no 40. gadiem un divi no 50. gadiem).¹⁵²

Tadaiku pagasta saimnieka «Kābaru» Andreja parāds 1839. g. bija 132,33 rubļi (atstrādāšanas minimums — deviņi gadi). 1834. g. notiesātā Tadaiku «Danču» saimnieka Bērtuļa parāds bija 179,46 rubļi (atstrādāšanas minimums — 13 gadu). Kolberģa pagasta arhīvā saglabājušies 12 ieraksti no 50. gadu beigām un 60. gadu sākuma par tiem bijušajiem saimniekiem, kas 40. un 50. gados bija izputējuši, bet viņu pēcnācēji nebija beiguši atstrādāt parādus. No šiem 12 gadījumiem sešos vēl pēc pēcnācēji nebija beiguši atstrādāt izlikto saimnieku pēcnācēji.¹⁵³ Irlavas pagasta tiesa 1834. g. nolēma nodot Degoles «Bajāru» bijušo saimnieku — vaļinieku Indriķi vairāksolitājam 18,40 rubļu parāda atpelnīšanai. Izsolē piedalījās arī seši Irlavas pagasta tiesas novada saimnieki, bet veco vaļinieku nosolīja muižnieks fon Slīpenbahs, solot dzēst parādu pa četriem rubļiem gadā.¹⁵⁴ Vairāksolīšanas sludinājums bija ievietots arī «Latviešu Avīžu» 1834. g. 13. jūlija numurā.

Arī tais gadījumos, kad lielāko parāda daļu sedza ar ūtrupēs ieņemtajām summām un izlikto saimnieku nenotiesāja atstrādāt parādu, bieži vien atradās vēl agrāk nepieteikušies kreditori un

¹⁵⁰ LCVVA, 933. f., 33. apr., 2071. l., 1., 2. lp.; 1570. l. 1., 2. lp.

¹⁵¹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 794. l., 8. lp.

¹⁵² Turpat, 933. f.

¹⁵³ Turpat, 3342. f., 1. apr., 105. l., 37., 131., 171. lp.; 106. l., 17., 48. lp.; 107. l., 24., 63. lp.; 108. l., 8., 84., 114., 115. lp.

¹⁵⁴ Turpat, 971. f., 1. apr., 641. l., 1.—7. lp.

apdraudēja to mantu, kuru izūtrupētajai ģimenei bija izdevies iegūt vēlākajā darbā. Kad dokumentos ir atzīmes par sevišķi trūcīgiem mantojumiem, tad tie parasti piederējuši izūtrupētajiem saimniekiem. Par izlikto saimnieku smago stāvokli saglabājušies daudzi dokumenti.

Valgales pagasta bijušais saimnieks «Gausu» Ernests ar paprāvu bērnu pulciņu bija salīdzis «Meldeross» par kalpu ar algu — deviņi pūri labības gadā. Viņam piespieda 30 gadu pēc kārtas līdzināt labības parādu pa diviem pūriem gadā, bet pēc tam vēl dažus gadus maksāt divus rubļus gadā uz parāda ņemtu lopu atlīdzināšanai.¹⁵⁵ Biksēres pagasta «Bokultu» saimnieku Jāni Ķeirānu 1858. g. izlika no mājām, ieņemot ūtrupē 26,51 rubli, bet visu parādu kopsumma bija 85,80 rubļu. Kad pirmajā gadā Ķeirāns negāja peļņā uz muižu un nesāka parādu atmaksāt, viņam piespieda 25 rikšu sitienus. Līdz 1864. g. viņam palika vēl 20,50 rubļu liels parāds. Sai vasarā Ķeirāns nomira peļņā svešā pagastā. Kamēr viņš bija slims, sabojājās viņa izaudzētie lini, kurus kopā ar pēdējiem svārkiem paņēma saimnieks par zārku.¹⁵⁶

Šādos apstākļos kalpi baidījās sākt apsaimniekot paputējušas mājas, lai gan viņus vilināja iespēja kļūt par saimniekiem. Visos pagastos kalpi redzēja saimnieku izputēšanu. XIX gs. 20.—40. gados arī saimnieki pameta savas sētas kopā ar inventāru, meklējot perspektīvāku nodarbošanos amatniecībā un citos peļņas darbos laukos vai pilsētās. Matkules pagasta tiesas novadā 20.—40. gados 14 saimnieku atstāja savas sētas un inventāru un meklēja drošāku ienākumu avotu (seši saimnieki vēl tāpat izdarīja 40. gadu sākumā).¹⁵⁷ Par šādiem atsevišķiem gadījumiem ir atzīmes arī citu pagastu — Irlavas, Priekulu u. c. — fondos. Galīgā pesimismā nonākušie saimnieki dažreiz beidza dzīvi pašnāvībā.¹⁵⁸

Tāpat nevis kalpu stāvokļa uzlabošanās, kā to apgalvoja A. Tobīns un A. Švābe, bet gan lielais risks un ārkārtīgās grūtības, cenšoties nostabilizēt saimniecību noplicinātās vai postažā pamestās mājās, atbaidīja kalpus no mēģinājuma kļūt par saimniekiem.

XIX gs. 20. un 30. gados Kurzemes un Vidzemes zemnieku sētu ekonomiskajā attīstībā var saskatīt zināmu līdzību, bet 40. gados tā norisinājās atšķirīgi katrā guberņā. Kurzemes centrālā rajona zemnieku saimniecībās šais gados samērā noteikti iezīmējās ekonomiskā evolūcija, turpretim Vidzemē ārkārtīgi palielinājās saimniecību degradācija, kas radīja asus sociālus un politiskus konfliktus (izceļošana, pāriešana pareizticībā).

Kurzemes un Vidzemes zemnieku sētu īpatnējā stabilizēšanās norisē zināma nozīme bija arī nevienādajiem likumiem attiecībā uz «dzelzs» inventāru un mantošanas tiesībām.

¹⁵⁵ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 1483. l., 1. lp.

¹⁵⁶ Turpat, 6025. f., 1. apr., 2. l., 5., 6., 14., 18. lp.; 3. l., 4., 38. lp.

¹⁵⁷ Turpat, 1073. f., 1. apr., 177., 178., 793., 800., 935., 1789., 2288., 2298. l.

¹⁵⁸ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 75. lp.; 105. l., 15. lp.

Kurzemes zemnieki savā laikā izvērta asu cīņu pret viņu inventāra ekspropriēšanu. Zemniekiem šādā veidā nodarītā pārestība uzsvēta arī historiogrāfijā (A. Spāģis, Kr. Valdemārs, Fr. Roziņš). Taču no kapitālisma elementu pieauguma viedokļa šī problēma vēl nav risināta. Pagastu arhivu dokumenti liecina, ka likums par sētas inventāru, kas piederēja muižniekiem, objektīvi veicināja kapitāla koncentrēšanos zemnieku saimniecībās tieši lauksaimniecības jomā, tāpat agrāku zemniecības noslāņošanos. Kurzemē galvenais zemnieka sētas inventārs pēc saimnieka nāves vai padzišanas palika nākamā saimnieka rokās; mirušā saimnieka pārējie bērni 20.—30. gados saņēma maznozīmīgus mantojumus un strauji proletarizējās.

Pēc Degoles «Viduskārtiņu» saimnieka Jāņa Krūmiņa nāves 1847. g. sētas inventārā ieskaitīja četrus zirgus 60, trīs govīs 24 un trīs aitas trīs rubļu kopvērtībā. Atraitnei izdalīja viņas pūru — divas govīs un teli. Par mantojumu atzina teli, divas kazas, aitu, sešas zosis, cūku un divus sivēnus, ko novērtēja kopā par 33,05 rubļiem un atstāja mantojumā trim meitām. Tas nozīmē, ka katrā meitā, kad būs pieaugusi, par to varēs iegādāties govī un aitu — pienācīgu pūru kalpa sievai.¹⁵⁹

Šis process iekļaujas kapitāla sākotnējās uzkrāšanās norisē. Daļai zemnieku — saimnieku jaunākajiem bērniem un izputējušo saimnieku ģimenēm — tika atņemts inventārs. V. I. Ļeņins norāda: «... tautas masas grimšana nabadzībā... ne vien nav šķērslis kapitālisma attīstībai, bet, otrādi, tieši pauž tā attīstību, ir kapitālisma nosacījums un to pastiprina.»¹⁶⁰ Turpretim ekonomiski stabilo un stabilizējošo sētu saimnieki paturēja inventāru savās rokās, kaut formāli tas piederēja muižai, ar laiku iegūstot arvien lielāku personisko, t. i., virsinventāra mantu.

Kā redzams 14. tabulā, 1849. g. visiem Sabiles kroņa saimniekiem bija virsinventāra manta, tātad arī pilnīgs «dzelzs» inventārs. Turpretim 1824. g. Sabiles «Silenieku» Jēkaba inventārs bija 37 rubļu vērtībā. Četri zirgi maksāja 11,50 rubļu, «dzelzs» inventāra iztrūkums bija 79 rubļi. 1828. g. otram «Silenieku» saimniekam Pēterim «dzelzs» inventārs bija 36,90 rubļu vērtībā. Seši viņa zirgi kopā tika novērtēti par 18 rubļiem. Sievas pūra zirgs un govys saimniecības inventārā netika ieskaitīti. 1829. g. Sabiles «Kērķēnu» saimniekam Ernestam «dzelzs» inventārs bija 77,20 rubļu vērtībā (1849. g. šais mājās inventāram bija jābūt 104,50 rubļu vērtībā). Ernestam astoņi zirgi kopsummā tika novērtēti par 36,50 rubļiem, tātad caurmērā viens zirgs — par 4,56 rubļiem. Neviens no Ernesta zirgiem nenasniedza ne pusi no inventāra tabulās paredzētās vērtības. 1849. g. abās «Silenieku» un abās «Kērķēnu» mājās bija pilnīgs «dzelzs» inventārs un virsinventāra manta. Tomēr «Silenieku» zirgu kopīgais novērtējums bija mazāks nekā citiem saimniekiem.

Matkules «Kazvagaru» saimniecībā 1827. g. saimniekam Matīsam jau februārī pietrūka maizes un panikušajiem lopiem — lopbarības. Matīss bija šais mājās nosaimniekojis 14 gadu. No «dzelzs» inventāra trūka inventāra 50 rubļu vērtībā. Matīss paskaidroja, ka viņam esot visi nepieciešamie lopi, tikai ļoti

¹⁵⁹ LCVVA, 971. f., 1. apr., 3565. l., 1.—6. lp.

¹⁶⁰ V. I. Ļeņins. Raksti, I. sēj., 84. lpp.

nepēcīgi. 1849. g. māju sarakstos bija divas «Kazvagues», vienās kopīgais inventārs bija 124,50 un otrās — 145,20 rubļu vērtībā. Pirmajās mājās uz vienu desetiņu aramzemes inventārs bija 10 un otrajās — 12 rubļu vērtībā.¹⁶¹

Protams, likums par «dzelzs» inventāru bija izdevīgs muižai gan 40. gados, kad pieauga zemnieku sētu spējas pildīt saistības ar muižu, gan 60. gados, kad muiža piedzina no saimniekiem samaksu par sētu inventāru.

Turpretim Vidzemē pēc katra saimnieka nāves sētas inventārs tika decentralizēts — nokļuva vairākās rokās. Līdz ar to aizkavējās zemnieku noslāņošanās un zemnieku sētas tika tālāk sadalītas pušelnieku saimniecībās.

Saimnieka mantas dalīšanas paraugs Vidzemē.

Pēc Biksēres «Simaņu» saimnieka nāves 1860. g. samērā turīgas saimniecības mantu novērtēja par 192,55 rubļiem. Saimniecībā bija trīs labi un viens slikti zirgs, septiņas vidējas govīs utt. No mantas kopsummas atskaitīja 10 rubļu saimnieci par viņas pūra govi, parākus 62,36 rubļu, bet pārējo mantu 120,19 rubļu vērtībā sadalīja sešiem mantiniekiem.

Kolberģa «Ploskuma» māju (20 dālderu vērtībā) saimniekam Rečam Kalnam bija trīs labi zirgi, septiņas vidējas govīs, inventāru kopsummā novērtēja par 181 rubli. Parādi bija tikai 13 rubli. Mantojumā ieskaitīja mantu 168 rubļu vērtībā un sadalīja to četriem mantiniekiem — katram pa 42 rubļiem. Ar inventāru 42 rubļu vērtībā vecākais dēls atdalījās pušelnieku saimniecībā, kas bija 10 dālderu vērtībā.¹⁶²

Saimnieku jaunākajiem bērniem pēc mantojuma saņemšanas dažreiz izdevās dabūt darbu ārpus lauksaimniecības. Katram jaunajam saimniekam bija jāsāk inventāra koncentrēšanas process no jauna. Protams, tas tā nebija absolūtā nozīmē, jo daudzos gadījumos, kad eventuālais mantojums bija saistīts ar parādiem, inventāru kopā ar parādiem saņēma jaunais saimnieks. Ja sētas inventārs tika sašķelts vairākās sīkās daļās, tad mantinieki bija spiesti palikt kopā savā sētā.

Pēc Kolberģa pagasta «Bundzenes» saimnieka Ādama Vītola nāves 1845. g. māju kopā ar inventāru 97,22 rubļu vērtībā pārņēma padēls Jānis Saldābols, apsolidams samaksāt saimniecības parākus tādā pašā vērtībā.¹⁶³

Alsviķos 1860. g. «Lieljāku» saimnieka Jāņa Keiča atraitne Ilze uzdeva saimniecības mantu 156,25 rubļu vērtībā. Inventārā bija trīs labi zirgi, divas vidējas govīs, divas teles, četras kazas u. c. sīklopi. Pirmā vira dēlam Jurim Markītantam pienācās no tēva fiksēts mantojums 57,40 rubļu, kas līdz šim ietilpa sētas inventārā, un alga par pieciem gadiem 12,60 rubļu. No saimniecības inventāra tika pārdoti lopi attiecīgā vērtībā, un Juris Markītants no saimniecības izdalījās. Māju ēku nolietošanās pakāpi noteica par 45 rubļiem. Lopi šās summas vērtībā palika jaunajam saimniekam. Pārējo summu (41,25 rubļus) sadalīja sešiem mantiniekiem, ieskaitot jauno saimnieku, katram 6,87 rubļi. Jaunā saimnieka īpašumā tātad bija inventārs 51,87 rubļu vērtībā. Mājās tomēr palika inventārs par 79,38 rubļiem, jo vairāki jaunākie bērni ar savu sīko mantojumu neizdalījās.¹⁶⁴

¹⁶¹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 708. l., 5. lp.; 2393. l., 1. lp.; 2627. l., 1. lp.; 556. l., 8.—11. lp.; 801. l., 18. lp.; 565. f., 1. apr., 452. l., 22. lp.

¹⁶² Turpat, 6025. f., 1. apr., 2. l., 19. lp.; 3342. f., 1. apr., 104. l., 93. lp.

¹⁶³ Turpat, 3342. f., 1. apr., 103. l., 60., 61. lp.

¹⁶⁴ Turpat, 3784. f., 1. apr., 50. l., 30.—32. lp.

Tomēr arī Vidzemē 40. gados, kaut ievērojami mazākos apmēros un īpatnējā veidā (plašāk izvērsties amatniecībai, mājrupniecībai, tirdzniecības transporta darbiem), sāka pieaugt kapitālistiskās saimniecības elementi daļā zemnieku sētu, galvenokārt attīstītākajos rajonos, kas atradās tuvāk tirdzniecības centriem. Šis process tālākajā attīstībā izmainīja zemnieku sētu nomas piedāvājuma un pieprasījuma attiecības.

Sai sakarā jāpieskaras Baltijas vācu muižniecisko vēsturnieku apgalvojumam, kam pievienojas arī latviešu emigrants A. Švābe, par zemnieku «tieksmi» kļauņot no sētas uz sētu, no viena pagasta uz citu (sk. 20. un 28. lpp.). Pēc pagastu arhīvu ziņām, visumā zemnieki bija pieķērušies «savam kaktiņam, savam stūritim» zemes. Šo pieķeršanos gan neatlaidīgi grāva kļauņu sistēmas krīze, tomēr daudzos gadījumos zemnieki negribēja atstāt savas sētas, lai gan draudēja izputēšana un posts.

Piemēram, Dauguļu «Zilēnu» saimnieku Mārci Dravnieku izdevās izdzīt no mājām tikai tad, kad viņš bija vairākas reizes sodīts ar miesas sodu, saņemot kopskaitā ap 100 sitienu.¹⁶⁵ Burtnieku «Mazvīkuļu» saimnieks Toms Brodelis negāja laukā no mājām, kaut viņu par saimnieku vairs neatstāja. Tā paša pagasta «Penča» saimnieks Jānis Grīviņš 1863. g. paziņoja, ka tad, ja viņu izlikšot no mājām ar varu, viņš nāksot uz šīm mājām atpakaļ.¹⁶⁶

Tomēr blakus patriarhālismam vērojama arī ekonomiska attieksme pret sētu kā pret nomas objektu. Saimnieki, sevišķi Vidzemē, pārgāja ar savu inventāru uz citu sētu, meklējot pieņemamu attiecību starp kļauņu nomu un sētas ienesību. Lielo kļaušu, noplicinātās augsnes un trūcīgā inventāra dēļ saimniekiem bieži vien draudēja izputēšana. To veicināja gan nerentablā saimniekošana zemnieku sētās, kas bija cieši saistīta ar kļaušu pieaugumu muižu saimniecības intensificēšanas rezultātā, gan īslaicīgie kļaušu nomas līgumi, kurus līdzšinējā historiogrāfija atzina par vienu no galvenajiem saimnieciskā sabrukuma cēloņiem, vainojot par šiem līgumiem gan zemniekus, gan muižniekus atkarībā no vēsturnieka koncepcijas. No pagastu arhīviem ir redzams, ka īstermiņa nomas līgumi cieši saistīti ar kļaušu sistēmas krīzi. Ne zemnieks, ne muižnieks nezināja, vai ar nepietiekamu inventāru varēs sētu ilgi noturēt. Iepriekšējais vielas izklāsts liecina, ka izmēģinājumi uz vienu gadu bieži beidzās ar neveiksmi, tuvinot attiecīgo zemnieku sētu galīgam pagrimumam. Bet ļoti bieži pēc gada vai pat pēc nepilna gada bija spiesti aiziet arī tādi saimnieki, kas līgumus bija slēguši uz ilgāku laiku.

Stalbē klibais Gusts Baumanis ar savu brāli Miķeli 1854. g. uzņēmās apsaimniekot «Ozolu» mājas (32 dālderu vērtībā) uz sešiem gadiem, bet jau 1857. g. janvārī tika izūtrupēti viņa lopi; 1857. g. martā Baumaņi paziņoja, ka

¹⁶⁵ LCVVA, 879. f., 1. apr., 39. l., 116., 117., 130., 145. lp.

¹⁶⁶ Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 199., 200. lp.

gribot no mājām aiziet, jo viņiem nekā neesot. Stalbē Pēteris Bullēns 1856. g. uzņēmās apsaimniekot «Liepu» mājas uz sešiem gadiem, 1857. g. viņu izūttrupēja. Palika nesegti parādi 56,38 rubļu vērtībā.¹⁶⁷

XIX gs. vidū jau bija agrāk neparasts nomnieka tips, kura attieksme pret savu apsaimniekojamo sētu vairs nebija patriarhāla.

Spilgti tas novērojams Stalbē. Lai gan izūttrupēto saimnieku skaits šeit nebija liels, sētās bieži mainījās saimnieku ģimenes. Pēc lakoniskajiem ierakstiem Stalbes pagasta tiesas protokolu grāmatās un labības aizdevumu pieprasītāju sarakstiem redzams, ka 1829.—1866. g. no 26 Stalbes zemnieku sētām tikai četrās visu laiku saimniekoja viena un tā pati saimnieka ģimene, piecās sētās šai laikā nomainījās divas, sešās — trīs, piecās — četras, piecās — piecas, bet vienā sētā — pat sešas ģimenes. No 18 zināmiem māju uzteikšanas gadījumiem 12 gadījumos tās uzteica paši zemnieki, bet sešos — muiža. Muižas uzteikumiem sekoja arī saimnieku izūttrupēšana.

Zemnieku uzteikumu cēloņi protokolos lielākoties nav fiksēti. Tomēr ieraksts Stalbes pagasta tiesas protokolu grāmatās 1849. g. rāda ļoti zīmīgu «Andriņu» saimnieka Mārtiņa Strazda uzteikšanas formulējumu, proti, ka kalpošanas un došanas esot par lielām, kontrakta gadi garām, tāpēc jāaizejot no mājām, kamēr viņš neesot kļuvis pavisam tukšs.¹⁶⁸

Ekonomiski stabilajās sētās to saimniekiem bija izdevies nostiprināties tāpēc, ka bieži vien viņi strādāja darbu ārpus lauksaimniecības, intensīvāk ekspluatēja algoto darbaspēku vai pastiprināja preču sīkražošanu lauksaimniecības jomā. Zināma nozīme bija arī tam apstāklim, ka kalpu algas nevarēja palielināties, jo ar ārpusekonomisko piespiešanu lauksaimniecībai tika sagādāts vajadzīgais darbaspēks. Ekonomiski stabilo sētu saimnieki pat nedomāja pamest savas mājas un iet uz citām. Viņu saimniecības kļuva tik spēcīgas, it īpaši XIX gs. 50. gados un vēlāk, ka bija iespējams dot zināmu daļu sētas inventāra saimnieka otrajam un trešajam dēlam, lai arī tie varētu kļūt par saimniekiem vakantajās nomas mājās.

Smiltēnē, kur kapitālisma elementi zemnieku saimniecībās sarakā ar plašu mājrupniecības un amatniecības piekopšanu attīstījās straujāk, muiža jau 40. gados centās izdot vakantās sētas turīgāko saimnieku dēliem, kuri uzsāka saimniekot ar tēva doto inventāru. 1842.—1850. g. no 24 izdodamām mājām deviņas izdeva saimnieku dēliem vai brāļiem ar tēva vai brāļa galvojumu.¹⁶⁹

¹⁶⁷ LCVVA, 1219. f., 1. apr., 5. l., 159., 208., 205., 207., 216. lp.

¹⁶⁸ Turpat, 24. lp.

¹⁶⁹ Turpat, 3358. f., 33. apr., 1. l., 36., 70. lp.; 2. l., 128., 167. lp.

Arī Stalbes «Zemmaros» (35 dālderu vērtībā) 50. gados saimniekoja ģimene ar tādu pašu uzvārdu, kuras rokās tātad bija mājas kopš uzvārdu došanas. Saimnieka pirmais dēls gatavojās kļūt par saimnieku turpat, otrais bija kalējs, bet trešais dēls Miķelis pieteicās par saimnieku jauniekopjamās mājās 13 dālderu vērtībā. 60. gados Zemmaru ģimenes pārstāvjus sastopam arī tā paša pagasta «Vecstārstos» un «Kalna Klāmaņos». ¹⁷⁰

Ekonomiski attīstītākajos Vidzemes un Kurzemes novados, piemēram, Irlavā, Grenčos, ¹⁷¹ Dauguļos, ¹⁷² Gatartā ¹⁷³ utt., XIX gs. 50. un 60. gados parasti izputējušās sētas sagrāba spēcīgāko saimnieku ģimeņu locekļi.

Kurzemes kroņa pagastos XIX gs. 40. gadu otrajā pusē sastopam zemnieku sētas ar tādu ekonomisko potenciālu, ka tās spēja segt izputējušo saimniecību deficītu.

Kad 1857. g. nomira Dūru «Mesteru» saimnieks Krišs Būmeisters, tad noskaidrojās, ka viņa trīs brāļi bija saimnieki Dūru vai Lutriņu pagastā, ceturtais brālis — namdaris Dūru muižā un māsa — saimniece Skrundas pilskunga amata muižā. ¹⁷⁴

1847. g. izputēja Grobiņas «Ķeiru» saimnieks Andrejs, viņa mājas pārņēma «Dūcmaņos» saimnieks Kārlis, apsolīdams segt «Ķeiru» saimniecības inventāra iztrūkumu. «Dūcmaņos» palika saimniekot (līdz jaunākā dēla pilngadībai) Kārļa dēls Miķelis. ¹⁷⁵

50. gados jau sākās cīņa par Kurzemes kroņa zemnieku nomas sētām. Zemnieku mājas bija kļuvušas par peļņas iegūšanas objektu. 1849. g. tika publicēti noteikumi par kroņa māju mantošanas tiesībām. Šos noteikumus var uzskatīt par kroņa īpašumu pārvaldes instanču XIX gs. 30. un 40. gadu meklējumu novēlojušos rezultātu. 50. gados kā tiesas, tā kroņa īpašumu pārvaldes iestādes tika pārplūdinātas ar reklamācijām par kroņa zemnieku mājām. Agrāk no mājām izlikto, aizgājušo vai mirušo saimnieku pēcnācēji uzsāka cīņu ar pašreizējiem saimniekiem par tiesībām saimniekot bijušajās tēvu sētās. Lutriņu kroņa pagastā, kur bija 58 zemnieku sētas (bez mežsargiem), zemnieki no 1854. līdz 1859. g. iesniedza 26 reklamācijas. ¹⁷⁶ Kandavas pagasta tiesas arhīvā saglabājušās 10 reklamāciju lietas no 1849. līdz 1859. g. ¹⁷⁷ un Matkules pagasta tiesas fondā — arī tikpat daudz reklamāciju iesniegumu par laiku no 1850. līdz 1859. g. ¹⁷⁸

Reklamācijas gandrīz vienmēr noraidīja, jo vairumā gadījumu reklamantu vecāki bija izgājuši no sētām kā maksātnespējīgi. Izņēmumi bija tad, ja reklamantiem ar lieciniekiem vai dokumen-

¹⁷⁰ LCVVA, 1219. f., 1. apr., 5. l., 101., 115. lp.; 6. l., 26. lp.

¹⁷¹ Turpat, 971. f., 1. apr., 63. l., 7. lp.; 64. l., 4. lp.

¹⁷² Turpat, 879. f., 1. apr., 39. l., 21. lp.

¹⁷³ Turpat, 929. f., 1. apr., 4. l., 28., 29. lp.

¹⁷⁴ Turpat, 1066. f., 1. apr., 260. l., 1. lp.

¹⁷⁵ Turpat, 933. f., 33. apr., 1572. l., 1.—4. lp.; 1573. l., 1.—2. lp.

¹⁷⁶ Turpat, 1066. f.

¹⁷⁷ Turpat, 1034. f.

¹⁷⁸ Turpat, 1073. f.

tiem (veciem pagasta tiesas protokoliem) izdevās pierādīt, ka viņu vecāku saimniekošanas laikā sētas ekonomiskais sabrukums vēl nebija sācies.¹⁷⁹

Tā kā zemnieku reklamācijas pārplūdināja tiesu iestādes un izmeklēšana ilga vairākus gadus, tad 1859. g. 17. novembrī ģenerālgubernators A. Suvorovs uzdeva anulēt visas reklamāciju lietas par rentes mājām.¹⁸⁰ Šai laikā jau vairākumā kroņa māju saimniecību bija ieviesies kapitālistiskais saimniekošanas veids un bija izdevīgi saglabāt tos saimniekus, kuri šais mājās bija nostabilizējušies.

Apskatu nobeidzot, jāsecina, ka XIX gs. 20. un 30. gados vairākums zemnieku sētu nebija ienesīgas, jo daudz dokumentu liecina par ļoti niecīgu inventāru, ūtrupēm un postažām. Rentes māju piedāvājums kļaušu laikā bija lielāks par pieprasījumu kā Kurzemē, tā Vidzemē. 40. gadi bija raksturīgi ar pretējām tendencēm. Tad paralēli sevišķi asām kļaušu sistēmas krīzes pazīmēm veidojās jaunas, kapitālistiskajai saimniecībai raksturīgas formas, kas 50.—60. gados guva pārsvaru. 50. un 60. gadu ūtrupes atšķirībā no agrākajām bija ne tikai saimniecību pasīvās bilances sekas, bet šīs ūtrupes stimulēja arī pieprasījuma pieaugums pēc zemnieku nomas sētām, kas 50. gados Kurzemes un Vidzemes ekonomiski attīstītākajos rajonos pakāpeniski guva pārsvaru pār piedāvājumu. Vidzemes dienvidu un austrumu rajonos degradācijas tendences pastāvēja daudz ilgāk un pieprasījums pēc nomas objektiem nepalielinājās. Tāpēc Kalnamuižas pagastā arī 50. gadu pirmajā pusē nebija iespējams izūtrupēt parādos galīgi iestigušās saimniecības. Ekonomiski stabilajām sētām šai sīksaimniecību rajonā lopu skaits bija tik niecīgs, ka tās nespēja kļūt par bāzi jaunu ekonomiski stabilu saimniecību nodibināšanai saimnieku jaunākajiem dēliem.

---

¹⁷⁹ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 463. l., 1.—12. lp.

¹⁸⁰ Turpat, 1073. f., 1. apr., 406. l., 10. lp.

III. LAUKSAIMNIECISKĀ RAŽOŠANA ZEMNIEKU SĒTĀS

1. GALVENO ZEMKOPIBAS KULTŪRU RAŽIBA

XIX gs. pirmajā pusē, pastāvot kļaušu sistēmai, zemnieku saimniecību galvenais uzdevums bija izaudzēt rudzus un miežus kļaušinieku uzturam. Tāpēc par šo kultūru ražību muiža un guberņu administratīvās iestādes nepārtraukti interesējās, par to ražu vajadzēja iesūtīt pārskatus un ziņas. Rudzi un mieži bija galvenās labības pagastu magazīnās. Kļaušu zemnieka sētas eksistences iespēju pamatos noteica šo divu kultūru ražību. No attiecības starp saražotā produkta daudzumu un ražotāju skaitu bija atkarīgs labības iztrūkums vai pārpalikums zemnieku saimniecībās.

Kļaušu saimniecības krīzei bija raksturīga graudaugu ražības pazemināšanās zemnieku tīrumos un saimniecību grimšana parādos, kad daļa saimniecību nespēja sagādāt sētas iedzīvotājiem iztikas minimumu. Pirmkārt, tas izskaidrojams ar faktu, ka XIX gs. zemkopības papuvju sistēmas ietvaros nebija iespējams kaut cik intensificēt lauksaimniecību. Trūcīgā mēslojuma dēļ kā muižas, tā zemnieku lauki zaudēja pat dabisko auglību.¹ Otrkārt, plašā zemkopības preču ražošana muižās bija pamatā kļaušu pieaugumam. Sakarā ar to zemniekiem pietrūka laika pietiekami apkopt savus tīrumus un pļavas. Vidējie skaitļi par Kurzemes un Vidzemes muižu un zemnieku saimniecībām apstiprina, ka graudaugu ražība Vidzemē turpināja pazemināties līdz XIX gs. 50. gadiem, turpretim Kurzemē 40. gados novērojams ražības pieaugums salīdzinājumā ar gadsimta sākumu.² Pēc vēsturnieka I. Kovaļčenko darbiem, Vidzemē labības vidējā ražība XIX gs. pirmajā pusē pazeminājās zem 4. grauda tikai 40. gados, turpretim Kurzemē šai dekādē labības vidējā ražība bija 4,9. grauds, kas 50. gados palielinājās tikai par vienu desmitdaļu, dodot 5. graudu. Vidzemē labības ražība 50. gados salīdzinājumā ar 40. gadiem pieauga par četrām desmitdaļām grauda.

Sie vidējie skaitļi raksturo vispārīgo saimniecības attīstības līniju, bet zemnieku saimniecību ekonomikas pētīšanai nepiecieša-

¹ H. Strods. Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā, 55. lpp.

² И. Д. Ковальченко. Динамика уровня сельскохозяйственного производства России в первой половине XIX в. — История СССР, 1959, 1, 68. лpp.

mas arī konkrētas novirzes no caurmēra rādītājiem; novirzes uz augšu raksturo saimniecības, kas spējīgas ražot tirgum, novirzes uz leju rāda noplicinātas, sabrūkošas saimniecības. Tāpat vajadzīgi labības ražības rādītāji atsevišķi par muižu un zemnieku saimniecībām, kas dažreiz attīstījās pretējos virzienos, jo tieši tur, kur muižās plašos apmēros ieviesa jaunos agrotehniskos pasākumus, zemnieku saimniecības bieži vien bija stipri noplicinātas.³

Dažādi ir ražības rādītāji arī ekonomiskiem rajoniem un pagastiem atkarībā no kļaušu un nodevu nastas palielināšanas pakāpes katrā vietā, it īpaši laikā, kad muižas strauji paplašināja ražošanu tirgum. Apskatāmajā periodā muižu saimniecībās tika paplašināta kartupeļu un āboliņa audzēšana. Šo jauno kultūru kopšana salīdzinājumā ar graudaugiem bija daudz darbietilpīgāka. Radās izmaiņas trīslauku sistēmā — tika samazinātas atmatas. Sakarā ar to bija vairāk darba muižu tūrumos. Zemnieku kļaušu un nodevu lielu, bet nevienādu pieaugumu dažādos Vidzemes apriņķos un draudzēs periodā starp 1804. g. zemnieku likuma izdošanu un jauno vaku grāmatu sagatavošanas beigu posmu (1823. g.) raksturo J. Zutis. Piemēram, Matīšu draudzē kļaušas un nodevas nebija mainījušās, bet Ļaudonas un Alūksnes draudzēs tās bija gandrīz trīskāršājušās utt.⁴

Labības ražība ir visai atkarīga no augsnes dabiskajām īpašībām, tāpēc nepieciešams raksturot attiecīgo guberņu augsnes. Zemes auglības apskatam lietoti XIX gs. materiāli, kas papildināti un salīdzināti ar XX gs. augšņu kartēm.

Latvijā galvenokārt ir velēnu podzolētās un podzolētās augsnes, kam nepieciešama rūpīga kopšana un bagātīgs mēslojums.⁵ Labākā augsne Latvijā ir velēnu karbonāta augsne, kas visas Latvijas apjomā ir tikai 5%⁶ un lokalizēta Zemgalē, tāpēc Kurzemes guberņas ekonomikā šim faktam bija liela nozīme. Ap 20% no Latvijas teritorijas aizņem purvainās augsnes,⁷ ko var izmantot par labu pamatu pļavām, ja tās rūpīgi kopj, bet neoptas tās ātri zaudē savas pozitīvās īpašības. Mūsdienās Latvijas augsnes iedala sešās kvalitātes grupās.⁸ Kurzemē sastopamas visas grupas. Vislabākā augšņu grupa aizņem teritoriju uz dienvidiem no Jelgavas līdz Bauskai un stiepjas līdz Lietuvas robežai. 2. un 3. grupas augsnes Kurzemē plešas no Tukuma līdz Lietuvas robežai, turklāt šī teritorija paplašinās. Pie šīm grupām pieder augsnes arī ap Saldu un salas veidā ziemeļos un austrumos no Liepājas. 4. un 5. kvalitātes

³ A. Hueck. Darstellung ..., 182. lpp.

⁴ J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā, 93.—96. lpp.

⁵ Racionāla lauksaimniecības sistēma Latvijas PSR. R., 1967., 6. lpp.

⁶ Lauksaimniecības enciklopēdija, 1. sēj. R., 1962., 324. lpp.

⁷ J. Vītiņš. Latvijas PSR augsnes. R., 1945., 14., 15. lpp.

⁸ Racionāla lauksaimniecības sistēma Latvijas PSR, 8. lpp.

grupas augsnes aizņem visu Augškurzemi. Piejūras teritorijā un atsevišķās vietās salu veidā sastopama zemākā augsnes grupa.

Vidzemes augsnes ir daudz mazāk auglīgas. 1. un 2. grupas augšņu šeit nav nemaz, 3. grupas augsne sastopama nelielā teritorijā ap Valmieru un Rūjienu, 4. — plašā teritorijā Vidzemes rietumos. Pārējo Vidzemi klāj 5. grupas augsne, kurā konstatējamas gan 4., gan 6. grupas augšņu salas.

XIX gs. vidū Kurzemes augsnes tāpat iedalīja sešās kvalitātes grupās, Vidzemē — tikai piecās. Par Vidzemes zemnieku augšņu kvalitāti ir ļoti maz ziņu.⁹ Kurzemes augsnes praktiski iedalīja grupās atkarībā no labības ražības. 1. grupā ieskaitīja tās augsnes, kurās no labības ieguva 10. graudu, 6. grupā — tās augsnes, kas deva 5. labības graudu,¹⁰ un attiecīgi ieskaitīja pārējās. Līdz ar kroņa zemnieku pārvešanu uz naudas nomu 40. gadu otrajā pusē un 50. gadu pirmajā pusē tika izgatavotas pagaidu vaku grāmatas, kurās ir atrodamas ziņas par zemnieku saimniecību augsnes kvalitāti. Visa zemnieku zeme tika ieskaitīta 3.—6. aramzemes grupā. Tas nozīmē, ka zemnieki ieguva 8.—5. labības graudu.

Tukuma un Talsu novadu kroņa muižās bija gandrīz tikai 4. un 5. grupas aramzeme, Dzirciemā un Sabilē — tikai 4. grupa. Kā izņēmums jāmin jūrmalas novads, piemēram, Uguņciemā (Upesgrīvas pag.) zemniekiem bija tikai 6. grupas zeme. Liels procents 4. grupas zemes bija arī auglīgā Jelgavas līdzenuma kroņa muižu zemnieku saimniecībās, piemēram, «Ūziņos» (Jēkabnieku pag.) — 18,3%, «Druķos» (Šķības pag.) — 21,8% un «Cimerē» (Penkules pag.) — 54,5%. Trešās grupas augsne nelielā platībā (9,4%) konstatēta Alšvangas Jaunajā muižā.¹¹ Šiem vērtējumiem maz sakara ar augsnes dabisko auglību, bet tie izteica aramzemes auglības pakāpi, kāda bija izveidojusies kļaušu nomas pēdējos gados, kad trīslauku sistēmu vajadzēja nomainīt ar vairāklauku sistēmu. Trūcīgās siena ieguves un nepietiekamā lopu skaita dēļ XIX gs. pirmajā pusē aramzemi mēsloja reizi sešos vai deviņos gados.¹² Piemēram, Džūkstes,¹³ kā arī Umurgas¹⁴ muižas saimniecībās XIX gs. 40. gados aramzemi mēsloja reizi sešos gados (pusi atmatas trīslauku sistēmā). Ir zināms, ka dažkārt to darīja tikai reizi 15 gados, piemēram, XIX gs. 20.—30. gados Lielsesavas «Puricu» mājās.¹⁵

Mēslošanas iespēja bija atkarīga no lopu skaita, ko savukārt

⁹ Ziņas, kā jau teikts, tika dotas dālderis, kuros bija ierēķināts kā zemes daudzums, tā labums.

¹⁰ LCVVA, 562. f., 1. apr., 217. l., 17. lp.

¹¹ Turpat, 560. f., 1. apr., 457., 582., 588. l.; 563. f., 1. apr., 991. l.; 565. f., 1. apr., 422., 513., 515., 542. l.

¹² I. Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā, 37. lpp.

¹³ LCVVA, 560. f., 1. apr., 24. l., 7. lp.

¹⁴ Turpat, 194. f., 1. apr., 18. l., 17. lp.

¹⁵ Turpat, 560. f., 1. apr., 35. l., 11. lp.

noteica pļavu un ganību daudzums un labums. Vēstures literatūrā¹⁶ pamatotī minēts siena trūkums kā viens no saimniecības pagrimuma cēloņiem XIX gs. 30.—40. gados. Par siena nepietiekamību liecina arī aizliegums zemniekiem pārdot sienu vai salmus. So aizliegumu bieži pārspilēja, aizliedzot iznomāt pļavas arī tiem saimniekiem, kam pļavu un siena pietika.

Kandavas pagasta tiesa 1851. gadā sodīja Daigones «Vecoļu» saimnieku Jāni Zēbergu par pļavas iznomāšanu, kura atradās divas jūdzes no viņa mājām un no kuras varēja iegūt 1,5 birkavus siena.¹⁷

Tuvākas ziņas par siena daudzumu zemnieku saimniecībās atrodamas vienīgi Kurzemes kroņa muižu dokumentos. Siena nepietiekamībai varēja būt divi cēloņi: pirmkārt, pļavu platība salīdzinājumā ar aramzemi bija pārāk niecīga, un, otrkārt, pļavās ieguva ļoti maz siena. Kurzemes kroņa īpašumu pārvaldes iestādes uzskatīja, ka no vienas desetīnas 2. grupas pļavas jāiegūst 37,5 pudi,¹⁸ t. i., 7,5 birkavi jeb apmēram 6 centneri siena.¹⁹ Klaušu laikā šāda siena ieguve bija retums. Zemnieku pļavas parasti tika iedalītas 3. un 4. kvalitātes grupās. Zemnieku sētas ieguva vienu un nedaudz vairāk birkavu no pūrvietas pļavas, t. i., 3 birkavus no desetīnas²⁰ (Turlavā, Vārdupē, Jaunauces pagasta Ozolmuižā). 6. grupas augšne Uguņciemā un Užavā deva tikai apmēram pusbirkavu siena no vienas pūrvietas pļavas.²¹ Vairums Kandavas zemnieku turpretim ieguva 1,5—2 birkavus no pūrvietas.²² Siena mazā raža bija sliktās pļavu kopšanas rezultāts. Iztirot pļavas no krūmiem un meliorējot, siena ieguvi varēja ievērojami uzlabot. Labāk nostādītās saimniecībās to veica jau klaušu laikā. Sabiles mācītājmuižas «Mežabrūveļu» saimniecībā 1831. g. 50 pūrvietu pļava deva 50 birkavu siena. 1841. g. pēc pļavu iztīrīšanas no krūmiem siena ieguve palielinājās līdz 80 birkaviem.²³

Labākās pļavas atradās Zemgales līdzenumā, bet tur zemnieku saimniecībās pļavu platība salīdzinājumā ar aramzemi bija ļoti niecīga. Vismazāk siena uz vienu desetīnu aramzemes ieguva vis-

¹⁶ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I, 212. lpp.

¹⁷ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 451. l., 1. lp.

¹⁸ Turpat, 560. f., 1. apr., 457. l., 12. lp.

¹⁹ Mūsdienās šādu siena daudzumu iegūst no vissliktākajām pļavām. No labākajām iegūst 20—30 c no hektāra (Racionāla lauksaimniecības sistēma Latvijas PSR, 221. lpp.). 1 desetīna=1,09 ha.

²⁰ Apmēram 2—4 c siena no hektāra pļavas.

²¹ LCVVA, 562. f., 1. apr., 629. l., 9. lp.; 630. l., 12.—13. lp.; 565. f., 1. apr., 542., 695. l.

²² Turpat, 565. f., 1. apr., 513. l., 11. lp.

²³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 2298. l., 3., 6. lp.

auglīgākajos Zemgales novados (sk. 21. tab.).²⁴ Astoņpadsmit kroņa muižās zemnieki caurmērā ieguva mazāk nekā trešo daļu no vidējā siena daudzuma (3—3,5 birkavus) uz vienu desetīnu aramzemes. Piecās kroņa muižās — Lipstos (Zaļenieku pag.), Plēpju muižā (Šķibes pag.), Jēkabniekos, Vecplatonē, Režās (Platonē pag.)²⁵ — zemnieki caurmērā ieguva tikai sesto daļu no vidējā siena daudzuma, kāds vajadzīgs lopu uzturam. Kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī tikai divās kroņa muižās — Mežamuižā (Bērmuižas pag.) un Viskāļu muižā (Virčavas pag.) — zemnieku sētu nomnieki ieguva vidēji trīs birkavus siena uz desetīnu aramzemes. Zemgales līdzenumā bija neatliekama nepieciešamība ieviest augu seku un audzēt āboliņu un citus zālājus, bet klaušu nomas dēļ šos pasākumus nevarēja izvērst. XIX gs. 50. gados, kad zemnieku sētas sāka maksāt nomu un daļa vēl pa vecam pildīja klaušas, kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī ar zālājiem — viķiem un lēcām — zemnieku saimniecībās bija apsēts tikai apmēram 200 desetīnu (caurmērā uz 72 desetīnām areāla viena desetīna zālāju) un kroņa muižās 852 desetīnas (caurmērā uz septiņām desetīnām areāla viena desetīna zālāju). 1850. g. lielākie zālāju sējumi zemnieku laukos bija Sņiķeres, Ūziņu, Virčavas, Lipstu un Audžu muižās.

21. tabula

Kroņa muižu un mežniecību skaits pēc siena ieguves daudzuma

Kroņa īpašumu pārvaldes iecirknis	Kroņa muižu un mežniecību kop skaits	Siena ieguve birkavos vidēji uz 1 desetīnu zemnieku aramzemes								
		0,2—0,4	0,5—0,9	1—1,9	2—2,9	3—3,9	4—4,9	5—5,9	6—6,9	7—7,9
Jelgavas kroņa muižās mežniecībās	44 5	6	18	14 1	4 1	2 1		2		
Aizputes kroņa muižās mežniecībās*	23 5				3	10	4	1 1	2	5 2
Kuldīgas kroņa muižās mežniecībās	27 6			1 1	8	13 2	2	3		3
Kopā	110	6	18	17	16	28	8	5	2	10

* Par dažām kroņa muižām un mežniecībām trūkst ziņu.

²⁴ LCVVA, 560. f., 1. apr., 49. l.; 562. f., 1. apr., 30. l.; 563. f., 1. apr., 28. l. Tabula sastādīta pēc kroņa muižu aprakstiem, kas XIX gs. 40. gados tika lietoti kroņa muižu izsolēm u. c. vajadzībām.

²⁵ Mūsdienās šī vieta ir viens no visauglīgākajiem rajoniem Latvijā.

Kroņa īpašumu pārvaldes Aizputes iecirknī gandrīz visās kroņa muižās zemnieku sētu nomnieki caurmērā ieguva nepieciešamo sienu daudzumu. Piecu kroņa muižu (Grobiņas, Pērkones, Gudeņnieku, Alšvangas Jaunās muižas un Butiņu pie Sventājas, tag. Lietuvā) saimnieki vidēji ieguva pat divreiz vairāk siena, nekā bija nepieciešams. Daudz siena bija mežsargu saimniecībās; no 16 mežsargu saimniecībām, par kurām ir saglabājušās ziņas kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī, 13 sētās pietika siena ar uzviņu. Šis apstāklis bija svarīgs faktors, kas deva mežsargiem iespēju izvērst saimniecisko iniciatīvu, iegādāties labu dzīvo inventāru un radīt zināmus uzkrājumus.

Analizēto materiālu apstiprina pagaidu vaku grāmatu dati. Jelgavas un Dobeles novadu kroņa zemnieku saimniecībās uz desetīnu aramzemes iznāca tikai dažas desmitdaļas desetīnas pļavu (Ūziņos un Režās — 0,1, Cimerē un Vecplatonē — 0,2, Druķos — 0,3, Auros — 0,4, Bēzmuižā — 0,5),²⁶ bet pārējā teritorijā pļavu platība tuvinājās aramzemes platībai (Kursišos), bija vienāda ar to (Matkulē) vai lielāka par aramzemi (Sabilē, Saldū, Lutriņos, Sarkanmuižā, Ozolmuižā u. c.). Piemēram, Talsu pagastā pļavu platība bija vairāk nekā divreiz lielāka par aramzemi.²⁷ Arī citu novadu dažos pagastos, piemēram, Bārbelē un Praviņos, siena tomēr nepietika tam lopu skaitam, kāds bija nepieciešams aramzemes mēslošanai.²⁸

Vidzemes zemnieku sētās lopbarības trūkums apskatāmajā laikā acīmredzot jāizskaidro ar sliktām, nekoptām pļavām, ar mazu siena ienesību un tikai daļēji — ar pļavu trūkumu. Laicenes kroņa muižā 50. gados zemnieku tīrumu platības attiecība pret pļavu platību bija 38 : 62.²⁹ Mārsnēnos zemnieku aramzemes platība apmēram atbilda pļavu platībai.³⁰ No ārkārtīga siena trūkuma turpretim cieta Striķu kroņa muižas zemnieki; XIX gs. 30. gados viņi nomāja pļavas pat astoņu jūdžu attālumā. Sakarā ar pļavu trūkumu visām 28 Striķu muižas zemnieku saimniecībām vērtība dālderose tika pazemināta par dažiem dālderiem.³¹ XIX gs. 60. gados Vidzemes zemnieku saimniecībās pļavu platība pārsniedza aramzemes platību. Uz vienu desetīnu aramzemes Rīgas apriņķī bija 1,90 desetīnu pļavu, Valmieras apriņķī — 1,70, Valkas apriņķī — 1,47 un Cēsu apriņķī — 1,28.³²

²⁶ LCVVA, 560. f., 1. apr., 443., 457., 487., 588., 589., 777., 803. l.

²⁷ Turpat, 562. f., 1. apr., 700., 766., 802., 1016. l.; 565. f., 1. apr., 422., 452., 605., 695. l.

²⁸ Turpat, 561. f., 1. apr., 917. l.; 565. f., 1. apr., 594. l.

²⁹ Turpat, 191. f., 1. apr., 127. l.

³⁰ Turpat, 77. f., 11. apr., 711. l., 62., 63. lp.

³¹ Turpat, 702. l., 7. lp.; 191. f., 1. apr., 55. l.

³² Fr. Jung-Stilling. Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauverhältnisse, 3. lpp.

Atsevišķās sētās pļavu un aramzemes attiecību galvenokārt noteica attiecīgā novada apstākļi. Tomēr vietām pļavas bija nevienmērīgi sadalītas pa zemnieku sētām.

Dzirciemā 18 sētām bija vairāk siena nekā nepieciešams, bet deviņām sētām — par maz; Druķos — vienai sētai vairāk nekā nepieciešams, 19 sētām pietrūka; Bārbelē 66 saimniecībām nepietika siena, bet trijām sētām tas palika pāri.³³

Ir zināms, ka zemnieki reizēm piesavinājās kaimiņu saimniecību pļavas.³⁴ Kroņa īpašumu pārvaldes iestādes jau 30. un 40. gados rūpējās par pļavu daudzuma izlīdzināšanu starp saimniecībām; sevišķi to praktizēja kroņa muižu regulēšanas laikā.³⁵

Matkules pagasta turīgākais saimnieks «Līņu» Mārtiņš Līnis 1861. g. sūdzējās Baltijas domēņu valdē, ka viņam regulēšanā atņemtas septiņas pūrvietas pļavu un piedalītas citām saimniecībām, neko nedodot vietā. Acimredzot bagātīgajām pļavām «Līņu» saimniecībā bija liela nozīme. Līnis nekad neaizņēmas labību no magazīnas, un viņam bija brīvi naudas līdzekļi, ko aizdot citiem zemniekiem.³⁶

Dabiskā augšņu auglība, atšķirīgā pļavu un aramzemes daudzuma attiecība bija viens no iemesliem, kāpēc labības ražība vairākos novados un atsevišķās saimniecībās nebija vienāda. Ražības dažādību noteica saimniecību piederība kroņa vai privātajām muižām, liela nozīme bija arī attālumam no tirdzniecības centriem. Vieglākas iespējas pārdot lauksaimniecības produktus stimulēja ražošanu zemnieku saimniecībās; ļoti garie ceļi, pāravadājot sevišķi muižas ražojumus uz tāliem tirdzniecības centriem, nomocīja zemnieku zirgus. Šie pāravadājumi negatīvi ietekmēja lauku apstrādāšanas kvalitāti un pazemināja labības ražību.

Paraugs graudaugu ražībai mazauglīgā augsnē kroņa zemnieku saimniecībās ir Salasmuižas (Ābeļu pag. pie Jēkabpils) zemnieku rudzu un miežu ražas 1843.—1854. g.³⁷ Vidējā rudzu ražība³⁸ šās kroņa muižas zemnieku saimniecībās bija 3. grauds ar dažām desmitdaļām, tas nozīmēja, ka gandrīz katru gadu trešdaļa no izaudzētajiem rudziem bija jāizlieto sēšanai. Iztikai, parādu atdošanai un kalpu algošanai palika pārējās divas trešdaļas. Tikai divos no desmit gadiem zemniekiem caurmērā bija iespējams izlietot trīs ceturtdaļas ražas. Visā šai desmit gadu periodā Salasmuižas zemnieku saimniecībās tikai septiņas reizes ir fiksēts 6. un divas reizes

³³ LCVVA, 561. f., 1. apr., 917. l., 12., 13. lp.; 560. f., 1. apr., 457. l., 13. lp.; 565. f., 1. apr., 515. l., 36. lp.

³⁴ Turpat, 561. f., 1. apr., 907. l., 1. lp.; 566. f., 1. apr., 959. l., 1. lp.

³⁵ Turpat, 933. f., 33. apr., 1459. l., 1., 2. lp.; 1156. f., 1. apr., 118. l., 62. lp.; 1073. f., 1. apr., 193. l., 47. lp.; 194. f., 2. apr., 15. l., 64. lp.

³⁶ Turpat, 1073. f., 1. apr., 193. l., 48. lp.; 910. l., 37., 38. lp.

³⁷ Par 1848. un 1850. g. nav saglabājušās ziņas.

³⁸ LCVVA, 566. f., 1. apr., 222., 283., 330., 448., 485., 668., 897., 967., 1057. l. Augsne šai novadā pēc dabiskās auglības bija iedalīta 5. grupā.

Labības ražība trijās Augškurzemes kroņa muižu zemnieku saimniecībās

Gads	Saimniecības, kur rudzu ražība izteikta graudos												Vidējā ražība graudos										
	Saimniecību kopskaitis		Saimn. skaits, kur labība vērtēta		1.—1,9.		2.—2,9.		3.—3,9.		4.—4,9.		5.—5,9.		6.—6,9.		7.—7,9.		8.—8,9.				
	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%			
1843.	53	53	—	—	6	11,3	19	35,9	128	52,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,4.	4,6.	
1844.	53	53	—	—	1	1,9	45	85,0	6	11,2	1	1,9	—	—	—	—	—	—	—	—	3,1.	2,8.	
1845.	53	53	—	—	2	3,8	10	19,0	18	33,8	12	22,5	10	19,0	1	1,9	—	—	—	—	—	3,4.	4,0.
1846.	53	53	—	—	—	—	—	—	23	43,3	20	37,9	9	16,9	1	1,9	—	—	—	—	—	3,7.	3,0.
1847.	53	53	—	—	—	—	—	—	5	9,4	24	45,3	19	35,9	5	9,4	—	—	—	—	—	4,6.	3,6.
1849.	53	50	—	—	3	6,0	19	38,0	21	42,0	7	14,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,5.	3,8.
1851.	53	45	—	—	1	2,2	3	6,7	38	84,4	3	6,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0.	3,0.
1852.	53	53	—	—	2	3,8	13	24,5	22	41,5	14	26,4	—	—	—	—	2	3,8	—	—	—	4,0.	2,9.
1853.	53	53	—	—	—	—	—	—	33	62,0	10	19,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,1.	3,3.
1854.	53	53	—	—	5	9,4	22	41,5	24	45,3	1	1,9	1	1,9	—	—	—	—	—	—	—	2,5.	2,4.

Salasmuiža

Dzēves muiža

1843.	38	38	—	—	1	2,6	1	2,6	4	10,5	8	21,1	18	47,3	6	15,9	—	—	—	4,6.	5,3.
1844.	38	38	—	—	—	—	—	—	1	2,6	—	—	9	23,6	22	58,0	3	7,9	3	6,1.	4,7.
1845.	38	37	—	—	8	21,7	12	39,4	12	32,4	5	13,5	—	—	—	—	—	—	—	2,5.	3,1.
1846.	38	38	—	—	—	—	—	—	10	26,3	23	60,5	5	13,2	—	—	—	—	—	4.	3,2.
1847.	38	37	—	—	—	—	2	5,4	—	—	15	40,5	14	37,9	5	13,5	1	2,7	—	5.	3,8.
1849.	38	35	—	—	—	—	—	—	2	5,7	20	57,1	13	37,1	—	—	—	—	—	4,1.	3,1.

Lielstākstes muiža

1843.	41	37	—	—	—	—	—	—	1	2,7	1	2,7	—	—	18	48,7	15	40,5	2	5,4	6,8.	5,1.
1844.	41	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9,8	26	63,4	11	26,8	—	—	6,4.	4,2.
1845.	41	41	—	—	—	—	4	9,8	18	43,9	15	36,5	4	9,8	—	—	—	—	—	—	3,8.	3,4.
1846.	41	41	—	—	—	—	—	—	1	2,4	—	—	20	48,8	17	41,5	1	2,4	2	4,9	6.	3.
1847.	41	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	31,7	15	36,6	13	31,7	—	—	6,2.	6.
1849.	41	41	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4,9	16	39,0	19	46,4	3	7,3	1	2,4	5,8.	5.
1851.	41	41	—	—	—	—	2	4,9	9	22,0	13	31,7	16	39,0	1	2,4	—	—	—	—	4,5.	6,9.
1852.	41	41	—	—	—	—	—	—	1	2,5	11	26,8	23	56,1	6	14,6	—	—	—	—	5.	4,9.
1853.	41	41	—	—	—	—	1	2,4	32	78,0	8	19,6	—	—	—	—	—	—	—	—	3,4.	4,6.

Pieziņe. Procenti šai un turpmākajās tabulās noteikti, pieņemot par 100% to saimniecību skaitu, kur labība vērtēta.

Labības ražība Lielzalves privātmuižas

Gads	Saimniecību kopskaits	Saimniecību skaits, kur labība vērtēta	Saimniecības, kur rudzu							
			1.—1,9.		2.—2,9.		3.—3,9		4.—	
			skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	
1852.	85	80	—	—	—	—	—	—	—	3
1853.	84	81	—	—	2	2,5	5	6,2	—	4
1854.	84	84	—	—	—	—	—	—	—	1
1855.	93	93	25	27,0	56	60,0	12	13,0	—	—
1856.	93	93	—	—	—	—	—	—	—	10
1857.	92	92	—	—	—	—	—	—	—	2
1858.	93	93	...	...	...	...	...	...	...	...
1859.	93	91	—	—	—	—	2	2,2	—	9

7. grauds. Dzimtībušanas laikā šāda labības ražība Eiropas ziemeļaustrumu teritorijas mazauglīgajā augsnē bija parasta.³⁹

Visu Augškurzemes kroņa muižu zemnieku saimniecībās labības ražība nebija tik zema (sk. 22. tab.). Dzērves kroņa muižā (Saukas pag.) XIX gs. 40. gados vidējais grauds rudziem zemnieku laukos lielākoties bija 4. ar desmitdaļām, 1844. g. — 6,1., 1845. g. — 2,5. Šīs kroņa muižas 38 zemnieku saimniecībās sešos gados 6. grauds rudziem konstatējams 33 reizes, 7. grauds — četras reizes un 8. grauds — trīs reizes. Vidēji no rudziem ieguva 5.—6. graudu Lielsunākstes zemnieku saimniecībās, līdzīgs stāvoklis bija arī Valles, Piksteres, Seces u. c. kroņa muižās. Visaugstākā labības ražība Augškurzemē konstatēta Taurkalnes mežsargu saimniecībās. Samērā laba labības ražība bija arī Lielzalves privātmuižas zemnieku laukos, kas piederēja grāfam Šuvalovam. 23. tabulā⁴⁰ ir sniegtas ziņas par astoņiem gadiem pēc kārtas; šie gadi sakrīt ar kļaušu nomas beigu periodu šai pagastā. Vidēji auglīgos gados vidējais rudzu ražības grauds bija 5. un 6., bet auglīgākos gados — 7. Labākajās saimniecībās 7. graudu ieguva samērā bieži. 1855. gadā Lielzalvē bija pārmērīgs sausums, kas skāra plašu teritoriju Kurzemē. Šai gadā 2. grauds rudziem konstatējams kā Lielzalvē, tā arī kaimiņu pagastā Daudzevā, tāpat Jaunpilī gan muižās, gan zemnieku saimniecībās. Turpretim Matkulē, kas atradās nedaudz uz ziemeļrietumiem no Jaunpils, zemnieki šai gadā ieguva 5. graudu.

³⁹ И. Д. Ковальченко. Динамика уровня земледельческого производства России в первой половине XIX в., 68. lpp.

⁴⁰ LCVVA, 3391. f., 1. apr., 40. l., 3.—14. lp.; 41. l., 19., 20. lp.; 42. l., 16., 17. lp.; 44. l., 14., 15. lp.; 45. l., 5.—8. lp.; 48. l., 3.—7. lp.; 147. l., 1.—4. lp.

zemnieku saimniecībās kļaušu nomas pēdējos gados

ražība izteikta graudos									Vidējā ražība graudos		
4.,9.		5.—5,9.		6.—6,9.		7.—7,9.		8.—8,9.		rudziem	miežiem
%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%			
3,7	24	30,0	28	35,0	18	22,5	7	8,8	6.	5,8.	
5,0	33	40,7	23	28,4	13	16,0	1	1,2	5,3.	6.	
1,2	—	—	11	13,1	38	45,2	34	40,5	7,3.	4,8	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.	2,6.	
10,8	10	10,8	59	63,4	14	15,0	—	—	6.	...	
2,2	15	16,3	52	56,5	21	22,8	2	2,2	6,1.	5,1.	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	4.	3,3.	
9,9	29	31,9	50	54,9	1	1,1	—	—	5,4.	5.	

Kā izskaidrojamas Lielzalves zemnieku samērā augstās ražas? Šai novadā bez 5. un 6. kvalitātes grupas augsnes bija arī 4. grupas augsne. Turklāt no šā pagasta zemnieku ražām var secināt, ka privātmuižās straujāk norisēja zemnieku sētu diferencēšanās, vairāk bija trūcīgo un turīgo saimniecību, bet kroņa pagastos pārsvarā — vidējās sētas. Lielzalves zemnieku uzņēmība izpaudās ne tikai saimnieciskajā jomā, bet arī cīņā pret muižas nomnieka tieksmēm izmantot zemniekus, turklāt Šuvalovs ne vienmēr aizstāvēja muižas nomnieka intereses.

Priekšstatu par Tukuma un Talsu novadu kroņa zemnieku saimniecībām var gūt no 24. tabulas,⁴¹ kurā apkopotas ziņas par labības ražību Matkules kroņa pagastā 11 gados (1819.—1853.) kļaušu nomas perioda beigās. Vidējais grauds rudziem šai novadā parasti bija 7. ar desmitdaļām, atsevišķām saimniecībām ne vienreiz vienas bija 8. un dažkārt pat 9., bet 10. grauds Matkules zemnieku laukos izauga reti, tāpat kā 7. grauds Salasmuižas un Dzērvies muižas zemnieku tīrumos. Līdzīgas ražas ieguva arī citi Talsu un Tukuma novadu zemnieki. Arī pēc A. Oranovska datiem, Talsu pilskunga tiesas zemnieki XIX gs. 50. gados ieguva lielākās caurmēra ražas zemnieku laukos — 7. graudu.⁴² Matkules pagastā un apkārtne pārsvarā bija podzola augsnes; šeit dabiskā augsnes auglība bija par vienu grupu augstāka nekā Augškurzemē. Bet, kā iepriekš norādīts, šai novadā atradās pietiekamā un pat bagātīgā daudzumā dabiskās pļavas; samērā vieglā augsne bija labi apstrādājama ar tā laika primitīvajiem darba rīkiem un ne sevišķi spēcīgajiem zirgiem.

⁴¹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 422., 425., 517., 536., 551., 552., 554. l.

⁴² А. Орановский. Курляндская губерния, 238., 239. lpp.

Labības ražība Matkules kroņa

Gads	Saimniecību kopskaits	Saimn. skaits, kur labība vērtēta	Saimniecības, kur rudzu									
			mazāk par 1.		1.—1,9.		2.—2,9.		3.—3,9.		4.—4,9.	
			skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1819.	51	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1835.	51	48	—	—	—	—	—	—	—	—	6	12,5
1836.	51	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1840.	51	39	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1841.	51	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1842.	51	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1845.	53	52	3	5,8	5	9,6	9	17,3	11	21,2	10	19,2
1846.	53	44	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4,5
1848.	53	37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1851.	53	53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1853.	53	53	—	—	—	—	—	—	1	1,9	17	32,1

Visos apskatītajos pagastos sevišķi zemas ražas tika iegūtas 1845. gadā, kas ekonomiskās attīstības vēsturē iegājis kā viens no smagākajiem neražas gadiem XIX gs. 1844. g. rudenī iesētos ziemājus izgulēja ūdens, daudzās vietās tos izara un pavasarī sēja vasarājus. 1845./46. g. ziemā daudzos novados zemnieku sētās trūka maizēs. Abu guberņu zemniekiem bija nepieciešams pievedums no Iekšķrievijas guberņām. To zemniekiem piegādāja valsts aizdevuma veidā par augstām cenām un procentiem. Šādā veidā radās tā sauktie kroņa parādi, kuri kā smaga nasta gūlās uz to zemnieku saimniecībām, kur labības neraža šai gadā bija sevišķi smaga, lai gan arī parastos ražas gados tā deva tikai minimālu iztiku. Sevišķi Vidzemes paugurainē nenomaksātie parādi 50. gados daudzās zemnieku saimniecībās pārsniedza inventāra vērtību. Neraža skāra arī Kurzemi. Dažas saimniecības atguva labībai, sevišķi rudziem, tikai sēklas tiesu. Matkulē, piemēram, šādu saimniecību bija 9,6%, Dzērvē — 21,6% un Salasmuižā — 3,8%.

Labības neraža 1845. g. vienādi smagi neietekmēja visas saimniecības. Iemesli, no vienas puses, bija atšķirīgie dabas apstākļi — meteoroloģisko apstākļu īpatnējā ietekme uz dažādām augsnēm un reljefu, tāpat laika apstākļu lokālās īpatnības; no otras puses, — sociālekonomiskās sistēmas sekas: agrotehniskās kultūras līmeņa atšķirības un dažādas labības novākšanas iespējas muižas un zemnieku tīrumos. Labības vidējā ražība vairāku muižu zemnieku saimniecībās dota 25. tabulā.⁴³ Ražības atšķirība Jaunpils

⁴³ LCVVA, 937. f., 1. apr., 55. l., 21., 22. lp.; 1073. f., 1. apr., 551. l., 32., 36., 37., 44. lp.; 566. f., 1. apr., 330. l., 23., 24., 41., 42. lp.

pagasta zemnieku saimniecībās

ražība izteikta graudos										Vidējā ražība			
5.—5,9.		6.—6,9.		7.—7,9.		8.—8,9.		9.—9,9.				10.—10,9.	
skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	ru- dziem	mie- žiem
1	2,0	16	32,00	26	52,00	7	14,0	—	—	—	—	7.	6,7.
10	20,8	15	31,25	15	31,25	2	4,2	—	—	—	—	6,4.	5.
3	7,3	12	29,30	12	29,30	10	24,4	4	9,7	—	—	7,3.	3,7.
1	2,6	6	15,40	20	51,30	12	30,7	—	—	—	—	7,4.	7,3.
3	7,5	14	35,00	12	30,00	10	25,0	—	—	1	2,50	7,4.	7,2.
5	13,9	21	58,30	10	27,80	—	—	—	—	—	—	6,5.	5,3.
10	19,2	3	5,80	1	1,90	—	—	—	—	—	—	3,8.	5.
1	2,25	4	9,10	19	43,20	10	22,8	7	15,9	1	2,25	7,7.	6.
1	2,7	6	16,20	17	45,90	13	35,2	—	—	—	—	7,5.	8.
10	18,9	12	22,70	21	39,60	8	15,0	1	1,9	1	1,90	6,9.	7.
16	30,3	15	28,30	4	7,40	—	—	—	—	—	—	5,3.	5,4.

muižas un zemnieku saimniecībās pārliecinoši rāda privātmuižas lielās priekšrocības tīrumu apstrādē un optimālā agrotehnisko termiņu izmantošanā. Matkules un Taurkalnes kroņa mežsargu ražas šai zemniekiem tik grūtajā gadā pauž mežsargu izdevīgāko stāvokli gan kļaušu, gan saimnieciskās iniciatīvas jomā. Jāpiebilst, ka Augškurzemē neparasti mitro laika apstākļu ietekme nebija tik spēcīga kā citur. Šai novadā atšķirība starp ražām 1845. g. un citos gados bija mazāka nekā, piemēram, Tukuma un Talsu novadu zemnieku saimniecībās. Augškurzemes kroņa zemnieku saimniecībās šai gadā vidēji ieguva 68% no sēklai un patēriņam nepieciešamās labības. Pa kroņa muižām šie procenti vidēji bija no 23 līdz 93;

Ziemāju un vasarāju ražība graudos dažos Kurzemes pagastos mitrajā 1845. g.

Muiža	Zemnieku sētās		Muižās	
	ziemāji	vasarāji	ziemāji	vasarāji
Jaunpils privātmuiža	2,1.	3,5.	5.	5.
Jaunpils mācītājmuiža	3.	4,3.	6,6.	5,2.
Matkules kroņa muiža*	3,8.	5.	...	...
Sabiles kroņa muiža*	4,1.	5,9.	...	...
Matkules kroņa mežniecība*	5.	3,8.	...	...
Elkšņu kroņa muiža*	4,2.	3,3.	...	...
Taurkalnes kroņa mežniecība*	6.	5,8.	...	...

* Ziņas ir tikai par rudzu un miežu ražību.

Zemnieku vai pagasta tiesas uzdotā vidējā labības

Kroņa īpašumu pārvaldes iecirknis	Ziņu došanas gads	Pagasts	Saimniecību kopskaits
Jelgavas	1852.	Cimere	19
Jēkabpils	1852.	Sece	77
Tukuma	1851.	Tume	24
Tukuma	1854.	Ozolmuiža	19
Tukuma	1849.	Matkule	51
Tukuma	1847.	Sabīle	16
Tukuma	1849.	Kandava	75

zem 50% tie noslīdēja tikai sešos gadījumos no 38 gadījumiem.⁴⁴ Nepieciešamais labības daudzums zemnieku patēriņam bija rēķināts ļoti skopi.

Attiecībā uz Zemgales līdzenumu šai sakarā jāatzīmē interesants fakts, ka kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirkņa fondā saglabājušās nevis zemnieku sūdzības par neražas radītiem zaudējumiem, bet šādus dokumentus plašā apjomā iesūtījuši kroņa muižu nomnieki ar lūgumiem atlaist vai samazināt nomas maksu. Penkules, Auru un Sņķeres muižu laukos no kviešiem tika iegūts 2. grauds; rudzu raža gandrīz nebija Audžu un Čuču muižās; ļoti zema miežu raža (1.—2. grauds) bija Lipstu, Sņķeres un Čuču muižās. Atvieglojumus nomas naudas maksājumos lūdza arī Cimeres, Jaunsesavas un Auces muižu nomnieki, kaut gan viņu laukos labības ražība svārstījās no 3. līdz 5. graudam.⁴⁵ Tomēr arī zemnieku saimniecības šai novadā cieta no neražas. Piemēram, Zaļeniekos (privātmuiža), vienā no visauglīgākajiem Latvijas pagastiem,⁴⁶ 1846. g. rudziem zemnieku saimniecībās vidējais grauds bija 2., miežiem — 1,7. un auzām — 2.⁴⁷

Kurzemes kroņa zemnieku saimniecībās labības ražība bija tāda pati kā kroņa muižās, varbūt pat augstāka. Sastādot pagaidu vaku grāmatas, zemnieki vai pagastu tiesas sniedza ziņas arī par labības ražību zemnieku saimniecībās. Ražas vērtēšanas tabulās labāk nostādītās zemnieku sētas netiek atspoguļotas, bet pagaidu vaku grāmatās ir minētas visas saimniecības. Daļa Sabīles un Kandavas zemnieku paziņoja, ka viņi iegūst no labības vidēji 8. graudu

⁴⁴ LCVVA, 566. f., 1. apr., 312. l., 126., 127. lp.

⁴⁵ Turpat, 560. f., 1. apr., 250. l., 9. lp.; 251. l., 18., 22., 26., 30., 35., 40., 44. lp.

⁴⁶ J. Vītīņš. Latvijas PSR augsna.

⁴⁷ LCVVA, 560. f., 1. apr., 313. l.

ražība zemnieku saimniecībās dažos Kurzemes kroņa pagastos

Saimniecības, kur labības ražība izteikta graudos											
4.—4,9.		5.—5,9.		6.—6,9.		7.—7,9.		8.—8,9.		10.—10,9.	
skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
13	68,5	4	21,0	2	10,5	—	—	—	—	—	—
21	27,2	50	65,0	6	7,8	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	4	16,6	20	83,4	—	—	—	—
—	—	5	26,4	7	36,8	7	36,8	—	—	—	—
—	—	6	11,7	16	31,3	28	55,0	1	2,0	—	—
—	—	—	—	—	—	8	50,0	8	50,0	—	—
—	—	2	2,6	12	16,0	43	57,5	17	22,6	1	1,3

(sk. 26. tab.).⁴⁸ Kroņa muižās noteica vidējo graudu katrai labībai atsevišķi, pierādot to ar saimniecības grāmatām vai pamatojoties uz vagaru vai zemnieku izteikumiem. Ošlejas (Smārdes pag.) muižas laukos 40. gados no kviešiem ieguva caurmērā 8. graudu, rudziem — 7. un miežiem — 6.⁴⁹ Valgales muižas, Matkules lopu muižu laukos no labības ieguva 5.—6. graudu. Samērā augsta labības raža bija Kaķišķes kroņa muižā (uz ziemeļiem no Palangas).

Par labības ražību Zemgales līdzenumā ir samērā maz ziņu, tomēr no tām var gūt priekšstatu par šā novada graudkopības stāvokli kļaušu laiku beigās. Vairāk datu var atrast ražas vērtēšanas tabulās par 1847. un 1849. g. Fakts, ka šā tipa dokumenti par Zemgales līdzenuma zemnieku saimniecībām ir maz saglabājušies, liecina, ka labības aizņēmumi no pagasta magazīnām šai novadā nav bijuši ļoti izplatīti. Tomēr saglabātās tabulas neliecina par sevišķi augstām ražām, kādas varēja būt šai auglīgākajā Latvijas rajonā. 1847. gads bija viens no auglīgākajiem gadiem, kad no Kurzemes uz Rīgu aizveda kviešus septiņas reizes vairāk nekā 1848. g. un četras reizes vairāk nekā 1849. g.,⁵⁰ kuri nav uzskatāmi par sliktas ražas gadiem.

Auru, Pienavas un Bērzmuižas pagasta tiesu novados,⁵¹ kur

⁴⁸ LCVVA, 560. f., 1. apr., 588. l., 6., 7. lp.; 562. f., 1. apr., 630. l., 12., 13. lp.; 565. f., 1. apr., 422. l., 8., 9. lp.; 452. l., 27.—29. lp.; 595. l., 2. lp.; 695. l., 15. lp.; 513. l., 11. lp.

⁴⁹ Turpat, 565. f., 1. apr., 224. l., 11. lp.

⁵⁰ Npublicētie I. Grasmanes dati.

⁵¹ Auru pagasta tiesai bija padoti Auru, Auces, Audžu, Cimeres, Lipstu, Penkules un Plēņu muižu zemnieki; Pienavas pagasta tiesai — Pienavas kroņa muižas un mežniecības, Džūkstes kroņa muižas un mācītājmuižas, Apšupes, Mālu muižas un Pētermuižas zemnieki; Bērzmuižas pagasta tiesai — Bērzmuižas, Sīpelles, Udzes, Šķibes, Lustes, Kreiju, Sprigauļu, Druķu, Mežmuižas un Bērzsīpelles mežniecības zemnieki.

Labības ražība graudos četrū Kurzemes kroņa muižu

Gads	Kroņa muižas	Saimniecību kopskaits	Saimniecību skaits, kur labība vērtēta	Zemnieku saimniecības, kur							
				1.—1,9.		2.—2,9.		3.—3,9.		4.—4,9.	
				skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1847.	Jēkabnieki	...	12	—	—	1	8,3	—	—	3	25,0
1849.	Jēkabnieki	29	18	—	—	—	—	2	11,2	1	5,6
1847.	Bēzrmuiža	39	39	—	—	—	—	—	—	—	—
1849.	Bēzrmuiža	38	38	—	—	—	—	1	2,7	5	13,1
1847.	Vecplatone	...	24	—	—	—	—	3	12,5	5	20,8
1849.	Vecplatone	27	21	—	—	—	—	—	—	9	42,8
1849.	Jaumplatone	22	20	—	—	—	—	—	—	2	10,0

ietilpa 24 kroņa muižas ar 548 zemnieku saimniecībām, auglīgajā 1847. gadā vidējais rudzu grauds pa kroņa muižām zemnieku saimniecībās bija no 4. līdz 8. graudam. Viszemāko — 4. graudu vidēji ieguva Plēpju muižas zemnieku saimniecībās, augstāko — 8. graudu — Udzē. Deviņu kroņa muižu⁵² zemnieku saimniecībās vidējais rudzu grauds šai gadā bija 7., astoņās kroņa muižās⁵³ — 6. un piecās kroņa muižās⁵⁴ — 5. grauds.⁵⁵ 1849. g., kad tika iegūta vidēja raža, caurmēra rudzu grauds bija 5.—6,8.⁵⁶ Auru pagasta tiesas novadā tas nedaudz pārsniedza 5., Bēzrmuižas pagasta tiesas novadā — 6. graudu. Abos gados zemākās vidējās ražas ieguva Auru, augstākās — Pienavas pagasta tiesas novada zemnieku saimniecībās. Raksturīgi, ka šāds pats stāvoklis bija attiecībā uz sienu. Auru pagasta tiesas novada zemnieki ieguva vidēji pusbirkavu sienu uz vienu desetīnu aramzemes, Bēzrmuižas — 1,6 birkavus un Pienavas zemnieki — 2,3 birkavus.

1843., 1846., 1847., 1849. un 1852. gadā Taurkalnes mežsargi pašā sliktākajā augsnē no rudziem ieguva vidēji 7. graudu.⁵⁷

Ir pietiekams pamats secināt, ka zemnieku saimniecības auglīgajos novados sakarā ar pļavu uzāršanu unniecīgu siena sagādāšanu nespēja labības ražas ziņā pārsniegt tos novadus, kur zemnieki ieguva vairāk siena, turēja vairāk lopu un labāk mēsloja savu zemākās kvalitātes augsni.

⁵² Džūkste, Apšupe, Pienava, Bēzrmuiža, Sipele, Mežmuiža, Džūkstes mācītājmuiža un Lipsti.

⁵³ Auce, Druķi, Šķibe, Pienavas mežniecība, Penkule, Luste, Kreijas un Sprigauļi.

⁵⁴ Auri, Bērzsipele, Audži, Cimere un Mālu muiža.

⁵⁵ LCVVA, 560. f., 1. apr., 326. l.

⁵⁶ Turpat, 399. l.

⁵⁷ Turpat, 566. f., 1. apr., 448., 485., 668., 897., 967. l.

zemnieku saimniecībās 1847. un 1849. g.

rudzu ražība izteikta graudos												Vidējā ražība graudos	
5.—5,9.		6.—6,9.		7.—7,9.		8.—8,9.		9.—9,9.		10.			
skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%		
—	—	3	25,0	5	41,6	—	—	—	—	—	—	4.	6,8.
2	11,2	7	38,7	5	27,7	1	5,6	—	—	—	—	5,7.	8,1
—	—	14	36,0	15	38,4	8	20,5	2	5,1	—	—	7.	7,8.
8	21,0	12	31,6	8	21,0	3	7,9	—	—	1	2,7	6.	7,4.
13	54,2	3	12,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	57,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	40,0	6	30,0	4	20,0	—	—	—	—	—	—	5,9.	5,1.

Kādā veidā labības ražība Zemgales līdzenumā sadalījās pa atsevišķām saimniecībām, var redzēt no 27. tabulas,⁵⁸ kurā parādīta rudzu ražība Jēkabnieku, Jaunplatones, Vecplatones un Bērzmuižas pagastos. Pirmie trīs pagasti atrodas novadā, kur dabiskā zemes auglība ir vislielākā Latvijā, bet siena ieguve uz vienu desetīnu aramzemes XIX gs. 40.—50. gados bija vismazākā. Piemēram, Jēkabniekos tā bija vidēji 0,2, Jaunplatonē — 0,5 un Vecplatonē — 0,4 birkavi uz desetīnu aramzemes. No tabulas var secināt, ka novecojusies trīslauku sistēma kļaušu laiku beigās ir nonivelējusi atsevišķu novadu ģeogrāfiskās priekšrocības.

Kļaušu un naudas nomas maiņas periodā augsts agrotehniskais līmenis bija Grobiņas pagasta tiesas novada zemnieku saimniecībās. Zemnieku tūrumi šeit nebija lieli: Grobiņā, Durbē, Tadaikos 50. gadu beigās zemnieku sētās sēja 8—9 pūrus ziemāju, Talsē — tikai 7 pūrus, vienīgi Matras zemnieku sētās — caurmērā 13,7 pūrus.⁵⁹ 40. gados šeit sējumi bija vēl mazāki. Graudaugu ražība šai novadā bija samērā augsta jau kļaušu laikos. Par to liecina ražas vērtēšanas tabulas, kuru ailes ir aizpildītas tikai dažos gadījumos, tātad saimnieki reti aizņēmušies labību no magazīnas. 1843. g. visi 20 Talses saimnieki paziņoja, ka labības aizdevums nevienam nebūšot vajadzīgs, tāpēc raža neesot jāvērtē.⁶⁰ 1847. g. Grobiņā no 35 saimniecībām ražu vērtēja 31 gadījumā un konstatēja 6. un 7. graudu rudzu laukā. Tāds pats stāvoklis bija Durbē. Matras 17 zemnieku saimniecībās 1847. g. vidējais rudzu grauds bija 8,8. Faktiskais grauds vairākās saimniecībās bija 9. un 10.

Naudas nomas sākuma posmā 50. gadu otrajā pusē un 60. gadu

⁵⁸ LCVVA, 560. f., 1. apr., 326., 399. l.

⁵⁹ Turpat, 933. f., 33. apr., 150. l., 10., 11. lp.

⁶⁰ Turpat, 100. l., 16., 17. lp.

sākumā Grobiņas pagasta tiesas iecirknī zemnieki no rudziem un miežiem vienmēr ieguva vidēji 6.—8. graudu (sk. 28. tab.).⁶¹ 1860. g. šeit neviens kroņa saimnieks nedeva vērtēt savu labību.⁶² Šī XIX gs. vidum samērā augstā graudaugu ražība tikai zināmā mērā saistāma ar pāreju uz naudas nomu un liecina par zemkopības kultūras dziļajām saknēm šai iecirknī. Zemnieku saimniecību ekonomiku pozitīvi ietekmēja dabiskie apstākļi un 5. grupas masīvā izkaisītās 3. un 4. grupas augsnes salas, kā arī Liepājas un jūras tuvums, kas deva iespēju daļai zemnieku iegūt iztiku darbos ārpus lauksaimniecības. Tāpēc nevajadzēja ievērojami paplašināt aramzemi, tika saglabātas pļavas. Tas arī pozitīvi ietekmēja graudkopību.

28. tabula

Vidējā zīmāju un vasarāju ražība kroņa zemnieku saimniecībās Grobiņas pagasta tiesas novadā

Kroņa muižas	Saimniecību skaits	Labības ražība graudos pa gadiem									
		1856.		1857.		1859.		1860.		1863.	
		zic-māji	vasa-rāji	zic-māji	vasa-rāji	zic-māji	vasa-rāji	zic-māji	vasa-rāji	zic-māji	vasa-rāji
Grobiņa	32	6.	7.	6.	7.	6.	3.	7.	8.	7.	8.
Durbe	39	7.	8.	7.	8.	8.	5.	8.	9.	7.	8.
Tadaiķi	63	7.	8.	7.	8.	7.	3.	8.	8.	7.	8.
Talse	22	7.	8.	7.	8.	8.	5.	8.	9.	8.	8.
Matra	23	7.	8.	5.	8.	8.	5.	8.	9.	7.	8.
Grobiņas mežniecība	15	6.	7.	6.	7.	6.	3.	7.	8.	7.	7.
Grobiņas pilskunga amata muiža	21	7.	8.	6.	7.	7.	3.	8.	8.	7.	7.
Durbes pilskunga amata muiža	7	7.	8.	7.	8.	8.	5.	8.	9.	8.	8.

Priekšstatu par rudzu un miežu ražību, kādu sniedz apskatītais avotu materiāls, apstiprina tā laika militārā statistiķa A. Oranovska dati par rudzu un miežu vidējo ražību graudos Kurzemes muižu un zemnieku saimniecībās 50. gados pa pilskungu iecirkņiem. Rudzu ražības ziņā zemnieku saimniecībās pirmajā vietā bija Talsu, otrajā — Tukuma, trešajā — Grobiņas pilskunga iecirknis, bet Dobeles iecirknis bija 8. vietā (sk. 29. tab.).

⁶¹ LCVVA, 933. f., 8. apr., 51. l.; 33. apr., 148.—151. l.

⁶² Turpat, 33. apr., 107. l., 1.—10. lp.

Rudzu un miežu vidējā ražība graudos Kurzemē XIX gs. 50. gados

Pilskungu iecirkņi	Rudzi		Mieži	
	zemnieku saimniecībās	muižās	zemnieku saimniecībās	muižās
Dobeles	5.	7.	6.6.	6.
Bauskas	5.2.	5.7.	5.1.	5.4.
Tukuma	6.3.	6.2.	5.1.	4.8.
Talsu	7.	7.	7.	7.
Grobiņas	5.8.	6.6.	5.	5.5.
Aizputes	5.7.	5.8.	4.7.	5.3.
Kuldīgas	5.5.	6.8.	4.4.	6.
Ventspils	5.4.	6.3.	6.	5.8.
Jaunjelgavas	5.	5.9.	4.4.	4.7.
Ilūkstes	3.3.	3.9.	2.9.	2.9.

Skopie dati par Kurzemes privātmuižu zemnieku saimniecībām rāda, ka kļaušu nomas laikā starp ražību zemnieku un muižas laukos bija zināma atšķirība, protams, zemnieku laukiem par sliktu (sk. 25. tab.), turpretim naudas nomas periodā šī atšķirība izlīdzinās. 50. gados Jaunpils pagastā (Jaunpils zemnieki jau 40. gadu otrajā pusē izbeidza kļaušu gaitas) normālos ražas gados kā muižas, tā zemnieku saimniecībās vidēji ieguva 6. graudu. 1853. un 1855. neražas gadā ziemāju lauki deva tikai 2. graudu.⁶³

Bez labības ražības atšķirībām dažādos novados liela nozīme bija šīm atšķirībām zemnieku saimniecībās. Labības ražība bija atkarīga ne vien no pastāvīgajiem faktoriem — zemes auglības un agrotehniskā līmeņa —, bet arī no gadījuma faktoriem, respektīvi, laika apstākļiem. Tāpēc labības ražība zemnieku sētās bija stipri mainīga. Tomēr katra sēta zināmā mērā saglabāja savu ekonomisko potenciālu vispārīgās līnijās. Šā jautājuma ilustrēšanai pievienota 30. tabula par dažu Matkules un Valgales saimniecību rudzu ražību. Valgales «Jaunzemji» un «Melkāti», tāpat Matkules «Aiznori» un «Illes» regulāri deva savu labību vērtēt. Rudzu ražība, kā redzams, šais saimniecībās bija svārstīga. «Kazvagares» pieder pie saimniecībām, kas parasti ieguva samērā augstas ražas. Par pašām turīgākajām sētām ražas vērtēšanas tabulās uzziņām tikai to, ka tās saimniekojušas bez magazīnas parādiem. Vienīgi 1845. g. ražas vērtēšanas tabulā ir iespējams uzziņāt šo saimniecību sējumu platību, kas tomēr neatšķiras no pārējām saimniecībām. Ar ļoti augstu rudzu ražību šai neražas gadā izceļas «Kalnieki». Valgalē bez tabulā minētajām sētām vēl vairākās citās

⁶³ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 125., 126. lpp.

Rudzu ražība dažās kroņa zemnieku

Pagasts	Mājas	Rudzu ražība				
		1819.	1826.	1827.	1833.	1835.
Valgale	«Jaunzemji»	...	7.6.	6.5.	...	6.1.
Valgale	«Meļkāti»	...	7.6.	6.2.	...	6.6.
Valgale	«Dekšņas»	...	...	5.5.	...	...
Valgale	«Zābaki»	...	...	...	...	...
Valgale	«Kalnieki»	...	...	...	...	...
Matkule	«Aiznori»	6.2.	5.8.	5.8.	6.6.	6.1.
Matkule	«Illes»	6.4.	7.	6.1.	6.5.	6.7.
Matkule	«Ūpi»	8.	...	...	...	7.2.
Matkule	«Kazvagares»	6.6.	9.	...	9.4.	9.
Matkule	«Līņi»	7.5.	...	...	...	...

labību vērtēja tikai izņēmuma gadījumos. Sabilē šāda sēta bija «Vecdzeguži», kam bija parastā sējumu platība un kas saimniekoja bez aizņēmumiem no magazīnas. Kad 1845. g. citi Sabiles pagasta saimnieki lūdza viņu labības daudzumu pēc izkulšanas vērtēt otrreiz un tiešām izrādījās, ka rudzu vidējā ražība nav 6., 7., bet 4,1. grauds, tad «Vecdzegužu» saimnieks Andrejs Trautmanis paziņoja, ka viņa rudziem pārvērtēšana neesot vajadzīga.

Par labības ražību Vidzemes zemnieku saimniecībās saglabājušās fragmentāras ziņas, galvenokārt vidējie rādītāji, ko izmantoja tiesu praksē strīdīgu jautājumu izšķiršanai. Tiesa parasti uzskatīja, ka no rudziem normālos meteoroloģiskos apstākļos jāiegūst 5. grauds.⁶⁴ Faktiskā labības ražība Vidzemes zemnieku laukos kļaušu laiku beigū posmā šo vidējo rādītāju ļoti bieži nesasniedza. Pārāk plaši izvērstie kļaušu darbi nedeva zemniekiem iespējas rūpīgi apstrādāt un mēslojot savus laukus. Neraža sekoja neražai. Lai gan 1845. g. no Iekškrīevijas guberņām tika ieviesta labība, tomēr zemnieki cieta badu. Bet arī citos gados Vidzemes lauksaimnieciski atpalikušajos novados zemnieku laukos ražas nebija, piemēram, Kalnamuižas (sk. 31. tab.)⁶⁵ zemnieku laukos 1842., 1843., 1844., 1850. g. Muižas laukos tais pašos gados raža bija augstāka par diviem, trim vai četriem graudiem. Šādi rādītāji ir raksturīgi kļaušu tipa saimniecībai mazauglīgos novados ar pārmērīgi lielām kļaušām. Kļaušu darbs un vagara nūja gan spēja nodrošināt apmierinošu ražu muižas laukos, bet zemniekam pietrūka spēka savas saimniecības labklājības celšanai.

⁶⁴ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 126. lpp.

⁶⁵ LCVVA, 4249. f., 1. apr., 2. l., 2., 30. lp.; 165. l., 27. lp.; 2. apr., 5. l., 16., 54. lp.

saimniecības Matkules un Valgales pagastos

graudos pa gadiem									
1840.	1841.	1842.	1845.	1846.	1848.	1851.	1853.	1855.	1856.
...	...	7.5.	4.	6.5.	7.5.	6.0.	5.	5.	7.1.
...	...	8.2.	6.1.	8.1.	8.	7.5.	5.	5.	7.
...	...	...	5.5.	7.	8.7.	7.	5.	4.	7.
...	...	...	5.5.	...	...	...	...	...	...
...	...	...	9.	...	...	...	...	...	...
7.5.	8.	...	4.	7.5.	8.	7.	4.8.	...	...
6.6.	7.2.	6.	5.8.	9.	6.3.	6.5.	4.	...	...
8.	...	...	6.	...	...	6.6.	6.	...	...
7.7.	8.3.	7.6.	7.	7.2.	8.8.	10.	6.	...	...
...	...	...	2.5.	7.	...	7.9.	4.1.	...	...

Vidējā labības ražība graudos Kalnamuižas zemnieku un muižas laukos

Gads	Rudzi		Mieži		Auzas		Vasaras kvieši		Griķi		Vasarāji kopā	
	zemnieku saimniecības	muiža	zemnieku saimniecības	muiža	zemnieku saimniecības	muiža	zemnieku saimniecības	muiža	zemnieku saimniecības	muiža	zemnieku saimniecības	muiža
1842.	2,1.	6,4.	3.	6.	1,5.	4.	—	6,5.	2.	—	...	...
1843.	1,6.	3,9.	3,7.	6,7.	1,8.	3.	—	6,3.	2,1.	3,3.	...	...
1844.	1,5.	3.	1,8.	3,7.	1,5.	2.	—	—	—	—	...	...
1848.	4,4.	6.	5,5.	3,8.	2,7.	3,3.	5.	5.	2.	—	...	...
1849.	3,9.	7,3	3.	9.	3.	5.	6,6.	10.	3.	—	...	...
1850.	2.	6,6.	4.	9.	3.	4,1.	4.	7,1.	3.	—	...	...
1851.	3.	6.	...	...	...	...	...	...	...	...	3.	5.
1852.	4.	8.	...	...	...	...	...	...	...	...	2.	4.

Galīgu lauksaimnieciskās ražošanas pagrimumu pēdējā kļaušu laiku posmā (XIX gs. 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā) raksturo Grostonas kroņa zemnieku ražas vērtēšanas tabulas, kas nonākušas autores rokās kā vienīgais attiecīgais materiāls par Vidzemi (sk. 32. tab.).⁶⁶ No rudziem šai laikā ieguva 2.—4. graudu, no miežiem un arī auzām — 2.—3. graudu. Pagrimums bija skāris visas saimniecības, tā ka nav iespējams izdalīt atsevišķu saimniecību grupas. Stāvoklis uzlabojās tikai 1854. g., bet par turpmāko attīstību ziņas nav saglabājušās. Turklāt šais gados samazinājās arī visu galveno kultūru sējumu platība. Linu sējumu platība gan

⁶⁶ LCVVA, 903. f., 1. apr., 229. l., 1., 2. lp.

palika tāda pati, bet rudzu, miežu, auzu un kartupeļu tīrumi 50. gados bija samazinājušies salīdzinājumā ar 1847. g.

Mārsnēnu kroņa pagastā, kur 50. gadu pirmajā pusē rudzu ražība tikai nedaudz pārsniedza 3. graudu, regulāri atpaliekot no muižas rudzu ražības par pusotru graudu, 50. gadu otrajā pusē zemnieku labības ražība pieauga gan absolūti, gan relatīvi. 60. gadu sākumā tā sasniedza 4. un 5. graudu, bet muižas laukos šai laikā labības ražība nepalielinājās. Vasarāju ražība zemnieku laukos minētajos gados bija augstāka par ziemāju ražību.⁶⁷ Ar tādām graudaugu ražām, kādas konstatētas Kalnamuižā un Grostonā, zemnieki nespēja pārtikt. Daļa zemnieku sētu nomnieku cīnījās par savu eksistenci, iesaistoties darbos ārpus lauksaimniecības, bet daļa saimniecību atradās katastrofiskā stāvoklī. Tomēr Vidzemē bija arī novadi, kur graudkopība deva nepieciešamo ekonomisko efektu, bet tieši dati par to nav atrasti. Spriežot pēc zemnieku saimniecību lieluma un lopu skaita, par šādiem pagastiem var uzskatīt, piemēram, Stalbi, Jērkuli, Umurgu un Rūjienu. Lielāku kapitālu uzkrāšanās Vidzemes zemnieku rokās, kāda vietumis konstatējama, tomēr nav saistāma ar ienākumiem no graudkopības.

32. tabula

Grostonas kroņa zemnieku sējumi pūros un labības ražība
gados viņu laukos XIX gs. vidū

Gads	Saimniecību skaits	Rudzi		Mieži		Auzas		Kartupeļi	
		izsēts	ražība	izsēts	ražība	izsēts	ražība	izsēts	ražība
1847.	64	378,5	3.	352	2,7.	496	2,9.	421	1,6.
1848.	63	369,5	4.	317	3.	419	3.	413	3.
1849.	63	371,0	3.	341	2.	458	2,1.	410	2,7.
1850.	67	360,0	2.	316	2.	419	2,1.	366	3.
1851.	55	337,5	3.	310	3.	365,5	3.	348	3.
1852.	54	333,0	4.	204	2.	357	1,7.	354	3.
1854.	55	347,0	4.	193	4.	350	4.	357	4.

Nobeidzot apskatu par galveno zemkopības kultūru ražību, var secināt, ka kļaušu sistēmas krīze visspilgtāk izpaudās novados ar mazauglīgu augsni un lielām kļaušām. Zemnieki Kalnamuižā (privātmuiža), kur bija zemākās kvalitātes grupas augsnes, vairākus gadus pēc kārtas rudzu laukos atguva tikai sēklas tiesu, bet Salasmuižas (tāda pati augsnes grupa) kroņa zemnieki (sk. 22. tab.) meteoroloģiski sliktos apstākļos ieguva vismaz 3. graudu. Šajās saimniecībās, dabiski, zemniekiem nemitīgi trūka maizes, tāpēc

⁶⁷ LCVVA, 1086. f., 1. apr., 165. l., 14.—18. lp.; dati ir ar neskaidriem labojumiem, tāpēc tabulā tos nav iespējams sakārtot.

viņiem nepārtraukti vajadzēja aizņemties labību no pagasta magazīnām. Vismazāk kļaušu sistēmas krīzes negatīvai iedarbībai bija padoti kroņa zemnieki Talsu, Tukuma un Grobiņas novados, kur atradās vidējās kvalitātes augsnes un kroņa zemnieku labībai caurmērā bija pat lielāka ražība nekā kroņa muižas saimniecībās. Kļaušu sistēmas krīze īpatnēji izpaudās auglīgāko augšņu novadā; šeit zemnieku saimniecību ciešie sakari ar tirgu acīmredzot bija izveidojušies jau agrākos gadsimtos. Uz pļavu rēķina paplašinātā aramzeme, nepietiekami mēslojot, zaudēja savas dabiskās auglības priekšrocības. Labības ražība slidēja pat zem tās robežas, kāda bija izveidojusies labāk mēslotā vidējā labuma augsnē. Tieši šai novadā sevišķi vajadzēja nomainīt kļaušu nomu ar naudas nomu, jo tikai naudas nomas apstākļos bija iespējams izvērst zālāju audzēšanu nepieciešamā apjomā. Kļaušu laikā ar saimniecisko iniciatīvu izcēlās mežsargu saimniecības, kam bija lielākas iespējas apiet kļaušu sistēmas radītos ekonomiskos žņaugus.

Plašajā Kurzemes un Vidzemes teritorijā zemnieku saimniecības ekonomiskā ziņā tātad bija visai dažādas. Galīgi panīkusī zemnieku saimniecība, par kādu daudz rakstīts historiogrāfijā, bija tikai viens saimniecību tips daudzveidīgajā kļaušinieku saimniecību galerijā. Sai dažādībā veidojās jaunās, kapitālistiskās saimniecības diglis — lauksaimniecības preču ražošana tirgum.

2. SAIMNIEKU LAUKSAIMNIECISKĀ INICIATIVA

Galvenās lauksaimniecības kultūras, kas zemnieku saimniecības pievērsa kapitālistiskajam ražošanas veidam, bija kvieši un lini. Tomēr zināma nozīme kā preču labībai bija arī rudziem, miežiem un auzām atkarībā no šo kultūru ražības un nepieciešamā patēriņa daudzuma. XIX gs. vidū atsevišķos apskatāmās teritorijas novados sastopamas dažāda tipa saimniecības — no sabrūkošām naturālām saimniecībām līdz tādām, kas mērķtiecīgi, straujā tempā pārorientējās uz lauksaimniecisko ražošanu tirgum. 33. tabulā⁶⁸ dotas četru dažāda tipa saimniecību labības ieguves un izlietošanas bilances. Tabulā Vidzemes zemnieku saimniecības pārstāv tikai viena saimniecība, kuras tālākā eksistence ir apdraudēta. Sādā stāvoklī nonāca liela daļa Vidzemes saimniecību, kas neražas gados no labības atkārtoti ieguva 2. vai 3. graudu, bet labākos meteoroloģiskos apstākļos — 4.—5. graudu. Gatartas pagasta «Ješku» saimniecību apgrūtināja tas apstākļi, ka tai bija jāuztur brālis, kas acīmredzot bija darba nespējīgs un kam bija pilnīgas vai daļējas tiesības uz saimnieka stāvokli mājās un uz pilnu vai daļēju

⁶⁸ LCVVA, 929. f., 1. apr., 3. l., 242. lp.; 937. f., 1. apr., 11. l., 15., 16. lp.; 1073. f., 1. apr., 723. l., 54., 55. lp.; LPSR ZA VI rokrakstu fonds, 36. l.

Labības ieguves un izlietošanas bilance pūros četrās
zemnieku saimniecībās

Ieguve un izlietošana	Kvieši	Rudzi	Mieži	Auzas	Kopā
<i>Gatartas pagasta «Ješkas» 1859. g. novembrī Vidzemē</i>					
Izkults	—	54	50	48	152
Izlietots	—	—	—	—	—
sēklai	—	10	—	—	10
patērēts saimniecībā no augusta līdz no-	—	—	—	—	—
vembrim	—	5,5	8,5	12	26
atdots parāds magazīnai	—	9	14	26	49
atdots parāds muižai	—	3	2	2	7
brāļa uzturam	—	13	8	—	21
algām	—	6	7	—	13
vecajam kalpam	—	1	1	—	2
mātei	—	3	3	—	6
Izlietots kopā	—	50,5	43,5	40	134
Pārdots	—	—	5	—	5
1859. g. novembrī atrodas klētī	—	3,5	1,5	8	13

Sabiles mācītājmuižas Dreimaņa saimniecība 1847. g. novembrī Kurzemē

Izkults	—	62	54	—	116
Izlietots	—	—	—	—	—
sēklai	—	10	—	—	10
patērēts saimniecībā no augusta līdz no-	—	—	—	—	—
vembrim	—	13	4	—	17
atdots parāds trim magazīnām	—	25	13	—	38
mācītājmuižai	—	—	2	—	2
algām	—	10,5	15	—	25,5
Izlietots kopā	—	58,5	34	—	92,5
1847. g. novembrī atrodas klētī	—	3,5	20	—	23,5
Nepieciešams sēklai	—	—	10	—	10
Paliek mājas vajadzībām	—	3,5	10	—	13,5

Jaunpils mācītājmuižas «Atāli» 1851./52. saimniecības gadā Kurzemē

Izkults	30	84	63	21	198
Izlietots	—	—	—	—	—
sēklai	3	14	10	4	31
uzturam	—	48	22	—	70
algām	—	22	12	—	34
zirgiem	—	—	11	17	28
Izlietots kopā	3	84	55	21	163
Pārdots	27	—	8	—	35

Ieguve un izlietošana	Kvieši	Rudzi	Mieži	Auzas	Kopā
<i>Kulpju muižas «Grauzi» 1849./50. saimniecības gadā Kurzemē</i>					
Izkults	56,1	287,5	189,3	109,1	642
Atlikums no iepriekšējā gada	16	202,5	90,2	11	319,7
Krājumā kopā					
Izlietots	72,1	490,0	279,5	120,1	961,7
sēklai	4,1	26,5	19,3	11	60,9
uzturam	5	77,8	39,6	—	122,4
algām	—	23,5	26,5	1	51
lopiem — zirgiem	—	4	93,8	55,5	153,3
— cūkām	—	14,3	11	—	25,3
— govīm, zosīm	—	—	—	4,4	4,4
dažādi — sieciņi mācītājam, amatniekiem u. c.	—	6,5	4,5	2,2	13,2
Izlietots kopā					
Pārdots	9,1	152,6	194,7	74,1	430,5
Krājumā 1850. g. aprīlī	63	116	48	14	241
	—	221,4	36,8	32	290,2

inventāru. «Ješkas» uzskatāmas par tipisku vidēja lieluma naturālu saimniecību; saimniekam vajadzēja pārdot daļu pašu patēriņam nepieciešamās labības. Saimniecībā trūka labības maizei un pa daļai vasarāju sēklu. Klaušu laikā parasti Vidzemes zemnieku saimniecībās vidējas ražas gados pēc zināmas daļas parādu nokārtošanas nepietika maizes labības pusgada patēriņam. Naudas nomas periodā šis stāvoklis tikai pamazām uzlabojās. To pierāda dati, kas saglabājušies par Mārsnēnu kroņa pagasta zemnieku patēriņam nepieciešamās labības nepietiekamību naudas nomas sākuma periodā. Laikā no 1854. līdz 1863. g. vienīgi 1858. un 1861. g. Mārsnēnu zemnieki izkūla vairāk rudzu, nekā bija nepieciešams iztikai. Turpretim vasarāju pietrūka tikai divos gados, pārējos bija zināms vasarāju pārpalikums.⁶⁹ Sāds stāvoklis vērojams visos Vidzemes novados, kur labības ražība bija no 2. līdz 4. graudam, dažos gadījumos sasniedzot 5. graudu. Vidzemes auglīgākajos novados, spriežot pēc saimniecību lieluma un dzīvā inventāra, bija arī zemnieku saimniecības, kur labību ieguva pietiekami saimes iztikai. Diemžēl autores rīcībā nav datu šādu saimniecību raksturošanai.

Naturāla tipa saimniecības, kas spēja eksistēt tikai ar magazīnas aizdevumu palīdzību, bija arī Kurzemē. Sabiles mācītājmuižas

⁶⁹ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 130. lpp. (31. tab.).

Labības pārdošanas iespējas

Gads	Saimniecību kopskaits	Saimniecības, kur ziemāju							
		4-5	6-7	8-9	10-12				
1847.	39	1	—	1	—				
1849.	38	—	1	1	1				
Saimniecības, kas var									
		kvieši netika sēti		1-25 pūri					
		skaits	%	1-6	6-10	11-15	16-20	21-25	
1847.	39	1	2,6	6	3	6	1	7	
1849.	38	5	13,2	13	5	4	4	2	
Saimniecības, kurās paliek pāri rudzi, mieži un auzas pūros									
		nepaliek pāri		1-50 pūri					
		skaits	%	1-5	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50
1847.	39	—	—	—	1	—	4	3	5
1849.	38	9	23,7	—	1	2	3	4	7
Saimniecības, kas var pārdot rudzus, miežus un auzas									
		nevar pārdot		1-50 pūri					
		skaits	%	1-5	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50
1847.	39	6	15,4	—	1	13	7	7	1
1849.	38	16	42,1	2	3	5	4	3	3
Saimniecības, kas var pārdot visas									
		nevar pārdot		1-50 pūri					
		skaits	%	1-5	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50
1847.	39	—	—	3	—	3	4	7	9
1849.	38	1	2,6	7	4	3	8	8	2

Piezīme. Labības vidējā ražība graudos Bērmuižas pagastā 1847. g. bija kviešiem 5,2., rudziem 6., miežiem 7,2. un auzām 6,6. grauds. Vidējā ražība visām

Bēzmuižas kroņa saimniecībās

sējumi puros				
13—15	16—18	19—21	22—24	25—27
9	16	8	2	2
10	16	4	1	4

pārdot kviešus

		26—60 pūri							
kopā	%	26—30	31—40	41—50	51—60	kopā	%		
23	59,0	8	4	2	1	15	38,4		
28	73,6	1	3	1	—	5	13,2		

kopsummā pēc sēklas, saimes patēriņa un algas labības atskaitīšanas

		51—122 pūri								
kopā	%	51—60	61—70	71—80	81—90	91—100	101—110	122	kopā	%
13	33,3	11	8	2	2	1	1	1	26	66,6
17	44,7	3	3	3	—	2	1	—	12	31,6

kopsummā pēc minimālā daudzuma zirgu barības atskaitīšanas

		51—110 pūri								
kopā	%	51—60	61—70	71—80	81—90	91—100	101—110	kopā	%	
29	74,3	2	1	—	1	—	—	4	10,3	
20	52,6	—	1	1	—	—	—	2	5,3	

graudaugu kultūras kopsummā

		51—110 pūri								
kopā	%	51—60	61—70	71—80	81—90	91—100	101—110	kopā	%	
26	66,7	5	4	1	1	1	1	13	33,3	
32	84,2	1	2	2	—	—	—	5	13,2	

šāda: kviešiem 7,5., rudziem 7., miežiem 7,8. un auzām 7,7. grauds, bet 1849. g. — graudaugu kultūrām 1847. g. bija 7,3., bet 1849. g. — 6,3. grauds.

saimniekam Ernestam Dreimanim (sk. 33. tab.) sakarā ar nepietiekamu iepriekšējā gada ražu bija jāatdod magazīnai un muižai 40 pūru labības (34,6%). Pēc 28 pūru liela labības aizņēmuma no magazīnas Dreimaņa saimniecībā cilvēku un zirgu patēriņam pietrūka 31,5 pūri labības.

Samērā auglīga Kurzemes novada ekonomiski stabila saimniecību pārstāv Jaunpils mācītājmuižas «Atāli». Šai saimniecībā rudzu, miežu un auzu pietika patēriņam; pārdošanai audzēja kviešus un, iespējams, arī zirņus, kuru ieguve (1851. g. — 16 pūri, 1853. g. — 18 pūri) pārsniedza patēriņam nepieciešamo daudzumu. Zirgi saņēma mazliet graudu, bet citiem lopiem tie nemaz netika doti. Tātad šai sētai bija daudz naturālas saimniecības iezīmju.

Kulpju kroņa muižas «Grauži» tika mērķtiecīgi virzīti pa kapitālistiskās ražošanas attīstības ceļu. Tā bija ļoti liela saimniecība, kas atradās auglīgā novadā un kas 1849. g. bija pārgājusi no kļaušu nomas uz naudas nomu un jau sasniegusi tādu stāvokli, ka glabāja klētī lielus labības krājumus, orientējoties uz izdevīgāku tirgus konjunktūru. Šai saimniecībā lopiem izbaroja 3,2 reizes vairāk graudu (rēķinot uz vienu pūrvietau ziemāju) nekā «Atālos». 1849. g. «Graužu» labības ražība izsakāma šādi: kviešiem ar 14., rudziem ar 11., miežiem ar 10. un auzām ar 8,3. graudu.⁷⁰ 1856. g. labības ražība dažādām lauksaimniecības kultūrām bija no 7,4. līdz 13,7. (augstākā — vasarājiem, zemākā — ziemājiem) un 1860. g. no 7,2. līdz 16. graudam. 1849./50. saimniecības gadā «Graužu» racionalizācijas pasākumi aptvēra tikai dažas saimniecības jomas. Kviešu īpatsvars ziemāju sējumos (13,3%) atpalika ne tikai no «Atāliem» (attiecīgi 17,7%), bet arī no vidējā procenta vairākos kroņa pagastos (sk. 38. tab.). Turpretim 1860. g. kvieši «Gaužos» aizņēma jau 47% no ziemāju platībām. Govju, kā arī jaunlopu skaits 1849. g. «Gaužos» bija divreiz mazāks, nekā nepieciešams pēc agrotehniskā principa (viens liellops uz pūrvietau ziemāju jeb desetiņu aramzemes), — 15 liellopu uz 30 pūrvietau ziemāju. 1860. g. šai saimniecībā bija jau 42 liellopi. No 1856. g. «Graužu» laukos konstatējams āboliņš. 1849./50. g. «Graužu» saimnieks bija spiests aizņemties naudu šo racionalizācijas pasākumu veikšanai, bet 1860./61. g. viņš pats jau aizdeva naudu uz procentiem. 1849./50. saimniecības gadā «Gaužos» tika ievērota taupība. Kviešus saimniecības vajadzībām samala tikai piecus pūrus; šai saimniecības

⁷⁰ Kulpju muižas «Graužu» saimniecības grāmata (vācu valodā) glabājas LPSR ZA Vēstures institūta rokrakstu fondā. Tā satur ziņas par trim saimniecības gadiem — 1849./50., 1856./57. un 1860./61. g. So dokumentu plaši publicējusi un analizējusi A. Mieriņa (monogrāfija «Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzēmē XIX gs. II pusē», 112.—120. lpp.). Šās sētas nosaukums sastopams divējādi: «Gauzes» (A. Richter. Baltische Adressbücher, Bd. 2. Kurland. R., 1912) un «Gauži» (J. Endzelīns. Latvijas vietu vārdi, II. R., 1925., 77. lpp.).

gadā pārdeva 19 podu 12 mārciņu sviesta (apm. 156 kg, vidēji no govju 14,2 kg), bet 1860./61. g. no stipri lielāka govju skaita — tikai 2 podus 4 mārciņas (17,8 kg). Šī topošā kapitālistiskā saimniecība 1849./50. saimniecības gadā pārdeva 241 pūru labības, 26% no tiem bija kvieši — speciālā preču labība. Tas ir ļoti liels pārdošanai ražoto produktu daudzums kļaušu un naudas nomas maiņas periodā. Pārdotās labības daudzums uz desetīnu graudaugu sējumu ir 3,4 reizes lielāks nekā «Atālu» saimniecībā, kur graudaugu ražība dažādām saimniecības kultūrām 1851. g. bija daudz mazāka (6.—10. grauds) nekā «Graužos» 1849. g., tomēr tā bija virs vidējās. Raksturīgi, ka «Atālos» un «Graužos» uz vienu aramzemes vienību patērētais labības daudzums pārtikai (4 pūri uz pūrvietau ziemāju) un algām («Atālos» — 2 pūri, «Graužos» — 1,7 pūri) bija gandrīz vienāds. Vairums Vidzemes un Kurzemes saimniecību aprīlī aizņēmas labību no magazīnām, bet «Graužos» bija krājumā 290 pūru dažādu graudaugu kultūru.

Jāaplūko, kāds stāvoklis labības patēriņa un pārdošanas jomā bija citās zemnieku saimniecībās. «Graužiem» līdzīgu saimniecību pastāvēšana Zemgales lidzenumā apskatāmajā laikā ir ļoti ticama. Iespējams, ka tādas meklējamas starp tām 111 kroņa saimniecībām kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī, kuras 1847. g. nedeva vērtēt savu ražu, jo arī pēc 1845./46. neražas gada tām nevajadzēja aizdevumu no magazīnas. Analizējot tos datus, kas saglabājušies ražas vērtēšanas tabulās kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī 1847. un 1849. g., nav konstatējamas sētas ar tik lieliem preču labības krājumiem kā «Graužos». Bērmuižas 39 saimniecībās (šai pagasta tiesas novadā raža vērtēta visās saimniecībās bez izņēmuma) 1847. g. un 38 saimniecībās⁷¹ 1849. g. bija visai dažādas iespējas atlicināt labību tirgum (sk. 34. tab.).⁷² 1847. g., kad visiem graudaugiem kopā ražība bija par vienu graudu augstāka nekā 1849. g., labības pārdošanas iespējas bija daudz lielākas. Pārdotā kvieši 34. tabulā uzrādīti maksimālā daudzumā — ražas vērtēšanas tabulā minētais kviešu daudzums pēc reālās sēklas tiesas atskaitīšanas katrai saimniecībai atsevišķi. Tādā pašā veidā sēklas tiesa atskaitīta no rudzu un miežu ražas kopsummas. Par saimes pārtikai nepieciešamo daudzumu pieņemti četri pūri labības uz pūrvietau ziemāju sējumu, kā tas konstatējams «Atālu» un «Graužu» labības izlietošanas uzskaitē, algām — divi pūri labības. Par minimālo graudu daudzumu zirgiem pieņemti divi pūri uz pūrvietau

⁷¹ Laikā no 1847. līdz 1849. g. tika apvienotas divas «Stoķu» mājas, kur ziemāji aizņēma 13 un 15 pūrvietau lielu platību. 1849. g. šais mājas ar ziemājiem bija apsētas 27 pūrvietaus.

⁷² LCVVA, 560. f., 1. apr., 326. l., 79.—83. lp.; 399. l., 30.—33. lp.

ziemāju («Atālos» šis daudzums bija 1,7, «Gaužos» — 5,1).⁷³ No 34. tabulas var secināt, ka preču labību — kviešus — vairums Bērmuižas zemnieku pārdeva no viena līdz 25 pūriem. 1847. g. viena saimniecība varēja pārdot 53 pūrus kviešu, 1849. g. kāda cita — gandrīz to pašu kviešu daudzumu. Lielākajai daļai Bērmuižas saimniecību bija arī rudzu, miežu un auzu pārpalikumi pēc sēklas, saimes patēriņa un algas labības atskaitīšanas. 1849. g., kad šo labību vidējā ražība bija mazāka par 8. graudu, deviņām saimniecībām (23,7%) šādu pārpalikumu tomēr nebija. Ja zirgiem deva tikai mazliet vairāk graudu, nekā to darija «Atālu» saimnieks, tad 1847. g. seši, bet 1849. g. 16 saimnieki nevarēja pārdot pat nedaudz rudzu un miežu. Vairāk nekā 50 pūru rudzu un miežu (kopā) ar šiem noteikumiem varēja pārdot tikai dažas saimniecības, turklāt katru gadu tās mainījās. Ja patēriņa labības pārdodamo daļu saskaita ar pārdodamo kviešu daudzumu, tad 1849. g. tikai vienai saimniecībai nebija pārdodamās labības. Raksturīgi, ka tieši tais saimniecībās, kurās bija lielāks rudzu un miežu pārpalikums, mazāk sēti kvieši un mazāka to raža, un otrādi.

Piemēram, «Dicmaņu» Ģērts varēja pārdot 82 pūrus rudzu un miežu kopā un tikai 5 pūrus kviešu, tāds pats stāvoklis bija «Pliņķu» Kalniņa saimniecībā. Turpretim abas «Jukšu» saimniecības varēja pārdot 42 pūrus kviešu katra, rudzi un mieži bija tikai patēriņam.

Kopīgais labības pārpalikums vairumam saimniecību bija zem 50 pūriem. Visos šais aprēķinos nav ievēroti magazīnas parādi, kas 1847. g. bija samērā lieli (2811 pūru labības, apmēram 71 pūrs uz sētu), bet 1849. g. stipri samazinājās (426 pūri kopā, apmēram 11 pūru uz sētu). Tā kā Zemgalē zemnieku saimniecību labības parādi magazīnai nebija regulāri un Bērmuižas saimnieki tos ātri kārtoja, tad tabulā tie nav ievēroti. 34. tabulā ir dots Bērmuižas zemnieku teorētiski aprēķinātais pārdodamās labības daudzums, ja vidējā ražība ir 6.—7. grauds.

Vēl sliktāks stāvoklis labības pārdošanas jomā bija 1849. g. Jēkabnieku (kroņa pag.) 18 saimniecībās, kur labība tika vērtēta (pavisam šai pagastā ir 26 saimniecības). Dati par labības ražām un tās pārdošanas iespējām doti 35. tabulā⁷⁴ katrai saimniecībai atsevišķi. Izrādās, ka labības kopievākums nepieauga proporcionāli ziemāju sējumu apjomam, tāpēc tieši lielākajām sētām saimniecības uzturēšanas izdevumi, kas pieņemti proporcionāli ziemāju sējumiem, nebija pa spēkam. Ja lielākajās sētās saimnieki varētu samazināt izdevumus saimes uzturēšanai, palielinot gājēju ekspluatāciju vai racionalizējot saimniecību, tad būtu vairāk pārdodamās

⁷³ Kļavkalna kroņa muižas saimniecības aprēķinos 1852. g. bija paredzēts patērēt 2,5 pūrus auzu zirgu barībai uz pūrvietau ziemāju sējumu: pēc kļaušu izbeigšanās — sēt 120 pūru ziemāju, turēt 10 zirgu, izlietot to barošanai 300 pūru auzu (LCVVA, 191. f., 1. apr., 62. l., 9., 10., 12. lp.).

⁷⁴ LCVVA, 560. f., 1. apr., 399. l., 68. lp.

Labības izlietošanas veids pūros Jēkabnieku kroņa pagasta 18 saimniecībās 1849. g.

Mājas	Izsēts zieme- maļu	Kvieši		Patēriņa labība						Pār- doda- mais kviešu un patē- riņa labi- bas līdz 1 pūram)				
		raža	pār- dosa- nai	vērtētā raža		nepiecieša- mais dau- dzums		pār- pali- kums	zirgu bari- bai		pār- dosa- nai			
				rudzi	mieži	auzas	kopā					saimēs uzturē- šanai un algām		
													mieži	auzas
«Viduscūcēni»	15	—	—	90	36	48	174	27	90	57	30	27	27	99
«Galacūcēni»	20	—	—	120	36	80	236	36	120	80	40	40	40	102
«Cūcēni» (Muzikants)	20	—	—	120	24	50	194	31	120	43	40	3	3	144
«Lieltimermaņi»	22	27	22	108	40	100	248	37	132	79	44	35	57	231
«Kugrēni» (Spure)	23	18	15	140	40	45	225	34	138	53	46	7	22	153
«Kugrēni» (Briedis)	24	24	20	120	48	90	258	40	144	74	48	26	46	36
«Vītrupas» (Račs)	25	35	30	160	64	120	344	43	150	151	50	101	131	9
«Zīles»	26	50	43	140	64	100	304	45	156	103	52	51	94	18
«Melderi» (Spure)	27	39	32	100	49	21	170	37	162	—	54	—	32	—
«Melderi» (Krabants)	27	32	28	161	56	48	265	37	162	66	54	12	40	—
«Tīmermaņi»	27	24	20	78	48	40	166	37	162	—	54	—	20	18
«Tilēni»	28	25	20	92	56	90	238	48	168	22	56	—	20	135
«Kīkas» (Kafe)	29	20	16	88	42	72	202	45	174	—	58	—	16	189
«Kīkas» (Rags)	29	20	16	88	39	40	167	40	174	—	58	—	16	99
«Melderi» (Bēns)	30	40	35	175	40	48	263	38	180	45	60	—	35	33
«Vītrupas» (Zvirbulis)	31	36	30	175	48	70	293	44	186	63	62	1	31	51
«Stulgi»	32	28	26	154	64	80	298	48	192	58	64	—	26	111
«Ciruļi»	30	50	40	120	42	160	322	62	180	80	60	—	60	21

labības, nekā dots tabulā. Ziemāju ražība šai gadā nebija liela — kviešiem vidēji 6,2., rudziem — 5,7. grauds, vasarājiem tā bija daudz augstāka — miežiem 8,1., auzām 8,6. grauds. Auzas Jēkabniekos sēja zaļ, bet tās deva samērā lielu ražu. Jāsecina, ka lielai daļai Jēkabnieku saimnieku, kas kopa auglīgāko Latvijas zemi, kļaušu nomas pēdējos un naudas nomas pirmajos gados bija jāsamazina labības patēriņš, ja bija vajadzība labību pārdot. Auglīgākā augsne vājās mēslošanas rezultātā bija noplicināta, smago zemi nevarēja pietiekami labi apstrādāt ar nespēcīgiem zirgiem un primitīviem darba rīkiem, lai gan arklis bija zināmā mērā pieskaņots Zemgales augsnes īpatnībām, kā to norāda šā jautājuma speciāliste I. Leinasare.⁷⁵

Tukuma un Talsu pilskungu iecirkņos pagasta tiesas noteica zemniekiem nepieciešamos labības aizdevumus no magazinām, ievērojot noteiktu patēriņa labības daudzumu uz zināma lieluma zemnieku saimniecībām. Matkulē (1819. g.) un Sabilē (1826. g.) pagasta tiesa uzskatīja, ka zemnieku sētai, kur izsēja 10—12 pūru ziemāju sēklu, gadā patēriņa labība bija vajadzīga 110 pūru,⁷⁶ turklāt ziemāji un vasarāji varēja būt dažādā proporcijā. 110 pūru labības tika sadalīta šādi: 10 cilvēku uzturam — 60 pūru, sēklai — 20 pūru, kalpu un kalēju algām — 30 pūru. Zemnieku sētās vidēji pie saimnieka galda ēda vairāk nekā 10 cilvēku (1845. g. 52 Matkules zemnieku sētās saimnieku uzturā bija 613 cilvēku, uz katru sētu caurmērā — 11,8 personas).⁷⁷

Pamatojoties uz šo Matkules pagasta tiesas pieņemumu, ir iespējams aprēķināt, cik daudz rudzu un miežu varēja pārdot Tukuma un Talsu novadu zemnieku saimniecības.

---

⁷⁵ I. Leinasare, Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā, 50., 60. lpp.

⁷⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 536. l., 1.—9. lp.; 515. l., 1.—3. lp.

⁷⁷ Arī Baltijas guberņās, tāpat kā citur, patēriņam nepieciešamo labības daudzumu noteica atkarībā no cilvēku skaita. Baltijas guberņās uzskatīja, ka pieaugušam darba cilvēkam gadā jāpatērē seši pūri (divas četvertes) rudzu. Neražas un dažādos labības trūkuma gadījumos šo normu stipri samazināja. Arī iepriekš minētais Matkules pagasta tiesas nepieciešamā patēriņa labības daudzuma noteikšanas paņēmiens faktiski paredzēja mazāk labības nekā sešus pūrus uz katru sētas iedzīvotāju.

Kroņa īpašumu pārvaldes Jēkabpils iecirknī 1845. g. labības vajadzību kroņa muižu zemniekiem aprēķināja šādi: no iedzīvotāju kopskaita atskaitīja piekto daļu, jo bērniem esot vajadzīgs mazāk labības. Uz katru iedzīvotāju šai mērķī samazinātajā skaitā rēķināja 1,6 četvertes (apmēram 4,7 pūri) rudzu un miežu kopā (LCVVA, 556. f., 1. apr., 321. l., 126., 127. lp.); Kurzemes civilgubernators 1853. g. uzskatīja 4,8 pūrus labības par vienam iedzīvotājam nepieciešamo daudzumu (LCVVA, 848. f., 1. apr., 3. l., 35. lp.). Jaunpilī XIX gs. 50. gados uz katru pagasta iedzīvotāju tika rēķināta viena četverte ziemāju un viena četverte vasarāju (LCVVA, 937. f., 1. apr., 23. l., 7., 8. lp.; 938. f., 1. apr., 60. l., 5., 6. lp.; 1073. f., 1. apr., 551. l., 44., 45. lp.).

36. tabulā⁷⁸ ir sakopoti dati (noteikti pēc ražas vērtēšanas tabulām) par Matkules kroņa pagasta sētu izkūlumiem un likumīgajām iespējām pārdot rudzus un miežus pēc magazīnas parādu nokārtošanas. Visas šīs saimniecības izsēja pa 10—12 pūriem ziemāju, tāpat bija vidēji lielas. Līdz ar to iznāk, ka 1835. g. un 1846. g. rudzus un miežus varēja pārdot ap 22% Matkules pagasta sētu (kopā ar tām, kur labība netika vērtēta). Tomēr dažām sētām teorētiskie labības pārpalikumi bija diezgan prāvi, pat līdz 60 pūriem.

36. tabula

Matkules kroņa zemnieku iespējas pārdot rudzus un miežus

Gads	Saimniecību kop-skaits	Saimniecību skaits, kur labība nav vērtēta	Saimniecību skaits, kur izkulti rudzi un mieži pūros								Saimniecību skaits, kuras pēc parādu atdošanas magazīnai drīkstēja pārdot rudzus un miežus					kopā
			mazāk nekā 110	tieši 110	vairāk nekā 110					pūri						
					111—120	121—130	131—140	141—150	151—160	161—170	1—10	11—20	21—30	31—40	41—50	
1812.	49	—	3	3	24	7	11	—	1	—	13	5	2	—	2	22 (44,9%)
1835.	50	2	12	2	10	10	9	3	1	1	6	1	—	2	—	9 (18,0%)
1846.	49	5	1	—	4	10	13	11	3	2	3	1	—	1	—	5 (10,2%)
1851.	51	—	2	—	18	10	17	3	1	—	2	3	2	3	1	11 (21,6%)

Šāda veida ziņas par citiem Talsu un Tukuma novadu zemniekiem ir samērā maz saglabājušās, tāpēc iespējams sniegt patēriņa un preču labības teorētisko attiecību tikai par gadu vai diviem. Kāndavas kroņa zemnieku saimniecībās bija lielāka dažādība rudzu izsējas ziņā (sk. 37. tab.):⁷⁹ 10 sētās tā nav zināma, 9 saimniecībās sēja mazāk par 10 pūriem, 4 — vairāk par 12 pūriem, bet 52 saimniecībās — 10—12 pūru ziemāju (tāpat kā Matkulē). No šīm pēdējām 1850. g. pēc parādu atdošanas magazīnai labību varēja pārdot 22 sētas (42,3%), bet 1852. g. pēc samērā sliktas iepriekšējā gada ražas 45 no 47 saimniecībām, kuras izsēja 10—12 pūru labības un kurām bija parādi magazīnai, nevarēja pārdot rudzus un miežus. Protams, labību pārdeva tās 14 sētas, kas nedeva vērtēt savus laukus, tāpat kā tās četras sētas, kur sēja rudzus vairāk par 12 pūriem. Valgales kroņa pagastā 1848. g. (labas ražas gadā) rudzus un miežus varēja pārdot tikai trīs vidējās un, jādūmā, deviņas ekonomiski spēcīgās saimniecības, kas gandrīz iztika bez aizdevumiem no magazīnas.

⁷⁸ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 536. l., 1.—9. lp.; 552. l., 37.—40. lp.; 422. l., 60.—64. lp.

⁷⁹ Turpat, 1034. f., 1. apr., 58. l., 7.—10., 20., 21. lp.; 1073. f., 1. apr., 554. l., 42.—44. lp.

Rudzu un miežu pārpalikums vidējās zemnieku

Pagasts	Gads	Saimniecību kop-skaitis	Saimniecību skaits, kur			
			labība nav vērtēta	izsēti rudzi pūros		
				mazāk par 10	vairāk par 12	10—12
Kandava	1850.	75	10	9	4	52
Kandava	1852.	75	14	10	4	47
Valgale	1848.	41	9	7	1	24
Daigone	1850.	17	—	2	1	14

No tiem 20—40% saimniecību, kas spēja pārdot graudkopības pamatkultūras, nekaitējot savām patēriņa interesēm, lielam lielais vairums pārdeva tikai nedaudz labības pārpalikuma. Tomēr dažas saimniecības, kā to rāda arī 36. tabulas dati, varēja pārdot tikpat daudz rudzu un miežu kā Zēmgales līdzenuma lielākās saimniecības, turklāt vēl kļaušu nomas periodā. Šai novadā bija daudz mazākas iespējas pārdot kviešus.

Kviešus audzēja galvenokārt Kurzemē, bet ne visos novados. Arī tais rajonos, kur kviešu audzēšana bija izplatīta, tos nesēja visās saimniecībās. Jau iepriekš ir norādīts, ka daudz kviešu sējumu bija Zēmgales līdzenuma zemnieku saimniecībās, kur kļaušu un naudas nomas maiņas gados samērā augstās kviešu ražas ieguva tāpēc, ka šā novada saimniecībām bija lielas aramzemes platības un ka kviešu īpatsvars ziemāju sējumos Zēmgales līdzenuma saimniecībās — lielāks nekā citos novados (sk. 38. tab.), piemēram, Dobeles pilskunga iecirknī 1847. g. no 9 līdz 26%. Tukuma un Talsu novados kviešu īpatsvars ziemāju sējumos bija visaugstākais Abavas kroņa muižā (13,6%) un Matkules mežsargu saimniecībās (21%).

Zēmgales līdzenuma zemnieku kviešu ražām bija liela nozīme Rīgas apgādē ar labību. 1847. g., kad tika iegūtas ļoti augstas labības ražas visā Ziemeļaustrumeiropā, kroņa ipašumu pārvaldes Jelgavas iecirkņa 840 kroņa zemnieku saimniecības (sk. 39. tab.)⁸⁰ varēja dot 13617 pūru (4539 četvertes) kviešu tirgum. Šāds daudzums bija 37% no Kurzemes lauksaimnieku kopīgā pieveduma Rīgas tirgum⁸¹ šai auglīgajā gadā. Šis skaitlis ir minimāls, jo eko-

⁸⁰ LCVVA, 560. f., 1. apr., 326. l., 6.—100. lp.

⁸¹ Pēc I. Grasmanes datiem, Kurzemes lauksaimnieki Rīgā iveda kviešus šādā daudzumā: 1846. g. — 3930, 1847. g. — 12 242, 1848. g. — 1597, 1849. g. — 2584, 1850. g. — 4226, 1851. g. — 4597, 1852. g. — 4568, 1854. g. — 1421 un 1855. g. — 250 četvertes.

saimniecībās dažos Kurzemes kroņa pagastos

Saimniecību skaits, kur iegūti rudzi un mieži pūros							Saimniecību skaits, kuras pēc parādu atdošanas magazinai drikstēja pārdot rudzus un miežus			
ma- zāk nekā 110	vairāk nekā 110						pūri			kopā
	111—120	121—130	131—140	141—150	151—160	161—170	1—10	11—20	21—30	
14	9	21	3	—	—	—	1	1	—	2 (4,25%)
—	1	6	5	7	4	1	1	2	—	3 (12,5%)
8	5	1	—	—	—	—	6	—	—	6 (42,8%)

nomiski spēcīgākās saimniecībās izaugusi labība šais dokumentos nav fiksēta. Šai gadā Zemgales kroņa zemnieku saimniecībās kviešu caurmēra ražība bija tikai vidēja — 6. grauds. Bērzmuižā, kā redzējam, kviešu caurmēra ražība 1847. g. salīdzinājumā ar 1849. g. bija vairāk nekā par diviem graudiem augstāka. No 840 saimniecībām 77 saimniecībās ieguva 40—60 pūru kviešu, bet Kroņvirca-vas «Jumalās» — pat 70 pūru. Kopīgais kviešu ieguvums šais 77 saimniecībās (9% no kopskaita) bija 3715 pūru (22,8% no kopīgās kviešu ražas 840 saimniecībās). Vidējā kviešu ražība šais 77 saimniecībās bija 6,8. grauds, tātad tā bija tikai nedaudz lielāka par vidējo ražību tais sētās, par kurām saglabājušās ziņas. Tomēr atsevišķās sētās kviešu ražība bija dažāda — no 4. līdz 10. graudam (sk. 40. tab.).

Acīmredzot kviešu ražība zemnieku saimniecībās Zemgales līdzenumā bija zemāka, nekā to varēja sagaidīt, ievērojot mūsdienu agrrotehnikas radītos priekšstatus. Šai pašā 1847. g. Matras muižas (Mēdzes pag. Grobiņas pagasta tiesas novadā) zemnieku kvieši deva vidēji 9,3. graudu. Šai auglīgajā gadā deviņi saimnieki (pavisam 17) no viena pūra ieguva 10 pūru kviešu. Arī pēc A. Oranovska datiem,⁸² Dobeles pilskunga iecirkņā (aptvēra Zemgales līdzenumu) zemnieku saimniecībās 50. gados bija viszemākās kviešu ražas Kurzemē — 4. grauds. Grobiņas pilskunga iecirknī no kviešiem ieguva 5., Tukuma — 5,5. un Bauskas iecirknī — 5,8. graudu. Visaugstākā kviešu raža zemnieku saimniecībās bija Talsu pilskunga iecirknī — 6,6. grauds.

Samērā daudz kviešu sēja arī Bauskas pilskunga iecirknī — ap Bausku, Ceraukstē, Ciemaldā⁸³ un Jaunsvirlaukā. Tukuma pilskunga iecirknī kviešus sēja Slampē, Praviņos, Tumē un Abavas

⁸² А. Орановский. Курляндская губерния, 243. Ipp.

⁸³ LCVVA, 561. f., 1. apr., 760. l.

Kviēšu īpašsvars ziemāju sējumos dažū Kurzemes pagastu zemnieku saimniecībās

Gads	Pilskunga iecirknis	Pagasts vai muiža	Saimniecību skaits				Kviēši		Rudzi		Ziemāji puros
			kopā	kur labība ver-tēta	kur sēti kviēši	pūri	%	pūri	%		
1831.	Talsu	Pūre (privāta)	40	33	19	16	5,0	326	95,0	342	
1845.	Talsu	Valgale (kroņa)	41	41	16	17	4,5	358	95,5	375	
1850.	Talsu	Daigone (kroņa)	17	17	13	20	10,0	182	90,0	202	
1855.	Talsu	Matkules kroņa mežniecība	10	10	4	16	21,0	61	79,0	77	
1851.	Tukuma	Tume (kroņa)	24	24	23	25	9,4	241	90,6	266	
1851.	Tukuma	Slampe (kroņa)	49	22	12	19	7,2	243	92,8	262	
1851.	Tukuma	Praviņi (kroņa)	45	41	23	27	6,6	382	93,4	409	
1853.	Tukuma	Abava (kroņa)	20	20	18	33	13,6	209	86,4	242	
1853.	Tukuma	Smārde (kroņa)	20	18	12	17	10,6	144	89,4	161	
1861.	Tukuma	Grenči (brunņ.)	97	41	25	117	18,0	537	82,0	654	
1861.	Tukuma	Snapi (brunņ.)	22	18	15	37	20,0	147	80,0	184	

1847.	Grobiņas	Matra (kroņa)	17	17	19,5	13,3	127	86,7	146,5
1847.	Dobeles	Auri (kroņa)	42	40	137	13,5	880	86,5	1017
1847.	Dobeles	Auce (kroņa)	22	18	50	13,7	314	86,3	364
1847.	Dobeles	Penkule (kroņa)	28	24	37	9,0	377	91,0	414
1847.	Dobeles	Pienava (kroņa)	47	46	80	12,4	563	87,6	643
1847.	Dobeles	Džūkste (kroņa)	28	27	40	12,5	279	87,5	319
1847.	Dobeles	Apšupe (kroņa)	21	20	55	26,4	153	73,6	208
1847.	Dobeles	Bērzmuiža (kroņa)	39	38	125	18,5	549	81,5	674
1847.	Dobeles	Sīpele (kroņa)	34	34	144	23,6	468	76,4	612
1847.	Dobeles	Udze (kroņa)	13	10	36	20,0	146	80,0	182
1847.	Dobeles	Druķi (kroņa)	20	20	65	19,3	271	80,7	336
1847.	Dobeles	Šķībe (kroņa)	10	10	27	18,2	121	81,8	148
1849.	Dobeles	Jēkabnieki (kroņa)	29	18	76	16,3	390	83,7	466
1849.	Dobeles	Jaunplatone (kroņa)	22	20	74	12,9	501	87,1	575

Kroņa zemnieku kviešu sējumi un raža kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī 1847. g.

Pagasta tiesas novads	Saimniecību skaits			Kvieši pūros		Vidējā kviešu ražība graudos
	kopā	kur labība vērtēta	kur sēti kvieši	sēti	vērtēti	
Auri	168	148	134	415	2541	6.1.
Dobeļe	118	88	88	190	1113	5.9.
Pienava	169	147	138	306	2358	7.7.
Sņikeri	38	31	28	44	176	4.
Bramberģe	177	141	123	555	3327	6.
Kroņvirca	196	180	131	431	1930	4.5.
Bēzmuiža	211	211	198	687	4800	7.
K o p ā	1077	946	840	2628	16245	

muižā, bet ne visās saimniecībās. Kandavas kroņa pagasta ražas vērtēšanas tabulās kvieši atzīmēti tikai vienai saimniecībai. Daigones kroņa muižā, kas atradās Kandavas pagastam kaimiņos, Pūres privātmuižā un Kurzemes bruņniecības muižās sēja kviešus daudzās zemnieku sētās (sk. 38. tab.).

No datiem par Matkuli un Valgali izriet, ka, saasinoties kļaušu sistēmas krīzei, samazinājās to saimniecību skaits, kur sēja kviešus, bet palielinājās dažās saimniecībās izsēto kviešu daudzums. 1819. g. Matkulē no 51 saimniecības kviešus sēja 28 saimniecībās (25 — tikai $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ pūra un trijās — pa pūram),⁸⁴ bet 1835. g. kviešu sēšana atzīmēta 14 saimniecībās (trijās saimniecībās raža nav vērtēta), toties 13 no tām izsēja pa pūram kviešu, bet vienā — divus pūrus. Valgalē 1845. g. kviešus sēja 15 saimniecībās (no 41), no tām septiņās nedaudz mazāk par pūru, trijās — pa pūram, divās — pa pusotram pūram, divās — pa diviem pūriem un vienā — divarpus pūra.⁸⁵ Arī šeit bija vairākas sētas, kas līdz 40. gadu sā-

Kviešu ražība kroņa īpašumu pārvaldes

Pagasta tiesas novads	Saimniecību skaits	Saimniecību skaits,	
		4.—4,9.	5.—5,9.
Auri	9	—	1
Bramberģe	31	1	2
Kroņvirca	4	—	—
Bēzmuiža	33	—	1
K o p ā	77	1 (1,3%)	4 (5,2%)

⁸⁴ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 536. l., 1.—9. lp.

⁸⁵ Turpat, 551. l., 24. lp.

kumam bija sējušas kviešus, bet 40. gados izbeidza tos audzēt, atkal atjaunojot kviešu audzēšanu 50. gados. Tomēr Valgalē bija tādas saimniecības, kas sēja kviešus katru gadu.⁸⁶ Valgales pagastā kviešu audzēšanu veicināja velēnu karbonātu augsne, kas šeit konstatējama, kaut nelielā daudzumā. Valgalē bija arī plašas dabiskās pļavas. Tāpēc Valgales saimnieki turēja lielāku lopu skaitu, palielinājās lauku mēslošanas iespējas.

Matkules kroņa mežniecībā, kur saimnieki savas mājas daļēji atkalpoja, pildot mežsargu pienākumus, viņi varēja plašāk izvērst saimniecisko iniciatīvu. No 10 saimniekiem četri līdz pieci audzēja kviešus tirgum. No šīm saimniecībām raža vērtēta divās mežsargu saimniecībās (sk. 41. tab.),⁸⁷ kurās bija atšķirīgs saimniekošanas veids. «Miglās» pakāpeniski (izņemot neražas gadus — 1845., 1855. un 1861. g.) pieauga ziemāju sējumu platība, bet «Buķos» kviešu un rudzu sējumu proporcijas gandrīz katru gadu bija dažādas, tomēr kā viena, tā otra saimniecība katru gadu varēja pārdot 10—30 pūru kviešu. Mežsargi sēja rudzus un miežus tikai savam patēriņam.

Matkules zemnieki no kviešiem ieguva 5.—10. graudu, Valgales saimniecības — gandrīz vienmēr 10., dažreiz pat 12. graudu. Matkules kroņa mežniecībā kviešu ražība bija svārstīga, tā reti sasniedza 9. vai 10. graudu. Var secināt, ka Talsu novada zemnieki kviešu ieguvē panāca zināmu ekonomisku efektu samērā augstās kviešu ražības dēļ, bet Zemgales zemnieku saimniecībās labus rezultātus deva samērā plašākie kviešu sējumi.

Kviešus sēja arī Kurzemes privātmuižu zemnieki, tomēr par kviešu ražību privātmuižu zemnieku sētās ir ļoti maz ziņu.

1842. g. 10 Jaunpils saimniekiem krusa nokapāja 22 pūrvieta kviešu; zaudējumus novērtēja uz 200 pūriem.⁸⁸ Tātad vēl kļaušu nomas periodā katrs Jaunpils saimnieks ieguva vidēji 20 pūru kviešu. Jaunpils pagasta «Atāli» 1851. g. varēja

40. tabula

Jelgavas iecirkņa 77 saimniecībās 1847. g.

kur kviešu ražība graudos ir

6.—6,9.	7.—7,9.	8.—8,9.	10.
6	2	—	—
12	13	3	—
3	1	—	—
5	5	16	6
26 (33,8%)	21 (27,2%)	19 (24,7%)	6 (7,8%)

⁸⁶ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 135., 136. lpp.

⁸⁷ Turpat.

⁸⁸ LCVVA, 937. f., 1. apr., 53. l., 27. lp.

Kviešu izseja un ieguve divās Matkules kroņa mežsargu saimniecībās

Gads	«Buķi»					«Miglas»				
	Izsēti			Kviešu ražas vērtējums pūros	Kviešu ražība graudos	Izsēti			Kviešu ražas vērtējums pūros	Kviešu ražība graudos
	kopā ziemāji pūros	no tiem kvieši				kopā ziemāji pūros	no tiem kvieši			
pūri		%	pūri	%						
1836.	9,0	4,0	44	28,0	7.	8,0	2	25,0	12	6.
1840.	10,0	3,0	30	24,0	8.	8,0	1	12,5	10	10.
1841.	7,0	2,0	28	16,0	8.	8,0	2	25,0	14	7.
1842.	9,0	3,0	33	25,0	8,3.	8,0	2	25,0	16	8.
1845.	...	3,0	...	13,0	4,3.	5,0	1	20,0	5	5.
1846.	10,0	4,0	40	32,0	8.	8,0	2	25,0	18	9.
1848.	8,5	3,5	41	31,5	9.	8,0	2	25,0	16	8.
1855.	5,5	2,5	45	12,5	5.	6,5	1	15,0	7	7.
1856.	7,0	2,0	29	14,0	7.	9,0	2	22,0	12	6.
1858.	...	5,0	...	30,0	6.	9,0	2	22,0	10	5.
1859.	7,0	3,0	43	21,0	7.	9,0	2	22,0	14	7.
1860.	7,0	4,0	57	20,0	5.	9,0	2	22,0	8	4.
1861.	5,0	3,0	60	3,0	1.	3,0	2	66,0	8	4.
1862.	9,0	4,0	44	28,0	7.	9,0	3	33,0	24	8.
1863.	8,0	4,0	50	30,0	7,5.	9,0	3	33,0	18	6.
1864.	9,0	4,0	44	28,0	7.	9,0	3	33,0	18	6.

pārdot 27 pūrus, 1853. g. — 17 pūru kviešu.⁸⁹ Kļaušu nomas laikā 1844. g. līdzīgu kviešu daudzumu — 20 pūru — spēja pārdot Irlavas «Tilļi».⁹⁰

Daudz kviešu ievāca un pārdeva Kurzemes turīgās zemnieku saimniecības naudas nomas perioda sākumā.

Annenieku privātmuižas divās apvienotās «Liču» mājās, kuras 1849. g. izdeva par naudas nomu, pārdošanai bija paredzēti 55 pūri kviešu.⁹¹

Gadsimta vidū lieli preču labības krājumi bija sastopami arī Jaunpils pagasta «Cērpos» — pagasta tiesas priekšsēdētāja Didriķa Ķeputa saimniecībā.⁹² 1851. g. maijā viņam, nerēķinot patēriņa labību, bija 43 pūri kviešu, 25 pūri rudzu, 36¹/₂ pūra miežu un viens pūrs linsēklu. Pagasta tiesnesis ziņoja, ka iepriekš ir pārdots 20 pūru kviešu par 49 rubļiem, 30 pūru rudzu miltu par 36 rubļiem un divas kautas cūkas par 10 rubļiem. Ķeputis nomas pirmo pusi bija nomaksājis ar 50 pūriem rudzu un dažiem pūriem linsēklu.

Graudkopības novadā par nozīmīgām labības koncentrēšanas vietām kļuva dzirnavas. Dzirnavnieki labību ne tikai mala, bet arī uzpirka un pārdeva tālāk.

Annenieku dzirnavās 1859. g. martā atradās 4010 pūru dažādu graudu, 820 pūru miltu, 150 mēru⁹³ dažādu putraimu un 104 birkavi smalko grūbu. Šis krājums piederēja dzirnavniekam Gotfrīdam Pēckem. Bez tam apkārtējo pagastu

⁸⁹ LCVVA, 937. f., 1. apr., 11. l., 14.—16. lp.

⁹⁰ Turpat, 971., 1. apr., 229. l., 1., 2. lp.

⁹¹ Turpat, 1724. f., 1. apr., 34. l., 79. lp.

⁹² Turpat, 937. f., 1. apr., 131. l., 3.—9. lp.

⁹³ Mērā ietilpa 20 garnicu, 1 pūrā — 21¹/₃ garnicas (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 2734. l., 3. lp.).

saimnieki, krodzinieki un Slagūnes dzirnavnieks bija atveduši uz dzirnavām malt vai pārdot 779 pūrus kviešu un 87 pūrus rudzu. Pēckes ricībā bija 10 000 rubļu skaidrā naudā.⁹⁴

Vidzemē kviešus audzēja visai nelielos apmēros. 1828. g. Alsviķu muižas un zemnieku saimniecību kopīgā ziemāju izsēja bija 832 pūri, no tiem kviešu — četri pūri, bet kaimiņos — Rēzakas un Nēķena pagastā — kviešus nesēja ne muižas, ne zemnieku tīrumos. Tūjā kvieši bija 1,2% no kopīgās ziemāju izsējas (seši pūri no 481).⁹⁵ Kalnamuižā 50. gados vasaras kviešus sēja kā muižas, tā zemnieku laukos. Zemnieku laukos no izsētajiem 1125 pūriem vasarāju 15 pūru (1,3%) bija kvieši. No tiem ieguva 4.—6. graudu, bet muižas laukos — 5.—10. graudu.⁹⁶ Kviešus sēja ap Rūjienu un Ergēmi,⁹⁷ jo tur atradās auglīgāka augsne.

Novados, kur kviešus nesēja vai sēja maz, pārdošanai audzēja linus. Linu audzēšana pārdošanai bija izplatīta visā Vidzemē un daļā Kurzemes — Augškurzemē un Bauskas pilskunga iecirknī. Laikabiedri norāda, ka XIX gs. vidū linu ieguve Vidzemē bija četrkārtojusies salīdzinājumā ar gadsimta sākumu.⁹⁸ Rajonos, kur linu audzēšana un līdz ar to pārdošana bija sevišķi izvērsta, strauji veidojās preču—naudas attiecības. Mazajās saimniecībās lini sagādāja zemniekiem līdzekļus pirmās nepieciešamības izdevumiem, lielajās tie deva iespēju saimniecības ekonomiski nostiprināt. Turpretim muižas bija ieinteresētas, lai zemnieki ražotu pārtiku kļaušu darbaspēkam un nenoplicinātu zemi, tāpēc ierobežoja zemniekus linu sēšanā. Privātajās muižās sējamo linu daudzumu noteica muižnieki.⁹⁹ Kroņa īpašumu pārvaldes iestādes par šo jautājumu diskutēja, jo linus minētajos apgabalos audzēja ne tikai zemnieki, bet arī muižu nomnieki. Tieši muižu nomniekiem bija domāti 1842. g. kroņa īpašumu pārvaldes iestāžu noteikumi, kuros sacīts, ka divus pūrus linsēklu var sēt tikai tādas saimniecības, kam katrā laukā ir 50 pūrvietu, trīs pūrus — saimniecības ar 51—100 pūrvietām katrā laukā trīslauku sistēmā. Kroņa īpašumu pārvaldes Bauskas iecirkņa inspektors bija noskaidrojis, ka Nīzeres muižā (Stelpes pag.) sēts 10 pūru linsēklu.¹⁰⁰

1844. g. konstatēja, ka Umurgas kroņa muižā Vidzemē pēdējo piecu gadu laikā katru gadu sēts 13 pūru linsēklu, kas caurmērā gadā devušas 36 pūru linsēklu un 13 birkavu (260 podu) linu, t. i., 20 podu no viena pūra linu sējuma.¹⁰¹

1843. g. tika apspriests jautājums, vai zemnieki drīkst sēt linus

⁹⁴ LCVVA, 1724. f., 1. apr., 468. l., 3.—19. lp.

⁹⁵ Turpat, 3783. f., 1. apr., 57. l., 167., 168. lp.

⁹⁶ Turpat, 4249. f., 1. apr., 5. l., 16. lp.

⁹⁷ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 95. lp.

⁹⁸ Ф. Веймарн. Лифляндская губерния, 378., 379. lpp.

⁹⁹ LCVVA, 879. f., 1. apr., 41. l., 156. lp.

¹⁰⁰ Turpat, 561. f., 1. apr., 78. l., 3.—5. lp.

¹⁰¹ Turpat, 194. f., 1. apr., 18. l., 15. lp.

atmatās. Domēņu valde atļāva to darīt vienīgi tad, ja saimniecības aramzeme ir maza, bet saimniecība bagāta ar sienu. Tādā gadījumā varēja turēt daudz lopu un augsni pietiekami mēslojot. Bija atļauts apstēt ne vairāk kā desmito daļu atmatas.¹⁰²

Vidzemē zemnieki centās maksimāli izmantot lina sēšanas iespējas un šādā veidā nerēķinājās ar noteiktajām sējumu proporcijām, ja muižu nomnieku un kroņa īpašumu pārvaldes iestāžu uzmanība šai jomā atslāba. Gatartā, kur tās īpašnieks A. Hāgemeisters nemitīgi virzīja zemnieku dzīvi pēc saviem ieskatiem, zemnieku saimniecības, kas izsēja 23—27 pūrus vasarāju, drikstēja sēt divus pūrus linsēklu.¹⁰³ Turpretim Kaives dzimtkungs Hiršheids neinteresējās par ražošanu zemnieku saimniecībās.

Sai pagastā «Mežriju» saimnieks Jānis Balodis sēja 28 pūrus vasarāju un 5 pūrus linsēklu. Izrādījās, ka tas tomēr viņa saimniecībai ir nācis par labu, tā bija viena no ekonomiski spēcīgākajām sētām šai novadā. «Mežrijās» ar trim zirgiem bija 14 govju 112,50 rubļu vērtībā, J. Baloža aizdevumi citiem — 98,51 rublis.¹⁰⁴

Daudz lina sēja Valmieras un Rūjienas novados, kur zemnieku saimniecības bija samērā lielas. Šeit arī kalpiem atļāva sēt $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu. Linus sēja arī tais novados, kur zemnieku saimniecības bija sīkas. Grostonas kroņa muižas zemnieki sēja rudzus 5—7 pūrvietu platībā, linsēklas — $\frac{1}{2}$ pūra, parasti iegūstot no linsēklām 4. graudu,¹⁰⁵ kas klaušu laikā bija samērā augsta ražība. Kalnamuižas zemnieki 1848. g. iesēja 225 četvertes rudzu un 26 četvertes linsēklu.¹⁰⁶

Jaunjelgavas un Ilūkstes pilskungu iecirkņos turīgākie sētu nomnieki varēja izvīzīties vienīgi tāpēc, ka viņi audzēja linus. Daudzevas un Lielzalves pagastos, kur zemnieku saimniecības nebija sevišķi lielas, 40. gadu beigās zemnieki sēja no $\frac{2}{3}$ līdz $2\frac{1}{2}$ pūriem linsēklu,¹⁰⁷ turklāt neievērojot nekādu proporciju salīdzinājumā ar graudaugu sējumiem.¹⁰⁸ Auglīgākos gados šo pagastu saimniecības ieguva samērā daudz linsēklu. Tas liecina arī, ka lina raža bija laba, kaut gan starp šīm ražām attiecības nevar matemātiski noteikt. 1855. g. lielākajā daļā Daudzevas saimniecību ieguva sešus pūrus linsēklu, bet «Putraimos» un «Plataušos» — deviņus pūrus, «Upeniekos» un «Igauņos» — pat 12 pūru.¹⁰⁹

Augškurzemes kroņa zemnieku saimniecībās galvenokārt sēja vienu pūru, bet Dignājas, Saukas, Kārķļu un Kannenieku lielākajās sētās — līdz trim pūriem linsēklu.

¹⁰² LCVVA, 561. f., 1. apr., 78. l., 7. lp.

¹⁰³ Turpat, 929. f., 1. apr., 4. l., 312.—324. lp.

¹⁰⁴ Turpat, 6071. f., 1. apr., 11. l., 13., 14. lp.

¹⁰⁵ Turpat, 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—7. lp.

¹⁰⁶ Turpat, 4249. f., 1. apr., 15. l., 16. lp.

¹⁰⁷ Turpat, 848. f., 1. apr., 196. l., 1., 2. lp.

¹⁰⁸ Turpat, 3391. f., 1. apr., 146. l., 1.—9. lp.

¹⁰⁹ Turpat, 848. f., 1. apr., 196. l., 1., 2. lp.

Linsēklu audzēšanai izdevīgākos gados linsēklu ražība bija liela, Dzērves muižas 38 zemnieku saimniecībās, kur caurmērā sēja pa vienam pūram linsēklu, 1842. g. tās ieguva 167 pūrus linsēklu. «Grabušānu» Andreja saimniecībā no trim sētajiem pūriem izauga 15 pūru linsēklu.¹¹⁰

Sevišķi plaši linu lauki salīdzinājumā ar ziemāju platību bija Taurkalnes mežsargiem. Taurkalnes II apakšmežniecībā no 20 saimniecībām pa vienam pūram linsēklu sēja 12, bet divus trīs pūrus linsēklu — 8 mežsargi. Gandrīz visiem mežsargiem ziemāju sējumi bija 10—12 pūrvietu platībā.¹¹¹

Bauskas pilskunga iecirknī prāvāki linu lauki konstatējami Bauskas pilsmuižas kroņa zemnieku saimniecībās, Ceraukstē un Jelgavas virspilskunga dienesta muižā, turpretim Baldonē, Ercogu muižā (Ozolnieku pag. pie Jelgavas), Lapskalnos (Svētes pag.) vairums zemnieku sēja pa puspūram linsēklu.¹¹²

Plaši linu sējumi bija Emburgas kroņa zemnieku laukos. 1842. g. par to sūdzējās Emburgas pagasta tiesa. Zemnieki nododoties linu audzēšanai, par labības ražību tikpat kā neinteresējoties, viņiem esot maz pļavu un lopu. Izvērstā linkopība esot saistīta ar zemnieku agrāko tikumu pagrimšanu.¹¹³ Pēc Oranovska datiem, Kurzemē linus visvairāk audzēja tieši Bauskas pilskunga iecirknī. Šā apgabala lauksaimnieki deva pusi no visiem Kurzemē iegūtajiem liniem.¹¹⁴ Jāpieņem, ka Bārbeles saimnieku turību (sk. 14. tab.) bija radījusi tieši linkopība.

Turpretim Lejaskurzemē un Dobeles pilskunga iecirknī sēja nedaudz linu. Sabiles, Valgales un Matkules zemnieki XIX gadsimta vidū parasti sēja mazāk par vienu pūru linsēklu, iegūstot no linsēklām ne vairāk par 2. graudu. Jaunpils sētu nomnieki pat lielās sētās sēja tikai $\frac{1}{4}$ pūra linsēklu.¹¹⁵ No šāda sējuma varēja iegūt linus trīs vai četrus cilvēku vajadzībām. Grenču un Snapju muižās, kas bija nodotas Kurzemes bruņniecībai, saimnieki 50. gadu otrajā pusē sēja pa vienam pūram linsēklu.¹¹⁶ Ļoti mazi linu sējumi bija Dobeles pilskunga iecirkņa kroņa zemnieku saimniecībās. Bēzmuižā 1847. g. no 39 saimniecībām trijās sēja pa vienam pūram linsēklu, pārējās — pa $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ pūra, līdzīgs stāvoklis bija Jēkabniekos un Jaunplatonē.¹¹⁷ Pēc pārejas uz naudas nomu linu sējumi Lejaskurzemes zemnieku saimniecībās tikai pamazām palielinājās.

¹¹⁰ LCVVA, 566. f., 1. apr., 26. l., 14.—16. lp.; 222. l.

¹¹¹ Turpat, 222., 283., 330., 440., 485., 668., 897., 967., 1057. l.

¹¹² Turpat, 561. f., 1. apr., 760. l., 23. lp.

¹¹³ Turpat, 78. l., 9. lp.

¹¹⁴ А. Орановский. Курляндская губерния, 263. lpp.

¹¹⁵ LCVVA, 937. f., 1. apr., 121. l., 1., 2. lp.; 138. l., 1., 2. lp.

¹¹⁶ Turpat, 971. f., 1. apr., 330. l., 3. lp.; 326. l., 1., 2. lp.

¹¹⁷ Turpat, 560. f., 1. apr., 326. l., 79.—83. lp.; 399. l., 60.—70. lp.

Interesanti aplūkot līnu sējumus un ražību iepriekš minētajā Kulpju muižas «Gaužu» saimniecībā (sk. 42. tab.).¹¹⁸ Šī saimniecība atradās uz robežas starp novadu ar minimāliem līnu sējumiem pašu patēriņam un Emburgu, kur audzēja tirgum daudz līnu. Pirmkārt, līnu sējumu platība «Gaužu» saimniecībā dažādos gados bija ļoti atšķirīga, jādōmā, konjunktūras apsvērumu dēļ. Par to liecina arī lielais daudzums līnu, kas iepriekšējā gadā netika pārdots. Otrkārt, uzmanību saista ārkārtīgā dažādība līnu un līnsēkļu ražībā un neredzēti augstās līnu ražas 1849. (15. grauds) un 1860. g. (8,3. grauds). Jēkabnieku un Jaunplatonēs zemnieku saimniecībās 1849. g. ieguva tikai 4. graudu.¹¹⁹ Jāsecina, ka dabiski auglīgā zeme, kas bija labāk mēslota un apstrādāta, varēja dot milzīgas iespējas līnkopības izvēršanā.

42. tabula

Līnu sējumi un ražība Kulpju muižas «Gaužos»

Gads	Izsēto līnsēkļu daudzums pūros	Līnsēkļu raža		Līnu šķiedra podos		Atlikums no iepriekšējā gada	
		pūri	grauds	kopā	uz 1 pūru izsēto līnsēkļu	līnsēklas pūros	līnu šķiedra podos
1849.	0,3	5,0	15.	15,10	45,3	0,5	22,25
1856.	3,5	17,0	5.	67,25	19,2	3,5	66,85
1860.	1,0	8,3	8,3.	56,70	56,7	2,0	18,10

No viena pūra līnsēkļu sējuma parasti ieguva 15—20 podu (120—160 kg) līnu. Pieauguša cilvēka gada patēriņam par nepieciešamu tika uzskatīts pods (aptuveni 8 kg) līnu. Tā bija parastā norma kalpa algā. Tas nozīmē, ka lielajās un vidējās sētās Lejaskurzēmē un Zemgalē, kur sēja līnus $\frac{1}{2}$ —1 pūru, tos izlietoja galvenokārt patēriņam. Vidzemē, kur līnkopība bija nostādīta daudz labāk nekā lielākajā daļā Kurzemes, pat sīkajās, graudkopības ziņā panīkušajās saimniecībās no līnsēklām ieguva 4. graudu. Var pieņemt, ka Grostonas saimniecībās, kur izsēja puspūru līnsēkļu, ieguva 7—10 podus līnu. Ja saimnieks pārdeva 4—5 podus līnu un $1\frac{1}{2}$ pūru līnsēkļu, viņš ieņēma 10—12 rubļu, kas pietika diviem vīriešiem galvasnaudas samaksai un sīkiem izdevumiem par dzelzi, siļķēm un sāli. Daži Gatartas saimnieki XIX gs. 50. gados pārdeva gadā 9—10 podus līnu,¹²⁰ ieņemot 16—20 rubļu. Saimniecības, kurās

¹¹⁸ LPSR ZA VI rokrakstu fonds, 36. l.¹¹⁹ LCVVA, 560. f., 1. apr., 399. l., 69., 70. lp.¹²⁰ Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 243. lp.

sēja trīs pūrus linsēklu, parasti ieguva 60 podu jeb trīs birkavus linu. Ja sētā bija 10 darba spējīgu cilvēku, tad varēja pārdot ap 50 podu linu, ieņemot vairāk nekā 100 rubļu.

Skultes «Lielpuszemnieku» saimniekam 1859. g. sadega trīs birkavi (birkavs — apmēram 160 kg) linu 150 rubļu vērtībā. 1865. g. Mārsnēnu pagasta «Masuļu» saimnieka linus pēc viņa nāves pārdeva par 107 rubļiem. Ļoti plašus linu sējumus var konstatēt Rīgas apriņķa Keču privātmuižas zemnieku laukos, kur saimniecības ar 20—25 pūriem vasarāju sējumu izsēja četrus pūrus linsēklu. 1855. g. «Ļuku» un «Draņenu» ienākumi no četriem pūriem linsēklu sējumu tika novērtēti par 200 rubļiem gadā, ieskaitot linus patēriņam un sēklai.¹²¹

Laikabiedri Hiks un Veimarns ļoti pozitīvi vērtēja linu audzēšanu zemnieku sētās, lai gan bija izplatījies uzskats, ka lini nopliņojot augsni un tādā veidā graujot zemnieku sētu ekonomiku. Kā Hiks, tā Veimarns atzīst, ka Piebalgā, Raunas, Rūjienas, Burtņieku, Skultes, Salacgrīvas un Valmieras apkārtnē zemnieku sētu turība ir attīstītas linkopības rezultāts. Linkopības paplašināšanās daudzos Vidzemes novados stipri palielināja naudas apgrozību zemnieku sētās. Linus uzpirka krodzinieki un arī saimnieki. Izveidojās turīgo zemnieku slānis, kas 50. gados attīstīja rosīgu saimniecisku darbību. Linus pārdeva saimnieki un arī kalpi. Ja kalpam atļāva sēt $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu, tad varēja iegūt 5—7 podus linu, no kuriem daļu kalps pārdeva. Tādā gadījumā kalps nesaņēma algu naudā. Kalpi deva priekšroku atalgojumam ar sējumiem, jo tad vismaz bija cerības gūt lielākus ienākumus. Tipiskajos linu audzēšanas novados darbojās daudz vietējo uzpircēju, kas, savā starpā konkurēdami, pacēla linu cenas. A. Oranovskis uzskata, ka vidējā cena par pudu linu Kurzemē bija trīs rubļi. Tā varēja palielināties līdz četriem rubļiem (birkavs — 30—40 rubļu). Pēc Veimarna datiem, Vidzemē vidējā cena liniem bija 3,00—4,50 rubļi pudā (30—45 rubļi birkavā).¹²² Šāda cena konstatējama dažādos novērtējumos un aprēķinos. Apskatot 1852. g. Kļavkalna kroņa muižas vidējos izdevumus un ieņēmumus, birkavs linu vērtēts par trim rubļiem.¹²³

Turpretim darījumos starp linu pārdevējiem un uzpircējiem dokumentos minētas daudz augstākas cenas — 50. gadu beigās Burtņiekos tās bija 50, 57, 59 un 61 rublis par birkavu.¹²⁴ Skultē sadegušus turīga saimnieka linus vērtēja birkavā par 50 rubļiem.¹²⁵ Burtņieku novadā 50. gados bankrotēja vairāki linu tirgotāji, bet linu audzēšana lielajās zemnieku sētās veicināja šo sētu uzplaukumu. Linkopība pretēji graudkopībai spēja pastāvēt vienlaikus ar kļaušu saimniecību. Burtņiekos vairumā saimniecību naudas nomu ieviesa

¹²¹ LCVVA, 3345. f., 1. apr., 35. l., 150., 151. lp.; 1138. f., 1. apr., 71. l., 19. lp.; 1059. f., 1. apr., 17. l., 108. lp.

¹²² А. Орановский. Курляндская губерния, 264. lpp.; Ф. Веймарн. Лифляндская губерния, 379. lpp.

¹²³ LCVVA, 191. f., 1. apr., 62. l., 9., 10. lp.

¹²⁴ Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 160., 162., 177. lp.

¹²⁵ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 150., 151. lp.

tikai 60. gados. Turīgo saimnieku rocība acīmredzot bija liela, kalpi strādāja kļaušu darbus un saņēma par to stūrīti zemes linu sējumiem. Tomēr starp turīgajiem saimniekiem Burtņiekos un pagasta tiesu, no vienas puses, un pārējiem zemniekiem, no otras puses, izveidojās naidīgas attiecības (sk. VII nod.). Tirdzniecības un naudas darījumi grāva naturālo saimniecību un patriarhālās attiecības. Emburgas pagasta tiesa to pareizi uztvēra jau 40. gados. Valdošās šķiras pārstāvji — konkrēti H. Boks — šās jaunās topošās kapitālistiskās iekārtas ieskaņas 30. gados novērtēja negatīvi, uzskatot lauksaimniecības produktu uzpircējus par zemnieku morāliskā pagrimuma un materiālā sabrukuma izraisītājiem; muižnieki, kas rūpējoties par savu zemnieku labklājību, šādus uzpircējus neielaižot savās robežās.¹²⁶ 30.—40. gados muižnieki tiešām vēl cīnījās pret zemniekiem, kas uzpirka lauksaimniecības produktus, uzskatot tiem mājas, bet 50. gados viņi lieliski prata izmantot zemnieku ekonomiskos panākumus — Burtņiekos un Skultē 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā noteica gandrīz divreiz lielāku naudas nomu nekā Vidzemes ekstensīvās graudkopības novados. Lielā noma izvērstās linu audzēšanas apgabalos savukārt veicināja linu sējumu paplašināšanos. Muižnieki arī naudas nomas apstākļos baidījās no augsnes noplicināšanas. Tāpēc 1867. g. Lāzberģa muižas īpašnieks sūdzēja draudzes tiesā 32 saimniekus, kas sējuši linus vairāk, nekā tas bijis atļauts (atļauts bijis apsēt ar liniem 3—4 pūrvietas).¹²⁷ Lietu izmeklēja pagasta tiesa, lai gan arī paši tiesneši bija starp apsūdzētajiem. Tika konstatēts un saimnieki paši atzina, ka trīs no apsūdzētajiem saimniekiem apsējuši 1—3 pūrvietas, astoņpadsmit 4—6, septiņi saimnieki — 7—9 un četri saimnieki — 10—12 pūrvietas ar liniem. «Augures» saimnieks Pēteris Markītants paskaidroja, ka zemei šie linu sējumi neko nekaitēšot, jo zeme tiksot mēslota un pēc tam tajā sēšot rudzus, «Ezišanu» saimnieks Juris Ezītis tiesai pateica, ka sējis tik daudz, lai «lielo renti var izdzīt».¹²⁸

Kartupeļu audzēšana zemnieku saimniecībās ieviesās XIX gs. pirmajā pusē,¹²⁹ tomēr ar lielām grūtībām, jo bija jācīnās pret kartupeļu slimībām un neražām. 1849. g. Iršu kolonijas valde ziņoja bruģu tiesai, ka tur jau trīs gadus plosoties kartupeļu slimība. Šai gadā iegūta tikai puse dēstījuma.¹³⁰ XIX gs. 40. gados vairums zemnieku saimniecību sāka audzēt kartupeļus tīrumā,¹³¹ lai gan

¹²⁶ Inland, 1837, 6., 7. sl.

¹²⁷ Vidzemē vienā desetinā sēti 5—7 četveriki linsēklu (Ф. Веймарн. Лифляндская губерния, 379. lpp.). Tas varētu būt 0,6—0,9 pūri linsēklu uz pūrvietu.

¹²⁸ LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1254. l., 2.—15. lp.

¹²⁹ H. Strods. Kartupeļu audzēšanas sākums Latvijā XVIII gs. beigās—XIX gs. pirmajā pusē, 55. lpp.

¹³⁰ LCVVA, 919. f., 1. apr., 236. l., 71. lp.

¹³¹ H. Strods. Kartupeļu audzēšanas sākums..., 56. lpp.

daļa vēl šai laikā negribēja atkāpties no vecā paraduma — kartupeļu dēstīšanas dārza zemē, kur parasti ieguva labākas ražas. Kalnamuižas zemnieki visus 40. gadus kartupeļus parasti audzēja dārza zemē (sk. 43. tab.).¹³² Kandavas kroņa zemnieki saņēma rājienu par to, ka dēstījuši dārzā lielāku daudzumu kartupeļu nekā tīrumā.¹³³ Turpretim Jaunpils zemnieki XIX gs. vidū kartupeļus masveidā stādīja laukā (sk. 44. tab.).¹³⁴

43. tabula

Kalnamuižas zemnieku un muižas kartupeļu dēstījumi un ražas četvertēs
XIX gs. 40. gados

Gads	Tīrumā			Dārzā			Kopā		
	dēstīts	novākts	grauds	dēstīts	novākts	grauds	dēstīts	novākts	grauds
<i>Zemnieku laukos</i>									
1841.	...	...	...	...	...	...	150	1100	7.3.
1842.	60	200	3.3.	90	550	6.1.	150	750	5.
1843.	—	—	—	150	750	5.	150	750	5.
1844.	—	—	—	150	100	0.7.	150	100	0.7.
1847.	...	...	...	...	...	...	106	298	2.8.
1848.	100	500	5.	50	400	8.	150	900	6.
1849.	85	185	2.2.	200	280	1.4.	285	465	1.6.
1850.	20	120	6.	80	400	5.	100	520	5.2.
<i>Muižas laukos</i>									
1841.	...	...	...	...	...	...	250	1500	6.
1842.	250	800	3.2.	—	—	—	250	800	3.2.
1843.	194	1100	5.7.	6	50	8.3.	200	1150	5.7.
1844.	194	127	0.6.	6	6	1.	200	133	0.7.
1847.	...	...	...	...	...	...	106	315	3.
1848.	241	1700	7.	9	70	7.7.	250	1770	7.1.
1849.	320	650	2.	12	40	3.3.	332	690	2.1.
1850.	240	1270	5.3.	—	—	—	240	1270	5.3.

Pagastu arhīvos nav tiešu ziņu par kartupeļu dēstīšanu pārdošanai. Ražas vērtēšanas tabulās redzams, ka dažu pagastu saimnieki mēģināja paplašināt kartupeļu dēstījumus, bet biežās neražas un kartupeļu slimības kavēja plašāk izvērst to ražošanu pārdošanai. Pēc nesekmīgiem mēģinājumiem kartupeļu audzēšana atkal sašaurinājās. XIX gs. 40.—60. gados Valgales kroņa saimnieki sistemātiski dēstīja katrā sētā 10 pūru kartupeļu, kā to noteica Kurzemes domēnu valdes 1842. g. 19. maija pavēle.¹³⁵ Ražas pietika

¹³² LCVVA, 4249. f., 1. apr., 165. l., 52. lp.; 2. apr., 2. l., 26. lp.

¹³³ Turpat, 1034. f., 1. apr., 442. l., 7. lp.

¹³⁴ Turpat, 937. f., 1. apr., 53. l., 36. lp.; 55. l., 21. lp.; 938. f., 1. apr., 60. l., 1. lp.

¹³⁵ H. Strods. Kartupeļu audzēšanas sākums Latvijā XVII gs. beigās—XIX gs. pirmajā pusē, 55. lpp.

Jaunpils zemnieku un muižas kartupeļu dēstījumi un ražas četvertēs
XIX gs. vidū

Gads	Tīrumā			Dārzā			Kopā		
	dēstīts	novākts	grauds	dēstīts	novākts	grauds	dēstīts	novākts	grauds
<i>Zemnieku laukos</i>									
1843.	400	1600	4.	40	240	6.	440	1850	4.2.
1845.	66	172	2,5.	28	112	4.	94	284	3.
1851.	...	...	...	...	...	...	200	400	2.
1852.	250	500	2.	10	30	3.	260	530	2.
1853.	270	810	3.	15	45	3.	285	855	3.
<i>Muižas laukos</i>									
1843.	500	1500	3.	2,0	16	8.	502	1516	3.
1845.	111	554	5.	1,3	8	6.	112,3	562	5.
1851.	...	...	...	...	...	...	25	25	1.
1852.	13	13	1.	—	—	—	13	13	1.
1853.	33	99	3.	—	—	—	33	99	3.

tikai saimes patēriņam. Turpretim Sabiles zemnieki 1847. g. dēstīja 15—18 pūru kartupeļu; 50. gadu vidū kartupeļu dēstījumi nedaudz samazinājās, bet ap 60. gadu vidū atkal tika dēstīts 15—18 pūru.¹³⁶

Daži Kandavas zemnieki 40. gados stādīja ļoti daudz kartupeļu, piemēram, «Teņķu» Ģederts — 15 pūru laukā un 10 pūru dārzā, «Jaunaulēnu» Ansis — 5 pūri laukā un 10 pūru dārzā.¹³⁷ Saimniecisko iniciatīvu kartupeļu audzēšanā parādīja arī kroņa mežsargi — Taurkalnē jau 40. gados, Matkulē tikai 60. gados. Matkules kroņa mežniecības saimniecībās 40. gadu beigās un 50. gados kartupeļu dēstījumi pieauga caurmērā no 5 līdz 9 pūriem, 60. gadu sākumā tie sasniedza pat 18 pūrus (6 četvertes), var secināt, ka tad kartupeļus dēstīja pārdošanai. Bet arī šai laikā ražība bija 3. un labākajā gadījumā — 4. grauds.¹³⁸ Taurkalnes mežsargi (II apakšmežniecība) jau 1845.—1849. g. stādīja 16—23 pūrus kartupeļu, izaudzējot vidēji uz katru saimniecību 1843., 1846., 1852. un 1853. g. 70—90 pūru, bet 1845., 1847. un 1849. g. — 110—120 pūru kartupeļu.¹³⁹

Zemgales līdzenuma saimniecībās audzēja daudz zirņu; astoņās Bērzmuižas saimniecībās 1847. un 1849. g. ieguva vairāk nekā 20

¹³⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 183., 557., 558., 561., 568. l.

¹³⁷ Turpat, 1034. f., 1. apr., 442. l., 7. lp.

¹³⁸ Turpat, 1073. f., 1. apr., 489., 554., 558., 567., 477. l.

¹³⁹ Turpat, 566. f., 1. apr., 222. l., 80., 81. lp.; 300. l., 41., 42. lp.; 448. l., 43., 44. lp.; 485. l., 16., 17. lp.; 668. l., 65., 66. lp.; 967. l., 31., 32. lp.; 897. l., 30., 31. lp.; 1057. l., 24.—27. lp.

pūru zirņu, 1849. g. 12 Jaunplatones saimniecībās — 24—25 pūri, tai pašā gadā deviņās Jēkabnieku saimniecībās — 30—39 pūri katrā.¹⁴⁰ Protams, daļu zirņu realizēja tirgū.

Vairākums saimniecību pārdeva dažādus pārpalikumus. Lai gan govju nebija daudz, tās tika slikti barotas un tāpēc deva maz piena, tomēr gandrīz visas saimniecības pārdeva sviestu. Zemnieki paši sviestu patērēja ļoti maz, to stipri sālija, krāja un pārdeva, jo nauda saimniecībās arī klaušu laikā bija nepieciešama. Tāpēc zemnieku sētās šad un tad konstatējams lielāks krājums sviesta.¹⁴¹

Zināma nozīme zemnieku naudas apgrozījumos bija arī augļu dārzu ražām. A. Hiks XIX gs. 40. gados rakstīja, ka Talsu pilskunga iecirkņa zemnieki par augļiem ieņēmot pat 80 rubļu.¹⁴² Fragmentāras pagastu arhīvu ziņas neliecina par tik lieliem ienākumiem.

Jaunpils «Dedziņu» saimnieks Rumba 1852. g. izdeva uzpircējam savu ābeļdārzu par 55 rubļiem, bet otrs «Dedziņu» saimnieks Rullis — par 17,5 rubļiem.¹⁴³ Mārsnēnu «Tūra» saimnieks Pēteris Četespura par 16 pūriem ābolu Rīgā ieņēma 12 rubļu, ar ko varēja samaksāt daļu nomas.¹⁴⁴

Par ābeļu skaitu zemnieku sētās samērā daudz ziņu ir Vidzemes pagasta arhīvos. Lieli ābeļdārzi jau XIX gs. 20. gados bijuši Cēsu un Valmieras apkārtne.

Mārsnēnu pagasta «Klētņiekos» 1826. g. ir atzīmētas 26 ābeles, Stalbes «Mūrņiekos» 1828. g. — 55 ābeles, Jaunraunas «Stalī» 1841. g. — 26 ābeles un Priekuļu «Popos» 1846. g. — 17 ābeles. 50. gados Stalbes «Zvejņiekos» bija 25 ābeles, Dauguļu «Kaķišos» — 73 potētas, 18 nepotētas ābeles, 17 plūmju un 6 ķiršu koki, Ilzenes «Lielšlokās» — 22 ābeles, 60. gados Gatartas «Nauču» Gusta Lāča mājās zināmas 19 ābeles, «Libiešos» — 12, «Ješkās» — 35, Jaunraunas «Jērilās» — 22 ābeles.¹⁴⁵

Par Kurzemes zemnieku ābeļdārzu apjomu ir ļoti maz ziņu. Visā Matkules pagasta tiesas novadā (116 sētu) 1862. g. auga tikai 127 ābeles, 36 bumbieres, 138 ķiršu un 269 plūmju koki, tātad augļkopībai šeit bija maza nozīme.¹⁴⁶

Preču ražošana tirgum ļoti stimulēja vairāklauku sistēmas ieviešanu arī zemnieku saimniecībās. Par šādiem atsevišķiem gadījumiem ir ziņas jau 30. gadu dokumentos, Vircavā 1838. g. kādas zemnieku saimniecības tīrumi bija iedalīti septiņos, citās — deviņos laukos, vairākās zemnieku sētās Auru pagastā bija iekārtota četrlauku saimniecība.¹⁴⁷ Kārklū muižas (Valles pag.) «Tuktēnu» saimnieks 1849. g. bija ieviesis četrlauku sistēmu un iekārtojies āboliņa lauku kopējās ganībās. Otru «Tuktēnu» saimnieks laida viņa āboliņā savas cūkas un putnus. Pirmais Tuktēns 1857. g. tos apķīlāja.

¹⁴⁰ LCVVA, 560. f., 1. apr., 326. l., 79.—83. lp.; 399. l., 30.—33., 68.—70. lp.

¹⁴¹ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1212. l., 39. lp.; 1215. l., 12. lp.; 1217. l., 40. lp.

¹⁴² [A. H u e c k.] Darstellung . . . , 268. lpp.

¹⁴³ LCVVA, 937. f., 1. apr., 253. l., 1. lp.

¹⁴⁴ Turpat, 1138. f., 1. apr., 79. l., 9. lp.

¹⁴⁵ Turpat, 879., 915., 929., 939., 1138., 1158., 1219. f.

¹⁴⁶ Turpat, 1073. f., 1. apr., 742. l.

¹⁴⁷ Inland, 1838, 93., 809. sl.

Kroņa īpašumu pārvaldes iestādes lietu izšķīra par labu uzņēmīgam saimniekam, iesakot otram Tuktēnam arī ieviest četrlauku sistēmu.¹⁴⁸ To izdarīt individuāli nemaz nebija tik viegli, jo vajadzēja pašam uz sava rēķina ņemt mērniekus.¹⁴⁹ 40. gados vairāklauku sistēmu zemnieku saimniecībās var konstatēt Irlavā — «Daņķēnos», Grenčos — divās «Mutstraušu» saimniecībās, divās «Vecvagaru» saimniecībās un «Lielrīterejos».¹⁵⁰ Arī Jaunpilī 1844. g. šī sistēma bija vairākās zemnieku sētās.¹⁵¹ Daudz ātrāk uz augu seku pārgāja to privātmuižu saimnieki, kur agri tika intensificētas muižnieku un zemnieku saimniecības, 1861. g. vairāklauku sistēma bija ieviesta 45,2% Kurzemes privātmuižām piederīgo zemnieku sētu,¹⁵² 1863. g. — 48,4%.¹⁵³ Turpretim kroņa pagastos 1861. g. tikai 15,3% zemnieku sētu bija ieviesta augu seka. Kandavas pagasta tiesas novadā visās 166 zemnieku sētās un 23 mežsargu saimniecībās 1861. g. vēl pastāvēja trīslauku sistēma.¹⁵⁴ Grobiņas pagasta tiesas novadā no 206 zemnieku sētām tikai 23 (Matras kroņa muižā) sētas apsaimniekoja pēc četrlauku sistēmas, un arī tā šai pagastā tika ieviesta 1860. g. sakarā ar zemnieku lūgumu sēt ābolīņu, lai turētu pietiekami daudz lopu.¹⁵⁵ Matkules pagasta tiesas novadā 1862. g. četrlauku sistēma pastāvēja visās 11 Sabiles zemnieku saimniecībās un 9 no 11 Matkules kroņa mežsargu saimniecībām.¹⁵⁶

Apskatītās lauksaimnieciskās jomas, kurās zemnieku sētu nomnieki guva naudas līdzekļus, neaptvēra, domājams, ne lielāko daļu saimniecību. Lai gan vairums Vidzemes zemnieku saimniecību pārdeva zināmu daudzumu linu, tomēr ienākumi no liniem nesedza saimniecībai nepieciešamos izdevumus. Zemnieki tiecās iesaistīties nodarbībās ārpus lauksaimniecības, veicot transporta darbus (linu pārvadāšanā, koku pludināšanā, šoseju būvē), strādājot amatniecībā, mājrupniecībā. Valdošā šķīra ne vienmēr gribēja to atļaut, jo centās lauku iedzīvotājus izmantot kā lētu darbaspēku lauksaimniecībā.¹⁵⁷ Mājrupniecības novados (Piebalgā, Raunā un Zosēnos) zemnieku sēta bija bāze mājrupniecības izvēšanai.

Smiltenes zemnieku saimniecībās attīstījās kokapstrādāšana mājrupniecības veidā, kaut gan koka izstrādājumu gatavošana tir-

¹⁴⁸ LCVVA, 566. f., 1. apr., 1308. l., 1. lp.

¹⁴⁹ Turpat, 565. f., 1. apr., 319. l., 1.—4. lp.

¹⁵⁰ Turpat, 971. f., 1. apr., 13. l., 8. lp.; 60. l., 20. lp.; 64. l., 16. lp.

¹⁵¹ Turpat, 937. f., 1. apr., 232. l., 1., 2. lp.

¹⁵² A. Heyking. Statistische Studien über die ländlichen Zustände Kur-lands, 24. lpp.

¹⁵³ H. Strods. Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā, 92. lpp.

¹⁵⁴ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 5. l., 2.—9. lp.

¹⁵⁵ Turpat, 933. f., 9. apr., 93. l., 2.—8. lp.; 33. apr., 266. l., 1. lp.

¹⁵⁶ Turpat, 1073. f., 1. apr., 602. l., 25., 26. lp.

¹⁵⁷ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 145., 146. lpp.

gum bija nomas līgumā noliegta. Zemnieki izgatavoja tirgum koka traukus, riteņus, zārkus utt., kā to 15 mājās konstatēja muižas kalpotāji.¹⁵⁸

1842. g. Smiltenes muižkungs pēc cilvēku liecībām un sētas pārmeklēšanas secināja, ka «Kalniņu» saimnieks pārdevis Matišu tirgū 10 zārku, viņa kalps Pēteris — 11 zārku, turklāt mājās atrada vēl 11 gatavu zārku. Saimnieka sievastei bija divi gatavi un viens iesākts zārks. Par katru pārdoto zārku «vainīgam» bija jāmaksā 37 $\frac{1}{2}$ kapeikas soda naudas un visiem trim jāsaņem pēriens.¹⁵⁹ 1842.—1854. g. Smiltenes zemnieki 35 reizes nonāca sadursmē ar muižu par neatļautu nodarbošanos ar amatniecību, turklāt 18 gadījumos amatu bija piekopusi saimnieki vai viņu ģimenes locekļi, 5 gadījumos — kalpi, pārējos — dažādas personas.¹⁶⁰

Smiltenē muiža enerģiski kavēja mājamatniecības attīstību, bet Stalbes dzimtkungs Bruinings 1853. g. atzinīgi izteicās par «Lielnēķēnu» saimnieku Mārci Jerstopu, kas, taisīdams pārdošanai ratus un aužamos stāvus, vairojot savas sētas un līdz ar to muižas labumu.¹⁶¹

Briežu muižas zemnieki izgatavoja pārdošanai tirgum niedru krēslus un sevišķi iecienītos griķu putraimus. Kroņa īpašumu pārvaldes Cēsu iecirkņa inspektors izteicās, ka tieši tāpēc Briežu muižas zemnieki esot pārtikuši.¹⁶²

Ļoti plašu mājrupniecisko darbību izvērsa vācu kolonisti Iršos. Viņi izgatavoja un veda uz Rīgu pārdot klavieru kājas, kroņlukturnus u. c.

Bez amatniekiem, kuri bija saņēmuši augstāko instanču atļauju, laukos bija daudz uzņēmēju, kas strādāja ar algādžiem «peļņiniekiem», izvēršot darbību ne tikai savā pagastā, bet arī kaimiņu pagastos un plašā apkārtnē.

Visai pazīstams bija Irlavas «Daņķēnu» saimnieks Ansis Brunavs, kas 1847. g. uzņēmās būvdarbus Kandavas un Vecsātu baznīcās,¹⁶³ tāpat arī Jaunraunas būvuzņēmējs — «Staļa» saimnieks Jēkabs Pličs, «Gaušas» māju pussaimnieks — namdaris Dāvis Gaidiņš, kurš 1853. g. bija uzcēlis sev dzīvojamo ēku 207,57 rubļu vērtībā ar 60 loģu rūtīm.¹⁶⁴ Jaunraunas «Mazrubēnu» saimnieki Jēkabs Lamsters un vēlāk Dāvis Jēkabsons bija pazīstami mūrnieki. Jēkabsons, starp citu, mūrēja krāsni un cepli Mengeles muižā.¹⁶⁵ Pie Jaunraunas «Vāvuļu» saimnieka Kārļa Vāvuļa strādāja peļņinieki no Kauguriem (1858. g.) un no Valmiermuižas (1859. g.). Priekuļu «Pēterēnu» saimnieks Ermanis Valtenbergis 1848. g. strādāja Veselavā, «Lustes» saimnieks Jānis Roga 1842. g. — Valmiermuižā, un «Virskūnas» saimnieks Jānis Virskūns 1846. g. veica mūrēšanas darbus Bērzaunē.¹⁶⁶ «Lejas Kunču» saimnieks Lauris Kuncis bija pazīstams kā mūrnieks visā apkārtnē.

¹⁵⁸ LCVVA, 3358. f., 33. apr., 2. l., 77., 78. lp.; 3. l., 155. lp.

¹⁵⁹ Turpat, 1. l., 70., 74. lp.

¹⁶⁰ Turpat, 1.—3. lp.

¹⁶¹ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 140., 141. lp.

¹⁶² Turpat, 191. f., 1. apr., 69. l., 29. lp.

¹⁶³ Turpat, 971. f., 1. apr., 62. l., 9., 10. lp.

¹⁶⁴ Turpat, 939. f., 1. apr., 23. l., 42., 43., 57., 58. lp.; 24. l., 45. lp.; 26. l.,

115. lp.

¹⁶⁵ Turpat, 24. l., 132. lp.

¹⁶⁶ Turpat, 1156. f., 1. apr., 118. l., 89. lp.; 119. l., 18., 78. lp.

Lauksaimniecības darbus šo uzņēmēju mājās veica kalpi. Ar blakus peļņās gūtajiem līdzekļiem saimnieki varēja labāk iekārtot savas saimniecības un iegādāties labākus zirgus.

Minētā Irlavas «Daņķēnu» saimniecība jau 1844. g. pārgāja uz četrlauku sistēmu. Priekuļu namdaris Valtenberģis stabilizēja sievastēva laikā galīgi noplicinātos «Pēterēnus». ¹⁶⁷ Kaives pagastā 50. gadu sākumā no rokas rokā gāja parādiem apkrautās «Šķeperu» mājas, līdz 1853. g. tajās sāka saimniekot no Sausnējas atnākušais kurpnieks A. Āzītis (ar brāli), kas šais mājās noturējās ilgāku laiku. ¹⁶⁸

Ne visai liela bija saimnieku tirgotāju grupa, kas uzpirka no citiem zemniekiem lauksaimniecības ražojumus un apgādāja viņus ar sāli, silķēm, dzelzi, cepurēm u. c. precēm. Bez tiešās preču apmaiņas šādi tirgotāji veicināja naudās apgrozību ar preču transporta darbiem. Tajos iesaistījās arī zemnieki ar pajūgiem.

Piebalgas saimnieki tirgotāji linu vešanai līga transportam Kaives un Cesvaines zemniekus, ¹⁶⁹ Kolberģa krodzinieks Jēkabs Rābe — sava pagasta un Lāzberģa saimniekus. ¹⁷⁰ Kandavas un Matkules saimnieki piedalījās ozolu vešanā par naudu XIX gs. 40. gados. ¹⁷¹ Daudz zemnieku pajūgu līga Šabiles ebreju tirgotāji preču pārvadāšanai, ¹⁷² Valgales «Briču» kalps (saimnieka pusbrālis) Atis Cikunde organizēja transporta darbus, 1856. g. pārvadājot Rendas papirdzirnāvu produkciju. ¹⁷³ Aizupes Trenču pusmuižas nomnieks Vilhelms Demmers (agrāk Vilis Dammiņš) piedalījās Matkules un Aizputes zemnieku līgšanā, lai pārvestu taukus no Rīgas uz Mēmeli, bet sāli pretējā virzienā. ¹⁷⁴

Zemnieki strādāja arī lielceļu un šoseju būvē kā fiziska darba strādnieki, retāk kā darba organizētāji («podrjadčiki»). ¹⁷⁵ 1848. g. 30 Smiltenes zemnieki un 1855. g. 39 zemnieki sūdzējās, ka neesot saņēmuši samaksu par zemes rakšanu, akmeņu pārvešanu u. c. ceļu būves darbiem. ¹⁷⁶

Skultes zemnieki plaši iesaistījās jūras transportā. Saimniekiem piederēja laivas. Tās viņi izmantoja peļņā gājēju nodarbināšanai.

Pagasta tiesas priekšsēdētājs «Brūveļu» saimnieks J. Zālītis 1860. g. noslēdza līgumu par 41 000 ķieģeļu piegādi uz Rīgu trīs mēnešu laikā par 174,25 rubļiem. Tai pašā gadā viņš noslēdza līgumu ar Minskas tirgotāju Marku Kļebanovu par baļķu un slīperu izvešanu no meža. ¹⁷⁷ Kā darba uzņēmēji pagasta tiesas protokolos minēti vairāki saimnieki. Ilzenes saimnieks Jānis Melecs 1857. g. organizēja brusu pludināšanu pa Gauju, ¹⁷⁸ Smiltenes «Sieru» saimnieks Jēkabs

¹⁶⁷ LCVVA, 1156. f., 1. apr., 119. l., 100., 101. lp.

¹⁶⁸ Turpat, 6071. f., 1. apr., 11. l., 6., 7., 44., 73. lp.

¹⁶⁹ Turpat, 12. l., 18., 119. lp.; 854. f., 1. apr., 183. l., 18., 61. lp.

¹⁷⁰ Turpat, 3342. f., 1. apr., 105. l., 36., 113., 114. lp.

¹⁷¹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 724. l., 2. lp.; 182. l., 159. lp.

¹⁷² Turpat, 908., 909., 911., 2032., 2454., 2455. l.

¹⁷³ Turpat, 908. l., 9.—11. lp.; 2310. l.

¹⁷⁴ Turpat, 1073. f., 1. apr., 90. l., 18., 19. lp.; 2456. l., 5.—15. lp.

¹⁷⁵ Turpat, 3358. f., 33. apr., 3. l., 121. lp.

¹⁷⁶ Turpat, 29.—31., 161. lp.

¹⁷⁷ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 161., 162. lp.

¹⁷⁸ Turpat, 915. f., 1. apr., 2. l., 51., 52. lp.

Zemītis 1852. g. — koku vešanu uz Gauju.¹⁷⁹ Plostu pludināšanā pa Gauju aktīvi piedalījās arī Lugažu zemnieki.¹⁸⁰ 1841. g. par plostniekiem strādāja 30 zemnieki no dažādām Lugažu pagasta sētām. Zemnieki bez tam dedzināja ogles, lauza un pārdeva kaļķakmeni.¹⁸¹

Vidējo un trūcīgo zemnieku saimniecībās bieži vien tie ienākumi, kas tika gūti peļņas darbos, bija vairāk nekā puse no visa budžeta. Par to liecina arī Gatartas pagasta tiesas 1855. g. 17. janvāra protokolā saglabājušies dati par «Bedru Zaļkalnu» saimnieka Andrieva Popeļa naudas ienākumiem saimniecības gadā (sk. 45. tab.).¹⁸² Te vidējā zemnieka ienākumi naudā par lauksaimniecības ražojumiem bija tikai 33,7%; pārdoto lopu vietā viņš nopirka divas govīs par līdziģu cenu, tā ka inventārs šai gadījumā nesamazinājās. Vispār Popeļa saimniecības naudas apgrozījums bija diezgan liels.

Raunas, Jaunraunas, Vecpiebalgas, Jaunpiebalgas un Mārsnēnu pagastos, kur bija plaši izplatīta aušana kā mājrupniecības nozare, ziemas mēnešos saimnieki izmantoja kalpus aušanas darbos, lai

45. tabula

Gatartas pagasta «Bedru Zaļkalnu» saimniecības gada ienākumi

Ieņemts par lauksaimniecības ražojumiem		Ieņemts par daļu inventāra		Nopelnīts ārpus saimniecības rubļos	
produkcijas nosaukums	ienākumi rubļos	nosaukums	ienākumi rubļos		
Rudzi	17,00	1 ķēve	8	Piebalgā par malkas ciršanu	15,00
Sviests	10,00	1 govīs	10	Piebalgā par purva tīrīšanu	2,50
9 podi linu	15,17			Piebalgā par darvu	10,00
2½ poda kaņepāju	2,12			Par pagraba rakšanu dakterim	5,00
Kāpostu baļļa	1,00			Par Saltupa pļavu tīrīšanu	13,50
				Par baļķu vešanu	5,00
				Par brusliem (brusām)	9,00
				No vēvera	11,00
K o p ā	45,29 (33,7%)		18 (13,4%)		71,00 (52,9%)

¹⁷⁹ LCVVA, 3358. f., 33. apr., 3. l., 107. lp.

¹⁸⁰ Turpat, 1062. f., 1. apr., 67. l., 13., 12. lp.; 69. l., 102., 103. lp.

¹⁸¹ Turpat, 6071. f., 1. apr., 12. l., 27. lp.; 1156. f., 1. apr., 119. l., 18.—20. lp.

¹⁸² Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 17. lp.

paši gūtu peļņu. Šādiem kalpiem bija paredzēta tikai neliela atlīdzība par «lietām un amatu».

Jaunraunas saimniekam Jānim Bērziņam 1856. g. pagasta tiesa uzdeva samaksāt kalpam — audējam Spricim Grundulim, ko Bērziņš «pie cita darba nelicis, tik uz tiru aušanu atlaidis» un par to devis viņam algu naturā, — vēl divus rubļus par amatu.¹⁸³

Pagastu arhīvu dokumentos atainotie peļņas darbi vēl jo spilgti liecina par enerģiju un prasmi, kuru zemnieki ieguldīja darbos, kam nebija saskares ar kļaušu sistēmu. Tāpat zemnieki ļoti labi orientējās saimnieciskā izdevīguma jautājumā, ko muižnieki un viņu historiogrāfi šķiriskās tuvredzības dēļ nespēja novērtēt.

Nobeidzot nodaļu, var secināt, ka jau kļaušu laikos Kurzemes un Vidzemes teritorijā iezīmējās rajoni, kuros zemnieku saimniecības specializējās dažādās zemkopības jomās ražošanai tirgum, it īpaši pēc pārejas uz naudas nomu. Zemgales līdzenuma saimniecībās, kas kļaušu laiku beigu posmā ar preču labību — kviešiem — apsēja 15—20% no ziemāju lauka, 60. gadu sākumā kviešu sējumi tika ļoti paplašināti. Nav nejaušība, ka 1859. g. martā, kad nodega Annenieku dzirnavas, tajās malšanai bija atvesti 85 pūri Annenieku «Jadravnieku» saimnieka kviešu, 72 pūri Jaunpils «Blusu» saimnieka kviešu, 100 pūri Sīpeles pagasta saimnieka Urvēpes un 144 pūri Mežmuižas (vēlāk Bērmuižas pag.) «Danckas» saimnieka kviešu.¹⁸⁴

Vidzemē un dažos novados Kurzemē paplašinājās linu sēja un tirdzniecība ar liniem, ekonomiski spēcīgi mājrupniecības rajoni veidojās galvenokārt Vidzemē. Turklāt gandrīz vai katrā pagastā zināms daudzums spēcīgo, vidējo un lielo saimniecību pārauga naturālā tipa saimniecības ietvarus. Labība un lini, ko ieguva labāk nostādītajās zemnieku saimniecībās, bija nozīmīgs ieguldījums kā iekšējā, tā ārējā tirdzniecībā. Zemnieku pasākumi kviešu, linu u. c. zemkopības kultūru audzēšanā tirgum liecina par saimniecisku rosmi, kādu izvērsa zemnieki, ja viņus pārāk nenospieda kļaušu smagums un ja dabas apstākļi bija kaut cik labvēlīgi. Reakcionārie muižnieki un viņu historiogrāfi nespēja šo faktu uztvert, jo vērtēja zemnieku darbu tikai pēc tās attieksmes, ar kādu kļaušinieki apstrādāja savu apspiedēju laukus.

¹⁸³ LCVVA, 939. f., 1. apr., 25. l., 4. lp.

¹⁸⁴ Turpat, 1724. f., 1. apr., 468. l., 3. lp.

IV. ZEMNIEKU PARĀDSAISTĪBAS

Feodālajai sabiedriski ekonomiskajai formācijai raksturīgais parādu veids ir parādi muižai. To pamats bija neizpildītas kļaušas, nenodotas naturālās nodevas un muižnieku pienākums bada gados uzturēt zemniekus. Tas parasti notika aizdevumu veidā. Kurzemes un Vidzemes muižnieki no šā pienākuma tiecās atbrīvoties ar 1817. un 1819. g. likumiem. Šā apstākļa dēļ un arī tāpēc, ka zemnieku saimniecībās pakāpeniski ieviesās kapitālistiskais ražošanas veids, zemnieku parādi muižai zaudēja savu nozīmi salīdzinājumā ar citu parādsaistību attīstību pārejas periodā no feodālā ražošanas veida uz kapitālistisko. Šai posmā par svarīgāko parādsaistību zemniekiem kļuva labības parādi magazīnām. XIX gs. 40.—50. gados liela nozīme bija zemnieku labības parādiem valstij, tā sauktajiem kroņa parādiem. Šai laikā sāka pieaugt zemnieku sabiedrības locekļu savstarpējie parādi.

Zemnieku parādi muižai pagastu arhīvu dokumentos atspoguļojas fragmentāri. Lieli parādi muižai konstatēti Kolbergā pagastā. No 33 iztrupēto saimniecību (1842.—1866. g.) parādu kopsomas parādi muižai bija 46%; šai summā ietilpa arī atlīdzība muižai vai nākamajam nomniekam par nepietiekami apkoptām ēkām un žogiem. No kopīgā zemnieku parāda muižai nenomaksāti palika 30%, bet no pārējiem parādiem (magazīnai, galvasnaudas parādi pagastam, kroņa parādi) — 73%. Lāzbergā 27 iztrupēto (1845.—1855. g.) saimniecību kopīgajā parādu summā parādi muižai bija 30%.¹

Kalnamiužas pagasta zemnieku kopīgā parāda summa muižai 1852. g. bija 2703,39 rubļi, kas sastādīja 31% no visa pagasta kopīgās parāda summas. No 113 Kalnamiužas saimniecībām 48 (42%) nebija muižai parādā. Vislielākie zemnieku parādi muižai konstatēti Lazdonā 1842. g.; uz 55 saimniecībām, ieskaitot laikā no 1834. līdz 1840. g. 24 iztrupētos saimniekus, kopīgā parāda summa muižai bija 7124,64 rubļi, tātad uz katru sētu caurmērā 129 rubļi; ja neievēro agrāk bankrotējušo saimnieku parādus, tad uz katru Lazdonas zemnieku sētu bez parādiem magazīnai un valstij (kroņa

¹ Ne visi Lāzbergā zemnieku parādi bija pārvērsti naudā. Procenti aprēķināti, pieskaitot naudā izteiktajai summai 475 pūrus labības — ā 1,50 rubļu (LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1215. l.).

parādiem) iznāca vidēji 75 rubļi parāda muižai.² Kurzemē lieli parādi muižai bija Daudzevas privātmuižas zemniekiem (sk. 16. tab.). Sākot ar XIX gs. 40. gadu otro pusi, Kurzemes kroņa muižu zemnieku parādi muižai konstatējami reti (sk. 15. tab.).

I. SAIMNIEKU PARĀDI MAGAZINĀM

Biežo bada gadu dēļ XVIII gadsimta otrajā pusē kā valsts, tā guberņu augstākās administratīvās iestādes orientējās uz zināmu labības uzkrājumu radišanu. 1799. g. cara valdība izdeva likumu visā Krievijā par zemnieku labības magazīnu iekārtošanu. Šis likums attiecās arī uz Kurzemes un Vidzemes guberņām. Apskatāmajā laikā labības savākšanu pagastu magazīnās un aizdošanu zemniekiem noteica brīvlaišanas likumi. Pagasta magazīnā ik gadus bija jāber visiem pagasta vīriešiem pa četrām garnicām rudzu un vienai garnicai vasarāju,³ kamēr Kurzemes magazīnās uz katru vīrieša dvēseli būs krājumā divas četvertes rudzu un pusčetvertes vasarāju, Vidzemē — viena četverte rudzu un $\frac{2}{3}$ četvertes vasarāju.⁴ Kurzemē katrs vīrietis viņam paredzēto labības daudzumu varēja sabērt 32 gados. Tika paredzēts, ka XIX gs. 40. gadu otrajā pusē tāds stāvoklis būs sasniegts. Tomēr šie aplēsumi nerealizējās. Tieši otrādi — 40. gadu pirmajā pusē un vidū labības plaujas laikā magazīnās bieži vien nemaz nebija labības. Magazīnās savāktu labību trūkuma gados bija patērējuši gan paši zemnieki, gan muižnieki, kas paši magazīnās nebēra.

Piemēram, Matkules pagasta magazīnā nebija neviena pūra labības 1839. g. augustā, 1840. un 1845. g. vasarā. Līdzīgs stāvoklis bija Sabilē 1845. gadā, Valgalē šai vasarā bija mazāk labības par septiņām četvertēm. Tā paša neražas gada rudenī no Matkules 53 zemnieku sētām piedzina 208 četvertes labības, no Valgales 41 sētas — 406 un no Sabiles 16 sētām — 96 četvertes.⁵

Magazīnās tomēr ik gadus tika aprēķināts «likumīgais krājums» labības, kas faktiski bieži vien bija ierakstīts zemnieku parādu kontos. Rezultātā magazīnas «likumīgo krājumu» vajadzēja sabērt gandrīz vai katru gadu no jauna.

XIX gs. 20. gadus var uzskatīt par magazīnas krājumu veidošanās posmu, kad aizņēmumi no magazīnām vēl nebija kļuvuši sistemātiski; magazīnu toreizējie krājumi to arī nepieļāva.

Piemēram, Valgales pagasta 41 sēta laikā no 1823. līdz 1829. g. ik gadus bēra magazīnā apmēram 16 četvertes rudzu un 4 četvertes vasarāju; 1829. g. magazīnā bija uzkrāts, vismaz teorētiski, 214 četvertes rudzu un 54 četvertes vasarāju.⁶

² LCVVA, 157. f., 1. apr., 1. b l., 18., 119., 137., 138. lp.

³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 450. l., 1.—14. lp., Kurzemes dati.

⁴ [J. Jenšs.] Pagasta magazīna. — LKV, 15. sēj. R., 1937., 30293. — 30294. sl.

⁵ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 549. l., 6., 9. lp.; 551. l., 50., 51. lp.

⁶ Turpat, 540. l., 1.—14. lp.

XIX gs. 30. gados augsnes noplicinātības un neražas dēļ ikgadējo aizņēmumu apmēri pieauga un 40. gadu vidū sasniedza ļoti lielu apjomu (sk. 50. tab.).⁷ Apmēram 40% no vidējās un trūcīgās saimniecībās ražotās labības tika koncentrēti pagasta magazinās atdotā parāda, ikgadējo bērumu, ārkārtējo bērumu (nepiedzenamo parādu segšanai) un procentu labības (par saņemto aizdevumu) veidā. Piemēram, 1823.—1829. g. Valgales pagasta 41 sēta tikai procentu labības veidā atbēra magazinā 204 pūrus.⁸

Šādu attīstības virzienu veicināja daļa muižu īpašnieku un nomnieku, tāpat administratīvās iestādes, jo uzskatīja par drošāku tādu stāvokli, kad pagasta magazinās koncentrēts iespējami lielāks labības daudzums, lai vēlāk to izkalkulētās devās pa mēnešiem varētu sadalīt zemniekiem patēriņam. Bija pat izstrādāts grafiks neražas gadiem, kā sadalīt labību pa sezonām atkarībā no kļaušu smaguma katrā gadalaikā.

Domu, ka zemniekiem nevar atstāt viņu labības krājumus brīvai rīcībai, jo viņi ar tiem nesaimnieciski apejoties (dodot labību pat barokļiem), 1835. g. aizstāvēja Kurzemes kamerālvaldes ierēdnis Benefelds pēc inspekcijas Bauskas apriņķī. Ierosinot pasargāt kroņa muižu nomniekus no veltīgas mantas izšķiešanas aizdevumos zemniekiem, viņš ieteica kamerālvaldei gādāt, lai labības aizdevumi tiktu nesaudzīgi piedzīti.⁹

Cik daudz labības atbēra magazinās atsevišķas saimniecības, zināmu priekšstatu var gūt no 47. tabulas.¹⁰ Ekonomiski samērā spēcīgā Kandavas pagasta 17 saimniecības (24,3% no kopskaita) 1839. g. bija spiestas iebērt magazinā vairāk nekā 50% no rudenī izkultās labības. Pār šo saimniecību labību muiža un pagasta tiesa ieguva zināmas aizbildniecības un kontroles tiesības. Tai pašā laikā 22 saimniecības (31,5%) bēra magazinā obligāto labības daudzumu magazinās krājumu papildināšanai kopā ar aizdevumu atmaksu, nepretendējot uz jaunu aizdevumu.

Kļaušu saimniecības krīzes laikā (30.—40. gados) par raksturīgu vidējās saimniecības pazīmi var uzskatīt ikgadējos labības aizņēmumus no magazinās parasti sešu mēnešu patēriņa apmērā.

⁷ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 549. l., 104. lp.

⁸ Turpat, 540. l., 1.—14. lp. Valgales zemnieki bija padoti Matkules pagasta tiesai.

**Labības aizdevumi ceturvēs no Matkules pagasta tiesas iecirkņa
piecām magazinām**

1832. g.	1833. g.	1834. g.	1835. g.	1837. g.	1838. g.	1839. g.	1840. g.
539	938	859	1292	1102	1225	1362	1395

⁹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 79. l., 14. lp.

¹⁰ Turpat, 957. f., 1. apr., 154. l., 4.—40., 49., 50. lp.

Kandavas kroņa zemnieku sētu labības bērumi magazīnā 1839. gadā*

Sētas	Skaitis	%	Sētu skaits, kuras atbēra magazīnā rudzus un miežus pūros									
			1—5	6—10	11—15	16—20	21—30	31—40	41—50	51—60	61—70	71—80
Kur labība vērtēta	48	68,5	—	—	1	3	5	2	3	5	18	11
Kur labība nav vērtēta	22	31,5	7	7	3	2	3	—	—	—	—	—
Kopā	70	100%										

Kandavas kroņa zemnieku labības bērumi magazīnā 1839. g.* procentos no rudzu un miežu kopražas

Sētu kop-skaits	Sētas, kur labība nav vērtēta		Sētu skaits, kuras atbēra magazīnā rudzus un miežus pūros										Vidējā raža graudos				
	skaitis	%	11—15	16—20	21—30	31—40	41—50	44—50	51—60	61—70	skaitis	%	skaitis	%			
70	22	31,5	5	7,1	4	5,7	1	1,4	6	8,6	15	21,4	2	2,9	41,1	6,7	5,5

* Abas tabulas aprēķinātas no ražas vērtēšanas tabulām un saimniecību kontiem magazīnu grāmatā.

Trūcīgajām saimniecībām turklāt bija lieli «vecie» parādi magazinām, kuri ar laiku tā pieauga, ka saimniecības tika izūtrupētas. Lielāku neražu gadījumos, ja labības magazinā bija pietiekami, zemnieki saņēma aizdevumus uz ilgāku laiku — septiņiem līdz desmit mēnešiem. Tā kā magazinā labības tieši neražas gados nepietika, tad galīgā trūkumā nonākušie zemnieki lūdza aizdevumus no muižām un dažreiz pat no apgādes komisijas.

Neražas gados aprīņu tiesas saņēma lūgumus atvērt magazinās pirms termiņa, t. i., pirms februāra vidus. Tās drīkstēja atvērt tikai ar civilgubernatora iekreizēju atļauju. Civilgubernators centās magazinās atvēršanu novilcināt, lai neradītu nevēlamu precedentu nākotnē. XIX gs. 40. gados arvien biežāk atkārtojās brīdinājumi nedot tiem saimniekiem aizdevumus, kam nav nekāda īpašuma garantijai. Ja muiža vēlas šādu saimnieku vēl atstāt savā sētā (ja nav personas ar lielāku inventāru), tad muižai aizdevums jāgarantē.¹¹ Spilgtā aina par galīgā trūkumā nonākušiem zemniekiem saglabājusies līdz mūsu dienām Kalnamuižas īpašnieka sarakstē ar Cēsu 5. draudzes tiesu. Kad 1843. g. janvārī jau 46 Kalnamuižas saimniecībās zemnieki cieta badu, muižas īpašnieks lūdza civilgubernatora palīdzību.¹² Februārī maizes trūkums pieauga. Jūnijā apgādības komisija bija ar miēru izsniegt aizdevumu, bet tikai ar muižas īpašnieka galvojumu. Muižas īpašnieks negribēja galvot, jo šeit neesot runa par risku, bet par skaidri redzamiem zaudējumiem. Viņš argumentēja: «Sejienes zemnieki ir tiktāl nabagi, ka lielākai daļai nav nekāda pašu īpašuma, viņuniecīgais inventārs pieder muižai, kādu galvojumu šeit spēj dot muižas īpašnieks, — un tomēr nevar atļaut zemniekiem nomirt badā...»¹³ Bads vai dzīve uz bada robežas 40. gadu pirmajā pusē un vidū bija raksturīga ne tikai Kalnamuižas novadā, bet arī citos Vidzemes novados.

Lai muižas īpašniekiem nebūtu jātērē pašiem savi līdzekļi kļaušu darbaspēka saglabāšanai, pagastu tiesas katru gadu saņēma no aprīņu un draudžu tiesām rīkojumus nesaudzīgi piedzīt aizdevumus. XIX gs. 40. gadu pirmajā pusē un desmitgades vidū ikgadējie aizņēmumi tomēr turpināja palielināties, nenokārtošanas gadījumā pārvēršoties par vecajiem magazinās parādiem. Attieksme starp vecajiem magazinās parādiem un ikgadējo aizņēmumu raksturo pagasta zemnieku saimniecību ekonomisko potenciālu. Kurzemes kroņa pagastos vecie parādi reti sasniedza 50% no magazinās parādu kopsummās, bet Kalnamuižā 1852. g. un citur tie bija vēl ap 70% (sk. 48.¹⁴ un 49.¹⁵ tab.).

¹¹ LCVVA, 848. f., 1. apr., 5. l., 29. lp.

¹² Turpat, 4249. f., 2. apr., 2. l., 17. lp.

¹³ Turpat, 21., 22. lp.

¹⁴ Turpat, 1216. f., 2. apr., 158., 159., 160. l.

¹⁵ Turpat, 957. f., 1. apr., 157. l.; 1073. f., 1. apr., 547., 549., 551. l.; 4249. f., 1. apr., 118., 139., 154. l.

Smiltenes saimnieku parādi magazīnai 1837.—1864. g. noapaļotos pūros

Gadi	Vecie parādi				Kārtējā gada aizdevums			
	rudzi	mieži	auzas	kopā	rudzi	mieži	auzas	kopā
1837.	748	390	354	1492	2019	909	1390	4318
1838.	1381	358	378	2117	2579	1181	1539	5299
1839.	993	246	217	1456	1583	1285	1755	4623
1840.	710	143	94	947	2166	1428	2065	5659
1841.	693	175	190	1058	2182	1734	1978	5894
1842.	2147	131	146	2424	1639	1817	2153	5609
1843.	1337	81	74	1492	1679	1877	2007	5563
1844.	1227	94	69	1390	1969	1961	2162	6092
1845.	1295	142	111	1548	2648	1931	2107	6686
1847.*	2815	271	212	3298	2617	1774	2000	6391
1849.	1853	145	112	2110	1415	1376	1816	4607
1852.	1364	84	80	1528	2492	1834	2218	6544
1857.	811	—	—	811	1845	1262	1306	4413
1858.	797	1	6	804	1514	1322	1819	4655
1860.	314	—	—	314	194	520	1021	1735
1861.	175	—	—	175	323	616	1247	2186
1863.	196	—	—	196	277	351	1192	1820
1864.	61	—	—	61	59	254	883	1196

* Trūkst ziņu par 1846., 1850., 1851. utt. gadiem.

48. un 50.¹⁶ tabula dod iespēju salīdzināt divu ekonomiski samērā attīstītu pagastu — Smiltenes un Matkules — labības parādu dinamiku. Abos pagastos magazīnas parādu kulminācija bija 1846. un 1847. g. No 1848. g. magazīnas parādi sāka samazināties. Šo faktu konstatējis arī J. Jenšs, norādot, ka pēc smagajiem neražas un bada gadiem — 1841., 1844.—1847. g. — parādi pagasta magazīnām Vidzemes guberņā pakāpeniski samazinājās. Kurzemē rudzu parādi magazīnām 1850.—1863. gadā saruka no 45 552 līdz 15 416 četvertēm.¹⁷ Straujo magazīnas parādu samazināšanos XIX gs. 50. gados apstiprina E. Dunsdorfa grafiks.¹⁸ Tomēr raksturīgi, ka šī samazināšanās, pēc Dunsdorfa datiem, nav ilgstoša; 60. gados magazīnas parādi atkal pamazām pieauga.

No magazīnas parādnieku sarakstiem var gūt priekšstatu par zemnieku saimniecību ekonomiskajiem nogrupējumiem klaušu sistēmas krīzes laikā un tūlīt pēc naudas nomas ieviešanas. Smiltenes magazīnas grāmatās var izsekot zemnieku sētu grupējumiem

¹⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 549., 551., 554., 557., 561., 564., 567. l.

¹⁷ [J. Jenšs.] Pagasta magazīna, 30 295., 30 296. sl.

¹⁸ Ē. Dunsdorfs. Pētījums par Latvijas ražām. — Tautas vēsturei. R., 1938., 381. lpp.

Vecie magazīnas parādi un kārtējā gada aizdevumi dažos Vidzemes un Kurzemes pagastos

Gads	Pagasts vai muiža	Guberņa	Pagasta kategorija	Saimniecību kop-skaits	Vecie magazīnas parādi		Kārtējā gada aizdevumi		Parādu kopsumma
					pūri	%	pūri	%	
1839.	Kandava	Kurzeme	kroņa	70	833	25,6	2422	74,4	3255
1836.	Motkule	Kurzeme	kroņa	53	942	39,3	1455	60,7	2397
1841.	Matkule	Kurzeme	kroņa	53	1609	56,3	1252	43,7	2861
1845.	Matkule	Kurzeme	kroņa	53	2095	48,5	2223	51,5	4318
1845.	Matkules mežniecība	Kurzeme	kroņa	10	—	—	723	100,0	723
1845.	Valgale	Kurzeme	kroņa	41	1050	34,6	1983	65,4	3033
1845.	Jaunpils	Kurzeme	priv.	92	5956	72,0	2315	28,0	8271
1838.	Kalnamiža	Vidzeme	priv.	92	4131	83,5	815	16,5	4946
1846.	Kalnamiža	Vidzeme	priv.	108	5890	68,1	2766	31,9	8656
1852.	Kalnamiža	Vidzeme	priv.	112	3114	70,4	1308	29,6	4422

Matkules kroņa zemnieku parādi magazīnai 1841.—1861. g.
(rudzi un mieži četvertēs)

Gads	Parādi	Gads	Parādi	Gads	Parādi
1841.	953	1848.	1407	1858.	478
1842.	957	1851.	630	1859.	398
1845.	1314	1855.	801	1860.	320
1846.	1528	1856.	852	1861.	450

atkarībā no to attieksmes pret aizņēmumiem no magazīnas 25 gadu ilgā periodā. Vecajiem magazīnas parādiem apkrauto saimniecību skaits bija ļoti mainīgs (30—70%); dabiski, ka tikpat nepastāvīgs bija to saimniecību skaits, kuras ik gadus nokārtoja savas saistības ar magazīnu. Pretēji Baltijas vācu vēsturnieku apgalvojumiem, ka zemnieki strādājot nolaidīgi tāpēc, ka vienmēr varot aizņemties no magazīnas labību dzīvības izvilkšanai, šie dati rāda zemnieku saimniecību nemīlīgo cīņu par noturēšanos stabilo vidējo sētu skaitā. Saimnieki centās nokārtot vecos magazīnas parādus, bet katra jauna nelabvēlīgu meteoroloģisku apstākļu ietekme viņiem šo nodomu izjauca.

Klaušu sistēmas beigās un naudas nomas sākumā ļoti lēni pieauga ekonomiski stabilo sētu skaits, kas spēja iztikt bez aizņēmumiem no magazīnām. 1839. un 1840. g. Smiltēnē to bija 6%, 40. gadu sākumā šis skaits vēl samazinājās, bet tikai ap 1849. g. palielinājās. Radikāls pagrieziens vērojams tikai pašās 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā, kad Smiltēnē līdz 40% zemnieku sētu sāka saimniekot bez magazīnas parādiem, atbrīvojoties no pagasta tiesas kontroles un ierobežojumiem (sk. 51. tab.).¹⁹

Iespējams, ka magazīnas parādu likvidēšanu muiža izvirzīja kā priekšnoteikumu pārejai uz naudas nomu, tāpēc šis pagrieziens, kā to rāda 51. tabula, bija tik spējš.

Interesanti ir izsekot tām Smiltēnes saimniecībām XIX gs. 40. un 50. gados, kuras 30. gadu sākumā bija uzskatāmas par vidējām. Var pieņemt, ka no Smiltēnes 185 sētām, atskaitot turīgākās un parādiem apkrautās, 30. gadu pirmajā pusē 130 bija samērā stabilas vidējās saimniecības, kam veco parādu nebija nemaz vai kam tie bija tikai dažos gados. 40. gadu pirmajā pusē atkārtojās neražas. To ietekmē liela daļa šo saimniecību tika apkrautas ar veca-

¹⁹ LCVA, 1216. f., 1. apr., 158.—160. l.

jiem magazīnas parādiem, ko šīs saimniecības pārvarēja tikai ilgākā laika posmā:

1849. gadā 58 saimniecības jeb 44,6%;

50. gadu pirmajā pusē 26 saimniecības jeb 20%;

50. gadu otrajā pusē 27 saimniecības jeb 20,8%.

1860. g. izūtrūpētas vai lieliem parādiem apkrautas bija 19 saimniecības jeb 14,6%. Pēdējā skaitlī neietilpst tās saimniecības, kam jau 30. gados bija lielāki vecie magazīnas parādi.

51. tabula

Smiltenes zemnieku saimniecību iedalījums pēc magazīnas parādu lieluma

Gads	Saimniecību kontu kop-skaits magazīnas grāmatās	Zemnieku saimniecības					
		ar vecajiem magazīnas parādiem un kārtējā gada aizņēmumu		ar kārtējā gada aizņēmumu		bez aizņēmumiem no magazīnas	
		skaits	%	skaits	%	skaits	%
1835.	186	76	40,9	106	57,0	4	2,1
1836.	186	113	60,7	66	35,5	7	3,8
1837.	183	91	49,8	82	44,8	10	5,4
1839.	184	89	48,4	84	45,6	11	6,0
1840.	183	54	29,5	118	64,5	11	6,0
1841.	183	57	31,2	123	67,2	3	1,6
1842.	183	130	71,0	49	26,8	4	2,2
1843.	182	96	52,8	80	43,9	6	3,3
1844.	182	93	51,2	84	46,1	5	2,7
1845.	185	102	55,1	81	43,8	2	1,1
1847.	187	140	74,9	42	22,4	5	2,7
1849.	186	114	61,3	57	30,6	15	8,1
1852.	190	90	47,4	100	52,6	—	—
1857.	184	76	41,3	103	56,0	5	2,7
1859.	184	74	40,1	85	46,2	25	13,7
1860.	180	40	22,2	68	37,8	72	40,0
1861.	180	27	15,0	90	50,0	63	35,0
1862.	183	44	24,0	90	49,2	49	26,8
1864.	179	13	7,3	76	42,5	90	50,2

Salīdzinot Smiltenes privātmuižas zemnieku saimniecības ar Matkules kroņa zemnieku saimniecībām (sk. 52. tab.),²⁰ var konstatēt, ka Matkulē to saimniecību procents, kuras iztika bez aizņēmumiem no magazīnām, bija lielāks nekā Smiltēnē; tomēr arī Matkulē minēto saimniecību skaits bija atkarīgs no meteoroloģiskiem apstākļiem. Kopš 1860. gada Matkulē daļēji iztika bez labības aizņēmumiem. Ziņas par dažiem citiem Kurzemes kroņa zemnie-

²⁰ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 422., 425., 544., 546., 549., 551., 552., 554., 557., 564., 567., 568., 673. l.

kiem, kas centās saimniekot bez aizņēmumiem no magazinām, sakopotas 53. tabulā.²¹ Fragmentāras ziņas par atsevišķiem gadiem apstiprina, ka hronoloģiski plašākie Smiltenes un Matkules fondu dati nav raksturīgi tikai šiem pagastiem vien.

52. tabula

Matkules kroņa zemnieku sētas, kur centās saimniekot bez labības aizņēmumiem

Gads	Sētu kopskaits	Zemnieku sētas, kas no magazīnas			
		neaizņēmās		aizņēmās ne vairāk par 5 pūriem	
		skaits	%	skaits	%
1833.	53	4	7,5	2	3,8
1835.	53	4	7,5	3	5,6
1836.	53	5	9,4	10	18,9
1840.	53	3	5,6	4	7,5
1841.	53	7	13,2	4	7,5
1842.	53	7	13,2	2	3,8
1845.	53	4	7,5	1	1,9
1846.	53	5	9,4	3	5,6
1848.	53	16	30,2	—	—
1849.	53	7	13,2	1	1,9
1853.	53	5	9,4	1	1,9
1855.	52	4	7,7	1	1,9
1856.	52	—	—	—	—
1858.	52	7	13,5	—	—
1859.	52	10	19,2	—	—
1860.	52	15	28,8	—	—
1865.	52	19	36,5	—	—
1866.	58	27	46,5	—	—

XIX gs. 60. gadu otrajā pusē radikāli mainījās stāvoklis attiecībā uz aizņēmumiem no magazinām. Daļa magazīnu šai laikā bija nokomplektējušas savus labības krājumus.

Piemēram, 1861. g. labība likumīgā daudzumā bija trim bruņniecības muižām — Ķūķu muižai, Degolei un Snapju muižai — un privātmuižām — Jaunsātiem un Vilkājai. Šai laikā vasarāji likumīgā daudzumā bija Irlavā, Grenčos, Pētertālē, Vilksalās, Plieņciemā un Kaivē.²²

Sākot ar 50. gadiem, Kurzemē konstatējami arī tādi pagasti, kas nelūdza izsniegt tiem labības aizdevumus no magazinām.²³ La-

²¹ LCVVA, 848. f., 1. apr., 196. l.; 1034. f., 1. apr., 58., 59., 60., 154. l.; 3391. f., 1. apr., 40. l.; 957. f., 1. apr., 161. l.

²² Turpat, 971. f., 1. apr., 21. l.

²³ Turpat.

Dažu Kurzemes pagastu zemnieku sētas, kur centās saimniekot bez labības aizņēmumiem

Gads	Pagasts	Pagasta kategorija	Sētu kop-skaitis	Zemnieku sētas, kas no magazinās			
				neaiņņēmās		aiņņēmās ne vairāk par 5 pūriem	
				skaitis	%	skaitis	%
1850.	Daigore	kroņa	17	5	29,4	5	29,4
1851.	Daigone	kroņa	17	2	11,8	3	17,6
1852.	Daigone	kroņa	17	—	—	2	11,8
1839.	Kandava	kroņa	71	7	9,8	5	7,0
1850.	Kandava	kroņa	75	27	36,0	3	4,0
1851.	Kandava	kroņa	75	26	34,7	—	—
1852.	Kandava	kroņa	75	11	14,7	2	2,6
1856.	Kandava	kroņa	75	21	28,0	—	—
1852.	Lībagi	kroņa	30	—	—	—	—
1852.	Talsi	kroņa	30	—	—	—	—
1852.	Lielzalve	priv.	85	5	5,9	—	—
1855.	Daudzeva	priv.	50	—	—	1	2,0

bība magazinās sāka bojāties, tāpēc bija nepieciešams to pa daļām pārdot, izveidojot tā saukto pagastu pārtikas kapitālu.

Kroņa īpašumu pārvaldes Aizputes iecirknī jau 1854. g. bija pārdevts pārdot 8000 pūru rudzu un 1000 pūru miežu, bet šai laikā vēl par realizēto summu pirka magazinai jaunu labību.²⁴ Matkulē 1859. g. pārdeva 1600 mēru²⁵ un 1865. g. — 260 mēru rudzu; par rudziem saņēma 416 rubļu, ko noguldīja krājkasē uz procentiem.²⁶

Nobeidzot īso apskatu par pagastu magazinām, var konstatēt, ka pēc zemnieku brīvlaišanas kļaušu saimniekošanas veidam raksturīga pazīme bija zemnieku sētu nepārtrauktās kredītattiecības ar pagastu magazinām, tāpat muižu un pagastu tiesu kontrole pār zemnieku saimniecību zemkopības ražojumiem. Liela daļa šo ražojumu tika koncentrēti pagastu magazinās.

No vienas puses, magazinu aizdevumi zināmā mērā mikstināja kļaušu sistēmas krīzi, saglabājot vai pāldzinot eksistences iespējas vienai otrai vidējai vai trūcīgai saimniecībai uz labāk situēto saimniecību rēķina. No otras puses, atbērumi magazinās zināmā mērā kavēja ekonomiski spēcīgāko saimniecību izdališanos no pārējām saimniecībām.

²⁴ LCVVA, 971. f., 1. apr., 21. l.

²⁵ Vienā mērā ietilpa 20 garnicu (sk. 93. piezīmi 128. lpp.).

²⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 575. l., 1. lp.; 576. l., 2. lp.

Kapitālisma elementu pieaugumam zemnieku saimniecībās, sevišķi pārejot uz naudas nomu, sekoja pakāpeniska zemnieku saimniecību atbrīvošanās kā no ilgos gados uzkrātajiem, tā īstermiņa labības parādiem; kapitālisma formācijā labības aizņēmumi no magazinām vairs nebija sistemātiski.

2. SAIMNIEKU LABĪBAS PARĀDI KRONIM

Bez labības parādiem magazinām XIX gs. 40. gadu otrajā pusē un 50. gados zemnieku saimniecības bija apkrautas arī ar tā sauktajiem kroņa parādiem. Pēc 1844. un 1845. g. neražām Vidzemē un Kurzemē bija nepieciešams ievest labību no Iekšķrievijas guberņām. Labības ievēšanu un izsniegšanu bada cietējiem zemniekiem uz parāda kārtoja apgādības komisija. Piemēram, Smiltene ievestā labības iznāca 6—13 pūri uz zemnieku sētu atkarībā no saimniecības lieluma.²⁷ Labības aizdevumus aprēķināja par samērā augstām cenām — rudzus par 2,50, miežus par 2, auzas par 1,30 rubļiem pūrā, kas kopā ar 5 procentiem bija atmaksājami pēc diviem gadiem desmit gadu laikā.²⁸ Daudzos pagastos zemnieki šos parādus pirmajos gados pēc saņemtā aizdevuma nemaz nespēja maksāt. Kalnamuižas zemnieki pirmo iemaksu varēja kārtot tikai 1854. g., kad viņu sākotnējam parādam bija pieskaitīti 3911,40 rubļu lieli procenti (sk. 54. tab.).²⁹ Kalnamuižas zemnieki 1854. g. iemaksāja 961,48 rubļus un beidza parāda atlīdzināšanu tikai 1864. g. Turpretim Smiltenes zemnieki kroņa parādu maksājumus pabeidza 1857. g., tomēr arī šeit daļu maksājumu ieguva saimniecību ūtrupēs. Jo vēlāk kāds pagasts iesāka maksāt kroņa parādus, jo lielāku summu tajos ieņēma maksājami procenti. Smiltenei 1857. g. procenti par kroņa labības aizdevumu sastādīja 26,7% no nomaksājamās summas, bet Cesvaines pagastam 1858. g. vēl nenomaksātajā summā — 40,3% un Kalnamuižai 1857. g. — 40%. Taisnība bija Laucesas zemniekiem 1865. g., kad viņi sūdzējās ģenerālgubernatoram, ka par kroņa parādiem jāmaksā divreiz vairāk, nekā viņi savā laikā bija aizņēmušies.³⁰

Tā kā kroņa parādu nomaksa ilga 12—20 gadu, tad, dabiski, šos parādus maksāja nevis tās personas, kas kādreiz labības aizdevumu bija saņēmušas, bet pavisam citas. Par parādiem solidāri atbildīgi bija visi pagasta saimnieki, bet, no kā tieši parādi piedzenami, dažādos gados dažādos pagastos pastāvēja atšķirīgi uz-

²⁷ LCVVA, 1216. f., 2. apr., 159. l., 183., 189. lp.

²⁸ Turpat, 4249. f., 2. apr., 1. l., 9. lp.

²⁹ Turpat, 854. f., 1. apr., 183. l., 18.—61. lp.; 1216. f., 2. apr., 159. l., 238.—240. lp.; 4249. f., 2. apr., 1. l., 6., 9. lp.

³⁰ A. Mierīņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. II pusē, 196. lpp.; LCVVA, 6071. f., 1. apr., 11. l., 24., 25. lp.

Dažu Vidzemes pagastu zemnieku kroņa parādi rubļos

Pagasts	Saimniecību kopskaits	Aizņēmuma kopsumma	Pieskaitītie %		Nomaksāts līdz		Paliek parāda	
			gads	summa	gads	summa	gads	summa
Smiltene	185	5178,50	1857.	1883,01	1857.	7061,51	—	—
	86	3181,56	...	...	1857.	3147,92	1858.	2108,25
	108	7489,00	1854.	3911,40	1856.	1930,47	1857.	10540,12

Dažu Vidzemes pagastu kroņa parādu maksāšanas gaita

Pagasts	Saimniecību kopskaits	Zemnieku saimniecības, kas nav nomaksājušas kroņa parādus					
		1855. g.		1858. g.			
		skaits	%	skaits	%		
Jaunkalsnava	66	65	98,5	...	22	33,3	
	86	...	...	70	81,4	...	...
	91	...	...	22	24,2	...	...

Cesvaines zemnieku saimniecību iedalījums pēc kroņa parādu lieluma 1858. g.

Saimniecību kopskaits	Nomaksāts	Saimniecības, kam ir kroņa parādi rubļos																
		līdz 10		11—20		21—30		31—40		41—50		51—60		61—70		71—80		
skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	
86	18	20,9	13	15,1	8	9,3	13	15,1	12	14,0	14	16,3	4	4,7	2	2,3	2	2,3

skati. Tā, 1852. g. Kaives dzimtkungs atzina, ka kroņa maizes parāds jāiekasē no mājām, nevis no personām,³¹ bet jau 1853. g. viņš uzdeva par parādiem darīt personiski atbildīgus saimniekus. Faktiski tomēr nebija neviena cita, no kura varētu piedzīt kroņa parādus, kā vien tās personas, kas piedzišanas laikā valdīja zemnieku sētā. Kolberģa pagasta skrīveris Ziemelis ļoti enerģiski piedzina kroņa parādus no saimniecībām pēc to dālderu vērtības. Katram saimniekam, kas gribēja pavisam aiziet no pagasta, vispirms bija jāsamaksā sava parāda daļa pēc dālderu vērtības, kā arī atbilstoša daļa no tās kroņa parādu summas, kura bija palikusi nenomaksāta saimniecību izputēšanas rezultātā. Ziemelis stingri ievēroja Vidzemes gubernatora 1847. g. 11. jūnija rīkojumu, ka parāds jāiekasē no saimniekiem, bet ne no mājām. Kolberģa pagastā laikā no 1845. līdz 1850. g. bija izūtrupēti 19 saimnieki, viņu kopīgais parāds, kas nemitīgi turpināja palēlināties, bija 1107,75 rubļi, no katra dāldera zemnieku zemes vajadzēja atlīdzināt 1,30 rubļu.³² Tik enerģiski izspiežot naudu no saimniekiem, Kolberģa pagasts 1859. g. bija iemaksājis apgādības komisijā 263,55 rubļus vairāk, nekā bija nepieciešams.³³

Lāzberģa pagastā 1850. g. izūtrupēto saimnieku nenomaksātais kroņa parāds bija 664,50 rubļu.³⁴ Pagasta tiesa darija visu iespējamo kroņa parādu piedzišanai, tomēr ne muiža, ne pagasta tiesa nevarēja pieļaut lielākās daļas saimniecību galīgu ekonomisku sagrāvi. Cesvaines pagastā no 86 saimniecībām 1858. g. kroņa parādus nebija nomaksājušas 70 saimniecības (sk. 55. tab.).³⁵ Cesvaines un citi pagasti maksāja parādus ar ārkārtīgām grūtībām — vienas sētas parādu summu atlīdzināja vairākas personas,³⁶ pagasta tiesa maksāja parādus no ūtrupēs ieņemtajām summām zemnieku izlikšanas gadījumos, šais kontos pārskaitīja summas, kas bija nopelnītas dažādos peļņas darbos. Ūtrupēs ieņemtās summas bija vienas no pirmajām, ar kurām sedza kroņa labības parādus. No tām 16 Cesvaines saimniecībām, kas 1858. g. bija beigušas maksāt kroņa parādus, deviņas bija izputējušas, un ūtrupēs ieņemtās summas tika izlietotas šā parāda segšanai. Daļu no kroņa parādiem, kā to var konstatēt Kalnamuižā, Cesvainē, Kraukļos, nomaksāja uzņēmēji, pie kuriem peļņā strādāja parādnieki. 1859./60. g. Jaunkalsnavas 66 saimniecības kopā nomaksāja 1611,83 rubļus, no tiem 31% iemaksāja dažādi uzņēmēji, tai skaitā arī muiža.³⁷ Ces-

³¹ LCVVA, 6071. f., 1. apr., 11. l., 24., 25. lp.

³² Turpat, 3342. f., 1. apr., 11. l., 66., 67. lp.

³³ Turpat, 106. l., 34. lp.

³⁴ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1216. l., 9. lp.

³⁵ Turpat, 954. f., 1. apr., 43. l., 6.—71. lp.; 998. f., 1. apr., 229. l., 1.—57. lp.; 854. f., 1. apr., 183. l., 18.—61. lp.

³⁶ Turpat, 954. f., 1. apr., 43. l., 6.—17. lp.

³⁷ Turpat.

vaines zemnieku kroņa parādu kontos atrodami šādi ieraksti: «No muižas peļņas, no Andreja Kaņģera peļņas, no Krieviņa peļņas, no Vecpiebalgas peļņas.»³⁸

Saimniecības savus parādus kārtoja dažādos laikos atkarībā no iespējām. Jo vēlāk kāda saimniecība sāka savus parādus maksāt, jo parādu summa bija palielinājusies (sk. 56. tab.).³⁹ Sevišķi lielus apmērus kroņa labības parāds kopā ar procentiem sasniedza vairāku Bērzaunes saimniecību budžetos. To ilustrē dažu izūtņpēto Bērzaunes saimnieku inventāra un kroņa parādu attiecība.⁴⁰ Jāievēro, ka pēc inventāra lieluma saimniecības pieder pie vidējām.

Kroņa parādus maksāja arī Kurzemes zemnieki, bet šeit kroņa parādiem saimniecību ekonomikā nebija tik liela nozīme, vismaz Kurzemes auglīgākajos apgabalos. Vidzemes pagastu fondos kroņa parādnieku sarakstu ir saglabājis ļoti daudz, bet Kurzemes pagastu fondos — samērā maz. Kroņa īpašumu pārvaldes Tukuma iecirknī 50. gados kroņa pagastos minētos labības parādus kārtoja īpatnējā veidā — tos centās dzēst ar ienākumiem, ko guva no magazīnas labības cenu starpības pavasarī un rudenī. Šādā veidā kārtotie maksājumi ieilga līdz 60. gadu vidum,⁴¹ bet tie nekavēja saimniecību ekonomisko attīstību.

Kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī no 49 kroņa muižām kroņa parādi bija tikai 32 muižu zemniekiem, arī šais muižās ne visiem. Piemēram, Auru pagastā no 42 saimniekiem kroņa labības aizdevumu saņēma tikai 27. Šai pagastā labības aizdevumus saņēma arī 135 kalpi un vaļinieki, Dobelē no 26 saimniekiem aizņēmās 18, Pienavā no 47 saimniekiem — 35. Pārējās kroņa muižās bez labības aizņēmumiem 1845. g. iztika divi trīs saimnieki.⁴² 50. gados Zemgales novada kroņa zemnieki maksāja savus kroņa

³⁸ LCVVA, 854. f., 1. apr., 183. l., 18.—61. lp.

³⁹ Turpat.

⁴⁰ Turpat, 4551. f., 1. apr., 156. l., 9., 33., 34. lp.

Dažu Bērzaunes saimnieku inventāra un kroņa parādu attiecība

Gads	Saimnieks	Ītrupē ieņemtā summa	Kroņa parādi		Citu parādu kopsumma
			rbļ.	% no invent.	
1856.	Jānis Vakermanis	110,63	70,66	64	—
1859.	«Stokēnu» Andrejs	90,63	89,75	99	26,75
1859.	«Vēžnieku» Pēteris	65,58	78,07	119	33,20
1859.	«Pakalniešu» Adams	81,06	72,07	88	15,34

⁴¹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 22. l., 264., 265. lp.; 491. l., 1., 2. lp.

⁴² Kroņa labību nebija parādā kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirkņa zemnieki no šādām muižām: Čuču, Naudītes, Bramberģes mežniecības, Uziņiem, Vircavas, Jelgavas virspilskunga dienesta muižas, Bērzmuižas, Sīpeles, Lustes, Kreiju muižas, Mežamuižas, Sprigauļiem, Bērzsīpeles, Sesavas mežniecības un Kulpu muižas (LCVVA, 560. f., 1. apr., 328. l., 18.—178. lp.).

parādus bez sevišķas piepūles.⁴³ No labības aizdevuma atteicās arī kroņa mežsargi Matkulē⁴⁴ un visi Augškurzemes kroņa mežsargi deviņās mežniecībās.⁴⁵

Augškurzemes novadā 1845. g. ražas neatšķīrās no pārējiem gadiem tik daudz kā citos novados. Vairums kroņa zemnieku pēc labības aizdevumu noteikumu paziņošanas uzskatīja, ka ir labāk iztikt ar nepietiekamu labības daudzumu nekā to aizņemt. No 38 kroņa muižām no labības aizdevuma pilnīgi atteicās 19 kroņa muižu zemnieki, astoņi lūdza paredzēto aizdevumu samazināt vai arī atļaut vēl kādu laiku apdomāties. Turpretim Jaunsērenes, Seces un Sēlpils zemnieki lūdza paredzēto aizdevumu palielināt.⁴⁶ Privātmuižu zemnieku stāvoklis acīmredzot bija smagāks. Gan Zemgalē (mazāk), gan Augškurzemē privātmuižu zemnieki aizņēmas labību no kroņa zemnieku magazinām. Vidzemē, cik zināms, tikai Gatartas un Jaundrustu zemniekiem nebija vajadzības pēc labības aizdevumiem; šo muižu īpašnieks A. Hāgemeisters uzskatīja to par savu nopelnu.⁴⁷

Ļoti lieli kroņa parādi bija zemniekiem kroņa īpašumu pārvaldes Kuldīgas iecirknī; tie stipri pārsniedza saimniekiem piederošo inventāru, bet nebija lielāki par saimniecību kopējo inventāru. Ošeniekos kroņa parādi 1851. g. bija 58% no saimnieku kopīgā inventāra vērtības, Kursišos 1853. g. — 77%, Zvārdē 1851. g. — 81%.⁴⁸

Kroņa parādi visumā, piemēram, tikko minētajās kroņa muižās un sevišķi Vidzemes mazauglīgajos novados, stipri kavēja saimniecību ekonomisko nostiprināšanos un pāriešanu uz kapitālistiskajām saimniekošanas metodēm, atraujot saimniecībām nepieciešamos līdzekļus, nostrādinot cilvēkus un darba lopus peļņas darbos, no kuriem saimniecības nekā neieguva. 1859./60. g. Jaunkalsnavas «Rumpju» māju pieci daļinieki kopā nomaksāja 165 rubļus, par ko varētu iegādāties 10 labu govju. Šādas nomaksas Jaunkalsnavas pagastā nebija lielākas. «Lieltuteņu» Jēkabs viens pats nomaksāja 62 rubļus,⁴⁹ t. i., pusi no turīgas vidējas saimniecības inventāra vērtības. 1856. g., kad sāka valdīt Aleksandrs II, daļa kroņa labības parādu tika atlaisti, bet, kā redzējam, arī ar atlikušo parādu nomaksu saimniekiem bija ne mazums grūtību. Kalnamuižas saimniekiem tika dzēsti 1233,25 rubļi.⁵⁰

⁴³ LCVVA, 560. f., 1. apr., 584. l., 14., 15. lp.

⁴⁴ Turpat, 1073. f., 1. apr., 551. l., 50., 51. lp.

⁴⁵ Turpat, 566. f., 1. apr., 312. l., 126., 127. lp.

⁴⁶ Turpat.

⁴⁷ A. Hāgemeisters. Manai mīļai Gatartas un Jaundrustu valstij, 16., 17. lpp.

⁴⁸ LCVVA, 562. f., 1. apr., 637. l., 13., 14. lp.; 628. l., 24.—28. lp.; 700. l., 21.—26. lp.

⁴⁹ Turpat, 954. f., 1. apr., 43. l., 6.—71. lp.

⁵⁰ Turpat, 4249. f., 2. apr., 43. l., 7., 8. lp.

3. ZEMNIEKU SABIEDRĪBAS LOCEKĻU SAVSTARPĒJIE PARĀDI

Zemnieku savstarpējo parādu attīstība un to paplašināšanās paūž naudas nozīmes pieaugumu, nostiprinoties preču—naudas attiecībām Kurzemes un Vidzemes laukos.

Pirmajos gadu desmitos pēc brīvlaišanas likumu izdošanas kredītattiecības starp zemniekiem veidojās ļoti gausi. XIX gs. 20.—30. gados zemnieki visbiežāk aizņēmās naudu sēklas vai zirga pirkšanai. Šādu parādus reizēm neatdeva 10 gadu un pat ilgāk; kad aizdevēji sūdzēja tiesā, lietas bija noiļgušas.

Tā, 1825. g. Irlavas kalps Ansis jau 15 gēdu nebija atdevis 11 dālderu, ko bija aizņēmies zirga pirkšanai; tai pašā gada «Inku» bijusi saimniece Baba 14 gadu nebija atdevusi 3¹/₂ dālderu, kas arī bija izlietoti zirga pirkšanai.⁵¹ Sabiles kalpam «Dzirespalvju» Andrejam 1830. g. bija jāatdod 1,30 rubļu, ko pirms deviņiem gadiem bija aizņēmies, arī zirgu pēkot.⁵²

Aizņēmumu summas caurmērā nebija lielas. Matkules pagasta tiesā 1829. g. iztiesātajās parādprasību lietās neviena prasība nepārsniedza 5 rubļus.

No kādām samērā sīkām summām veidojās nabadzīgo un pat vidējo zemnieku parādi 30. un pat 40. gados, cik trūcīgi zemnieku sētās bija ar naudu, var pārliecināties Lugažu pagasta «Katlapu» saimnieka Jāņa Vīna parādu sarakstā.⁵³

J. Vīns laikā no 1839. līdz 1845. g. aizņēmās no tā pašā pagasta zemnieka Ā. Dūniņa naudu šādam nolūkam:

auzu pirkšanai	1,00 rbl.
kad sievu ņēmis	1,30 rbl.
izkaptij	0,30 rbl.
galvasnauvai	0,38 rbl.
2 sieku linseklu pirkšanai	3,50 rbl.
pusmucai sāls	3,25 rbl.
siļķēm	0,31 rbl.

K o p ā 10,04 rbl.

No tādiem pašiem sīkiem aizņēmumiem sastāvēja 1838. g. mirušā Kandavas mācītājmuižas «Lielšķērstnieku» saimnieka Ģirta parādi, kas kopsummā nedaudz pārsniedza viņa 8,14 rubļu vērtībā atstāto mantojumu.⁵⁴

Arī 40. gados nav saskatāmas lielākas izmaiņas kredītattiecību veidošanās procesā. No Kandavas pagasta tiesas 62 parādprasību lietām, kas tika iztiesātas no 1846. g. marta līdz decembrim, ļoti liela nozīme bija nenomaksāto algu prasībām. Tādu bija 32,3%, iespējams, arī vairāk. Tāpēc sūdzētāji galvenokārt bija kalpi un

⁵¹ LCVVA, 971. f., 1. apr., 1982. l., 1. lp.; 1987. l., 1. lp.

⁵² Turpat, 1073. f., 1. apr., 911. l.

⁵³ Turpat, 1062. f., 1. apr., 67. l., 90. lp.

⁵⁴ Turpat, 1034. f., 1. apr., 1170. l., 1.—3. lp.

Kandavas pagasta tiesā izskatītās parādprasības no 1846. g. marta līdz decembrim

a) Parādi

Parād- prasību kop- skaits	Algas parādi natu- rālījās un nauda		Naturālījās		Mazāki par 1 rbl.		1—5 rbl.		6—10 rbl.		80 rbl.	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
62	20	32,3	9	14,5	9	14,5	19	30,6	4	6,5	1	1,6

b) Kreditori

Kredī- toru kop- skaits	Nav zināmi		Valnieki		Atraitnes		Kalpi		Puiši		Saimnieki		Amatnieki		Krodznieki un mežsargi		Pilsētu iedzīvotāji	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
62	1	1,6	11	17,7	5	8,0	17	27,4	6	9,7	4	6,5	8	13,0	6	9,6	4	6,5

Matkules pagasta tiesā iesniegtās parādprasības 1856. g.

a) Parādi

Parād- prasību kop- skaits	Naturālījās		Mazāki par 1 rbl.		1—5 rbl.		6—10 rbl.		11—20 rbl.		21—30 rbl.		31—40 rbl.		41—50 rbl.	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
72	28	39,0	9	12,5	23	32,0	4	5,5	4	5,5	—	—	—	—	4	5,5

b) Kreditori

Kredītoru kop- skaits	Valnieki		Kalpi		Saimnieki		Amatnieki		Krodznieki		Atraitnes		Pilsētu iedzīvotāji		Vagari	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
72	16	22,2	14	19,4	18	25,0	7	9,7	1	1,4	1	1,4	14	19,5	1	1,4

vaļinieki (sk. 57. tab.).⁵⁵ Vienīgā lielā parāda rašanās 80 rubļu apjomā nav noskaidrota. Kreditors bija Jaunpagasta Buļļu kroga iedzīvotājs Štāls, kam bija iespējams nodarbināt savu parādnieku — slimo kalpu «Žagaru» Andreju. Kreditoru ailē bija maz saimnieku.

Salīdzinot šos datus ar 1856. g. Matkules pagasta tiesā iesniegtajām parādprasībām, redzams, ka aizdevuma summas maz mainījušās. Naturāliju prasības ir saglabājušās (tie var būt algu parādi), nedaudz paaugstinājušies vidējie un lielākie aizdevumi (sk. 58. tab.).⁵⁶ Starp kreditoriem izceļas saimnieki un pilsētu namnieki.

Izskatot mantošanas aktis, var secināt, ka XIX gs. pirmajā pusē un arī 50. gados vidējās zemnieku saimniecības bija ļoti maz iesaistītas zemnieku savstarpējās kredītattiecībās. Teiktais, protams, neattiecas uz vidējo zemnieku parādiem pagasta magazīnai, pagasta lādei vai muižai. Vidējo zemnieku parādi citiem zemniekiem parasti bija laikā nenomaksātās algas kalpiem un amatniekiem, bieži vien neizmaksātās mantojuma daļas brāļiem un māsām. Turpretim turīgākās saimniecības un arī nabadzīgākās, kam draudēja izputēšana, ātrāk iesaistījās kredītattiecībās. Kandavas pagasta tiesā 17 saglabātajos mantošanas dokumentos parādi citiem zemniekiem sastopami maz: kā naudas aizdevēji minēti abi tā laika izpratnē ļoti turīgie mežsargi — «Šķutes» Ansis (miris 1834. g.) un «Dūņu» Reinis Grīnvalds (miris 1856. g.). «Lejaspēļu» saimnieks 1839. g. bija gan aizdevējs, gan parādnieks. Naudu no viņa aizņēmušies tikai divi saimnieki.

Irlavas pagasta tiesas 25 mantojuma dokumentos (1826.—1860. g.) zemnieku savstarpējie parādi konstatējami 10 gadījumos. Daži no šiem parādiem bija diezgan lieli: Grenču «Aizstrautu» saimniekam 1835. g. tie bija 32,41 rublis, Degoles «Rēpiņu» saimniekam 1850. g. — 43,44 rubļi. Aizdevumi konstatējami tikai trīs gadījumos. Līdzīgs stāvoklis bija arī Vidzemes pagastos. Kolberģa, Kaives un Smiltenes zemnieki apskatāmajā laikā bija parādā citiem zemniekiem tikai sīkas summas. Kolberģa pagasta «Supenes» saimniekam Pēterim Kļaviņam 1850. g. no kopīgās parādu summas 105,90 rubļiem parādi citiem zemniekiem bija tikai 50 kapeikas.⁵⁷ Kā retāks gadījums uzskatāms Kaives «Vidusorku» saimnieka Pētera Ozoliņa parāds, kam no kopīgās parādu summas 36,45 rubļiem parāds trim privātpersonām bija 24,80 rubļu.⁵⁸

No ūtrupes protokoliem redzams, kādā stāvoklī ir visnabadzīgākās saimniecības. Trūcīgo saimnieku parādu kopsummā parādi citiem zemniekiem pamazām pieaug, sevišķi 50. un 60. gados.

⁵⁵ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 152. l.

⁵⁶ Turpat, 1073. f., 1. apr., 802., 908. l.

⁵⁷ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 89., 90. lp.

⁵⁸ Turpat, 6071. f., 1. apr., 12. l., 39.—41. lp.

59. tabulā⁵⁹ ir sakopoti Annas muižas (Ķēču pag.) visu izūtrupēto zemnieku parādi dažādām personām 1851.—1857. g. un dažu izūtrupēto zemnieku parādi Daugulu pagasta tiesas novadā.

Apskatāmā laikā (20.—60. gados) ļoti izmainījies kreditoru sastāvs. 20.—30. gados tie galvenokārt bija krodzinieki, vagari un modernieki.⁶⁰ Pa daļai 40., bet sevišķi 50. gados kā naudas aizdevēji dokumentos minēti arī saimnieki, kaut gan katrā pagastā to bija maz.

59. tabula

Izūtrupēto saimnieku parādi citiem zemniekiem Annas muižā (Ķēču pag.) un Daugulu pagasta tiesas novadā

Muiža	Mājas	Saimnieks	Gads	Parāda kopsumma rubļ.	Parādi citiem zemniekiem	
					rubļ.	% no parādu kopsummas
Annas muiža	«Ķavari»	Ancis Rōnis	1851.	51,58	—	—
Annas muiža	«Bīķernieki»	...	1851.	53,86	—	—
Annas muiža	«Bitenieki»	Krustiņš Spēlītis	1852.	45,25	16,50	36,5
Annas muiža	«Jaunzemji»	Gotars Drēviņš	1853.	52,17	11,45	21,9
Annas muiža	«Stūra Ķavari»	Jānis Strozmanis	1854.	55,05	4,00	7,2
Annas muiža	«Gnēzēni»	Kārlis Mardaks	1856.	83,52	13,35	16,0
Annas muiža	«Vijupi»	Jānis Drēviņš	1857.	127,85	70,60	55,2
Dauguli	«Kublēni»	Pēteris Oliņš	1856.	240,01	18,43	7,7
Dauguli	«Botes»	Jēkabs Dubavs	1856.	145,82	12,85	8,8
Dauguli	«Kaķīši»	Jānis Kalniņš	1856.	280,00	68,62	24,5
Dauguli	«Madieženi»	Juris Gravelšins	1863.	62,42	34,60	55,4
Augstroze	«Saltēni»	Jānis Gravelšins	1863.	194,49	28,08	14,4

Irlavas «Melnkāju» saimnieks Jānis Ziemelis 1844. g. iemaksāja 100 rubļu drošības naudas, kad Jelgavas pilsētā pierakstītais Ludvigs Grēviņš sāka saimniekot Pētermuižas «Krieviņos» (šo naudu Ziemelis zaudēja, un 1854. g. viņu izūtrupēja).⁶¹ Kaives pagasta «Mežriju» saimnieks Jānis Balodis 1851. g. bija aizdevis sešām privātpersonām 98,51 rubli.⁶² Priekuļu «Sarkanu» saimnieks 1855. g. aizdeva 300 rubļu uz sešiem gadiem, prasot 4% peļņas.⁶³ Matkules «Līņu» saimnieks Mārtiņš Linis 1858. g. aizdeva kalējam 65 rubļus.⁶⁴ Priekuļu saimnieks un pagasta tiesas priekšsēdētājs Jānis Kampe 1859. g. — Veselavas «Kalna Mežgaiļu» saimniekam P. Upītim 100 rubļu uz 5%.⁶⁵ Matkules pagasta tiesas novadā

⁵⁹ LCVVA, 879. f., 1. apr., 41., 43. l.; 1134. f., 1. apr., 1217. l., 107.—115. lp.

⁶⁰ Turpat, 1073. f., 1. apr., 636., 800., 2020., 2021., 2028., 2743. l.

⁶¹ Turpat, 971. f., 1. apr., 57. l., 1. lp.; 318. l., 3., 4. lp.

⁶² Turpat, 6071. f., 1. apr., 11. l., 13., 14. lp.

⁶³ Turpat, 1156. f., 1. apr., 120. l., 84. lp.

⁶⁴ Turpat, 1073. f., 1. apr., 910. l., 37., 38. lp.

⁶⁵ Turpat, 1156. f., 1. apr., 121. l., 72. lp.

60. gados darbojās kviešu uzpircējs un augļotājs — Valgales «Rabu» māju valnieks (bijušais krodzinieks) Didriķis Pohevicis, kas tāpat aizdeva naudu uz procentiem. 1860. g. viņš atprasīja no tā paša pagasta «Apriķu» valnieka (bijušā saimnieka) Jēkaba 120 rubļu. Pohevicis piederēja pie Valgales lauku buržuāzijas ģimenes; 50. gadu beigās piecās Valgales sētās bija saimnieki ar šo uzvārdu.⁶⁶ Pohevicis bija arī amatnieki un krodzinieki. Pagasta tiesas aktis viņu uzvārdi nekad nav minēti pozitīvā nozīmē.⁶⁷

Ļoti plaši kredītattiecībās 50. gados bija iesaistījušies pie zemiņu sabiedrības piederīgie linu tirgotāji, krodzinieki un pusmūižu nomnieki. Aizņēmumi līdz 200 rubļiem un vairāk šais aprindās bija ļoti parasti.⁶⁸

Plaši ar aizņemtām summām bija rīkojušies Biksēres pusmūižas nomnieks Jānis Eiduks,⁶⁹ Ilzenes Sķērstu krodzinieks Jaunzems un Burtnieku «Miķenišu» saimnieks Jānis Pētersons. Burtnieku (Rūtes muižas) «Kaņča» saimnieks un linu tirgotājs Pēteris Lūsiņš (arī Lūsis) kopā ar dēlu Jāni — Kabalas (Igaunijā) muižas nomnieku — 1859. g. bija parādā 17 personām 3382,62 rubļus.⁷⁰

Sevišķa nozīme kredītattiecību attīstībā ir summām, ko jaunieši aizņēmas vai nopelnīja, lai izpirktos no rekrūšiem. Kroņa pagastos bija stipri izplatīta jauniešu atlaišana peļņā un tādējādi visai stimulēta brīvā liguma darbaspēka veidošanās, bet privātmūižu pagastos un vispār Vidzemes pagastu fondos saglabājušies galvenokārt rekrūšu izpirkšanas dokumenti uz aizdevumu pamata.

⁶⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 327. l., 33.—38. lp.

⁶⁷ Matkules pagasta tiesas arhīvā glabājas lietas par algas ieturēšanu amatniekiem, bāru mantas piesavināšanos utt. (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 910. l., 12.—14. lp.; 911. l., 13., 14. lp.; 2728. l., 1.—11. lp.; 3486. l., 15., 16. lp.; 3607. l.).

⁶⁸ LCVVA, 842. f., 1. apr., 2. l., 28. lp.; 5. l., 2., 3. lp.; 9. l., 23. lp.

⁶⁹ Turpat, 6025. f., 1. apr., 2. l., 38. lp.

⁷⁰ P. Lūsiņa kreditoru un viņam aizdoto summu saraksts:

1) «Mūizniekzemnieku» Tenis Riekstiņš	41,00 rbļ.
2) «Zariņu» saimnieks L. Upmacis	24,00 rbļ.
3) Valmieriešu Jānis Ezeriņš	74,18 rbļ.
4) Valmieriešu Jānis Staņa	8,00 rbļ.
5) «Miķenišu» saimnieks Jānis Pētersons	518,40 rbļ.
6) Rencēnu «Jēkuļa» saimnieks Jēkabs Zariņš	22,00 rbļ.
7) Dukuru muižas nomnieks Jānis Apinis	51,00 rbļ.
8) Brenguļu melderis Frīdenšteins	41,89 rbļ.
9) Rekrūtis Pēteris Mednis	28,35 rbļ.
10) Rekrūtis Jānis Steinmanis	20,00 rbļ.
11) Tenis Štermanis	461,18 rbļ.
12) Kabalas muižas rentnieks Šabaks	530,62 rbļ.
13) Kongutas (Igaunijā) aitkopis D. Tanelis	300,00 rbļ.
14) Puhju mācītājmuižas (Igaunijā) melderis Kārlis Millers	200,00 rbļ.
15) Pāles melderis Jēkabs Birkenfelds	682,00 rbļ.
16) «Silzemnieku» Lībīš Silis	280,00 rbļ.
17) «Silzemnieku» Jānis Ivans	100,00 rbļ.

(LCVVA, 842. f., 1. apr., 2. l., 58. lp.)

Savā laikā Baltijas vācu historiogrāfijā bija uzskats, ka zemnieku iespējas izpirkties no rekrūšiem esot pierādījums viņu labklājībai. Barons Heikings, norādot, ka Kurzemē no 1845. līdz 1854. g. 3524 zemnieki atpirkušies no rekrūšiem, apgalvoja, ka neesot nekāda pamata runāt par grūtiem zemnieku apstākļiem. Pagastu arhīvos tomēr nav pierādījumu, ka kāds Kurzemes vai Vidzemes saimnieks, nerunājot nemaz par kālpiem, minētājā laika periodā vai agrāk spētu samaksāt par dēla izpirkšanos 300 rubļu no paša ietaupījumiem, nesagraujot ar to savu saimniecību. Daži saimnieki varēja samaksāt daļu. Piemēram, Valgales «Lejaspakulu» saimnieks Fricis Āboliņš 1847. g. par savu dēlu Ievaltu iemaksāja 100 rubļu, bet pārējie 200 rubļi Ievaltam bija jānopelna pilsētā no 1848. līdz 1854. g.⁷¹ Turīgam saimniekam visa viņa manta, arī sētas inventārs, darba rīki, trauki, istabas iekārta un drēbes, bija 300 rubļu vērtībā.

Pagastu arhīvi liecina, ka izpirkšanās summas, ko valsts saņēma no zemnieku sabiedrības locekļiem, galvenokārt bija iegūta peļņās ārpus lauksaimniecības, vismaz ārpus zemnieku saimniecībām. Līgumi par rekrūšu izpirkšanās naudas aizdevumiem liecina nevis par attīstītu naudas apgrozību un attīstītām kredītattiecībām, bet tieši par pretējo.

Pagastu arhīvos glabājas daudz paverdzināšanas līgumu, ar kuriem ne viena persona, bet pat vairāki ģimenes locekļi pārdeva savu darbaspēku uz ilgiem gadiem tikai par uzturu, lai paglābtu savu piederīgo no iesaukšanas karadienestā uz 25 gadiem.

Matkules pagasta «Sventu» vaļnieka dēls 1828. g. pārdevās uz 10 gadiem Jelgavas namsaimniekam Jānim Smitam par 220 rubļiem aizdevuma.⁷² Priekuļu zemnieks Pēteris Rudzītis 1853. g. nodeva savus divus dēlus 300 rubļu atpelnīšanai uz nenoteiktu laiku Jēkabam Amatniekam, kas dzīvoja Jurgu pagasta «Jaunzemjos».⁷³ Gatartas pagasta zemnieks Jēkabs Ģibulis 1854. g. par 150 aizdotajiem rubļiem solīja kalpot Ropažu baronam Viktoram Volfam piecus gadus par galdnieku, ratnieku vai pie būvēm. Tā paša pagasta rekrūtis Kārlis Eglītis 1855. g. aizņēmās no «palkavnieka» Semjburša 200 rubļus, kas jāatkalpo 15 gados, strādājot muižā par puisī ar algu 5 rubļi gadā.⁷⁴ Drēbes abiem minētajiem visus šos gadus solīja dot vecāki. Annenieku pagastā par aizdotiem 200 rubļiem 1854. g. nomniekam M. Danenbergam apsoliņās 2—5 gadus kalpot Jurgens Čuša, viņa brālis Fricis ar sievu Marlīzi un draugs Jānis Lācis līdz summas atlīdzināšanai.⁷⁵

Lielāka nozīme naudas apgrozības attīstībā bija tām nopelnītajām summām, kuras uz pilsētām peļņā atlaistie jaunieši ik gadus iemaksāja pagasta lādē vai noguldīja krājkasē uz procentiem. Procentus ieguva vai nu pagasta lāde, vai arī pats noguldītājs.

⁷¹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 183. l., 99. lp.

⁷² Turpat, 394. l., 1. lp.

⁷³ Turpat, 1156. f., 1. apr., 119. l., 181., 182. lp.

⁷⁴ Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 9., 43., 44. lp.

⁷⁵ Turpat, 1724. f., 1. apr., 38. l., 1. lp.

Piemēram, Matkules pagasta tiesa XIX gs. 40. gados procentus, ko krājķases maksāja par tajās noguldīto izpirkšanās naudu, ieskaitīja pagasta lādē. Šādā veidā 1845. g. Sabiles pagasta lādē bija ieskaitīti 17,83 rubļi, Valgales pagasta lādē — 91,71 rublis. Kroņa īpašumu pārvaldes Tukuma iecirknis 1848. g. atļāva peļņā atlaistajiem iemaksāt katru gadu paredzētās kvotes krājķasēs un krājķases zīmes nosūtīt pagastu tiesām.⁷⁶

Rekrūšu naudas pelnītāju gada iemaksas bija nozīmīga daļa no pagasta lādes naudas kopsummas, ar to varēja termiņā nomaksāt kroņa nodevas, iekams tās paspēja savākt no zemniekiem, dažreiz ar tām gadiem ilgi sedza kroņa nodevu parādus. Ja kāds jaunietis pēc dažiem gadiem pārtrauca iemaksas, tad iemaksātā summa nāca par labu pagasta lādei; pašam peļņā atlaistajam bija jāatgriežas pagastā par kalpu vai nākamajā rekrutēšanā jāņem pirmais numurs.⁷⁷ Matkules pagasta lādes 315,90 rubļu lielais kapitāls komplektējās tieši no šādām summām.⁷⁸

Ja kroņa pagastos Kurzemē rekrutēšanas laikā nebija pietiekami daudz personu ar sakrātu izpirkšanās naudu, tad dažreiz izveidojās naudas aizdevēju grupas, kas kopīgi savāca nepieciešamo summu, kuru vēlāk aizņēmējam vajadzēja atmaksāt. Matkules pagasta tiesā par šādiem gadījumiem saglabājušies trīs dokumenti.

Mauricu Jāņa izpirkšanā 1835. g. piedalījās 66 personas — saimnieki, kalpi, vaļinieki, kopīgi savācot 118,50 rubļu. Lielāko summu — 5 rubļus — deva «Rīgemaņa» saimnieks Ievalts, bet daži saimnieki nedaudz mazāk. Pārējās summas bija ļoti niecīgas.⁷⁹ Ievalta Lindemaņa izpirkšanai 1852. g. 19 puīši savāca 250 rubļu.⁸⁰

Sie dati liecina, ka pēdējos 17 gados (1835.—1852.) naudas apgrozība bija stipri paplašinājusies. 1835. g. uz katru aizdevēju iznāca apmēram 2 rubļi, bet 1852. g. — caurmērā 13 rubļu.

Kolektīvie aizdevumi bija pazīstami arī Kandavas pagastā. 1856. g. deviņi Kandavas apkārtnes zemnieki kopā ar pusmuižas nomnieku Blumberku un Kandavas mācītāju Bernevicu aizdeva Kārlim Freibergam 265 rubļus.⁸¹

Kā individuāli izpirkšanās naudas aizdevēji zināmi Karvas (Vidzemes) muižas īpašnieks Rautenfelds, Irlavas muižas nomnieks Strombergs, Džūkstes kroņa muižas nomnieks M. Aumanis (cēlies no Irlavas zemniekiem) un Smiltenes muižas pārvaldnieks, kas 1854. g. aizdeva naudu astoņām personām. Tai pašā laikā 50 rubļu Jānim Kainaišam aizdeva arī Smiltenes «Krijupu» saimnieks Jānis Mieziņš, par šo naudu Kainaišs apņēmās strādāt sešus gadus.⁸² Valgales pagasta zemnieku sabiedrībai piederīgais Ansis Niedrītis, kas dzīvoja Jelgavā un bija izpircies rekrūtis, 1863. g. aizdeva 100 rubļu Kristapam Zebergam un 1864. g. Andrejam Baueram uz procentiem pret trīs četrus cilvēku galvojumu, lai gan 1851. g. pats vēl pelnīja izpirkšanās naudu.⁸³

⁷⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 757. l., 9., 10. lp.; 883. l., 1. lp.; 884. l., 1., 2. lp.

⁷⁷ Turpat, 182. l., 11. lp.; 800. l., 27. lp.

⁷⁸ Turpat, 565. f., 1. apr., 5452. l., 21. lp.

⁷⁹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 3483. l., 1.—3. lp.

⁸⁰ Turpat, 188. l., 8. lp.

⁸¹ Turpat, 1034. f., 1. apr., 1194. l., 1., 2. lp.

⁸² Turpat, 966. f., 1. apr., 4. l., 25. lp.; 971. f., 1. apr., 45. l., 3. lp.; 70. l., 1. lp.; 3358. f., 33. apr., 3. l., 156. lp.

⁸³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 402. l., 1. lp.; 405. l., 1. lp.

XIX gs. 40.—50. gados izpirkšanās parādu atstrādāšanai bija daudz lielāka nozīme nekā aizdevumiem uz procentiem. Privātos darījumos aizdevumi uz procentiem līdz 60. gadiem bija maz izplatīti, vismaz tie reti atrodami vēstures avotu materiālos. Topošā buržuāzija un muižnieki pret aizdevumiem ieguva lētu darbaspēku, kura ekspluatēšana acimredzot bija izdevīga.

Jāsecina, ka 40.—50. gados ievērojami paplašinājās zemnieku sabiedrības locekļu savstarpējie parādi. Nelielie, bet ļoti ieilgušie parādi izzuda, to vietā mēdza aizdot lielākas summas ar noteiktākiem termiņiem. Savstarpējās kredīttiecībās vispirms iesaistījās turīgākās un trūcīgākās saimniecības. Par kredīta devējiem arvien biežāk kļūst zemnieku sētu nomnieki. Plaša vēriena kredīttiecības izveidojās zemnieku sabiedrībai piederīgo lauksaimniecības ražojumu uzpircēju un muižu nomnieku darījumos.

Šai laikā sāka veidoties arī zemnieku māju nomnieku kredīttiecības — pagaidām tikai vienpusīgas — ar krājkasēm, kur turīgākie saimnieki ieguldīja savu naudu. Pagastu arhīvos šādas ziņas saglabājušās nedaudzos gadījumos.

Talses saimniekam «Kalnadanču» Matīsam Krikmanim 1860. g. Liepājas krājkasē bija noguldīts 200 rubļu, Grobiņas «Cimdenieku» saimniekam Jānim Kārklīnam 1859. g. — 50 rubļu, Talses saimnieka «Brūņu» Jāņa 1853. g. atstātajā mantojumā bija krājkašes zīme par 175 rubļiem.⁸⁴

Trīs lielus Kurzemes zemnieku noguldījumus XIX gs. 30. gados min A. Altements: 700, 1100 un 750 rubļu.⁸⁵ Krājkasēs noguldīja arī zemnieku nepilngadīgiem bērniem atstātos mantojumus,⁸⁶ bieži vien uz pagasta tiesas vārda, par kuriem maksātos procentus tomēr saņēma mantinieks.

Zemnieku aizņēmumi no kredītiestādēm sākās tikai māju iepirkšanas laikā.

⁸⁴ LCVVA, 933. f., 4. apr., 179. l.; 7. apr., 162. l.; 33. apr., 416. l.

⁸⁵ A. Altements. Liepājas krājkašes klaušu laikos. — LVIZ, 1938., 4. 648. lpp.

⁸⁶ LCVVA, 933. f., 7. apr., 112. l., 3. lp.

V. ZEMNIEKU ŠĶIRU CIŅA UN PĀREJA UZ NAUDAS NOMU

Plašie muižu sakari ar tirgu, nepieciešamība noturēties vajadzīgajā līmenī ārējos tirgos bieži vien smagas konkurences apstākļos un nepieciešamība pielāgoties tirgus konjunktūras prasībām veicināja kļaušu nomaiņu ar naudas nomu un kļaušnieku nomaiņu ar brīvā līguma algotu darbaspēku. Muižu saimniecību intensificēšana apskatāmajā periodā bija sākusies. Daudzlauku sistēma muižu saimniecībās, darbietilpīgo kultūru — āboliņa, kartupeļu un linu — audzēšana bija saistīta ar kļaušu pieaugumu. Sevišķi tas attiecās uz privātmuižu saimniecībām, kur daudz ātrāk tika ieviesta daudzlauku sistēma. Tomēr kļaušas varēja palielināt līdz zināmai robežai, aiz kuras sākās zemnieku saimniecību panikums. Kroņa muižās zemnieku kļaušu pieaugumu centās ierobežot kroņa īpašumu pārvaldes iestādes. Kroņa muižās savu laiku pārdzīvojušo trislauku sistēmu varēja sākt nomainīt ar augu seku tikai XIX gs. 40. gadu otrajā pusē, plaši izvēršot to tikai 50. gados — paralēli zemnieku pārejai uz naudas nomu. Teiktais nenozīmē, ka kroņa muižās zemnieku kļaušas netika palielinātas. Kroņa īpašumu pārvaldes iestādes nedeva atļauju pārejai uz vairāklauku sistēmu, lai nepalielinātu zemnieku kļaušas, bet uz atsevišķiem sikiem pārkārtojumiem kroņa muižu saimniecībās tās tik stingri neskatījās. Kroņa muižu nomnieki ražas palielināšanai centās iesēt ja ne āboliņu atmatā, tad vismaz vīkus uzplēstās ganībās, protams, ar kļaušu darbaspēku.¹ Kroņa muižu saimniecībās nebija augsta ražība. Muižu nomnieki, kas uz laiku bija ieguvuši zemnieku darbaspēku, centās to arī izmantot savu kapitālu pavairošanai. Raksturīgi, ka tieši šai posmā, kad no trislauku sistēmas kroņa muižās nevarēja gūt lielus ienākumus, Vidzemes un Kurzemes bruņniecībai piederīgos nomniekus arvien vairāk nomainīja vācu un topošā latviešu buržuāzija. Muižas īpašnieka un nomnieka intereses katra konkrētā darba veikšanā bija pretrunā ar zemnieku interesēm.

Muižas administrācija pavēlēja zemniekiem uzsākt labības plauju muižas laukos, kad zemnieki vēl nebija paspējuši savu ievākt. Piemēram, Kuldīgas apakšmežniecības mežzinis Pauls 1856. g. sakarā ar zemnieku sūdzībām par inventārā noteiktās kļaušu normas neievērošanu paskaidroja, ka zemnieki nokavējuši muižas

¹ LCVVA, 560. f., 1. apr., 82. l.

miežu aizvešanu uz Liepāju pusotras dienas, sakarā ar to viņš zaudējis uz pūru miežu 40 kapeiku. Viņš nevarējis piespiest zemniekus vest labību atpakaļ, tāpēc līcis zaudējumus nolīdzināt tādā veidā, kā pavēlējis zemniekiem pievest vienas ass malkas vietā trīs asis.²

Zemnieki nemitējās cīnīties par savām interesēm, par savu eksistenci. Klaušu palielināšanai, tāpat klaušām vispār, viņi pretojās visiem līdzekļiem — sabotēja klaušu darbus, sūdzējās par klaušu palielināšanu, pieprasīja klaušu likvidēšanu un naudas nomas ieviešanu. Šīs zemnieku cīņas formas bija sastopamas kā Kurzemē, tā Vidzemē. Zemnieki, protams, galvenokārt neieradās klaušās darba lopu un cilvēku trūkuma vai nespējas dēļ, glābjot savu ražu no bojā ejas. Tomēr bieži vien starp muižas administrāciju un zemniekiem izveidojās nemitīgas cīņas attiecības. Zemnieki pētīja inventāra sarakstus Kurzemes kroņa muižās, vaku grāmatās Vidzemē, tāpat rakstiskos līgumus, kur tādi pastāvēja, un rūpīgi apsvēra, vai visas muižas uzliktās klaušas šai dokumentā ierakstītas.³ Zemnieki pārmērija labības un siena riežas un apstrādāja tikai to daļu, ko uzskatīja par likumīgu.⁴

Lāzberģa zemnieki, vedot muižas degvīnu, nobrauca tikai to verstu skaitu, kāds nomas līgumā bija paredzēts.⁵ Smaģos kulšanas darbus, kas parasti tika veikti naktīs un ļoti ieilga, kūlēji bieži vien pārtrauca patvaļīgi. Užavas saimnieki 1842. g. ar pagasta tiesnešiem «Spintu» saimnieku Kronbergu un «Ķērpju» saimnieku Kristovski priekšgalā uzsāka cīņu pret kulšanu naktīs, nedeva kulšanai zirgus, kā to prasīja muiža. Sakarā ar to Kronbergs tika turēts 12 dienas Ventspils cietumā, abiem tiesnešiem noņēma amata nozīmes.⁶ Seši Kandavas klaušinieki 1849. g. atteicās naktīs kult, jo kroņa īpašumu pārvaldes inspektors līcis strādāt 12 stundu diennaktī. Pagasta tiesa klaušiniekiem piesprieda katram 10 spieķa sītienu, Talsu apriņķa tiesa spriedumu apstiprināja.⁷ Lāzberģa saimnieki Simons un Reinis Siļķēni un Daniels Reins 1852. g. pamudināja kūlējus pamest kulšanu un iet mājās piektdienas vakarā, jo viņi bija sākuši kult ceturtdien plkst. 24.00. Kūlēji viņiem paklausīja. Sai rīcībai, protams, sekoja sodi.⁸ Nestrādāt pie kulšanas vairāk par 12 stundām diennaktī 1842. g. aicināja arī Priekuļu «Zvīgura» Simans. Sai sakarā notika kautiņš ar riņnieku.⁹

Mārsnēnu kroņa muižas zemnieku pretošanās muižas administrācijas rīkojumiem 1852. g. bija tā pastiprinājusies, ka pagasta tiesa aprīļa beigās uzdeva skrīverim ieprotokolēt: «Uz tādu nepaklausīšanu visas valsts saimnieku paliek šī pagasta tiesa pie neizprašanas, kā tos visus saimniekus no mājām var laukā dabūt, kad viņi nenāk. Tādēļ lūdz muižas valdīšanai vienu padomu, kā

² LCVVA, 1062. f., 4. apr., 2. l., 8. lp.; 562. f., 1. apr., 874. l., 2., 4.—6. lp.

³ Turpat, 562. f., 1. apr., 53. l., 7. lp.

⁴ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 29. lp.; 1062. f., 4. apr., 2. l., 10. lp.; 1134. f., 1. apr., 1215. l., 42. tp.

⁵ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1212. l., 7. tp.

⁶ Turpat, 562. f., 1. apr., 53. l., 1., 3., 7., 19.—22. lp.

⁷ Turpat, 1034. f., 1. apr., 364. l., 1. lp.

⁸ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1216. l., 50. lp.

⁹ Turpat, 1156. f., 1. apr., 118. l., 19., 20. lp.

unid Jaunmiesi, jāsā i pagastā, Pēteris
 šķērs, tad ar mēro pārsūtījis ar mēro 20 l. b.
 šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis
 ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.
 šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis
 ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.

Ar šādu nepasūtījis, šķērsi ar pasūtījis
 Jaunmiesi, pārsūtījis šķērsi pagastā, Pēteris
 nepasūtījis, šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.
 ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.
 ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.
 ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.

Pēteris pārsūtījis šķērsi pagastā, Pēteris
 nepasūtījis, šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.
 ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.
 ar mēro 20 l. b. šķērsi pārsūtījis ar mēro 20 l. b.

Mērsnēnu kroņa pagasta tiesas 1852. g. aprīļa protokols par zemnieku
 atteikšanos iet kļaušas un viņu sodīšanu.

ar mēro 20 l. b.

3. att. Mārsnēnu kroņa pagasta tiesas 1852. g. aprīļa protokols par zemnieku atteikšanos iet kļaušas un viņu sodīšanu.

būs darīt, vai augstākās tiesas palīdzību meklēt vai citādi ko.»¹⁰ Šā paša gada 27. aprīlī, 10. un 24. maijā muižas administrācija sūdzēja saimniekus; rudzu novākšanas laikā atkal 12 saimnieki «tika par vainīgiem atrasti», 17. decembrī sūdzēja kūļējus, kas pulksten sešos vakarā aizbēguši no darba, jo bija sākuši kult jau pulksten divos, citi — piecos no rīta; 20. decembrī sūdzēja 15 saimniekus, kas nebija nokalpojuši vasaras dienas.¹¹ Mārsnēnu zemnieki cīņas pieredzi pret dažādiem muižas pasākumiem bija apguvuši jau 20. un 30. gados. Par neizpildītām kļaušām 1833. g. «Mazjunkturīņu» saimnieks Jānis pagasta tiesā atbildēja muižas nomnieka J. Krēgera klātbūtnē: «Vai tad šis esot par to vainīgs, kad šim viens kalps nomiris, jo šis jau viņu priekš nāves nevarot aizturēt, un sacījis uz muižas valdinieku, kādēļ neesot to mironi aizturējis.» Šī asprātība «Mazjunkturīņu» saimniekam maksāja 10 sitienu ar spieķi.¹² Darbinieku nesūtīšana kļaušās, darbu nobeigšana pēc pašu kļaušinieku ieskatiem konstatēta Stalbē, Smiltēnē, Kaivē u. c.

Kad Augstrozes muižkungs Kuga pagasta tiesā 1852. g. pārmeta «Pulkas» saimniekam Pēterim Zvirbulim, ka nav nācis ar visiem mājniekiem muižas riežu darbos, Zvirbulis savu neierašanos kļaušās pamatoja gandrīz zinātniski: pirmkārt, saimniekam nevarot uzraudzīt muižas gabalos nodarbinātos strādniekus, bet tas jādarot muižas administrācijai; ja saimniekiem jāskatoties pakal muižas darbiem, tad muižas administrācija nemaz neesot vajadzīga. Otrkārt, muižas administrācija nepareizi rīkojusies mēslu vešanas laikā, neesot likusi vest uz tuvāko vietu, bet uz tālāko. Treškārt, mēslu vedamajā laikā vajadzējis vest muižas linus uz Pērnavu. Šo runu muižas administrācija un pagasta tiesa uzskatīja gandrīz par dumpja celšanu. Šai reizē «Pulkas» saimniekam piesprieda 18 spieķa sitienu par rupjību un 20 spieķa sitienu par neierašanos siena riežās. Abas puses spriedumu pārsūdzēja. 1856. g. šim dumpīgajam zemniekam, kas spēja gan loģiski domāt, gan saimniecisko darbu organizēšanā orientējās labāk par muižkungu, atņēma mājas, tās izūtrupēja un viņu pašu izsūtīja uz Sibīriju. Zvirbuļa mājas inventārs liecina par nelielu, bet apmierinoši nostādītu kļaušu saimniecību ar diviem spēcīgiem zirgiem un trim samērā labām govīm.¹³

Ir daudz materiālu par Kurzemes bruņniecībai nodoto kroņa muižu zemnieku nepaklausību un pretošanos muižu administrācijām. 1832.—1839. g. Irlavas, Grenču u. c. muižu saimnieki atteicās griezt kūdru savām, muižas un bruņniecības iestāžu vajadzībām, jo, pirmkārt, tas esot pret kļaušu noteikumiem, otrkārt, tas prasot visu mājas darbaspēku. 1834. g. Kurzemes bruņniecības komiteja

¹⁰ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 78. l., 81., 82. lp.

¹¹ Turpat, 85., 87., 90., 95., 96. lp.

¹² Turpat, 77. l., 11., 17., 18., 22., 41., 51. lp.

¹³ Turpat, 879. f., 1. apr., 39. l., 127., 128. lp.; 41. l., 49. lp.

uzdeva pagasta tiesai saaicināt saimniekus, pirmos saukt priekšā galvenos musinātājus — Irlavas «Romju» saimnieku un Kūķu muižas «Sprungu» saimnieku — un, ja viņi atbildētu, ka kūdras griešana neietilpst viņu kļaušās, tad uzteikt viņiem mājas. Abi saimnieki savas mājas tomēr paturēja, bet ar kūdras griešanu neveicās arī turpmāk. 1835. g. kūdras purvā bija ugunsgrēks, 1839. g. sakarā ar to, ka netika organizēta kūdras griešana, atcēla pagasta tiesas piesēdētāju — «Bājas» māju saimnieku Jāni Grīnopolu no amata, arī vairākiem saimniekiem uzteica mājas. 40. gadus saimnieki pirka malku par savu naudu un piegādāja to kūdras vietā.¹⁴

Dažkārt muižas administrācija mēģināja piespiest tos zemniekus, kam darba lopi bija samērā spēcīgi, nokalpot kļaušās izputējušo saimnieku vietā. Jaunraunā tas 1851. g. izdevās,¹⁵ bet, kad 1839. g. Tadaikū muižas pārvaldnieks C. Henko šai nolūkā mēģināja iedarboties uz Grobiņas pagasta tiesu un Tadaikū zemniekiem ar garīdznieku izteicieniem, pieminot skaistās tuvākā mīlestības jūtas, Grobiņas pagasta tiesa atbildēja, ka bez saimnieku piekrišanas viņiem nevarot kļaušās palielināt un ka muižas nomniekam nevajagot atļaut nolaupīt sev iespēju nodoties dižciltīgajām mīlestības jūtām pret savu tuvāko.¹⁶

Zemnieki pretojās arī vagaram, kad tas viņus sodīja kļaušu darbu laikā, viņi salauza pātagas un nūjas, sita sodītājam pretim.

Alsviķu pagasta tiesā «Lieljaku» Rečs Līcis izrāva vagara palīgam koku un draudēja sist pretim, tai pašā muižā 1853. g. «Ķerenu» Mārtiņš Dāvītis izrāva vagara palīgam spieķi un salauza visu kļaušinieku acu priekšā. Burtniekos «Lēpeņa» Jānis Dreimanis 1862. g. pārlauza spieķi uz vagara Gusta Apriķa galvas. Lugažu pagasta Burgas muižas «Staldotu» puisis salauza junkura Rautenfelda spieķi un ķērās junkuram krūtīs. Gatartā līdzīgs gadījums notika 1858. g.¹⁷

Zemnieki par nepaklausību atteicās nolūgties, bet labāk saņēma sodu.¹⁸

Ar zemnieku sūdzībām par kļaušu paaugstināšanu maz rēķinājās privātmuižu īpašnieki. Šo valdošās šķiras kategoriju vairāk ietekmēja kļaušu palielināšanas ekonomiskās sekas, bet kroņa muižu nomnieki bija spiesti rēķināties kā ar kļaušu «pārkārtošanas», respektīvi, palielināšanas, ekonomiskajām sekām, tā ar kroņa īpašumu pārvaldes iestāžu viedokli.

Atsevišķas zemnieku sūdzības, par kurām kroņa muižu nomnieki bija spiesti taisnoties un pat kompensēt zemniekus, ir bieži sastoti

¹⁴ LCVVA, 971. f., 1. apr., 11. l., 12. lp.; 1851. l., 1. lp.; 13. l., 47. lp.; 14. l., 22. lp.; 17. l., 41. lp.; 1860. l., 1.—6. lp.; 60. l., 2., 5., 6. lp.

¹⁵ Turpat, 939. f., 1. apr., 24. l., 10. lp.

¹⁶ Turpat, 933. f., 33. apr., 1548. l., 2., 3. lp.

¹⁷ Turpat, 3784. f., 1. apr., 47. l., 44., 46., 47. lp.; 842. f., 1. apr., 3. l., 115. lp.; 1062. f., 4. apr., 1. l., 49. lp.; 929. f., 1. apr., 3. l., 132., 133. lp.

¹⁸ Turpat, 929. f., 1. apr., 4. l., 54.—60. lp.

pamas.¹⁹ Valgales un Sabiles zemnieki, sākot ar 20. gadiem līdz pārejai uz naudas nomu, gandrīz nepārtraukti tiesājās ar muižu nomniekiem, kas piederēja gan pie muižniecības, gan buržuāzijas. Valgales zemnieki jau 1829. g. panāca, ka muižas nomniekam fon Heikingam ar Kurzemes kamerālvaldes lēmumu bija jāatmaksā viņiem par nepamatoti pieprasītām klaušām 46 rubļi 5 kapeikas.²⁰ Par neizpildītām klaušām 1841. g. savukārt Matkules zemniekiem bija jāatmaksā 25,93 rubļi un Valgales zemniekiem — 19,50 rubļu.²¹ 1849. g. Valgales zemnieki bija ierosinājuši sūdzību sakarā ar nepamatoti izmantoto cilvēku darbaspēku.²² 1850. g. Valgales saimnieki ar pagasta vecāko — turīgo «Zābaku» saimnieku Ernestu Veinbergu priekšgalā, kura vārdu tiesas prāvās nemineja sakarā ar lielākiem vai mazākiem ētisko normu pārkāpumiem, atteicās ierasties tiesā par klaušinieku nedošanu.²³ Arī naudas nomas periodā sakarā ar Valgales zemnieku sūdzībām 1863. g. Baltijas domēņu valde uzdeva atmaksāt Valgales zemniekiem no nomaksātās nomas naudas 540 rubļu par būvkokiem, kas nebija saņemti triju gadu laikā.²⁴ Vēl neatlaidīgāka bija Sabiles zemnieku cīņa pret visiem muižas nomniekiem pēc kārtas. Talsu pilskunga tiesā 1821. g. Sabiles zemnieki tiesājās ar nomnieku fon Grothusu; 1838. g. viņi atteicās tīrīt muižas plavas, jo inventārā šis zemnieku pienākums bija aizmirsts pierakstīt.²⁵ 1843. g. Sabiles zemnieki Kurzemes domēņu valdē izcīnīja no Sabiles toreizējā nomnieka Sifera 75,65 rubļus soda naudas par muižas apsaimniekošanu, nerēķinoties ar nomas līguma noteikumiem.²⁶ Sevišķi asas domstarpības Sabiles zemniekiem bija ar savas draudzes mācītāju Kupferu, kas 1847./48. g. bija arī Sabiles kroņa muižas nomnieks. Jau 1821. g. Sabiles «Vecdzeģu» saimnieks Kristaps, kad mācītājs Kupfers gribēja viņa un

¹⁹ 1842. g. sūdzējās Jēru (Irgen) zemnieki (LCVVA, 562. f., 1. apr., 56. l., 1. lp.); 1843. g. sūdzību deviņos punktos iesniedza Zvārdes zemnieki (LCVVA, 562. f., 1. apr., 98. l., 1. lp.), 1844. g. — Kumbru un Vārdupes zemnieki (LCVVA, 562. f., 1. apr., 208. l., 1. lp.); 1850. g. par degvīna pārvadāšanu, kas dedzināts no pirktas labības, u. c. muižas pārkāpumiem sūdzējās Paures (Sātiņu pag.) zemnieki, sūdzība bija sastādīta sešos punktos (LCVVA, 562. f., 1. apr., 533. l., 1. lp.); 1856. g. sūdzību 10 punktos iesniedza Kuldīgas apakšmežniecības saimnieki (LCVVA, 562. f., 1. apr., 874. l., 2. lp.); 1845. g. par grūtībām sakarā ar muižas lopkopības produktu piegādi pilsētai sūdzējās Jaunsvirlaukas zemnieki (LCVVA, 561. f., 1. apr., 192. l., 2. lp.). Kulpju muižas zemnieki sūdzējās par izaudzēto auzu vešanu pārdošanai un sēklas auzu vešanu uz muižu (LCVVA, 560. f., 1. apr., 82. l.), bet Sabiles zemnieki — par to, ka Sabiles muižas nomnieks mācītājs Kupfers klēts celšanai paredzētos klaušiniekus izmantojis saimniecības darbos (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 184. l., 64. lp.).

²⁰ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 25. l., 6.—33. lp.

²¹ Turpat, 721. l., 6. lp.

²² Turpat, 795. l., 12. lp.

²³ Turpat, 937. l., 30. lp.

²⁴ Turpat, 3506. l., 2. lp.

²⁵ Turpat, 642. l., 3., 4. lp.

²⁶ Turpat, 180. l., 2. lp.

«Mauricu» ganībās ierīkot magazīnas lauku, draudējuši mājas uzteikt. Mācītāja atbildei, ka viņš pats varot šīs mājas apsaimniekot, «Vecdzegužu» saimnieks atteica: «To mēs gan ticam, mēs sen to zinām, ka jūs izejiet uz mūsu īpašumu, bet šāds domāšanas veids nav jūsu cienīgs, jums kā mācītājam vajadzētu domāt par 10. bausti.» Vēlāk Kristaps tiesā apstiprināja, ka viņš patiešām esot lietojis šos teicienus un ka tajos neesot nekā nepatiesa.²⁷ 1848. g. mācītājs Kupfers par kļaušu nepildīšanu sūdzēja Sabiles muižas zemniekus, bet viņi savukārt — nomnieku par pārmērīgām kļaušām, ņēma sūdzību atpakaļ, sūdzēja atkal, kamēr ieradās kroņa īpašumu pārvaldes saimnieciskā izmeklēšanas komisija. Sabiles muiža bija Kupferam izdota uz gadu, un jau 1849. g. viņš tika saukts par bijušo nomnieku.²⁸

Kā muiža, tā zemnieku sētu nomnieks varēja brīvi intensificēt un racionalizēt saimniecību tikai pēc kļaušu likvidēšanas.

Baltijas guberņās naudas nomas ieviešanu kroņa muižās kopš XIX gs. 30. gadiem plānoja Krievijas kroņa īpašumu pārvaldes iestādes. 40. gadu sākumā Kurzemes kroņa zemniekiem pāreju uz naudas nomu masveidā veicināja 1841. g. nolikums par P. Kiseļova reformas attiecināšanu uz Baltijas guberņām.²⁹ 1842. g. savas kļaušu gaitas izbeidza Pērkones zemnieki pēc tam, kad kļaušu izbeigšanu bija lūgusi deviņu cilvēku delegācija ar Pērkones pagasta priekšsēdētāju Jorēnu priekšgalā.³⁰ 1844. g. pārejai uz naudas nomu tika sagatavoti Rucavas, Meirišķu, Engures, Bramberģes, Mēdumu muižas (Bārbeles pag.), Uguņciema un Ceraukstes zemnieki.³¹ 40. gadu pirmajā pusē uz naudas nomu tika pārkārtotas galvenokārt sīkās saimniecības. Kopš 1845. g. Kurzemes domēņu valde uzsāka sistemātiski atcelt kļaušas, paziņojot kroņa īpašumu iecirkņu pārvaldēm, ka muižas, kurām nomas termiņi beidzas, jāizdod jaunajiem nomniekiem ar aprēķinu, ka zemniekiem būs jāpāriet uz naudas nomu. Kurzemes domēņu valde uzdeva nekavējoties veikt priekšdarbus šim pasākumam. Viens no tiem bija uzzināt zemnieku domas šai jautājumā.³² Domēņu valdes paziņojums par naudas nomas ieviešanu kroņa muižās spārnoja kroņa zemniekus. Kurzemes kroņa zemnieki jau tad uzsāka cīņu pret pazemojošo

²⁷ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 3474. l., 1. lp.

²⁸ Turpat, 184. l., 28., 29., 48., 134., 135. lp.; 794. l., 2., 13., 16., 18., 32., 67. lp.; 723. l., 68., 72., 141. lp.; 793. l., 40., 41., 50. lp.; 188. l., 41. lp.; 717. l., 27. lp.; 2405. l., 2. lp.

²⁹ Г. П. Строд. Переход к использованию наемной рабочей силы в казенных имениях Курляндской губернии в 30—50-х годах XIX в. — Тезисы докладов и сообщений восьмой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1965, 110. lpp.

³⁰ LCVVA, 563. f., 1. apr., 16. l., 1. lp.

³¹ Turpat, 1.—3., 62. lp.; 253. l., 1. lp.; 156. l., 17. lp.; 273. l., 1. lp.; 565. f., 1. apr., 250. l., 1. lp.; Inland, 1844, 42. sl.

³² LCVVA, 562. f., 1. apr., 217. l., 17. lp.

klaūšu jūgu un gribēja pāriet uz naudas nomu, kad muižnieki par šo pāreju savas šķiriskās tuvredzības dēļ vēl nedomāja.

Jau 1810. g. sešu kroņa muižu zemnieki (Irlavas, Grenču, Pētermuižas, Sīpeles, Praviņu, Apšupes) bija iesnieguši caram Aleksandram I adresētu projektu dzimtbūšanas un klaūšu atcelšanai Kurzemes kroņa muižās.³³ Gadus 15 vēlāk pēc brīvlaišanas šā no vada saimnieki uzteica savas mājas, lai paturētu tās bez smagā klaūšu jūga.³⁴ Tie Kurzemes zemnieki, kam uz naudas nomu bija jāgaida, kamēr izbeidzas kroņa muižas nomnieka nomas līgums, pieprasīja, lai tūlīt ieviestu naudas nomu. 1844. g. šādu priekšlikumu ierosināja Durbes pilskunga dienesta muižas zemnieki. Sabiles saimnieki to atkārtoti prasīja 1847., 1848. un 1849. g. Sabiles nomnieks apzināti kavēja pāriešanu uz naudas nomu, iesniegdams nepilnīgus datus nomas aprēķinam.³⁵ Muižu nomnieki negribēja pirms nomas termiņa beigām pārkārtot muižas saimniecību darbam ar brīvā līguma darbaspēku. Žvārdes nomnieks Grosevskis 1849. g. atteicās likvidēt klaūšas pirms nomas termiņa beigām, jo bez kapitālieguldījumiem neiztikšot un viņš no tiem neguļot nekādu labumu, bet vienīgi zaudējumus. Zemnieku pārstāvja Jāņa Basmus sūdzība par zemniekiem draudošo izputēšanu neesot jāievēro, jo zemnieku stāvoklis kļuvis sliktāks nevis klaūšu, bet neražas rezultātā.³⁶ Rendas nomnieks Henko pēc 13 saimniecību pāriešanas uz naudas nomu centās saglabāt pārējo 32 saimniecību klaūšas, pretējā gadījumā draudot atteikties no nomas līguma.³⁷ Kad Matkules saimnieki 1848. g. lūdza nekavējoties pārvērst klaūšas naudas nomā, nomnieks Stegmanis atteicās to darīt, jo zemniekiem esot kroņa parādi. Kurzemes domēņu valde norādīja, ka ne jau klaūšas nodrošināšot parādu samaksu, bet gan naudas noma, un uzdeva aprēķināt nomu. Tomēr Matkules zemnieki pārgāja uz naudas nomu tikai 1854. g., kad beidzās Stegmaņa nomas līgums. Kandasvas saimnieki sapulcējās 1849. g. 11. oktobrī, lai ievēlētu delegātus braucienam uz Jelgavu ar lūgumu likvidēt klaūšu nomu viņu saimniecībās.³⁸

Irlavas pagasta tiesai pakļauto sešu pagastu saimnieki 1851. g. ievēlēja divus delegātus — Irlavas «Kāļaraugu» saimnieku Jēkabu Jurgī un Pētertāles «Novadnieku» saimnieku Krišu Straupmani — braucienam uz Pēterburgu pie valsts īpašumu ministra P. Kiseļova

³³ X. П. Строд. Крестьянский проект ликвидации феодальных отношений в казенных имениях Курляндской губернии (1810 г.). — Тезисы докладов и сообщений десятой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1968, 196.—200. lpp.

³⁴ J. Zutis. Vidzemēs un Kurzemes zemnieku brīvlaišana XIX gs. 20. gados. R., 1956., 114., 117., 123., 125., 135., 136. lpp.

³⁵ LCVVA, 565. f., 1. apr., 422. l., 17. lp.

³⁶ Turpat, 562. f., 1. apr., 447. l., 2.—5. lp.

³⁷ Turpat, 481. l., 1., 6. lp.

³⁸ Turpat, 1034. f., 1. apr., 500. l.

ar lūgumu nomainīt klaušu nomu ar tādiem pašiem noteikumiem kā kroņa pagastos. Ģenerālgubernators A. Suvorovs aizliedza izsniegt viņiem pases.³⁹

Irlavas un kaimiņu pagastu sūdzības tomēr aizsniedza Kiseļovu. Šis fakts ļoti satrauca Kurzemes bruņniecību, jo Irlavas un apkārtējos pagastos no jauna uzliesmoja cīņa pret cara 1810. g. janvāra ukazu, ar kuru Kurzemes sešas kroņa muižas — Irlavu, Grenčus, Degoli, Pētertāli, Snapjus un Ķūķu muižu — nodeva Kurzemes bruņniecībai. Kurzemes bruņniecības komiteja atcerējās, ka saimnieki bija piedalījušies projekta iesniegšanā par dzimtbūšanas atcelšanu 1810. g. un Grenču zemnieki pretojušies 1819. g., kad zemnieku sētu «dzelzs» inventārs ticis pārņemts Kurzemes bruņniecības īpašumā.⁴⁰

Zemnieku sūdzības Kiseļovam Baltijas augstākā administrācija uzskatīja par tik bīstamām, ka pats ģenerālgubernators Suvorovs ieradās jaunajā Irlavas skolā 1852. g. 10. oktobrī, lai paskaidrotu tur sapulcinātiem zemniekiem, ka viņi esot «nepateicīgi nelieši» (undankbare Schurken), tāpēc trīs saimniekus nosūtīšot uz Daugavpils cietokšni un pagastā uz laiku novietošot karaspēku. Ja zemnieki vēl kaut reizi uzdrošināšoties sūdzēties pret minēto cara ukazu, tad septiņus saimniekus, kas pazīstami ar savām «nemierīgajām galvām», izmetīšot no mājām un nodošot cietokšņa darbos, to pašu darišot vēl ar 30 saimniekiem, beidzot it visus saimniekus izlikšot no mājām un aizvietošot ar citiem.⁴¹

Ļoti neatlaidīgi par pāreju uz naudas nomu cīnījās arī Augškurzemes kroņa zemnieki. Turpretim kroņa muižu nomniekiem šai jautājumā bija cits viedoklis. Bija pat zināmas grūtības Augškurzemes kroņa muižu iznomāšanā ar noteikumiem, ka zemniekiem jāpāriet uz naudas nomu. Acīmredzot nomnieki neuzskatīja šā mazauglīgā novada kroņa muižas par pietiekami rentablām, jo pāreja uz naudas nomu prasīja kapitālieguldījumus. Kurzemes domēņu valde 1851. g. uzdeva kroņa īpašumu pārvaldes Jēkabpils iecirknim noskaidrot, vai līdzšinējie Elkšņu, Dzērves, Vec- un Jaunsēlpils, Ābeļu, Bagumuižas (Seces pag.) un Konecpoles muižu nomnieki tās vēl joprojām nomās arī klaušu izbeigšanas gadījumā. Ja viņi atteiktos no muižu nomāšanas, tad muižu zeme jāpiedāvā nomāt zemniekiem pret visu saimnieku solidāru galvojumu. Rezultātā domēņu valde uzdeva pagaidām iznomāt Sēlpils un Elkšņu muižu zemi zemniekiem. Ābeļu muižas zemnieki bija «sameklējuši» nomnieku — Jēkabpils namnieku Pēteri Bēniņu. Dzērves muižu nolēma iznomāt, saglabājot klaušu nomu, taču zemnieki ar to nesamierinā-

³⁹ LCVVA, 971. f., 1. apr., 20. l., 11. lp.

⁴⁰ J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku brīvīšana XIX gs. 20. gados, 53. lpp.

⁴¹ LCVVA, 971. f., 1. apr., 70. l., 5., 6. lp.

jās. 1851. g. 12. jūnijā viņi iemaksāja pusi paredzētās gada nomas naudas uz priekšu un panāca kļaušu izbeigšanu.⁴²

XIX gs. 40. gados naudas noma tika ieviesta 38 kroņa muižās (21%), 50. gadu pirmajā pusē — 101 kroņa muižā (55%), no 1855. līdz 1857. g. — 44 kroņa muižās (24%).⁴³

Kurzemes privātmuižu zemnieki XIX gs. 40. gados izbeidza kļaušu darbus muižas tīrumos tais novados, kur labības audzēšana tirgum spieda radikāli izbeigt feodālai sabiedrībai raksturīgās saimniekošanas formas. Kurzemes auglīgāko novadu muižnieki izšķīrās par kļaušu likvidēšanu.⁴⁴ Padurē (privātmuiža Kuldīgas apr.) no 1844. līdz 1847. g. uz naudas nomu pārgāja 19 no 23 saimniekiem.⁴⁵ Ari Jaunpils muiža 1844. g. slēdza naudas nomas līgumus ar 10 saimniekiem,⁴⁶ 1849. g. naudas nomu maksāja jau visi Jaunpils un tās īpašniekam Rekem piederošā Annenieku pagasta saimnieki.⁴⁷

Zemgales lidzenuma privātmuižās tāpat strauji tika likvidētas kļaušas, jo nepieciešamība pāriet uz daudzlauku sistēmu nekur nebija tik liela kā šai novadā ar milzīgajām tīrumu platībām, kas daļai bija uzartas agrākās pļavas. Kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī 1851. g. gandrīz puse sētu (559 sētas, 46% no kopskaita) maksāja naudas nomu, bet lielākā daļa — 586 zemnieku sētas un 68 mežsargu sētas — vēl vienmēr pildīja kļaušas.⁴⁸ 1853. g., pēc Kurzemes gubernatora datiem, Dobeles apriņķī naudas nomā bija 58% kroņa muižu zemnieku un 44% privātmuižu zemnieku māju.⁴⁹

Kroņa muižu nomnieku pretestības dēļ uz naudas nomu Matkules⁵⁰ un Matkules zemnieki pārgāja 1853. un 1854. g., Grobiņas — 1855. g.

Matkules saimnieki protestēja pret naudas nomas sadalījumu pa atsevišķām saimniecībām. Kroņa īpašumu pārvaldes Tukuma iecirknis piekrita, ka naudas nomu sadala pa sētām pieci ievēlēti saimnieki, protams, saglabājot kopsummu. Pārtraukt kļaušu pildīšanu atļāva 1854. g. 10. aprīlī tikai tad, ja puse pagastam paredzētās naudas nomas būs iemaksāta pagasta kasē.⁵¹

⁴² LCVVA, 566. f., 1. apr., 853. l., 1., 39., 66. lp.

⁴³ H. Strods. Kurzemes kroņa muižas kļaušu saimniecības sairšanas periods XIX gs. pirmajā pusē, 506. lpp.

⁴⁴ Šādu secinājumu bija izdarījuši arī muižnieki Lietuvā, kur, attīstoties muižās preču saimniecībai, turīgākos saimniekus jau dzimtbūšanas apstākļos pārveda uz naudas nomu (B. И. Неупокоев. Перестройка некоторых помещичьих хозяйств Литвы во второй трети XIX в. — Ежегодник... 1961 г. Рига, 1963, 342., 343. lpp.

⁴⁵ LCVVA, 955. f., 1. apr., 1. l., 3., 4. lp.

⁴⁶ Turpat, 937. f., 1. apr., 232. l., 1.—21. lp.

⁴⁷ Turpat, 938. f., 1. apr., 58. l., 13., 14. lp.

⁴⁸ Turpat, 560. f., 1. apr., 480. l., 393., 394. lp.

⁴⁹ E. Dunsdorfs. Kļaušu beigu cēliens Kurzēmē. — LVĪŽ, 1938., 1., 112., 113. lpp.

⁵⁰ LCVVA, 933. f., 4. apr., 120. l., 1. lp.

⁵¹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 82. l., 268. lp.; 91. l., 1.—21. lp.; 933. f., 6. apr., 67. l., 1., 2. lp.

Seši bruņniecības pagasti ap Irlavu tīru naudas nomu sāka maksāt 1854. g. Jurgos, neiztiekot pēdējā kļaušu dienā bez konfliktiem ar muižu. Jurgu dienā līdz pusdienai muiža vēl prasīja kļaušas, tomēr daļa saimnieku nesūtīja darbiniekus. Tie, kas bija ieradušies, nestrādāja.⁵² Lutriņu kroņa zemniekiem tikai 1855. g. izdevās atbrīvoties no kļaušām.⁵³ Uz naudas nomu grūtāk bija pāriet privātmuižu zemniekiem Augškurzemē, kur muižnieki netiecās pēc savu saimniecību intensificēšanas. Daudzevas un Lielzalves muižu nomnieks (abas muižas piederēja grāfam Šuvalovam) 1850. g. atcēla no amata minēto pagastu tiesas skrīveri, jo viņš zemnieku vārdā bija uzsācis tiešas sarunas ar grāfu par kļaušu nomas atcelšanu.⁵⁴ Daudzevas un Lielzalves privātmuižu zemniekiem 1857. un 1858. g. bija vēl jācinās ar muižu nomnieku par naudas nomas noteikumiem.

Privātmuižās tika radīta tā sauktā jautkā noma; nokalpojām kājnieku un pa daļai zirdzinieku dienas visbiežāk pārvērtā naudā, bet riežas bija jānokalpo. Tā ievirzītā naudas noma neatrisināja pašu galveno jautājumu — visa zemnieku saimniecības darbaspēka izlietošanu pašu saimniecībā zemkopībai izdevīgākos termiņos un labvēlīgos meteoroloģiskos apstākļos. Muižas riežām bija jānodod priekšroka. Turklāt šie riežas darbi tika aprēķināti naudā ļoti lēti. Piemēram, Ilūkstes pagastā triju pūrvietau pļāvu nokopšana tika novērtēta par 3,90 rubļiem, 2 $\frac{1}{2}$ pūrvietau ziemāju nokopšana — par 3,15 un 2 $\frac{1}{2}$ pūrvietau vasarāju nokopšana — par 2,85 rubļiem.⁵⁵ Galvenie kļaušu darbi tādā veidā saglabājās. Grūtākais stāvoklis bija Ilūkstes pilskunga iecirknī, kur 1861. g. kļaušas pildīja vēl 55,2% zemnieku sētu.⁵⁶ Ļoti daudz kļaušu laiku smaguma saglabājās arī Ventspils pilskunga iecirkņa zemnieku saimniecībās, piemēram, Zūrās un Leču muižā, tāpat Landzes mācītājmuižā.⁵⁷

Visumā tomēr Kurzemes lauksaimniecības attīstībā XIX gs. 40.—50. gados notika liels lūzums, kura rezultātā sagruva galvenie feodālā ražošanas tipa balsti un pavērās ceļš kapitālisma attīstībai. Dienas kārtībā izvirzījās kapitālistiskajai sabiedrībai piemītošās pretrunas, bet paralēli tomēr saglabājās feodālisma paliekas.

Vidzemē naudas nomu bija grūtāk ieviest. Kurzemes laukos XIX gs. 40. gados tieši kapitālisma elementu pieaugums izraisīja jaunu ražošanas attiecību veidošanos, bet Vidzemē šai laikā kļaušu sistēmas krīze saasinājās un zemnieku saimniecību degradācija kļuva tik acīmredzama, ka laikabiedri un vēlāk daļa vēsturnieku to uz-

⁵² LCVVA, 971. f., 1. apr., 72. l., 4., 5. lp.

⁵³ Turpat, 1065. f., 1. apr., 75. l., 34., 35. lp.

⁵⁴ Turpat, 848. f., 1. apr., 5. l., 38. lp.

⁵⁵ A. Mieriņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzēmē XIX gs. II pusē, 38. lpp.

⁵⁶ Turpat, 28. lpp.

⁵⁷ Turpat, 39. lpp.

skatīja par šā laika būtiskāko iezīmi. Šai laikā Vidzemē norisinājās asas šķiru sadursmes, kas sasaucās ar vēsturē pazīstamajām zemnieku kustībām reliģiskā vai naivā monarhisma ideoloģiskā ietērpā. Saimnieciskais pagrimums un zemnieku šķiras cīņa radīja apjukumu, sašķeltību un nenoteiktību valdošajā šķirā: 40. gados tika pieņemti trīs atšķirīgi agrārie likumi un nomainīti divi ģenerālgubernatori.

Jau 40. gadu sākumā Vidzemes zemnieku lielākā daļa vienīgo izeju no smagajām kļaušām un ekonomiskā pagrimuma redzēja cīņā pret muižu. Stāvokli ārkārtīgi saasināja 1841. g. neraža; zemnieku šķiras cīņa atkal uzliesmoja, šoreiz izvērstā izceļošanas kustībā. 1841. g. maijā un jūnijā zemnieki masveidā plūda uz Rīgu un prasīja Vidzemes guberņas valdē pases izceļošanai uz Krievijas dienvidiem, jo cars esot to atļāvis. Piemēram, Mēdzulas zemnieki ļoti ticēja kaut kur dzirdētiem vārdiem, it kā cars jau pirms deviņiem gadiem esot ierādījis zemi, kur zemniekiem apmesties. Zeme dota uz 25 brīvģadiem, šai laikā nebūšot jāmaksā nodokļi, ne jādodot rekrūši. Vietējie muižnieki šo atļauju slēpjot. No šā pagasta izceļošanai bija pieteikušies 594 zemnieki.⁵⁸ Divus mēnešus Vidzemes guberņas iestāžu ierēdņi zemniekiem «skaidroja», ka Vidzemes zemnieku likuma 70. paragrāfs aizliedz viņiem atstāt guberņas robežas. Baltijas ģenerālgubernators M. Pālens uzskatīja, ka pareizāk ir likvidēt izceļošanas kustību mierīgiem līdzekļiem, lai zemnieku nemiers neaizskanētu līdz Pēterburgai. Zemnieki tomēr neticēja cara varas pārstāvjiem, un ģenerālgubernatora pils priekšā nemitīgi drūzmējās pasu prasītāji. Jūlija sākumā ģenerālgubernators mainīja taktiku. Tika izdota Vidzemes guberņas valdes patente par to zemnieku sodīšanu, kas lūguši piešķirt Krievijas iekšējās un dienvidu guberņās jaunas apmešanās vietas. 1841. g. jūlijā zemniekus, kas prasīja pases, sāka pērt turpat ģenerālgubernatora pils priekšā.⁵⁹ Zemnieku cerības uz izceļošanu nepiepildījās. Naivajam monarhismam, kas ir raksturīgs zemnieku kustībās feodālisma sabiedriski ekonomiskajā formācijā, bija zināma nozīme arī Vidzemes zemnieku domāšanā. Zemnieki meklēja citu veidu, kā cīnīties pret muižnieku varu Vidzemē pār zemi. Savās Rīgas gaitās zemnieki bija tuvinājušies pareizticīgo garīdzniecībai. Zemniekiem radās doma, ka cīņā pret muižniekiem varētu palīdzēt pāriešana cara ticībā, izlietojot pareizticīgo garīdzniecību par sabiedroto. Pareizticīgajai baznīcai, protams, bija savas intereses. Tā labprāt ņēma pretim Vidzemes zemnieku masveidā iesniegtos lūgumus, kuros bija izteikta vēlēšanās mainīt luterānismu pret cara ticību. Šie zemnieku iesniegumi klaji pauda viņu antifeodālo noskaņojumu. Zem-

⁵⁸ J. K r o d z n i e k s. Zemnieku nemieri 1841. g., 55. lpp.

⁵⁹ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 410., 411. lpp.

nieki sūdzējās par netaisnību, ka visa zeme pieder muižniekiem, par neizpildāmām kļaušām un savu beztiesību.⁶⁰

Zemnieku tieksme pāriet pareizticībā ļoti satrauca muižniekus, jo, pirmkārt, pareizticības izplatīšanās Baltijā vēl vairāk samazinātu muižnieku iespējas zemniekus ietekmēt ideoloģiski un, otrkārt, nozīmētu ievērojamu valsts centralizācijas tendenču pieaugumu pretstatā vācu separātismam Baltijā. Centralizācijas pieaugums saskanēja ar cara valdības tieksmēm, tomēr 1841. g. šķiriskā solidaritāte starp krievu un vācu muižniekiem bija stiprāka. Vidzemes guberņas vadība ar centrālo iestāžu piekrišanu izsūtīja karaspēka vienības pa novadiem zemnieku sodīšanai. Sis apstākļi tikai vairāja zemnieku cīņas sparū. Zemnieki slēpa no sodīšanas Rīgā «pie-rakstītos dumpiniekus».⁶¹ Vairākās vietās zemnieki atteicās iet kļaušās.

«Jurču» saimnieks Jēkabs Vickobs un «Lejasplēpju» saimnieks Kārlis Tal-mans visa pagasta vārdā atteicās turpmāk pildīt kļaušas Jaunbebru dzimtkungam. Vickobs vēlāk par to samaksāja ar savu dzīvību. Veselavas zemnieki bija attei-kušies iet kļaušās jau Jurgos.⁶² Tieši Veselavā notika zemnieku pirmā atklātā sa-dursme ar karaspēku. Kad bruģu tiesnesis 8. augustā Veselavā gribēja pērt da-žus zemniekus, pārējie zemnieki pretojās ar nūjām un mietiem, paslēpjot sodī-šanai paredzētos savā vidū. Zemnieku pulks bruģu tiesnesim likās tik draudošs, ka 20 kazaki neuzdrošinājās zemniekiem uzbrukt.⁶³ Septembrī karaspēkam atklāti pretojās Jaunbebru zemnieki. Tiesnesis Tranzē 10 zaldātu pavadībā meklēja Jaun-bebru «Āpšu» saimnieku Viļumu Preisu, lai viņu apcietinātu un sodītu. 8. sep-tembrī pūlis ielenca zaldātus. Kad tiesnesis Helmanis gribēja sagrābt vienu no zemniekiem sodīšanai, kalps Jēkabs Caune deva viņam triecienu ar mietu; Hel-manis saļima. Zemnieku pūlis devās uz muižu. Kad uz lievenā iznāca otrs ties-nesis Tranzē, zemnieks Reinis Talmanis norāva tiesnesi pa trepēm zemnieku pūli. Daži mērenāk noskaņoti zemnieki aizkavēja izrēķināšanos ar tiesnesi. Tranzē ar zaldātiem aizbēga uz Odzienu, lai atgrieztos ar lielākiem spēkiem. Jaunbebrī kļuva par sava novada nemieru centru. Aktīvākajiem Jaunbebru zemniekiem bija sakari ar citiem pagastiem. Brencis Preiss aicināja piedalīties cīņā Odzienes iedzīvotājus, Juris Pētersons «piesūtījis uzaicinājumus» piedalīties nemieros vai-rāku pagastu zemniekiem. Zemnieki bija noorganizējuši divas sapulces. Sapulcē pie «Plēpjiem» ieradās zemnieki no Jaun- un Vecbebrim, Meņģeles, Kokneses un Liepkalnu Ozolmuižas. Sasaukt sapulci Vecbebru krogā bija atļāvis Kraukļu-kalna pusmuižas nomnieks Reinis Pētersons. Tātad zemniekus cīņā pret muižu atbalstīja arī latviešu topošās buržuāzijas pārstāvis. Muižniekiem naidīgais no-skaņojums, kāds bija izveidojies Vidzemes laukos, pastiprinājās amatnieku un izdienējušo zaldātu ietekmes rezultātā. Par kūdīšanu un musināšanu uz var-darbību pret tiesnesi Tranzē sodīja seglinieku Vilhelmu Kreicbergu,⁶⁴ pa visu Vidzemi meklēja galvenā kūdītāja Viļuma Preisa dēlu kurpnieku Krišu Rotu, kam acimredzot bija izdevies izbēgt, jo sodīto sarakstos viņa vārda nebija.

Vidzemes iestāžu cirkulārā ir saglabāties izbēgušo dumpīgo zemnieku ap-raksts. «Āpšu» saimnieks Viļums Preiss bijis apmēram 50 gadu vecs, vidēja auguma, kalsnu seju, garu, blondu bārdu, bet jau iesirmiem matiem un tumšām

⁶⁰ И. Я. Степране. Крестьянское движение в Лифляндии в 40-х годах XIX века. Автореферат. Рига, 1966, 16., 17. лрр.

⁶¹ Turpat, 18. лрр.

⁶² J. K r o d z n i e k s. Zemnieku nemieri 1841. g., 73., 90. лрр.

⁶³ Turpat.

⁶⁴ Turpat, 91. лрр.

acīm. Viņa dēls Rots (Roth) — liela, slaida auguma, bālu, kalsnu seju, pelēkām, slimīgām acīm un gaišiem matiem. Rots bijis 22 gadus vecs, valkājis «vācu» drēbes, viņš tād varēja būt muižas vai pilsētas amatnieks.⁶⁵

Sevišķa nozīme zemnieku organizēšanā, iespējams, bija atvaļinātajam apakšvirsniekam Ivanam Jakobovam (Jakobsonam), kurš ar mietu bija apdraudējis Jaunbebru muižas īpašnieci, «kūdijis uz varasdarbiem pret tiesnesi Tranzē un turējis visai noziedzīgas runas par nelaika ķeizara Aleksandra un lielkņaza Konstantina nāvi». ⁶⁶ Acimredzot Jakobovs bija pieredzējis dekabristu sacelšanos un nejuta sevišķu bijību ne pret muižniekiem, ne caru.

Naidīgais noskaņojums pret muižniekiem Vidzemes laukos bija radikāls, bet reālā notikumu norise faktiski maznozīmīga. Gubernas vadība izmantoja zemnieku aktīvo uzstāšanos Veselavā un Jaunbebros, lai ar drakoniskiem sodiem nospiestu zemniekus paklausībā un pilnīgi sagrautu viņu ieceres doties uz siltām zemēm un pāriet cara ticībā. Uz Jaunbebriem devās lielas karaspēka vienības, tika sagūstīti 33 dumpinieki. Nepaklausīgo zemnieku sodīšanai Vidzemes zemes tiesa iecēla speciālu kara tiesu, kas piesprieda ļoti smagus sodus 113 cilvēkiem. Sodīšana, kuru piespiedu kārtā lika noskatīties pagastu pārstāvjiem, 1841. g. 8. decembrī notika Jaunbebros un 1842. g. 8. janvārī Veselavā.⁶⁷ Sešiem zemniekiem un atvaļinātajam apakšvirsniekam piesprieda 1000—1500 sitienu un nometināšanu Sibīrijā, pārējiem — 50—500 sitienu. Par piedalīšanos sapulcē jeb «saskrējienā» pie «Plēpjiem» pieaugušos sodīja ar 80 nūjas, piecus pusaudžus, kas bija «drūzmējušies» gar šīm mājām, — 50 rīkšu sitieniem. Nometināšanā uz Sibīriju tika nosūtīti 11 vīrieši un viena sieviete — iepriekš minētā Jēkaba Vickoba sieva Ilze (vīrs bija nomiris sodīšanas rezultātā). Pieci jauni vīrieši tika sodīti ar miesas sodu un pēc tam nodoti ārpus kārtas rekrūšos. Kraukļukalna pusmuižas nomnieku sodīja ar 150 resnām rīkstēm un 20 rubļiem soda naudas par labu valsts kasei.

Vidzemes muižnieki ar cara valdības atbalstu apspieda zemnieku cīņu par atbrīvošanos no vācu muižnieku un mācītāju jūga ar pareizticības palīdzību.

Apskatītājā situācijā daļa Vidzemes muižnieku ar H. Felkerzāmu priekšgalā secināja, ka lauksaimniecībā ir nepieciešams jauns saimniecisks virziens. Felkerzāma grupa tiecās paātrināt klausu saimniecības pāraugšanu kapitālistiskajā, ejot pa kapitālisma attīstības ceļu, kurš muižniekiem bija izdevīgāks. V. I. Leņins to nosauca par prūšu ceļu. Felkerzāms un viņa līdzgaitnieki saprata, ka muižnieku latifundijas nav saglabājamās bez zemnieku saimniecību ienesīguma pacelšanas, pakāpeniski reorganizējot tās uz kapitālistiskiem pamatiem. Felkerzāma projektā bija paredzēta naudas nomas ieviešana, māju pārdošana zemniekiem un zemnieku zemes norobežošana no muižas zemes.

⁶⁵ LCVVA, 4249. f., 1. apr., 165. l., 27., 28. lp.

⁶⁶ J. K r o d z n i e k s. Zemnieku nemieri 1841. g., 91. lpp.

⁶⁷ LCVVA, 7329. f., 1. apr., 3. l., 6. lp.

Tomēr, iekams šis virziens uzvarēja 40. gadu beigu likumdošanā, Vidzemes muižnieki atkarībā no šķiru ciņas asuma katrā momentā, kārtējo reizi nodarbojoties ar zemnieku stāvokļa uzlabošanu, izmēģinājās dažādus puspasākumus. 1842. g. februāra landtāgs beidzās ar pretrunīgiem lēmumiem un vēsturē pazīstamo 111 pantu papildlikuma projektu. Projekts savas nekonsekvences dēļ neapmierināja ģenerālgubernatoru M. Pāleni, kas saprata, ka nepieciešami nopietnāki pasākumi. Ģenerālgubernators bez iepriekšējas sazināšanās ar muižniecības konventu atlasīja no landtāga izstrādātā projekta, pēc viņa domām, 22 piemērotākos pantus zemnieku stāvokļa uzlabošanai. Šais pants bija paredzēts regulēt muižnieku un zemnieku attiecības saskaņā ar 1804. un 1809. g. zemnieku likumiem. Tie tika iesniegti caram parakstīšanai kā jauns papildlikums 1819. g. zemnieku likumam. 1842. g. šie 22 panti tika izsludināti, ar tiem «brīvie» nomas līgumi Vidzemē aizliegti, atjaunojot vaku grāmatu saistības. Tika aizliegti riežu darbi kartupeļu un āboliņa laukos.

Ģenerālgubernators M. Pālenis 1842. g. 11. maijā, pamatojoties uz savu administratīvo varu, izdeva rīkojumu, ar kuru aizliedza muižniekiem izlikt zemniekus no mājām. Izlikt varēja vienīgi ar draudzes tiesas lēmumu, ja zemnieki nebija pildījuši kļaušas.⁶⁸ Šis dokuments izraisīja muižniekos ārkārtīgu neapmierinātību un naidu. Privileģētie zemes īpašnieki uzskatīja to par savu monopoltiesību ierobežošanu, par draudiem bruņniecības rīcības brīvībai un darīja visu, lai minēto rīkojumu atceltu. Arhīvos šis dokuments nav atrasts, acīmredzot muižnieki centušies to iznīcināt, bet tā galvenā doma izpaužas Pālena rīkojuma atsaukumā, kas izdots 1843. g. 11. oktobrī. Kā atsaukuma iemesli ir minēti landrātu kolēģijas lūgums un guberņā nodibinātais miers.⁶⁹ Pālena projektiem zemnieku saimniecību stabilizēšanā varēja būt tikai īslaicīga ietekme. Tie bija aizgūti no dzimtbūšanas laikam raksturīgās zemnieku «aizsardzības» (Bauernschutz) un nespēja virzīt lauksaimniecību pa kapitālisma attīstības ceļu.

Vairākumam muižnieku, kuri 1842. g. rudenī jau bija atguvušies no 1841. g. smagās situācijas, šie pasākumi šķita pārāk radikāli. Tāpēc tā paša gada rudenī sākās jaunu papildlikumu apspriešana Pēterburgā, uz kuriem tika deleģēti konservatīvi noskaņoti muižnieki.⁷⁰ Jaunais, 77 pantos formulētais likums no iepriekšējiem atšķīrās ar konservatīvo raksturu. Vaku grāmatu saistības kļaušu līgumos gan tika pagaidām atstātas; arī tas bija panākts Pālena un valsts īpašumu ministra P. Kiseļova puļļu rezultātā. Visa zeme palika neierobežotā muižnieku rīcībā. Pozitīvs likumā bija notei-

⁶⁸ В. Земцев. О квотной земле в Лифляндии, 101. лрр.

⁶⁹ LCVVA, 3783. f., 1. apr., 58. l., 126.—127. лр.

⁷⁰ R. Stael v. Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm. Rīga, 1907, 48., 49. лрр.

kums par nomas līguma slēgšanu rakstveidā vismaz uz sešiem gadiem.⁷¹ Vairākums muižnieku ar 77 pantu likumu bija apmierināti. Kaut kas bija darīts, un tai pašā laikā muižnieku privilēģijas netika skartas. Bet jau 1845. g., kad jaunais likums stājās spēkā, ekonomiskā, sociālā un politiskā situācija atkal bija mainījusies. Pēterburgā bija pastiprinājušās pretvāciskās tendences. Cars Nikolajs I bija nolēmis atbalstīt kustību par pāriešanu pareizticībā, ja tā atkal izraisītos. Tika atcelts ilggadējais ģenerālgubernators M. Pālens, kuru nīda arī Baltijas vācu muižnieki. Viņa vietā iecēla krievu — cara armijas ģenerāladjutantu J. Golovinu.

1845. g. bija liela neraža, bads un lopu sērgas. Šie apstākļi no jauna satrauca zemniekus, kustība par pāriešanu cara ticībā izvērsās tik plaši, ka lielā daļā Vidzemes aptvēra vairāk nekā pusi iedzīvotāju. Šai laikā cara valdība zemnieku pāriešanu pareizticībā nekvēja.

Reliģiskā forma zemnieku kustībai bija tikai ārēja. Zemnieki ar cara ticības palīdzību cerēja atbrīvoties no muižniekiem un iegūt zemi. Par to spilgti liecina 1846. g. janvāra ieraksts Lāzberģa pagasta tiesas protokolu grāmatā. Sā pagasta «Ziļu» saimnieks Pēteris Zīle paskaidroja, ka viņš jautājis Ziemera pagasta zemniekam Andrejam Rubim (Rube), kad tas atgriezies no Rīgas peļņas: «Voi pa Rīgas pusi ar tie cilvēki krievu ticībā iedodoties un voi viņi no tam kādus laicīgus labumus cerējot dabūt? Viņš atbildējis, rakstoties gan pie krievu ticības, lai tik liekoties vien kristīties, gan pēc tam labums tiekot, šie esot laivām pa Daugavu uz augšu braukuši, kur dzirdējis, kas priekš 4 gadi to plumpi taisījuši, tagad brīvi esot, ne kungam vairs jākalpo, un tas kungs pats pavisam aizdzīts voi uz Sibīriju, voi citur.»⁷² Ieraksts pauž zemnieku domu, ka brīvība bija vajadzīga ne jau staigāšanai no viena kunga pie cita, bet gan tāpēc, lai izbeigtu kalpošanu kungiem, pavisam atbrīvojoties no tiem.

Ārēji reliģiskā formā ietvertā zemnieku šķiras cīņa pret vācu muižniekiem izauga tieši no klaušu sistēmas krīzes smaguma vispēcīgāk tur, kur šī krīze bija vispostošākā. No Annas muižas zemniekiem pareizticībā pārgāja 70%,⁷³ Bērzaunē — 62% no iedzīvotāju kopskaita (70% no saimniekiem), Lazdonā — 50,5%,⁷⁴ Jaunkalsnavā — 55,6%,⁷⁵ Kolberģī — 31%,⁷⁶ turpretim Mārsnēnos 1857. g. bija tikai četri un Priekuļos 1846. g. — 15 pareizticīgie.⁷⁷ Grostonas pagastā, kur ekonomiskais pagrimums ir vairākkārt pie-

⁷¹ В. Земцев. О кривотной земле в Лифляндии, 103., 104. лрр.

⁷² LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1215. l., 27. лр.

⁷³ Turpat, 7326. f., 1. apr., 2. l., 90., 91. лр.

⁷⁴ Turpat, 4551. f., 1. apr., 106. l., 81. лр.

⁷⁵ Turpat, 954. f., 1. apr., 81. l., 275. лр.

⁷⁶ Turpat, 3342. f., 1. apr., 105. l., 66. лр.

⁷⁷ Turpat, 1086. f., 1. apr., 165. l., 23. лр.; 1156. f., 1. apr., 119. l., 25. лр.

Grostonas galvasnaudas maksātāju (vīrieši no 16

Gadi	Mēneši	Saimnieki					Saimnieku dēli					Kalpi un viņu dēli				
		pareiztic.		luterāņi		kopā	pareiztic.		luterāņi		kopā	pareiztic.		luterāņi		kopā
		skaitis	%	skaitis	%		skaitis	%	skaitis	%		skaitis	%	skaitis	%	
1847.	febr.	40	60	27	40	67	25	38	41	62	66	42	53	37	47	79
1848.	febr.	54	83	11	17	65	73	79	19	21	92	49	75	16	25	65

rādīts, līdz 1848. g. februārim pareizticībā bija pārgājuši 79% no pieaugušajiem vīriešiem, kas maksāja galvasnaudu (sk. 60. tab.).⁷⁸ Raksturīgi, ka minētajā pagastā šai kustībā pirmie iesaistījās saimnieki (līdz 1847. g. februārim — 60%, nākamajā gadā līdz februārim jau 83%) kā saimnieciski pagrimumšo pagastu ekonomiski nestabilākā grupa.⁷⁹ Saimniekiem sekoja precētie kalpi, bet neprecētos kalpus līdz 1847. g. februārim kustība vēl nebija skārusi. Neprecēto kalpu masveida pāriešana pareizticībā notika laikā no 1847. g. februāra līdz 1848. g. februārim.

Vidzemē 40. gadu šķiru cīņas kustībā piedalījās visa zemnieku šķira — kā saimnieki, tā kalpi. Saimnieki bieži vien bija kustības priekšgalā. Pēc ģenerālgubernatora A. Suvorova sniegtajam ziņām, Vidzemes guberņā (gan tās igauņu, gan latviešu daļā) pareizticībā pārgāja pavisam 100 000 cilvēku.⁸⁰ Objektīvi šī kustība pauda Vidzemes zemnieku cīņu par revolucionāro ceļu kapitālisma attīstībā lauksaimniecībā.

Jaunajā ekonomiskajā, sociālajā un politiskajā situācijā 1845.—1847. g. tapa atkal jauns agrārlikums, trešais šai desmit gadu periodā. Tas bija saistīts ar savam laikam tālredzīgā Vidzemes muižnieka H. Felkerzāma vārdu. A. Tobīns tiecas pasvītrot, ka jaunā likuma radīšanas iniciatori bijuši Baltijas muižnieki. Pierādījumu tomēr šim viedoklim nav. Jaunā likumprojekta apspriešanai Felkerzāmu deleģēja nevis Vidzemes muižniecība, bet nozīmēja ģenerālgubernators J. Golovins, kas pieminēts vācu muižnieku historiogrāfijā tikai ar ļaunu. Vidzemes muižniecības vairākums 1845. g. saviem delegātiem uzdeva rūpēties par 77 pantu likuma saglabāšanu.

⁷⁸ LCVVA, 903. f., 1. apr., 260. l., 11.—17. lp.

⁷⁹ Grostonā vēl 1864. g. no visiem iedzīvotājiem pareizticīgo bija 59%, bet no saimniekiem — 75% (LCVVA, 191. f., 1. apr., 116. l., 57. lp.).

⁸⁰ M. Kō z i n s. Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados, 31., 32. lpp.

lidz 60 gadiem) reliģiskā piederība 1847./48. g.

Neprecētie kalpi					Vaļinieki					Galvasnaudas maksātāji							
pa-reiz-tic.		luterāņi			kopa	pareiztic.		luterāņi			kopa	pareiztic.		luterāņi			kopa
skaits	%	skaits	%	skaits		%	skaits	%	skaits	%		skaits	%	skaits	%		
2	4	43	96	45	—	—	3	100	3	109	42	151	58	260			
25	83	5	17	30	3	43	4	67	7	204	79	55	21	259			

Tomēr 1847. g. landtāgā uzvarēja Felkerzāma aizstāvētais likumprojekts. Muižnieku vairākums landtāgā nobalsoja par šo likumprojektu draudīgā situācijā, kad zemnieku pāriešana pareizticībā 1847. g. vēl turpinājās. Konversija bija cieši saistīta ar cara valdības politikas tendenci unificēt Krievijas impērijas nomales, tai skaitā arī Baltiju. Turklāt Felkerzāma projekts muižniecībai bija mazākais ļaunums salīdzinājumā ar valsts īpašumu ministra P. Kiseļova⁸¹ un Vidzemes muižnieka G. Budenbroka⁸² ierosinātajiem priekšlikumiem.

1849. g. apstiprinātais Vidzemes zemnieku pagaidlikums par tālāko saimniecības perspektīvu Vidzemē izvirzīja kapitālisma attīstību pa tā saukto prūšu ceļu, kas veicināja muižnieku latifundiju pārkārtošanu par kapitālistiskām lielsaimniecībām, dodot iespēju pievienot tām vēl apmēram vienu piekto daļu zemnieku (kvotes) zemes. Šā pasākuma otra puse bija kļaušu likvidēšana un pāreja uz naudas nomu, vēlāk — uz sētu iepirkšanu zemnieku dzimtipāšumā. Šai ievirzei zemnieku pagaidlikumā bija pozitīva nozīme, tā veicināja kapitālistiskā saimniekošanas veida nostiprināšanos zemnieku saimniecībās, kaut zemnieku tiesiskais stāvoklis, kā to pareizi bija norādījis Kr. Valdemārs, palika agrākais.

Tikko jaunais agrārlikums bija pieņemts, konservatīvie muižnieki atkal uzsāka cīņu pret tā pārāk «liberālo garu». Sociālā un politiskā situācija vēlreiz bija mainījusies. 1848. g. revolūcijas sakāve Rietumos veicināja konservatīvisma pastiprināšanos visā

⁸¹ Valsts īpašumu ministrs P. Kiseļovs ierosināja likvidēt Vidzemē parasto zviedru taksācijas metodi un ievērot zemnieku pienākumu noteikšanā pēdējo 10 gadu zemnieku ražas caurmēru (R. Stael v. Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, 134. lpp.)

⁸² H. Strods. Vidzemes muižnieku cīņa XIX gs. 40. gados pret G. Budenbroka projektu par kļaušu atcelšanu un zemes pārdošanu zemniekiem. — Latvijas agrārā vēsture. R., 1966.

Eiropā; zemnieku pāriešana pareizticībā ap 1848. g. apsīka,⁸³ viņi pārliecinājās par monarhistisko ilūziju maldīgumu. Pareizticīgie zemnieki tika atstāti vācu muižnieku patvaļai, viņu stāvoklis ne tikai neuzlabojās, bet pat pasliktinājās.⁸⁴ J. Golovina vietā par ģenerālgubernatoru Baltijā tika iecelts vāciešiem labvēlīgi noskaņots A. Suvorovs. Visus 50. gadus Vidzemes muižnieki attīstīja reakcionāras teorijas jautājumā par zemnieku sētu nomu, bet 60. gadu sākumā tās izbeidza dzimtbūšanas atcelšana Krievijā un likumdošana, kas sekoja dzimtbūšanas atcelšanai.

Lai cik stipri valdošās šķiras lielākā daļa pretojās kļaušu izbeigšanai un naudas nomas ieviešanai Vidzemē, tomēr kļaušu sistēmas krīze spieda muižniekus pakāpeniski pievērsties naudas nomai. Kad neviens zemnieks neņēma tukšās, noplicinātās sētas kļaušu nomā, muižnieki mēģināja tās iznomāt par naudu. Tas konstatējams, piemēram, Stalbē XIX gs. 50. gados. 1850. g. Stalbes īpašnieks nedomāja par naudas nomu. Pēc zemes pārmērīšanas viņš šai gadā paziņoja zemniekiem kļaušu normas jaunajā vaku grāmatā, kuras zemniekiem bija jāpilda, sākot ar 1851. g. Tomēr Stalbes muižā 1851. g. izmantoja naudas nomu, jo citādi neviens neņēma kļaušu nomā noplicinātās «Kalna Mauru» mājas. Arī bez saimnieka pamestās «Kukas» 1853. g. izdeva naudas nomā. Pirmie naudas nomas līguma slēdzēji — gan Jānis Šmits no «Kalna Mauriem», gan Jānis Zariņš no «Kukām» — izputēja, jo sētas bija pārmērīgi noplicinātas. Astoņi Stalbes saimnieki slēdza naudas nomas līgumus 1852. g. Kad citas šā pagasta sētas pārgāja uz naudas nomu, nav zināms, bet dokumentos saglabājies fakts, ka vēl 1856. g. Stalbes muižas nomnieks Krūmiņš 12 kļaušu sētas spieda pāriet uz riežu sistēmu.⁸⁵ Arī Ozolmuižā (Liezeres pag. tiesas novads) 1844. g. izdeva naudas nomā sētas, ko neviens neņēma kļaušu nomā.⁸⁶

Visumā kļaušu likvidēšanas process Vidzemē bija sarežģīts, tas virzījās uz priekšu ar atkāpēm un ilga līdz 60. gadu vidum. Vidzemes privātmuižās 40. gados un 50. gadu pirmajā pusē konstatējama tikai dažu sētu pāriešana uz naudas nomu. Šis process

⁸³ K. L a n d e r s. Latvijas vēsture, III d., 156. lpp.; H. K r u u s. Talurahva kāārimine Lōuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Mit einem Referat. Tartu, 1930, 446. lpp.

⁸⁴ Aus dem Tagebuche des Grafen D. Tolstoj; [A. B u c h h o l z.] Fünfzig Jahre russischer Verwaltung in den Baltischen Provinzen. Leipzig, 1883, 140. lpp.

Tikai XIX gs. 60. gados Vidzemes kroņa muižās sāka piešķirt mazus zemes gabalus pareizticīgiem kalpiem vai viņu atraitnēm. Luteru muižā 1867. g. zemi ieguva 12 kalpi ar krieviskiem vārdiem un latviskiem uzvārdiem — Ivans Kalniņš, Georgijs Rozītis utt. Kārzdabā 23 pareizticīgiem kalpiem piešķīra nomāšanai pa piecām desetīnām zemes (LCVVA, 191. f., 2. apr., 15. l., 10., 302. lp.).

⁸⁵ LCVVA, 1219. f., 1. apr., 5. l., 45., 58., 65., 80., 81., 102., 155., 195. lp.

⁸⁶ Turpat, 5879. f., 1. apr., 8. l., 26., 27. lp.

bija smags arī kroņa muižās, jo Vidzemes domēņu valdē izpaudās tāda pati svārstišanās kā 40. gados Vidzemes valdošās šķiras lielākajā daļā. 1842. un 1843. g. Vidzemes domēņu valde ievāca informāciju par kroņa muižās naudas nomā izdotajām zemnieku sētām un deva rīkojumu tās atkal izdot kļaušu nomā. Noskaidrojās, ka Ternejā par četrām sētām, kas atradās tālu no muižas, jau ilgāku laiku bija maksāta naudas noma, Briežu muižā — par septiņām un Jurates muižā — par astoņām sētām. Mangaļos naudas nomā bija izdotas divas sētas, kas ilgāku laiku stāvējušas tukšas, jo kļaušu nomā tās neviens nebija ņēmis. Vidzemes domēņu valde 1843. g. paziņoja, ka šāds stāvoklis neesot likumīgs, jo ar 1842. g. landtāga lēmumiem daļēja zemnieku pāreja uz naudas nomu tika aizliegta. Šo lēmumu apstiprinājis cars. Ternejas muižas pārvaldniecei Augustei Reintālei pēc paskaidrojumu iesniegšanas izdevās saglabāt naudas nomu četrās sētās, bet Briežu muižā domēņu valdes inspektors uzdeva minēto septiņu sētu nomniekiem nekavējoties pāriet uz kļaušām. Kad Briežu muižas saimnieks Pēteris Vilums sūdzējās tai pašā domēņu valdē, ka viņiem jāpārtrauc gadiem ilgā naudas noma un ekonomiskā gada vidū jāpāriet uz kļaušām, bet viņiem neesot ne pietiekamā daudzumā zirgu, ne kalpu, domēņu valde deva rīkojumu pāriet uz kļaušām 1844. g. martā.⁸⁷ Dažus mēnešus pēc tam tika ierosināta kļaušu likvidēšana Ternejas muižā; tā pašā gada rudenī šās muižas saimnieki slēdza naudas nomas līgumus uz 10 gadiem.⁸⁸

Šāda atkāpšanās no naudas nomas uz kļaušām Vidzemē konstatējama gan kroņa, gan privātmuižās. Mārsnēnu kroņa pagasta protokolu grāmatā 1852. g. atrodams šāds ieraksts: «12 saimniekiem būs atkal uz klausīšanu pāriet, ne vairs uz naudas nomu būt.»⁸⁹ Tāds pats fakts 1853. g. konstatējams Jaunraunas privātmuižā.⁹⁰

No tām privātmuižām, par kurām ir saglabājušās ziņas, XIX gs. 40. gados jauktos nomas līgumus slēdza daži Kaives un visi astoņi tā pašā dzimtkunga Briežu muižas saimnieki. Visi Kaives muižas saimnieki pārgāja uz jaukto nomu tikai 1853. g.⁹¹ Pat Vidzemes centrālajā, ekonomiski spēcīgajā daļā pāreja uz naudas nomu ieilga līdz 60. gadu sākumam. Turklāt bieži vien iniciatīva kļaušu nomas izbeigšanā piederēja saimniekiem. 1847. g. Priekuļu pagasta (Vidzemē) 21 saimnieks lūdza atļaut kārtot nomu par mājām naudā.⁹² Smiltenes 12 saimnieku to lūdza 1855. g.,⁹³ Jaunrau-

⁸⁷ LCVVA, 194. f., 1. apr., 13. l., 7., 13., 14., 20., 32., 39., 40., 55., 56., 61., 62., 77., 80. lp.

⁸⁸ Turpat, 14. l., 1., 2., 32. lp.

⁸⁹ Turpat, 1138. f., 1. apr., 78. l., 89. lp.

⁹⁰ Turpat, 939. f., 1. apr., 24. l., 65. lp.

⁹¹ Turpat, 6071. f., 1. apr., 8. l., 4., 9. lp.; 11. l., 58., 59. lp.

⁹² Turpat, 1156. f., 1. apr., 119. l., 45., 55. lp.

⁹³ Turpat, 3358. f., 33. apr., 3. l., 162. lp.

nas 13 saimnieku — 1861. g.⁹⁴ un Burtņieku 61 saimnieks — tikai 1863. g.⁹⁵ Interesants ir fakts, ka attīstītajā linu audzēšanas rajonā lielais vairums zemnieku sētu pildīja kļaušas līdz pat 60. gadiem, Burtņieku pagasts nebija no nabadzīgākajiem. Jāsecina, ka linu audzēšanas dēļ bija iespējama attīstītu kapitālisma elementu (izvēsta tehniskās kultūras — linu — audzēšana un tirdzniecība ar tiem) koeksistence ar kļaušām. Lini labi padevās arī vāji koptā augsnē. Linu audzēšanas apgabalos nepieciešamība likvidēt kļaušu nomu nebija tik liela, kā tas konstatējams novados, kur pārdošanai audzēja graudaugus.

Vidzemes nomalēs kļaušu likvidēšanas process bija visai gaus. Novadā ap Alūksni 1860. g. naudas nomu maksāja tikai neliela saimnieku daļa (sk. 61. tab.).⁹⁶

61. tabula

Dažu Vidzemes nomaļu pagastu zemnieku sētu
nomas veids 1860. g.

Pagasti	Visas zemnieku zemes vērtība dālderis	Naudas nomā		Kļaušu nomā		Jauktajā nomā	
		dālderis	%	dālderis	%	dālderis	%
Kalnamiža	1732	124	7,1	887	51,3	721	41,6
Alsviķi	1005	103	10,3	907	89,7	—	—
Tūja	711	38	5,3	657	92,4	16	2,3
Nēķens	877	55	6,3	822	93,7	—	—

Kolbergā pagastā vēl 1864. g. muiža paziņoja, ka vairs nevienam saimniekam uz naudas nomu nepieņemšot, naudu maksāšot tikai tie, kas līdz šim maksājuši. Ja kāds neesot ar to mierā, tad lai atsakoties no savas sētas. Kolbergī 1865. g. tīru naudas nomu maksāja 28 saimnieki (39,4%), kļaušu nomu pildīja 32 saimniecības (45%) un 11 saimniecībām bija jauktā noma (15,6%). Šai gadā muiža atļāva saimniekiem izvēlēties nomas veidu, nosakot nomas lielumu 5—6 rubļus par dālderu zemes vērtības. Pieci saimnieki no tiem, kas maksāja naudas nomu, 1866. g. izteica vēlēšanos atkal pāriet uz kļaušām.⁹⁷ Taču šādu gadījumu bija maz.⁹⁸

⁹⁴ LCVVA, 939. f., 1. apr., 25. l., 81. lp.

⁹⁵ Turpat, 842. f., 1. apr., 5. l., 58. lp.

⁹⁶ Turpat, 4249. f., 1. apr., 163. l., 133. lp.; 3783. f., 1. apr., 59. l., 188. lp.

⁹⁷ Turpat, 3342. f., 1. apr., 107. l., 102. lp.; 108. l., 34.—42. lp.

⁹⁸ Kurzemes divu kroņa muižu — Užavas un Vārdupes — zemnieku sētu nomnieki lūdza atlikt naudas nomas ieviešanu uz tuvākajiem gadiem sakarā ar 1845. g. neražu.

Pēc Baltijas vācu ekonomista Fr. Junga-Stillinga datiem, no Vidzemes privātmuižu zemnieku zemes (tās vērtība izteikta dālderis) 1860./61. g. zemnieku dzimtipašumā bija 2,44%, tīro naudas nomu maksāja par 25,39% zemes, jaukto nomu — par 21,06% un pildija kļaušas — par 51,10% zemes.⁹⁹ Var pieņemt, ka Vidzemes centrālajos novados, kas bija ekonomiski labāk attīstīti, naudas un jauktā noma tomēr stipri pārsniedza vidējos skaitļus.

Grūti ir noteikt naudas nomas lielumu, jo kroņa pagastos Kurzemē zemnieki maksāja nomu par desetīnu aramzemes vai desetīnu lauksaimnieciski izmantojamās zemes un privātmuižu pagastos — par ziemāju lauka pūrvieta, bet Vidzemē zināmu daudzumu naudas rēķināja par dālderī zemes vērtības.

Privātmuižu zemnieki maksāja lielāku nomu nekā kroņa zemnieki; Kurzemē šī starpība bija daudz prāvāka nekā Vidzemē, kur XIX gs. 40. gados un 50. gadu sākumā muižnieki uzskatīja, ka naudas nomai ir eksperimentāls raksturs, jo viņi nebija pārliecināti, vai zemnieku saimniecības, sevišķi noplūcinātās, spēs zināmos termiņos nokārtot nomas saistības. Turklāt lielākajā daļā saimniecību graudkopības agrotehniskais līmenis bija ļoti zems. Nomas lielumu ietekmēja arī izvērstā šķiru cīņa. Sakarā ar Vidzemes zemnieku 40. gadu nemieriem muižnieki neuzdrošinājās nomu daudz paaugstināt.¹⁰⁰

Vidzemes kroņa zemnieki 50. gadu sākumā maksāja nomu par dālderī zemes vērtības no 2,25 (1852. g. Līderē) līdz 3,50 rubļiem (1853. g. Umurgā).¹⁰¹ Vidzemes privātmuižās šai laikā ieviesās vispirms jauktā noma, kas jautājumu par zemnieku saimniecību relatīvo patstāvību nespēja atrisināt, jo agrāk rīze kārībā veiktie darbi saglabājās arī jauktajos nomas līgumos.

Kaives sešiem «Orķu» un diviem «Medņu» saimniekiem sakarā ar 1849. g. slēgto līgumu bija jāmaksā 3 rubļi par dālderī zemes vērtības un jānopļauj 4—5 pūrvieta labības, jāaizved viens vezums muižas ražojumu līdz Rīgai (sešas zirga dienas) un jāvērpj divas mārciņas lina un piecas mārciņas pakulu. Stalbe 1851. g. izdeva naudas nomā «Kalna Maurus» ar nomu: 4,50 rubļu par dālderī zemes, nokopt 10 pūrvieta siena, 10 pūrvieta labības, sacirst un pievest 10 asu malkas, braukt divreiz uz Rīgu. Visas šīs kļaušas kopā tika novērtētas par 13,50 rubļiem. Par šiem darbiem no kopīgās nomas 99 rubļiem atskaitīja minēto summu.¹⁰²

50. gadu pirmajā pusē Vidzemes privātmuižu zemnieku maksātā vidējā naudas noma (sk. 62. tab.)¹⁰³ bija nedaudz lielāka par nomu

⁹⁹ Fr. Jung-Stilling. Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauerverhältnisse, 8. lpp.

¹⁰⁰ M. Kozins. Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados, 40. lpp.

¹⁰¹ Mārsnēnos zemnieki maksāja 2,50 rubļu un Kļavkalnā — 3,24 rubļus par dālderī zemes vērtības (LCVVA, 191. f., 1. apr., 47. l., 7., 8., 14., 15. lp.; 80. l., 20. lp.; 2. apr., 27. l., 37. lp.; 1086. f., 1. apr., 178. l., 4. lp.; 6035. f., 1. apr., 3. l., 26. lp.).

¹⁰² LCVVA, 6071. f., 1. apr., 10. l., 8., 9. lp.; 1219. f., 1. apr., 5. l., 65. lp.

¹⁰³ Fr. Jung-Stilling. Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauerverhältnisse, 11., 12. lpp.

kroņa zemnieku saimniecībās, izņemot Rīgas apriņķi, kur gan privātmuižu zemnieku caurmēra nomas, gan augstākās nomas bija daudz lielākas par kroņa zemnieku un citu apriņķa privātmuižu zemnieku nomām. Zemnieku saimniecību ekonomiskais potenciāls tirdzniecības centra — Rīgas — tuvumā bija lielāks. Tām izveidojās ciešāki tirdzniecības sakari ar pilsētu; zemnieku un muižu ražojumu nogādāšanai uz pilsētu vajadzēja mazāk cilvēku un zirgu spēka patēriņa, bija vairāk iespēju pārdot lauksaimniecības ražojumus par izdevīgākām cenām. Raksturīgi, ka caurmēra noma tieši šai apriņķī 15 gados pieauga mazāk nekā pārējos apriņķos un nolīdzinājās ar vidējo nomu Cēsu un Valkas apriņķos, kur gan vidējās, gan augstākās nomas šais 15 gados visai stipri palielinājās. Šis fakts liecina par zemnieku saimniecību ekonomiskā spēka pieaugumu un dažu spēcīgu saimniecību izdalīšanos no pārējām saimniecībām naudas nomas apstākļos. Lielu nomas pieaugumu Valmieras apriņķī deva zemnieku saimniecības, kas audzēja linus pārdošanai un tikai 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā pārgāja uz naudas nomu. To apliecina arī fragmentārais materiāls no līnkopības novadu pagasta tiesas protokolu grāmatām. Skultē 1861. g. «Agu» mājas (8 dālderu 44 grašu vērtībā) izdeva uz sešiem gadiem, par dālderī zemes vērtības bija jāmaksā 10 rubļu,¹⁰⁴ bet Burtnieku muižas mājas 1867. g. tika izdotas, rēķinot par katru dālderī zemes vērtības 7—9,5 rubļus.¹⁰⁵

62. tabula

Vidzemes privātmuižu zemnieku nomas maksa par dālderī zemes vērtības rubļos

Apriņķi	Vidējā maksa			Augstākā maksa			Zemākā maksa		
	1853./54. g.	1868./69. g.	pieaugums %	1853./54. g.	1868./69. g.	pieaugums %	1853./54. g.	1868./69. g.	pieaugums %
Rīgas	5,25	6,50	124	8,00	10,00	125	3,52	4,00	113
Valmieras	4,33	8,00	185	4,50	11,00	244	4,00	5,00	125
Cēsu	3,54	6,50	180	3,75	9,00	240	3,25	3,50	108
Valkas	3,83	6,50	170	4,50	8,00	177	3,00	5,00	166

Kurzemē sakarā ar augstāko ekonomisko lauksaimniecības potenciālu jau pašā naudas nomas sākuma periodā bija daudz lielāka atšķirība starp nomas maksu privāto un kroņa zemnieku saimniecībās. Tā kā kroņa pagastos gan zemnieki, gan kroņa īpašumu pārvaldes iestādes steidzās izbeigt klaušas, maksājamo naudas

¹⁰⁴ LCVVA, 842. f., 1. apr., 6. l., 41. lp.

¹⁰⁵ Turpat, 3345. f., 1. apr., 36. l., 68. lp.

nomu noteica, pamatojoties uz speciāli šim vajadzībām sastādītām pagaidu vaku grāmatām. Nomas lielums bija atkarīgs no zemes ienesības (IV, V vai VI augsnes kvalitātes grupa) un pļavu attiecības pret aramzemi. 50. gadu otrajā pusē tika pārmērītas kroņa muižas, pēc tam noteikta galīgā noma. Kroņa zemnieki par desetīnu aramzemes maksāja apmēram 3 rubļus nomas. Vidējā noma Druķos bija 1851. g. 3,38 rubļi, Smārdē 1844. g. — 3,75, Bārbelē 1854. g. — 3,77, Ūziņos un Cimerē 1852. g. — 3, Bērzē 1856. g. — 3,10 rubļi.¹⁰⁶

Privāto muižu zemnieki bija spiesti maksāt muižniekiem pat trīs reizes lielāku nomu ar aprēķinu, lai zemnieku saimniecības spētu eksistēt, bet zemnieku darba augļu maksimumu iegūtu muiža. Mazauglīgajos novados, kur zemnieku saimniecību ekonomiskais potenciāls bija zems, muižnieki izdeva desetīnu aramzemes par 6 rubļiem, piemēram, Lielzalves, Neretas un Daudzevas pagastos.¹⁰⁷ Jaunpils pagastā 40. gadu beigās maksāja 8,50 rubļu par desetīnu aramzemes.¹⁰⁸ Šī noma, kas jau tā bija liela, turpināja pieaugt. 1855. g. Nigrandas muiža piedāvāja zemniekiem viņu mājas nomā, maksājot 10 rubļu par desetīnu aramzemes (viena pūrvieta ziemāju laukā).¹⁰⁹ 60. gados maksa par desetīnu bija palielinājusies līdz 12—13 rubļiem, piemēram, Rolavas un Tāšu pagastā.¹¹⁰ Dažās vietās muižnieki ņēma pat 16 un 20 rubļu par desetīnu.¹¹¹ Lielas un nemītīgi augošas naudas nomas apstākļos zemnieku saimniecības varēja noturēties, steidzīgi intensificējot ražošanu, ieviešot daudzlauku sistēmu, palielinot lopu skaitu, paplašinot saimniecības areālu uz kalpu apstrādātās zemes rēķina, palielinot kalpu ekspluatāciju. Augstās naudas nomas varēja segt ar ienākumiem no nomātās zemes vienīgi auglīgākajos novados, kur samērā lielās saimniecībās audzēja pārdošanai graudu kultūras vai linus. Šīs saimniecības tieši 50. gados, kad nomas apmēri vēl nebija tik lieli, pakāpeniski attīstījās par kapitālistiskām saimniecībām, kā tas konstatējams Jelgavas, Dobeles, Tukuma un Talsu novados. To atspoguļo zemnieku saimniecību ražojumi, saimnieku atstātie mantojumi, saimnieku noguldījumi krājkasēs, aizdevumi skaidrā naudā un luksusa priekšmetu parādīšanās lauku sētās.¹¹²

Šai sakarā ļoti zīmīgs bija Baltijas domēņu valdes dotais vēr-

¹⁰⁶ LCVVA, 560. f., 1. apr., 57. l., 9. lp.; 582. l., 6. lp.; 588. l., 6., 7. lp.; 777. l., 33., 34. lp.; 561. f., 1. apr., 917. l., 3., 16.—19. lp.; 565. f., 1. apr., 243. l., 6.—8. lp.

¹⁰⁷ Turpat, 3391. f., 1. apr., 141. l., 11. lp.

¹⁰⁸ Turpat, 937. f., 1. apr., 234. l., 12. lp.

¹⁰⁹ Turpat, 1111. f., 1. apr., 1. l., 17., 18. lp.

¹¹⁰ LVĀ V. 271., 274. lpp.

¹¹¹ A. Mierīņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. II pusē, 30. lpp.

¹¹² M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 158. lpp.

tējums, mainot līdzšinējo kroņa nodevu maksāšanas kārtību. Tā kā «sētu saimnieku labklājība ir ievērojami cēlusies, jo pēc ekonomiskajām pārmaiņām viņiem ir piekritušas visas priekšrocības, tāpat daudz zemnieku darbojas labos apstākļos par muižu nomniekiem, saimniecību uzraugiem, krodziniekiem, lopu uzraugiem», nepieciešama jauna kārtība kroņa nodevu maksāšanā. Līdz tam saimnieki un kalpi (kā precētie, tā neprecētie) maksāja vienādas nodevas. Pret šo netaisnību protestēja Skrundas kalpi 1831. g.¹¹³ Atvieglojumi bija tikai jauniešiem (puspuišiem) un daļēji darba spējas zaudējušajiem kalpiem. Turpmāk pirmajā kroņa nodevu maksātāju grupā kroņa pagastos iedalīja sētu nomniekus, muižu nomniekus, saimniecību uzraugus (vagarus), krodziniekus, lopu nomniekus utt., otrajā grupā — neprecētos kalpus, trešajā — precētos kalpus, pārējās grupās — daļēji darba spējas zaudējušos un jauniešus. Saimniekus paredzēja iedalīt vēl speciālās grupās pēc zemes lieluma.¹¹⁴ Šā rīkojuma rezultātā 1859./60. g. Ošenieku kroņa pagasta saimnieki maksāja kroņa nodevas 9 rubļi, kalpi — 3 un puiši — 4,50 rubļu.¹¹⁵

Lielākajai daļai saimniecību bija ļoti grūti nomaksāt naudas nomu, kas lauksaimnieciski atpalikušajos, mazauglīgajos novados stipri pārsniedza nomātās zemes ienesību. Kļaušu laikā noplicinātajām saimniecībām bija visai sarežģīti pārkārtoties ražošanai tirgum. Vidzemes 20 dālderu saimniecībai vajadzēja maksāt 4,50 rubļu par dālderu zemes vērtības, tātad naudas noma sasniedza 90 rubļu, kas pielīdzināmi astoņu deviņu vidēju govju vērtībai.¹¹⁶ Lai šo summu nomaksātu, bija jāpārdod lini, labība, jaunlopi un jāstrādā peļņas darbi. Piemēram, Mārsnēnu kroņa zemnieks «Zagatu» Krišs Ceriņš 1859. g. naudas nomu 51,85 rubļus par 20 dālderu 74 grašu saimniecību nomaksāja samērā viegli, pārdodams 23 podus linu un nopelnīdams 10 rubļu blakus peļņā.¹¹⁷ Turpretī privātmuižu saimniekiem tais pašos ekonomiskajos apstākļos nomas nomaksai vajadzēja sagādāt vismaz divreiz tik daudz naudas. Rajonos, kur bija iespējams iesaistīties darbos ārpus lauksaimniecības, zemnieki — kā saimnieka ģimenes locekļi, tā kalpi — devās peļņā, lai nopelnītu nomas naudu. Šādi fakti zināmi Aizkrauklē, Bilstiņos un Atradzē.¹¹⁸ Priekuļos saimnieki sūtīja kalpus pelnīt nomu ārpus saimniecības. Plašie nemieri Dundagā 50. un 60. gadu mijā izcēlās sakarā ar Dundagas muižnieka fon Sakena alkatību; Dundagas zemnieki guva

¹¹³ H. Strods. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē, 36. lpp.

¹¹⁴ LCVVA, 933. f., 33. apr., 25. l., 42., 43. lp.

¹¹⁵ Turpat, 1066. f., 1. apr., 36. l., 1.—4. lp.

¹¹⁶ Kurzemes zemnieku «dzelzs» inventāra tabulās govju vērtība parasti bija noteikta 7 rubļi. Govju faktiskā cena pamazām palielinājās.

¹¹⁷ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 78. l., 69. lp.

¹¹⁸ M. Kozins. Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados, 45. lpp.

peļņu no zvejas un koku pludināšanas. Šo peļņu fon Sakens gri-
bēja piesavināties par viņiem iznomāto mazauglīgo zemi. Zem-
nieki sūdzējās, ka no viņiem prasot 8 rubļus 57 kapeikas par pūr-
vietu aramzemes, nevis par ziemāju lauka pūrvietu, turklāt jāvei-
cot arī klaušu darbi, tā ka faktiski par pūrvietu jāmaksā 11 rubļu.
Tātad par desetīnu aramzemes no šiem zemniekiem prasīja 33 rub-
ļus, tas ir, astoņas deviņas reizes vairāk, nekā maksāja kroņa zem-
nieki. Kurzemes civilgubernators Breverns izmeklēšanas protokolā
neminēja nomas lielumu par pūrvietu, bet atbildēja Baltijas ģene-
rālgubernatoram, ka zemniekiem zvejniekiem nomas esot ļoti mē-
renas, par sētu jāmaksā 9,75 līdz 57,75 rubļiem. No šas atbil-
des var secināt vienīgi to, ka Dundagas zemnieku zvejnieku zemes
gabali bija ļoti mazi un ka viņi pārtika no zvejas un koku pludi-
nāšanas.

Sakarā ar minētajiem apstākļiem XIX gs. 50. gadu beigās un
60. gadu sākumā atkal saasinājās šķiru cīņa. Daļa zemnieku vēl
cīnījās par pāreju uz naudas nomu, daļa — pret jauktās nomas
paverdzinošajiem noteikumiem, daļa — pret stipro naudas nomas
palielināšanu. Zemnieku cīņa izpaudās masveida uzteikumos. Dau-
dzos pagastos zemnieki atteicās pieņemt jaunus nomas noteiku-
mus, sūdzējās tiesu iestādēs. Sai laikā atkal atjaunojās izceļošanas
kustība uz Iekšķrievijas guberņām.

Piemēram, Lielzalves 33 saimnieki (no 34) 1857. g. nepiekrita
jauktās nomas noteikumiem, kategoriski atsakoties turpināt klaušu
darbus.¹¹⁹ No Karvas (privātmuiža Vidzemē) 17 saimniekiem jauk-
tās nomas noteikumus 1864. g. bija ar mieru pieņemt tikai divi,¹²⁰
Ergemes 16 saimnieku 1860. g. uzteica mājas,¹²¹ 1862. g. Alsviķu
14 saimnieki pēc māju uzteikšanas tika izūttrupēti, no tiem septiņi
spēja segt savus parādus, turpretim septiņiem palika nenomaksāts
576,60 rubļu.¹²² Dundagas zemnieku cīņa pret jauniem nomas no-
teikumiem aizskanēja līdz Pēterburgai.¹²³

Kolberga un Lāzberga saimnieki 1861. g. bija nolēmuši pamest savas līdz-
šinējās dzīves vietas, izceļojot uz Iekšķrievijas guberņām. Cik var spriest no
Lāzberga pagasta tiesas protokolu grāmatas ierakstiem, viens no izceļošanas
organizētajiem bija šā pagasta «Akmentaču» zemnieks Jānis Silis, kas uzaicināja
pagasta tiesas priekšsēdētāju Jēkabu Stradiņu atbalstīt kustību. Otrajos vasaras
svētkos Siļķenes «pātaru namā» «Degšņu» zemnieks Simanis Teteris pierakstījis
170 «dvēseļu», kas vēlas izceļot. Zemnieki izvirzīja komisiju piecu locekļu sastāvā
(no tiem zināmi četri): Lāzberga pagasta tiesas priekšsēdētāju Jēkabu Stradiņu,
tā paša pagasta zemnieku Kārklu, atvaļinātu zaldātu Jēkabu Omelku¹²⁴ un no
Kolberga pagasta «Ploskuma» saimnieku Pēteri Usiti.¹²⁵ Delegācija devusies ceļā

¹¹⁹ LCVVA, 3391. f., 1. apr., 1388. l., 1.—4. lp.

¹²⁰ Turpat, 966. f., 1. apr., 4. l., 75., 76. lp.

¹²¹ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 90., 91. lp.

¹²² Turpat, 3784. f., 1. apr., 51. l., 111.—115., 119.—122. lp.

¹²³ M. K o z i n s. Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados, 82.—90. lpp.

¹²⁴ LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1220. l., 80., 81. lp.

¹²⁵ Turpat, 3342. f., 1. apr., 106. l., 67. lp.

ar «lielkunga» un draudzes tiesas ziņu; muižas īpašnieks vēl iedevis Stradiņam līdzī karti. Pēterburgā delegācija satikusies ar trim «karakungiem», bet nekā noteikta no tiem nav uzzinājusi. Tālāk delegācija braukusi ar kuģi uz Nižņij-novgorodu. Kazanā tā sastapusi divus igauņus, kas teikuši, ka Samarā zeme esot, bet sēt tur nevarot, lai neejot. Ja ejot tālāk aiz pilsētas, lai ūdeni ņemot līdzī.

Samarā daļai delegācijas locekļu izdevās piekļūt pie gubernatora adjutanta. Viņš paskaidrojās, ka zemi varot saņemt 28 pūrvietas. No kroņa nekādu palīdzību nesauņemšot, to dodot tikai tiem, kas pārceļas uz Amūras apgabalu vai uz Kaukāzu. Uz zemnieku jautājumu, kur var dabūt malku, gubernatora adjutants atbildējis, ka tā jāpērkot 300 verstu tālumā. Jautājums, vai visi zemnieki var izceļot uzreiz, jāizšķir Rīgas ģenerālgubernatoram. Adjutants sacījis arī, ka zemi varot dabūt Mihailovskas apriņķī, bet, tā kā igauņi teikuši, ka tur zeme slihta, tad to neesot ņēmuši.

Delegācijas brauciena rezultāts nebija apmierinošs. Zemnieku vidū izpaudās divi noskaņojumi, Lāzberga zemnieks Kārkls Pēterburgā gribēja iet pie cara zemi prasīt, bet pēc neveiksmes Samarā — doties uz Maskavu vai Kijevu. Turpretim pārējie nevēlējās velti tērēt pagasta naudu, jo arī tur varot zemi nedabūt. Lāzberga zemnieks Kārlis Silis neveiksmē vainoja tiesas priekšsēdētāju Stradiņu; ar to «landkarti, ko lielkungs devis, arī šos ellē aizvedis».¹²⁶

Ne Kolberga, ne Lāzberga zemnieku cīņa pret muižu ar to neizbeidzās. Kolbergī 16 zemnieku uzteica mājas, seši no viņiem arī aizgāja. Lāzberga zemnieku pārstāvji turpināja sūdzēties gan Pēterburgā, gan Rīgā. 60. gadu vidū viņi ar savu dzimtkungu sarunājās tikai draudzes tiesā.¹²⁷

Divdesmit gadi, no XIX gs. 40. līdz 60. gadiem, kuros klaušu nomu nomainīja naudas noma, kā redzams, nebija mierīgas evolūcijas laiks. Zemnieku cīņa par zemi, cīņa pret muižnieku ekonomisko spēku un administratīvo varu bija viens no ievērojamākajiem virzītajiem spēkiem XIX gadsimta vidū. Asie šķiru konflikti grāva novecojušās feodālās saimniekošanas formas un veicināja kapitālistiskā ražošanas veida uzvaru.

¹²⁶ LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1220. l., 80., 81. lp.

¹²⁷ Turpat, 1229. l., 6.—11., 20.—26., 28., 34., 41. lp.

VI. ZEMNIEKU DIFERENCĒŠANĀS UN BRIVĀ LIGUMA DARBASPĒKA TIRGUS VEIDOŠANĀS

1. ZEMNIEKU NOSLĀŅOŠANĀS

Zemnieku diferencēšanās Baltijas guberņās salīdzinājumā ar pārējiem cariskās Krievijas apgabaliem norisinājās daudz straujāk, jau agri iegūstot sociālās noslāņošanās raksturu. Citās guberņās XIX gs. pirmajā pusē tiek pētīta galvenokārt zemnieku saimniecību noslāņošanās turīgās, vidējās un trūcīgās saimniecībās,¹ uzskatot valnieku un būdnieku rašanos par zināmu ķīlu, ka lauksaimniecībā veidosies algots darbaspēks.² Tomēr algoto kalpu skaits muižās³ un zemnieku saimniecībās⁴ tur šai laikā nebija liels. Turpretim Baltijas guberņās zemnieku sadalīšanās saimniekos un kalpos, tāpat algots darbs lauksaimniecībā ir konstatējams jau agrākos gadsimtos. Šo parādību izraisīja atšķirīgais zemnieku sētu valdījums. Cariskās Krievijas Eiropas daļā (izņemot Ukrainu, Baltiju, pa daļai Baltkrieviju) pastāvēja ciema kopienas tipa zemnieku zemes valdījums. Baltijā zemnieku sēta bija saimniecības un feodālās rentes ievākšanas pamatvienība. Tā kā lauksaimnieciski izmantojamās objektus nesadalīja uz iedzīvotājiem, tad, dabiski, iedzīvotāju skaitam pieaugot, daļa no tiem piedāvāja savu darbaspēku par algu.

Kurzemē un Vidzemē jaunākie saimnieku pēcnācēji kļuva par kalpiem. Kurzemē saskaņā ar brīvlaišanas likumiem šo apstākli veicināja zemniekiem ekspropriētais sētas «dzelzs» inventārs, ko saimnieku bērni nevarēja mantot. Gan Kurzemē, gan Vidzemē jau

¹ А. З. Барабой. Расслоение и начало разложения крестьянства на Правобережной Украине в первой половине XIX в. — Ежегодник... 1960 г., Киев, 1962, 43., 45. lpp.

² Н. Н. Улащик. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. М., 1965, 331. lpp.; В. В. Чепко. Некоторые вопросы состояния хозяйства помещичьих крестьян Белоруссии в первой половине XIX в. — Ежегодник... 1960 г. Киев, 1962, 374. lpp.; А. З. Барабой. Расслоение и начало разложения крестьянства... — Ежегодник... 1960 г. Киев, 1962, 45. lpp.

³ А. З. Барабой. Наемный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. — Ежегодник... 1961 г. Рига, 1963, 329., 330. lpp.; В. И. Неупокоев. Перестройка некоторых помещичьих хозяйств Литвы во второй трети XIX в. — Ежегодник... 1961 г. Рига, 1963, 343. lpp.

⁴ Н. Н. Улащик. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии, 328. lpp.; А. З. Барабой. Расслоение и начало разложения крестьянства... — Ежегодник... 1960 г. Киев, 1962, 49. lpp.

agri pastāvēja divi galvenie pretpoli kapitālistiskās lauksaimniecības tapšanai — saimnieki un kalpi (arī vaļinieki). Daļu vaļinieku veidoja bijušie darba nespējīgie saimnieki un kalpi, no kuriem daudzi savu mūžu nobeidza lielā nabadzībā. Turpretim darba spējīgie vaļinieki uzlūkojami kā pirmie pretendenti uz brīvā līguma darbu pēc brīvlaišanas. Vaļinieki ar lauksaimniecību bija tikai daļēji saistīti, tāpēc viņu stāvoklis analizējams sakarā ar tematu par brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanos.

Norādījumi par algotu darbu Kurzemes un Vidzemes laukos konstatējami jau XIV gs.⁵ XIV gs. sastopami kā algādži, tā vaļinieki, sevišķi siko bruņinieku muižās.⁶ XVII gs. beigās un XVIII gs. sākumā ir jau nosakāms kalpu procents atsevišķos novados. Jaunpiebalgas draudzē XVIII gs. sākumā kalpu bija 12,6%,⁷ tai pašā laikā Rīgas lauku novadā, kur zemnieku diferencēšanās norisa straujāk šī lielā tirdzniecības centra ietekmē, algotais darbaspēks visumā bija $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ no darba spējīgajiem iedzīvotājiem (Salasmuižā, Piņķos).⁸ XVIII gs. algotais darbaspēks pieauga strajos tempos, sevišķi Kurzemē. J. Strauberga dati par Bērmuižu liecina, ka gājēju ģimeņu skaits 1723.—1785. g. pieaudzis no 69 līdz 224, puīšu un meitu skaits — no 27 līdz 215.⁹ Vidzemē kalpu slānis neveidojās tik strauji tāpēc, ka tur vairāk bija izplatīta pušelniecība.

XIX gs. pirmajā pusē saimnieku ģimenei nepiederīgu personu daudzums zemnieku sētās bija liels. Pēc pagasta tiesu aktīm visumā konstatējams, ka XIX gs. 20., 30. un 40. gados kalpi un saimnieki nav uzskatāmi par atsevišķām šķirām, bet par ilgstošiem sociāliem nogrupējumiem zemnieku šķirā, kaut daļa no viņiem bija kalpi jau vairākās paaudzēs, daļa vēl turpināja komplektēties no saimnieku ģimeņu jaunākajiem pēcnācējiem. Saimnieku brāļi un māsas bieži palika par gājējiem savu radu vai citās sētās.

Grenčos 1828. g. konstatējama šāda ģimene: «Kanduru» saimnieka Miķeļa divas māsas strādāja turpat mājās par kalponēm, otras divas māsas bija kalpa sievas citās sētās, brālis pusaudzis dzīvoja pie brāļa saimnieka, otrs brālis bija par puisī citā sētā un trešais brālis — lauku sargs Grenču muižā.¹⁰

Šai laikā nav novērojama izteikta norobežošanās starp saimniekiem un kalpiem. Kalpi dažkārt bija pat galvinieki izputējušiem saimniekiem.¹¹ Saimniekus šai periodā bieži vien izlika no mājām,

⁵ LKV, 1. sēj. R., 1927.—1928., 260. sl.

⁶ В. В. Дорошенко. Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960, 270.—272. lpp.

⁷ LKV, 8. sēj. R., 1932.—1933., 15 182. sl.

⁸ Dz. Liepiņa. Agrārās attiecības Rīgas lauku novadā XVII—XVIII gs. R., 1962., 132. lpp.

⁹ H. Strod's. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē, 32. lpp.

¹⁰ LCVVA, 971. f., 1. apr., 256. l., 1.—3. lp.

¹¹ Grenču kalps Siliņu Kaspars 1822. g. atteicās no turpmākā galvojuma Degoles «Lieltāmes» saimniekam (LCVVA, 971. f., 1. apr., 35. l., 11., 12. lp.).

viņu vietā nāca kalpi, kam piederēja kaut cik inventāra.¹² Tā notika vēl 40. gados. Kalpu un saimnieku mantas apstākļi krasi neatšķīrās. Teikto tomēr nevar attiecināt uz turīgākajiem saimniekiem, kas arī minētajos gadu desmitos turībā stipri pacēlās pāri vairumam saimnieku. Turīgāko saimnieku pēcnācēji parasti precējās savā starpā, meitas saņēma lielu pūru.

Snapju pagasta «Rubuļu» saimniekam Fluginam bija divi dēli, «Stūrmaņu» saimniekam — divas meitas. «Rubuļu» saimnieka jaunākais dēls apprecēja «Stūrmaņu» saimnieka meitu un kļuva par saimnieku «Stūrmaņos». Otra «Stūrmaņu» meita savukārt pārgāja uz «Rubuļiem» par saimnieci, pēc tam abās minētajās sētās saimniekoja Fluginu ģimenes.¹³

Degoles «Lietāmes» saimniece 1828. g. atprasīja savai meitai, «Gudro» saimniecei, doto pūru: sešas govīs, desmit aitas u. c. Degoles «Cubatu» saimniece 1844. g. uzdeva, ka viņas pūrs bijis četras govīs un divas aitas.¹⁴

Vēstures literatūrā, apskatot zemnieku diferencēšanās jautājumu, zināma uzmanība ir pievērsta zemnieku precībām. 50. gados ticis uzskatīts par negodu, ja saimnieki precēja kalpu meitas. Pagastu arhīvu ziņas šai jomā ir pārāk fragmentāras. Puslīdz sistematiskākus datus par saimnieku un kalpu precībām iespējams gūt baznīcas grāmatās, kaut arī tajās ne vienmēr ir uzrādīta laulāto sociālā piederība. Un arī tais gadījumos, kad mācītāji formāli ir to devuši, laulību īsto sociālekonomisko saturu grūti atšifrēt. Piemēram, Sabiles draudzē 1836. g. salaulāja mirušo saimnieku bērņus Jēkabu un Ievu. Viņus var uzskatīt par kalpiem. Tāpat kalpu laulības ir tāda gadījumā, kad mirušā kalpa dēls Andrejs prec mirušā saimnieka meitu Annu (Sabilē 1836. g.). Nav pamata pieņemt, ka šīs ir jauktas laulības, jo mirušā saimnieka meita varēja būt kalpone.

Salīdzinot laulāto sarakstus Sabiles draudzē un Lazdonas draudzē, var konstatēt, ka Sabiles draudzē (Kurzemē) kalpu un vaļinieku un viņu pēcnācēju savā starpā noslēgto laulību skaits stipri pārsniedza saimnieku pēcnācēju starpā noslēgto laulību skaitu. Sabiles draudzē 1834. g. uz deviņām saimnieku un viņu pēcnācēju noslēgtām laulībām bija 31 kalpu un vaļinieku laulība. Attiecīgie skaitļi 1836. g. bija 11 un 20, 1837. g. — 12 un 38. Turklāt raksturīgi, ka šai laikā lielam skaitam Sabiles draudzes kalpu jauniešu vecāki jau bija kalpi.¹⁵

Lazdonas draudzē (Vidzemē) stāvoklis bija pilnīgi pretējs. Lieklākajai daļai laulājamo mācītājs bija atradis par iespējamu saistīt viņu izcelšanos ar saimnieku «kārtu», jo šai novadā atradās daudz pušelnieku saimniecību. 1834. g. uz 10 saimnieku un viņu pēcnācēju laulībām tika reģistrēta viena kalpu laulība, 1836. g. attiecīgie

¹² LCVVA, 1073. f., 1. apr., 2295. l., 1. lp.

¹³ Turpat, 971. f., 1. apr., 14. l., 35.—60. lp.

¹⁴ Turpat, 257. l., 1., 2. lp.; 321. l., 2. lp.

¹⁵ Turpat, 235. f., 1. apr., 14 078. l.

skaitļi bija 20 un 9, 1841. g. — 18 un 6, 1842. g. — 23 un 1.¹⁶ Var pieņemt, ka daļa saimnieku pēcnācēju faktiski kļuva par kalpiem, tomēr Lazdonas draudzē dzīvoja samērā maz cilvēku, kas piederēja pie kalpiem jau otrajā vai trešajā paaudzē.

Jauktās laulības starp saimniekiem un kalpiem konstatējamas gan 30., gan 40. gados, un, bez šaubām, tās notika arī vēlāk. Jauktas laulības parasti dibināja personas, kas bija saimnieciski patstāvīgas, nebija vairs atkarīgas no vecākiem. Šādos gadījumos starp laulātajiem bieži vien bija samērā liela gadu starpība. Dažreiz tā nebija liela, un bija pat gadījumi, kad saimnieku un kalpu jaunieši apprecējās pavisam jauni.

Lazdonas draudzes grāmatā ir interesanti ieraksti. 1844. g. jūlijā salaulāja saimnieku Jāni Medeni (50 g. v.) ar kalpa meitu Līzi Norvili (31 g. v.). Tani pašā gadā kalps Oto Strade (23 g. v.) apprecēja saimnieci Annu Avotiņu (35 g. v.). 1845. g. saimnieks Pēteris Krastiņš (30. g. v.) apprecēja kalpa meitu Loti Plāti (26 g. v.). Sabiles draudzes grāmatā ir rakstīts, ka 1835. g. Matkules «Ratnieku» saimnieks Vilis (26 g. v.) precēja miruša vaļnieka meitu Annu (18 g. v.), «Cāpuļu» saimnieks Fricis Gerhards Holbergs (33 g.) — vaļnieka Jirgena Krūmiņa meitu Lavizi (21 g. v.), saimnieka Anša dēls Jānis Bērziņš — miruša kalpa meitu Lavizi (abi 24—25 g. v.). Valgales «Remesu» saimnieks Fricis (37 g. v.) — kalpa Indriķa meitu Līzbeti (20 g. v.), «Silu» saimnieks Jēkabs (34 g. v.) — kalpa meitu Līzi (20 g. v.) un kalpa dēls Kristaps (22 g. v.) — saimnieka atraitni Lību (39 g. v.). Šai gadā Sabiles baznīcā notika arī laulības, ko R. Blau-manis būtu varējis izmantot novelē «Salna pavasarī»: 84 gadus vecais «Krumuļu» saimnieks Andrejs apprecēja 20 gadus veco kalpa meitu Annu. Šādas jauktas laulības reģistrētas katru gadu. Lazdonas draudzē 1836. g. tādas bija deviņas, 1844. g. — sešas, 1845. g. — četras, 1846. g. — astoņas, 1847. g. — sešas, Sabiles draudzē 1834. g. — vienpadsmit, 1836. g. — astoņas un 1837. g. — arī astoņas.

XIX gs. 40. gadu beigās ieraksti draudzes grāmatās kļūst arvien skopāki, sarakstos parādās vairāk tādu personu, kam sociālā piederība nav minēta. Vidzemes mācītāji nekādas tuvākas ziņas nesniedza par tiem pareizticīgajiem, kas laulājās ar luterāņiem luterāņu baznīcā.

Kā zemnieku diferencēšanos ietekmēja kapitālistisko attiecību pakāpeniska nobriešana? Briestošās kapitālistiskās attiecības ārdīja patriarhālās attiecības starp saimniekiem un kalpiem. Stabilizējoties zemnieku sētu ekonomikai, saimniekiem radās iespēja nodrošināt savu jaunāko bērnu stāvokli, lai tiem nebūtu jākļūst par kalpiem. Šaurākā apjomā kalpu izdališanās no saimnieku ģimenēm tomēr turpinājās arī XIX gs. otrajā pusē. Šis fakts, protams, neliecina par kapitālistisko attiecību ievērojamu attīstību.

Par saimnieku un kalpu skaitliskām attiecībām var gūt ziņas no galvasnaudas maksātāju sarakstiem, citiem vārdiem, kroņa nodevu maksātāju sarakstiem,¹⁷ kas saglabājušies diezgan daudz, bet

¹⁶ LCVVA, 235. f., 1. apr., 5001. l.

¹⁷ Kroņa nodevas (galvasnauda kopā ar dažādiem citiem maksājumiem) maksāja vīrieši 16—60 gadu vecumā. Materiāli nodrošinātie vīrieši tās maksāja arī pēc 60 gadu sasniegšanas.

tajos sociālā piederība atzīmēta reti. Visumā kroņa nodevu maksātāju saraksti apstiprina datus, ko sniedz baznīcas grāmatas. Kurzemes sētās saimnieku ģimenei piederīgo vīriešu, tāpat arī attālu radnieku ir maz (sk. 63. tab.).¹⁸ Kandavā 1838. g. saimnieka ģimenes un tuvāko radu — saimnieka brāļu, znotu un svaiņu — procents kopīgajā vīriešu skaitā bija 29,7%, Talsu pagastā — 33,3% un Daigone — 37%. No tiem saimnieku brāļu — tikai 3—5%. Vidzemē, sevišķi tās nomalēs, patriarhālisma izžušanas process bija gausāks. Patriarhālisma paliekas ilgi saglabājās Vidzemes sīkajās pušelnieku saimniecībās. Kurzemes centrālajos novados apskatītajā laika posmā nebija sētu, kas neizmantotu svešu darbaspēku, bet Vidzemes nomalēs vēl 50. gadu un 60. gadu sākumā bija daudz tādu sētu, kur strādāja tikai saimnieka ģimene ar tuvākajiem radniekiem (sk. 64. tab.).¹⁹ Kandavas pagastā 1838. g. saimnieka dēli no visiem vīriešiem (vecākiem par 16 gadiem) zemnieku sētās bija 5,8%, saimnieku brāļi — 3,2%, Kalnamuižā 1850. g. saimnieku sētās dēlu un znotu bija 26,5%, saimnieka brāļu un svaiņu — 10,4% no kopīgā vīriešu skaita. Jaunrozē 1863. g. saimnieka brāļu un svaiņu bija 13,4%. Kā vienā, tā otrā pagastā ģimenei svešais vī-

63. tabula

Galvasnaudas maksātāji (vīrieši no 16 līdz 60 gadu vecumam)
zemnieku sētās 1838. g. dažos Kurzemes kroņa pagastos

Galvasnaudas maksātāji	Kandava		Talsi		Lībagi		Daigone	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Saimnieka ģimenei piederīgie vīrieši:								
saimnieki	69	19,9	29	16,9	30	17,0	17	18,5
dēli	20	5,8	21	12,3	16	9,0	14	15,2
brāļi	11	3,2	6	3,5	9	5,0	3	3,3
tēvi	3	0,8	1	0,6	3	1,7	—	—
K o p ā	103	29,7	57	33,3	58	32,7	34	37,0
Saimnieku ģimenei nepiederīgie vīrieši:								
kalpi	206	59,3	94	55,0	84	47,5	54	58,7
vaļņnieki	19	5,5	4	2,3	34	19,2	3	3,3
izpirkušies rekrūši	4	1,2	9	5,3	—	—	—	—
amatnieki	7	2,0	6	3,5	1	0,6	1	1,0
citas personas	8	2,3	1	0,6	—	—	—	—
K o p ā	244	70,3	114	66,7	119	67,3	58	63,0
P a v i s a m	347	100	171	100	177	100	92	100

¹⁸ LCVVA, 957. f., 1. apr., 622. l., 1.—15. lp.

¹⁹ Turpat, 4249. f., 1. apr., 83. l., 1.—3. lp.; 941. f., 1. apr., 183. l., 2.—9. lp.

Galvasnaudas maksātāji (vīrieši no 16 līdz 60 gadu vecumam) zemnieku sētās divos privātmuižu pagastos Vidzemē

Galvasnaudas maksātāji	Kalnamuiža 1850. g.		Jaunroze 1863. g.	
	skaits	%	skaits	%
Saimnieka ģimenei piederīgie vīrieši:				
saimnieki	102	35,7	65	37,7
dēli, znoti	76	26,5	26	15,2
brāļi, svaini	30	10,4	23	13,4
tēvi, sievastēvi	6	2,1	6	3,5
K o p ā	214	74,7	120	69,8
Saimnieka ģimenei nepiederīgie vīrieši:				
kalpi	56	19,8	52	30,2
citas personas	16	5,5	—	—
K o p ā	72	25,3	52	30,2
P a v i s a m	286	100	172	100

riešu darbaspēks zemnieku sētās sasniedza 25—30%, tātad apmēram tik, cik Kandavas apkārtnē ģimenei piederīgais darbaspēks.

Saskaņā ar zemnieku likumiem arī pieaugušajiem saimnieka ģimenes locekļiem zemnieku sētās bija tiesības saņemt algu kā kalpiem vai kalponēm. Klaušu nomas apstākļos, kā dokumenti rāda, ģimenes locekļi bieži vien dzīvoja un strādāja sētās bez sevišķa līguma. Pagastos, kur gājēju līgumus reģistrēja protokolu grāmatās, ģimenes locekļus parasti neatzīmēja. Lāzberģa pagasta tiesā katru gadu reģistrēja 40—70 līgumu. Turpretim 1845. g., kad plosījās bads, eventuālās palīdzības nodrošināšanai darba līgumu uzskaitē bija rūpīgāka. Lāzberģa pagasta tiesā tika reģistrēti 260 gājēju līgumi, no kuriem 144 gadījumos algas lielums nebija minēts.²⁰ Tikai 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā Lāzberģa pagasta tiesā noslēgto līgumu skaits, kur minēta darba algebra, pieauga līdz simtam.

Vidzemes pagasta tiesu dokumentos par 50. gadiem un 60. gadu sākumu sastopami fakti, kad saimnieku radnieki dzīvojuši daudz gadu bez norunātas algas — par uzturu un apģērbu.

Lideres «Lielputnu» iegātnis Viļums Austeriņš 1845. g. bija nodzīvojis septiņus gadus bez sevišķa līguma.²¹ Lāzberģa «Tammacu» saimnieks 1854. g. atlaida kalpu Andri Markusu pēc tam, kad tas bija kalpojis bez noteiktas algas 14 gadu.²² Kolberģī šāds fakts konstatējams 1866. g.²³

²⁰ LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1215. l.

²¹ Turpat, 6035. f., 1. apr., 2. l., 3. lp.

²² Turpat, 1134. f., 1. apr., 1218. l., 24., 69. lp.

²³ Turpat, 3342. f., 1. apr., 108. l., 88. lp.

Tabulas un atsevišķie dati liecina, ka atšķirība noslāņošanās procesā starp saimnieciski attīstītākajiem apgabaliem un atpalikušajiem novadiem bija samērā liela, tomēr likumsakarīga. Kā Kurzemes, tā Vidzemes centrālajos novados ekonomiskā attīstība uz lauksaimniecības preču ražošanas bāzes bija ļoti progresējusi pretstatā ekonomiskajam stāvoklim nomalēs, kur sīkās pušelnieku saimniecības, pilsētu tālums un ilgi saglabājusies kļaušu sistēma kavēja kā ekonomisko attīstību, tā sociālo noslāņošanu. V. I. Ļeņins par zemnieku diferencēšanos Krievijā rakstīja: «Jo labāks ir «obščinas» stāvoklis, jo lielāka ir zemniecības labklājība vispār, — toties *straujāk* arī notiek šī zemniecības sadalīšanās kapitālistiskās lauksaimniecības antagonistiskās šķirās.»²⁴

M. Kozins norāda, ka zemnieku noslāņošanās jautājumā attiecībā uz XIX gs. 50.—60. gadiem vēstures zinātnē bija izveidojušies šādi uzskati: 1) Kurzemes un Vidzemes zemnieki šai laikā jau ir sadalījušies šķirās, 2) pirms māju izpirkšanas saimnieki un kalpi ir divi nogrupējumi kopīgajā zemnieku šķirā.²⁵ Iespējams, ka lielā atšķirība, kāda noslāņošanās ziņā konstatējama starp saimnieciski vairāk un mazāk attīstītiem novadiem, veicināja divu dažādu uzskatu rašanos. Analizējot datus par lauku buržuāzijas veidošanos, M. Kozins secināja, ka izšķiroša nozīme zemnieku diferencēšanās procesā bijusi pārejai uz naudas nomu.²⁶ Šo tēzi, ko izteicis arī H. Strods,²⁷ apstiprina pagasta arhīvu dokumenti. Īpaši jāievēro, ka naudas noma ieviesās 20 gadu ilgā laikā.

Viens no nozīmīgākajiem pagriezieniem zemnieku diferencēšanās procesā, kā jau minēts, bija tad, kad zemnieku ģimeņu jaunākajiem locekļiem vairs nebija nepieciešamības kļūt par kalpiem, jo tiem pavērās citas saimnieciskas iespējas. Arī šis fakts cieši saistīts ar pāreju uz naudas nomu. Zemnieku saimniecības kļuva par preču ražotājām tirgum. Tās ekonomiski stabilizējās, pastiprinot kalpu ekspluatāciju un iegūstot virsvērtību no kalpu darba. Tā radās katram agrāk zemnieku šķirā izveidotajam sociālajam nogrupējumam savs ekonomiskais un sociālais pamats.

Turīgākie saimnieki nodrošināja mājas arī saviem jaunākajiem dēliem, vidējie saimnieki tiecās izmācīt jaunākos dēlus kaut par amatniekiem. Nododot dēlus amata mācībā, saimniecība zaudēja viena cilvēka darba rokas, viena cilvēka gada pārtiku, vajadzēja algot vēl vienu kalpu. Tomēr fakti, kad saimnieki nodeva savus dēlus vai jaunākos brāļus pie amatniekiem, dokumentos vērojami bieži.

²⁴ V. I. Ļeņins. Raksti, 13. sēj., 209. lpp.

²⁵ М. И. Козин. Разложение крестьянства Виздземе и Курземе во второй половине XIX в. — Ежегодник... 1961 г. Рига, 1963, 39. lpp.

²⁶ Turpat, 44. lpp.

²⁷ H. Strods. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē, 44. lpp.

Piemēram, Gatartas «Lībiešu» saimnieks Jānis Kazeks 1859. g. nodeva dēlu mācīties par audēju Jaunpiebalgā pie P. Damrozes, dodot līdzīgu gada pārtiku: piecus pūrus rudzu, trīs pūrus miežu, trīs podus sāls, podu cūkas un podu vērsa gaļas, maksāja viņa galvasnaudu un deva drēbes.

Arī Gatartas «Baižu» saimnieks Sloka 1861. g. nodeva dēlu Pēteri Vecpiebalgas kalējam Pēterim Zivtiņam ar gada pārtiku: pieci pūri rudzu, trīs pūri miežu, puspūra zirņu, divarpus poda cūkas gaļas un podu sviesta. Bērzaunes «Albertēnu» saimnieks Indriķis Nonācs 1850. g. nosūtīja dēlu uz Vecpiebalgu mācīt kalēja amatā. Stāmerienas «Kraukļu» saimnieks Pēteris Bambāns 1856. g. atdeva dēlu pie ratnieka Jaunpiebalgā.²⁸

Daļa saimnieku dēlu iekārtojās citos darbos ārpus lauksaimniecības, devās uz pilsētām pelnīt naudu, lai izpirktos no rekrūšiem, strādāja transporta darbus. Daļa saimnieku ģimeņu pēcnācēju darbībā dažādos administratīvos posteņos muižu saimniecībā, kur atlīdzība bija daudz lielāka par kalpu algām vai ieņēmumiem slikti nostādītās saimniecībā. Saņemot uzturu natūrā, algas naudas daļa ar laiku tika izlietota par pamatu saimnieciskās darbības tālākai izvēršanai: lopu, kroga, dzirnavu, degvīna dedzinātavu, vēlāk pusmuižu, kroņa muižu un bruņniecības muižu nomāšanai. Blakus buržuāzijas grupējumam, kas veidojās starp zemnieku sētu nomniekiem uz izvērstas graudkopības vai tehnisko kultūru audzēšanas bāzes, radās otra topošās lauku buržuāzijas grupa — dažādo muižas saimniecisko objektu nomnieki. Šo nomnieku intereses asi sadūrās ar valdošās šķiras — muižnieku — interesēm, izvēršās asa konkurences cīņa, kurā tomēr lauku buržuāzija virzījās soli pa solim uz priekšu, sašaurinot muižnieku saimnieciskās darbības loku.²⁹ Kroņa muižas galvenokārt nomāja lauku buržuāzija (vācu un latviešu), no šās jomas pakāpeniski izspiežot dižciltīgos nomniekus. XIX gs. 60. gadu sākumā kroņa muižu nomnieku, kas piederēja pie muižniecības, bija 31,4%.³⁰ Jaunie kroņa, pusmuižu, bruņniecības muižu nomnieki attīstīja aktīvu saimniecisku darbību, viņi audzēja graudaugus un linus,³¹ turēja vēršus uzbarošanai,³² kā arī izvērša

²⁸ LCVVA, 929. f., 1. apr., 3. l., 212. lp.; 4. l., 34. lp.; 4551. f., 1. apr., 106. l., 13. lp.; 3356. f., 1. apr., 2. l., 28. lp.

²⁹ М. Сваране. Процесс формирования латышской буржуазии в курземской и видземской деревне в 30—50-е гг. XIX в. — Тезисы докладов и сообщений конференции, посвященной 75-летию со дня рождения академика Я. Я. Зутиса. Рига, 1968, 47., 48. lpp.

³⁰ A. Mierīņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzēmē XIX gs. II pusē, 84. lpp.

³¹ Kaives pagasta tiesa 1848. g. konstatēja, ka Briežu muižas nomnieks Jēkabs Oblāts 12 pūrvieta apsejis ar liniem, lai gan tur vajadzējis sēt rudzus (LCVVA, 6071. f., 1. apr., 10. l., 11. lp.). Līdzīga sūdzība bija 1861. g. par Kaives muižas nomnieku Pēteri Bušu (LCVVA, 6071. f., 1. apr., 12. l., 145. lp.).

³² Gravās muižas (Mēdzulas pag.) nomnieks Georgs Jankavs 1859. g. pārdeva 40 barotus vēršus par 610 rbļ. (LCVVA, 157. f., 1. apr., 43. l., 4. lp.). 1858. g. 30 vēršu pārdeva Ates muižas nomnieks Zigvalts (LCVVA, 842. f., 1. apr., 2. l., 119. lp.).

degvīna dedzināšanu. Starp šo juridiski pie zemnieku sabiedrības piederīgo topošās buržuāzijas slāni un pārējo zemnieku masu veidojās īpatnējas attiecības. «Jaunie kungi» centās panākt, lai zemnieki pret viņiem izrādītu zināmu respektu, tomēr rezultāti izpalika. Vācu kungi gadsimtos latviešu tautai ar pletni, kauna stabu un siekstu bija iedzinuši bailes un radījuši divkosīgu izturēšanos, bet no «jaunajiem kungiem» tā nebaidījās. Pirmajos gadu desmitos tauta topošās buržuāzijas kundzisko izturēšanos neņēma nopietni.

Jau 40. gadu sākumā Smiltenes kalpi lamāja un piekāva Jaunsmiltenes nomnieku (uzvārds nav zināms). Smiltenes pagasta tiesa 1842. g. liecinieku trūkuma dēļ atteicās piespriest muižas nomnieka «apvainotājam» — kalpam Pēterim Sīmanim — sodu, nododot lietu draudzes tiesai. Kureļu lopu muižas nomniekam Bošam bija nopietns konflikts ar Indriķi Ābeli no Veckārķu muižas un mūrnieku Pidriķi Ceru, kuri aicinājuši Bošu izkauties, svieduši cepures zemē un likuši tās nomniekam pacelt, līdz abi aizvesti sasiesti uz Ērgemes pilsmuižu. Akmeņmuižas kalps Krišs Rasa atteicās noņemt cepuri pusemuižas nomnieka Mihaela Meja priekšā (gadu iepriekš viņš vēl bija puisis Miķelis Meijs), rāva nomnieku pa ceļu, sava tēva uzmudināts: «Rauj tik viņu uz Tukumu, vai tev nagu nav!» Tādu pašu necieņu Mazvalgales muižas nomniekam Oto Tidem izrādīja kalps Krišs Jēkabsons, uzrunādams viņu ar «tu» un neskopodamies ar «tautiskiem» izteicieniem. Burtnieku novada Cāļu pusmuižas kalps Pēteris Udris konfliktā par cūku ganišanu nolamāja pusmuižas nomnieku Kārli Birkmani, piemetinot, ka «vienādi šā rikli pildot».³³

Cits topošās latviešu lauku buržuāzijas grupējums bija saistīts ar tirdzniecību un mājrupniecību. Tie bija krodzinieki, kas krogos tirgojās arī ar pilsētnieku ražojumiem, līnu, lopu, apiņu uzpirceji, mājrupnieki, īpaši audeži, kuri strādāja kopā ar ģimenes locekļiem, mācekļiem un kalpiem un prata atrast izdevīgus noieta tirgus. Līnu uzpirceju darbība bija sevišķi izvērsta ap Valmieru, Piebalgā un ap Alūksni.

Valmieras apkārtnē bija šādi līnu uzpirceji: Bekas kroga krodzinieks Grauzdiņš, Budenbroku (pie Dikļiem) Lāču kroga krodzinieks Tenis Zariņš, Rūtes muižas (pie Burtniekiem) «Kanča» saimnieks Pēteris Lūsiņš un «Zoles» saimnieks Mārcis Zariņš, Burtnieku «Miķenišu» saimnieks Jānis Pētersons, Lielā kroga krodzinieks Mārcis Priede un «Maura» puisis Indriķis Ozoliņš, kas 60. gados kļuva par «Pabērzu» saimnieku un pazīstamu līnu tirgotāju. Burtnieku pagasta zemnieks Jānis Bušers 1861. g. izrakstījās no Burtnieku pagasta un pierakstījās Valmierā.

Piebalgas apkārtnes zināmie līnu tirgotāji saimnieki: Vecpiebalgas «Ķeņču» Pēteris Pakalniņis, «Kubuliņu» Andrejs Kazaks, «Taurēnu» Pidriķis Launags, «Skuķu» Reinis Sīrons, «Kubulēnu» Indriķis Beromejs un Zosēnu kroņa muižas nomnieks A. Mēklers.

Alūksnes apkārtnē līnus uzpirka Kolberga pagasta Visikuma kroga krodzinieks Rābe, Alsviķu Sila kroga krodzinieks Jēkabs Bikovs, Jaunlaicenes pusmuižas nomnieks Jēkabs Linde, Lāzberga «Goguļu» saimnieks Sīmanis Āboliņš un «Bērzemnieku» saimnieks Mālnieks.³⁴

³³ LCVVA, 3358. f., 1. apr., 2. l., 21.—23. lp.; 896. f., 1. apr., 37. l., 77., 78. lp., 971. f., 1. apr., 81. l., 27., 28., 29., 30. lp.; 1073. f., 1. apr., 911. l., 25.—28. lpp.; 842. f., 1. apr., 5. l., 1. lp.

³⁴ Turpat, 842. f., 87. l., 138.—139. lp.; 2. l., 13., 28., 160.—162., 167., 177., 209., 215., 216. lp.; 7. l., 13. lp.; 9. l., 22. lp.; 1134. f., 1. apr., 1217. l., 48., 49. lp.; 5890. f., 1. apr., 3. l., 37., 38. lp.; 3342. f., 1. apr., 106. l., 12., 13. lp.; 3784. f., 1. apr., 47. l., 18. lp.; 48. l., 53. lp.; 1134. f., 1. apr., 1219. l., 43. lp.

Daļa šo lauksaimniecisko ražojumu uzpircēju bija krodzinieki, citi — lauku sētu vai pusmuižu nomnieki. Viņi rikojās ar lielām naudās summām, dodot dažādos darījumos rokasnaudu tādās summās, kas līdzinājās vidēja saimnieka mājas inventāra vērtībai. Šīs lielās summas tomēr tikai pa daļai piederēja pašiem tirgotājiem, viņi bija tās aizņēmušies no sīkākām krājējiem.

Nelielais personiskais kapitāls un nepietiekamā orientēšanās konkurences un komplicētas tirgus konjunktūras apstākļos veicināja šo tirgotāju biežos bankrotus. Līdz ar to savus ietaupījumus pilnīgi vai daļēji zaudēja arī sīkie krājēji, kas bija viņiem uzticējušies. Starp linu uzpircējiem bija arī veiksmīgi topošās buržuāzijas pārstāvji, kas nemitīgi paplašināja saimnieciskās darbības loku, līdz kļuva par pilsētas namu īpašniekiem vai ģildes tirgotājiem. Šāds bija Dauguļu pagasta Beikas kroga krodzinieka Kārļa Grīnberga ceļš, par kuru Dauguļu pagasta tiesas protokolu grāmatās saglabājušās ziņas no 1847. līdz 1865. g. Jau 40. gados viņš veda uzpirkto linu uz Rīgu ar 16 vezumiem, bet 1865. g. dēvēja sevi par Rīgas I ģildes tirgotāju.³⁵

Attīstīt saimniecisko darbību Rīgā bija visu topošās lauku buržuāzijas pārstāvju mērķis, jo laukos apskatāmajā periodā viņi piederēja pie zemnieku sabiedrības locekļiem un bija padoti pagasta tiesas jurisdikcijai un muižas policijas varai. Izņēmuma stāvoklī atradās tikai muižu vai pusmuižu nomnieki, kamēr nomas līgums nebija izbeidzies. Topošā lauku buržuāzija meklēja iespēju, kā attīstīt saimniecisko darbību juridiski beztiesīgos apstākļos; no vienas puses, tā pamazām pārtrauca sakarus ar pārējo tautas masu, no otras puses, tā bija spiesta nemitīgi cīnīties pret muižnieku ekonomiskajām un administratīvajām privilēģijām.³⁶

Turpretim kalpiem ar kapitālisma elementu nostiprināšanos un kapitālistiskā ražošanas veida uzvaru tika ņemtas iespējas iekļūt ekonomiski nodrošinātāko iedzīvotāju slāņos. Ar pāreju uz naudās nomu dokumentos vairs nav minēts, ka kalpi būtu sākuši apsaimniekot vakantas mājas. Kalpu bērni nevarēja kļūt par profesionāliem amatniekiem, jo kalpam nebija iespējams no savas trūcīgās saimniecības dot amata māceklim nepieciešamās drēbes un pārtiku kaut vai pirmo gadu, kā arī samaksāt galvasnaudu. Turklāt katrā pagastā par amatnieku mācekļiem atļaida tikai dažus jauniešus, bez šaubām, vispirms saimnieku dēlus, jo pagasta tiesā noteicēji bija saimnieki. Citāds stāvoklis bija mājrupniecības novados, kur saimniekiem mājrupniekiem vajadzēja iesaistīt kalpus mājrupnie-

³⁵ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados, 139. lpp.

³⁶ М. Сваране. Процесс формирования латышской буржуазии в курземской и видземской деревне в 30—50-е гг. XIX в. — Тезисы докладов и сообщений конференции, посвященной 75-летию со дня рождения академика Я. Я. Зутиса, 43., 50. lpp.

cībā. Puiši un kalpi šādā kārtā apguva amatu, bet darba rīku trūkuma un likuma spaidu dēļ bija spiesti turpināt kalpu gaitas. Atsevišķos gadījumos kalpu jaunieši apguva amatu arī kā mācekļi, bet tad viņu mācekļu gadi ieilga pat līdz desmit gadiem.

Kā pieaugušos zemniekus, tā arī kalpu bērnus piespieda strādāt lauksaimniecības darbus. Matkules pagasta tiesu arhīvā saglabāties Talsu apriņķa tiesas 1833. g. 13. janvāra cirkulārs, kurā ir noteikts, ka kalpu un vaļinieku bērni jādod saimniekiem par ganiem. Cirkulārs izdots, pamatojoties uz Kurzemes zemnieku likuma ieviešanas komisijas norādījumu.³⁷ Ģenerālgubernators M. Pālens tā paša gada jūlijā paziņoja, ka šo norādījumu nevar saskaņot ar zemnieku likuma pamatprincipiem,³⁸ tomēr tā atsaukums, piemēram, Matkules pagasta tiesas arhīvā, nav atrodams. Liekas, ka ar to arī nerēķinājās. Minētā pagasta tiesa 1841. g. izskatīja lietu pret kalpiem «Kēbru» Jāni, «Striķu» Vili, «Vegru» Vili un «Dankumu» Kārli, kuri bija atteikušies nodot savus bērnus par ganiem.³⁹

Dokumentos minēts daudz gadījumu, kad darbaspēka trūkuma dēļ pagasta tiesas spieda kalpu ģimeņu pusaudžus strādāt par kalpiem un kalponēm. Lielākā daļa kalpu bērnu tika nodoti saimniekiem brīvprātīgi kalpu trūcīgo apstākļu dēļ.

Piemēram, Slagūnes pagasta tiesa 1850. g. pavēlēja atgriezties no Irlavas vaļinieka Jāņa Skrodera 15 gadu vecajai meitai, lai strādātu Slagūnes pagastā par kalponi. Jaunkalsnavas pagasta tiesa 1856. g. spieda strādāt par kalponi pie «Gulbišķu» saimnieka 14 gadus veco kalpa meitu Ilzi Bunduli. Cēsu draudzes tiesa šo spriedumu anulēja, atļaujot meitenei līdz 15 gadu vecumam palikt pie vecākiem. No 15 gadu vecuma viņai bija jāiet kalpot pie saimnieka.⁴⁰

Grostonas kalpa Mārča Voita dēls Viļums jau sešus gadus strādāja pie saimnieka Odzienā, 10 gadus vecais dēls ar vāju redzi bija nodots pie kāda Iršu kolonista, 16 gadus vecā pameita arī strādāja Odzienā.⁴¹ Valgales vaļinieces Lības Balodes 15 gadus vecais dēls Fricis kalpoja Sabiles muižā, 9 gadus vecais Andrejs — «Vēveros» par cūkganu un 12 gadus vecā Anna — «Mauricās» par aukli.⁴²

Kalpu bērniem un pusaudžiem neklājās viegli pie saimniekiem. Bērni neieklāvās saimnieku ģimenēs, bieži vien tie bēga, vecāki tos atkal uzņēma savās mājās, kaut par līguma laušanu vecākiem draudēja sods. Dažkārt kalpošana svešu saimnieku sētās beidzās traģiski.

Dauguļu pagasta «Viļakas» gans Mārcis Albertiņš pēc atkārtota pēriena par sliktu lasīšanu aizbēga no saimnieka pie vecākiem, bet tie nevarēja viņu paturēt un sūtīja atpakaļ pie saimnieka. Zēns mēģināja izdarīt pašnāvību, jo bija dzirdējis, ka Augstrozē kāds zēns to izdarījis. Pašnāvības mēģinājums tika izjaukts.

³⁷ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 936. l., 5., 6. lp.

³⁸ ERAKA, 2054. f., 1. apr., 13. l., 327., 328. lp.

³⁹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 416. l., 10. lp.

⁴⁰ Turpat, 937. f., 1. apr., 34. l., 80. lp.; 954. f., 1. apr., 92. l., 36. lp.

⁴¹ Turpat, 908. f., 1. apr., 57. l., 22., 23. lp.

⁴² Turpat, 1073. f., 1. apr., 1052. l., 1. lp.

Kad zēnu tomēr aizveda atpakaļ uz «Viļakām», viņš nodedzināja saimnieka mājas. Zēnu kā «nocietinātu noziedznieku» nodeva bruģu tiesai. Stāmerienā 14 gadu vecā kalpone Liene Dārziņa 1854. g. pakārās.⁴³

Tā kalpu bērni un pusaudži jau agri izjuta ekspluatāciju, savu atkarību no svešiem cilvēkiem un atšķirtību no vecākiem.

Arvien palielinājās atšķirība starp saimnieku un kalpu jauno paaudzi izglītības ziņā. No saimnieku, amatnieku, mežsargu pēcnācējiem apskatāmajā laikā sāka veidoties latviešu inteliģence — skolotāji, skrīverī, kas darbojās gan pagastu tiesās, gan muižu saimniecībās.

Jauraunas pagasta tiesā XIX gs. 30. gados cits pēc cita strādāja trīs latviešu skrīverī, divi no tiem — P. Spāriņš un D. Vāvulis — bija vietējo saimnieku pēcnācēji. 60. gados skrīvera pienākumus izpildīja J. Vistucis, arī vietējo saimnieku pēcnācējs.⁴⁴ Tāpat no vietējiem saimniekiem bija cēlies Priekuļu pagasta tiesas skrīveris 40. gados M. Militis.⁴⁵ Kolberģa pagastā 25 gadus (1841.—1866.) par skrīveri strādāja J. Ziemelis, 60. gados viņš šai pašā pagastā uzsāka apsaimniekot «Lauru» mājas.⁴⁶

Vidzemes pagasta tiesu protokolus rakstīja latviešu valodā, arī daudzās citās pagasta tiesās par skrīveriem strādāja latvieši. Kaives pagasta tiesas skrīverī bija J. Danovskis, J. Āzītis un A. Pētersons. Mārsnēnos 40. gados par skrīveri strādāja M. Zālītis un J. Liepiņš.⁴⁷

Kurzemes pagasta tiesās 30.—40. gados par skrīveriem galvenokārt bija vācieši, kas cēlušies no Kurzemes pilsētu namu īpašniekiem. Matkules pagasta tiesā pirmo skrīveri latvieti var konstatēt 50. gados. 1855. g. par skrīveri pieņēma K. Blumbergu.⁴⁸ Kandavas pagasta tiesā apmēram 40 gadus (XIX gs. 20.—50. gadi) par skrīveriem darbojās divi Ķilpes (Külpe), kas cēlušies no Tukuma namniekiem. Abi rakstīja pareizā vācu un latviešu valodā.⁴⁹ Jaunpils aitkopis Jirgens Kažoks (vai algots muižas darbinieks Krišs Moless) 1858. g. labā latviešu valodā reģistrēja kalpa sievas Anlīzes Muškas atstāto mantojumu.⁵⁰

Zināms latviešu kultūras centrs jau XIX gs. 20.—30. gados konstatējams Irlavas novadā. 30. gados Grenču zemnieku dēli — Miķelis Aumans, izmācījies par skolotāju, strādāja par skrīveri Irlavas kroņa muižā, Ernests Mercbergs darbojās par skrīveri Aizputes pilskunga tiesā,⁵¹ Degolē pierakstītais Oto Ausers 1861. g. strādāja par Grenču kroņa muižas skrīveri.⁵² Par skolotājiem 30. gados mācījās Degoles pagasta «Inku» saimnieka dēls Miķelis Raisovics un Irlavas pagasta «Daņķēnu» saimnieka dēls Kārlis Brunavs.⁵³ Jau 20. gados prata parakstīties Irlavas pagasta tiesas priekšsēdētājs Jānis Tille un priekšsēdētājs «Kaģu»

⁴³ LCVVA, 879. f., 1. apr., 39. l., 100., 101. lp.; 3356. f., 1. apr., 2. l., 6. lp.

⁴⁴ Turpat, 939. f., 1. apr., 22. l., 47. lp.; 23. l., 77., 79., 89. lp.

⁴⁵ Turpat, 1156. f., 1. apr., 9. l., 49. lp.

⁴⁶ Turpat, 3342. f., 1. apr., 108. l., 75., 76. lp.

⁴⁷ Turpat, 6071. f., 1. apr., 2. l., 9. lp.; 13. l., 38., 39. lp.; 1138. f., 1. apr., 78. l., 14. lp.

⁴⁸ Turpat, 1073. f., 1. apr., 82. l., 318. lp.

⁴⁹ Turpat, 1034. f., 1. apr., 1726. l., 39. lp.

⁵⁰ Turpat, 937. f., 1. apr., 159. l., 1. lp.

⁵¹ Turpat, 971. f., 1. apr., 9. l., 18. lp.; 10. l., 8. lp.; 45. l., 3. lp.

⁵² Turpat, 30. l., 110. lp.

⁵³ Turpat, 16. l., 32. lp.

Fak's mumschas

Fanna Muschka sewas Anlize manta.

Suopas.

lehmi: Kirgen 9 gadsus wece
Machise 6 " "
Lawise 1/2 " "

Manta:

+ 2 aitas	2 pilsētā un 1 pilsētā
+ 1 Zahde	1 pilsētā un 1 pilsētā
+ 1 Dekhis	2 pilsētā un 1 pilsētā
+ 4 Lindrakai	1 pilsētā, — un 3 pilsētā
+ 1 Kamfohlis	1 pilsētā un 1 pilsētā
+ 1 Sehdes drahna	1 pilsētā un 1 pilsētā
+ 1 Spaxles	1 pilsētā un 1 pilsētā
+ 1 Kattinfeh	1 pilsētā un 1 pilsētā
+ 2 Stehna	2 pilsētā un 2 pilsētā
+ 1 Skappis	1 pilsētā un 1 pilsētā
+ 1 mafs kafschohrunfeh	1 pilsētā un 1 pilsētā
+ 2 Gardemsi	2 pilsētā un 2 pilsētā
+ 1 Rudju iskapte	1 pilsētā un 1 pilsētā
+ 1 Panna	1 pilsētā un 1 pilsētā

Alle Pannend der Pilsen zu Neuen.
Luzer, Jungen Kapsen
Kirsch e Noles

5. att. Jaunpils muižas kalpa sievas Anlizes Muškas atstātais mantojums.

saimnieks Jēkabs.⁵⁴ 30. gados mācēja parakstīties «Nustu» saimnieks Flugins, tiesas priekšsēdētāji Kaspars Mērgrīns un Jānis Grīnops.⁵⁵

Rakstīpratēji bija arī citos novados. Andrieva Alunāna, bijušā Jaunkalsnavas muižas nomnieka, dēli strādāja par skrīveriem: Pēteris kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknī un Juris — Lielsavas pagasta tiesā. Matkules pagasta tiesā parakstījās un skrīveru prombūtnē pat rakstīja protokolus Matkules pagasta tiesas priekšsēdētājs Valgales pagasta «Zābaku» saimnieks Ernests Veinbergs.⁵⁶ Grobiņas pagasta tiesā 1861. g. no 44 pagasta tiesas amatpersonām rakstīt prata deviņas.⁵⁷ 1836. g. ļoti glīti rakstīja Kaives pagasta «Kalnēnu» saimnieks Pēteris Taunitis, kas bija arī draudzes tiesas piesēdētājs.⁵⁸ Jaunpili 1854. g. «Latviešu Avīzes» pasūtīja astoņi saimnieki, viens muižas kalpotājs, viens kalējs, trīs krodzinieki, viens pusmuižas nomnieks latvietis, mācītājs un pat muižas īpašnieks Reke.⁵⁹ Biržu (Jēkabpils apr.) ķēstera dēls Jūlijs Līventāls 1855. g. studēja Tērbatā.⁶⁰

Kalpu bērni ne tikai nevarēja mācīties par amatniekiem, bet bieži vien novārtā tika pamesta arī viņu «mācīšana grāmatā», kas agri radīja atšķirību starp kalpu un saimnieku bērniem elementārajās zināšanās. Sakarā ar to aizkavējās kalpu jauniešu iesvētīšana, bez kuras viņi nevarēja pretendēt uz pilnu atalgojumu, kaut arī strādāja to pašu darbu, ko pieaugušie.

Sabiles mācītājs 1852. g. atteicās iesvētīt 15 jauniešus lasīt neprašanas dēļ. Trīs no tiem bija jau 19 gadus veci, seši — 18, četri — 17 gadus veci. Desmit no minētajiem jauniešiem bija kalpu un valnieku bērni, tikai divi — saimnieku bērni, par pārējo triju izcelšanos trūkst ziņu. Irlavas mācītājs 1863. g. noraidīja sešus iesvētāmos jauniešus, kas bija līdzīga vecuma saimnieku «audzēkņi». Pagasta tiesa centās noskaidrot, kā vainas dēļ šie jaunieši nebija iemācījušies lasīt. Izrādījās, ka Grenču «Veckuipju» saimnieka «audzēknim» Mārtiņam Jēgeram divos kalpošanas gados bijusi iespēja mācīties tikai piecas sešas pusdienas, «Rītarāju» saimnieka «audzēknim» — 19 gadus vecajam Atim Rasam, kura tēvs bija atlaidis saimniekam labības pūrus no algas, lai dēls beidzot iemācītos lasīt un tiktu pieaugušo kārtā, — mācībām tika atļautas tikai četras piecas dienas. Par vainīgajiem tiesa atzina pašus jauniešus. Mārtiņam Jēgeram par nemācīšanos piesprieda 10 sietienu, Atim Rasam — piecus sietienu ar pātagu. Sodīja arī pārējos jauniešus. Saimnieki saņēma tikai aizrādījumus.⁶¹ Par laišanu «iesvētīšanas mācībā» saimnieki pieprasīja, lai jaunieši kalpotu pie viņiem vairākus gadus no vietas. Jaunraunas «Pliča» saimnieks neļāva iet pie cita saimnieka Marijai Zariņai ar dēlu, ko vienu gadu «pātaros vadījis» trīs, otru gadu — sešas dienas.⁶²

⁵⁴ LCVVA, 971. f., 1. apr., 252., 587. l.

⁵⁵ Turpat, 53. l., 4. lp. Irlavas, Kandavas un Matkules pagasta tiesu novados latviešu zemniekiem deva vāciskus uzvārdus, piemēram, pat tādus kā «Berlin» un «Paris». Berlinu ģimene savu uzvārdu latviskoja par Berliņiem, bet uzvārds «Paris» vēlākos gados izzuda.

⁵⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 188. l., 64. lp.; 937. l., 9. lp.; 2449., 2451. l.

⁵⁷ Grobiņas pagasta tiesai bija padoti Grobiņas, Matras, Tadaikū, Talses un Durbes kroņa muižu, Grobiņas mežniecības un Grobiņas pilskunga amata muižas zemnieki. Bez septiņiem pagasta tiesas locekļiem katrai muižai bija divi trīs novada un divi trīs labības magazīnas pārstāvji (LCVVA, 933. f., 9. apr., 175. l., 54. lp.).

⁵⁸ LCVVA, 6071. f., 1. apr., 5. l., 13. lp.

⁵⁹ Turpat, 937. f., 1. apr., 57. l., 28. lp.

⁶⁰ Turpat, 4249. f., 1. apr., 4. l., 13. lp.

⁶¹ Turpat, 971. f., 1. apr., 27. l., 18., 19., 23. lp.

⁶² Turpat, 939. f., 1. apr., 24. l., 10. lp.; līdzīgi gadījumi minēti 848. f., 1. apr., 429. l., 1. lp.; 540. l., 1. lp.

Kalpu bērniem reti iznāca iemācīties kaut ko vairāk par lasīšanu. Vidzemē dažos pagastos nedaudz bērnu mācījās skolās uz pagasta rēķina. Dažos gadījumos starp tiem bija arī kalpu bērni, piemēram, Burtniekos 1854. g. mācītājs starp deviņiem bērniem, kas no vairākiem pagastiem sūtāmi draudzes skolā, izvēlējās arī divus kalpu bērnus, kuriem skolā jādod pagasta uzturs.⁶³

Kalpi saprata, cik bistama viņu jaunajai paaudzei ir tā plaisa, kas vērsās arvien platāka starp kalpu un saimnieku bērnu zināšanām. XIX gs. 60. gadu sākumā Jēkabnieku, Lielsesavas, Vircavas un Viskāļu kalpi lūdza, lai pagasta skolās viņu bērniem mācītu krievu valodu.⁶⁴ Šī kalpu iecere, protams, nepiepildījās.

Pamazām starp saimniekiem un kalpiem radās grūti pārkāpjams žogs. Saimnieki un kalpi sāka sevi apzināties kā atsevišķas šķiras. Iepriekš minēto pagastu kalpi iesniegumā troņmantiniekam 1862. g. rakstīja: «Domājam, ka esam iedalīti 2 šķirās no bruņinieku laikiem. Un var būt, kad tagad esam sešas daļas kalpu un viena daļa saimnieku... Tie saimnieki lepnībā dzīvo, bet mums, tiem kalpiem, tam lielākam ļaužu pulkam, ar sviedriem strādādamiem, nav maizes priekš sievas un bērniem.»⁶⁵

Tā XIX gs. 40.—60. gados zemnieku noslāņošanās ieguva jaunu kvalitāti. Jau pēc dzimtbūšanas atcelšanas pamazām veidojās jauna ekonomiska un sociāla bāze, kas pārvērtā zemnieku nogrupējumu savstarpējās attiecības, kuras bija radušās ilgākā laikā. Ar pāreju uz naudas nomu kalpu slānis kļuva par lauku proletariātu, topošā lauku buržuāzija sāka iegūt no tā virsvērtību.

Šis process vēl nebija beidzies, kad sākās lauku proletariāta skaitliskā samazināšanās. Nostabilizējoties saimnieku ekonomiskajam stāvoklim, kalpu slānis arvien mazāk papildinājās no saimnieku ģimenēm. Patstāvīgās kalpu saimniecības ierobežošana (sk. VII nodaļas 1. apakšnodaļu) samazināja iespējas izaudzināt kalpu jauno paaudzi. Turklāt pēc 1863. g. likuma pastiprinājās kalpu aizplūšana no lauksaimniecības.

2. SAIMNIEKU UN KALPU ATSTĀTIE MANTOJUMI

Zemnieku mantojumu dokumenti ir pirmšķirīgs avots zemnieku kārtas diferencēšanās pētīšanai.

Brīvlaišanas likumi noteica, ka zemnieku kustamā manta paliek viņu pēcnācējiem. Kurzemes saimnieki varēja atstāt mantojumā tikai saimnieka virsinventāra mantu, bet Vidzemē — visu kustamo mantu. Pēc Vidzemes 1849. g. zemnieku pagaidlikuma

⁶³ LCVVA, 842. f., 1. apr., 1. l., 14. lp.

⁶⁴ LVA, V, 254., 255. lpp.

⁶⁵ Turpat.

Matkules pagasta tiesas novada bāru mantojumi

Gads	Vārds	Rbļ.	Gads	Vārds	Rbļ.
	<i>Saimnieki</i>				
1827.	«Dekšņu» Ģederts	17,20	1829.	«Griebumu» Margrieta	16,80
1827.	«Šuiku» Andrejs	22,50	1829.	«Sisku» Ģertrūde	13,20
1827.	«Aiznoru» Jēkabs	2,50	1832.	«Bricu» Anna	48,15
1828.	«Daibju» Jānis	18,90	1832.	«Aiznoru» Ģertrūde	43,50
1828.	«Ķērķēnu» Ernests	27,60	1832.	«Miglu» Līze	40,00
1830.	«Bricu» Jānis	9,40	1844.	«Samu» Anna	50,00
1831.	«Ūpju» Frīdrihs	36,90	1845.	«Miglu» Līze	88,10
1831.	«Jēču» Andrejs	13,10	1855.	«Smeltu» saimniece	12,00
1831.	«Griebumu» Andrejs	13,26	1857.	«Sventu» saimniece	97,00
1831.	«Elciņu» Jēkabs	55,20	1861.	«Mežtiņu» saimniece	149,00
1832.	«Peku» Andrejs	36,00			
1840.	«Stroju» Jēkabs	38,00			
1840.	«Dzirspalvju» Jānis	47,15		<i>Kalpi</i>	
1841.	«Trikaulu» Pēteris	50,00			
1842.	«Meiru» Jānis	53,30	1826.	«Veču» Jānis	22,50
1842.	«Dankumu» Ievalts	5,35	1826.	«Miglu» Andrejs	21,00
1843.	«Jēču» Kārlis	13,70	1827.	«Ūpju» Kārlis	16,45
1856.	«Samu» Mežkalns	20,00	1827.	«Spalvu» Jānis	10,96
	<i>Saimnieces</i>		1827.	«Peku» Kristis	6,85
1826.	«Ģeriku» Sape	19,75	1827.	«Ragu» Ievalts	7,60

izdošanas dažos Vidzemes pagastos, piemēram, Gatartā, sētas nākamajam saimniekam atstāja lielāko daļu mantas.⁶⁶

Par zemnieku atstātajiem mantojumiem saglabājušies dažāda tipa dokumenti. XIX gs. 20.—40. gados atstātos mantojumus ierakstīja bāru mantojumu grāmatās, bet tajās lielākoties trūkst vienveidības mantojuma izteiksmē — dažreiz tas novērtēts naudā, dažreiz uzskaitītas naturālijas. Blakus bāru mantojumu grāmatām Vidzemē mantojumus fiksēja arī pagasta tiesu protokolos, Kurzemē — sevišķās mantojumu aktīs. Kā protokolos, tā aktīs ir sīkākas ziņas par aizgājēja mantu, parādiem, aizdevumiem vai noguldījumiem, ja tādi bija. Mantojumu dokumentu nav daudz, jo rakstiskā veidā mantu daļiņa tikai tais gadījumos, ja mirušajam palika nepilngadīgi bērni vai bija citi sevišķi apstākļi. Kaut mantojumu dokumentos ietverta tikai pagasta saimniecību daļa, hronoloģiskā sakārtojumā tie tomēr ataino pārvērtības, kādas norisa zemnieku ekonomiskajā un sociālajā dzīvē.

Saimnieku atstātajā mantojumā ieskaitīja lopus, darba rīkus,

⁶⁶ Vidzemes zemnieku 1849. g. pagaidlikuma 149. paragrāfs; LCVVA, 929. f., 1. apr., 4. l., 391., 392., 427., 428. lp.

(novērtēti rubļos) un personas, pie kurām bāri dzīvo

Gads	Vārds	Rbļ.	Gads	Vārds	Rbļ.
1827.	«Namriku» Fricis	10,00		<i>Kalpu sievas</i>	
1828.	«Dankumu» Ernests	13,00	1840.	«Kausu» Anna	22,50
1828.	«Remesu» Kārlis	22,00	1845.	«Rīgmaļu» Katrīna	21,20
1829.	«Kasparu» Kristis	18,65	1846.	«Dziru» Gertrūde	27,67
1830.	«Dziru» Jānis	20,70	1846.	«Kalinieku» Gertrūde	23,95
1831.	«Mežtiņu» Ernests	35,90	1851.	«Remesu» Gertrūde	15,00
1831.	«Skudru» Kristis	20,57			
1832.	«Graudu» Ernests	9,95		<i>Atraitnes</i>	
1838.	«Remesu» Jēkabs	23,60	1827.	«Zvanītāju» Dārta	22,45
1839.	«Lejaspakulu» Jēkabs	14,83	1827.	«Čakšu» Anna	9,00
1839.	«Bērstiņu» Kristis	16,25	1827.	«Illes» Anna	1,80
1839.	«Ūdrustiņu» Andrejs	21,45	1827.	«Graudu» Gertrūde	3,15
1840.	«Brūveļu» Jānis	15,10	1828.	«Kasparu» Tige	16,40
1841.	«Ģeriku» Jānis	9,70	1829.	«Ķerķeņu» Maija	25,10
1842.	«Suiķu» Jānis	30,90	1830.	«Remesu» Gertrūde	0,50
1842.	Jānis Holšteins	15,80	1831.	«Dankumu» Anna	3,00
1843.	«Namriku» Jānis	19,28	1831.	«Sierznieku» Marija	3,60
1844.	«Mežtiņu» Andrejs	25,40	1831.	«Čakšu» Tige	4,10
1846.	«Silnieku» Roberts	37,00	1832.	«Sventu» Annese	4,90
1862.	Valgales muižas kalps Ievalts Ziediņš	7,10	1832.	«Smeltu» Ede	30,50
			1842.	«Jauzemu» Trine	10,17

saimniecības piederumus, istabas lietas, dažreiz drēbes, Vidzemē — arī logu rūtis, durvju viras, ābeles — tā saukto nekustamo inventāru. Šo inventāru mantojumam pieskaitīja sevišķi tādos gadījumos, ja mājas uz laiku vai pavisam pārgāja svešās rokās.

XIX gs. 20.—30. gados saimnieku bāriem atstātie mantojumi nebija lieli. Saglabātajās Kandavas un Matkules bāru mantojumu grāmatās pēc mantojumu summām grūti atšķirt saimnieku atstātos mantojumus no kalpu mantas. Mirušā sociālā piederība šais dokumentos nav minēta, bet ir dota tās personas sociālā piederība, pie kuras bērni dzīvoja un kura bija par viņiem atbildīga. Var pieņemt, ka vairumā gadījumu bāri dzīvoja pie viena no vecākiem, kurš bija palicis dzīvs.

Matkules pagasta tiesas bāru mantojumu grāmatā registrētie mantojumi sakārtoti 65. tabulā⁶⁷ pēc bāru aizbildņu sociālās piederības. 20.—30. gados atstātie mantojumi maz atšķiras, bet, sākot ar 40. gadiem, saimnieču aizbildināmo bāru mantojumiem ir tendence palielināties; tos pamatoti var pieņemt par saimnieku atstāto

⁶⁷ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 903. l., 4., 63. lp.; 904., 1025., 1032., 1033., 1036., 1037., 1039., 1040., 1041. l.

mantu. Kalpu un kalpu sievu aizbīdināmo bāru mantojumos nekāds pieaugums nav vērojams. Visnabadzīgākie mantojumi bija atraitņu⁶⁸ aizbīdināmajiem, iespējams, ka šeit reģistrēta izlikto saimnieku pēdējā manta.

Kandavas bāru mantojumu grāmatā nav tik daudz ierakstu. Vidējo saimnieku mantojumi šeit, tāpat kā Matkulē, neizdalās uz vispārējā mantojumu fona. 40. gados šai grāmatā reģistrēti trīs lielāki mantojumi: 1845. g. Toma un Margrietas atstātais mantojums 181,43 rubļu apmērā, 1849. g. mirušā Bieranda atstātais mantojums 222,40 rubļu un Bernharda Venera atstātais mantojums 131,78 rubļu vērtībā.⁶⁹

Tāpat nelieli bija arī Jaunpils saimnieku atstātie mantojumi 30.—40. gados (sk. 66. tab.).⁷⁰ Arī Grobiņas pagasta tiesas mantojumu aktis liecina, ka 30.—40. gados saimnieku atstātie mantojumi nebija lieli, tikai vienā gadījumā mantojuma apjoms pārsniedza 100 rubļu (sk. 67. tab.).⁷¹ Irlavas pagasta tiesā 30.—40. gados reģistrētie mantojumi nav pārrēķināti naudā, bet izteikti naturālījās (lopi, drēbes). Vairākos gadījumos mantojuma nemaz nebija, jaunajam saimniekam vajadzēja pārņemt vecā saimnieka parādus. 1826. g. mirušā «Kūlaiņu» saimnieka mantu paņēma muižas nomnieks par «dzelzs» inventāru, jaunais saimnieks solīja samaksāt parādus un dot bāriem, kad tie pieaugs, pūrā pa lopam. 1830. g. mirušā «Liekušu» saimnieka manta tika ieskaitīta mājas «dzelzs» inventārā, to nemaz nesedzot. 1835. g. nedaudz labāks stāvoklis bija Grenču pagasta «Aizstrautu» mājās, kur ar visu saimnieka mantu tikko varēja segt «dzelzs» inventāru.⁷²

Turpretim 50. gados stāvoklis zemnieku sētās radikāli mainījās. Saimnieku bērniem atstātā manta (bez «dzelzs» inventāra) sasniedza vairākus simtus rubļu, tikai izņēmuma gadījumos tā bija mazāka par 100 rubļiem (sk. 67. un 68. tab.).⁷³ Ar it sevišķi lieliem mantojumiem izceļas Grobiņas pagasta tiesas novads 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā. Lutriņu kroņa pagasta septiņu saimnieku atstātajos mantojumos 1846.—1859. g. mantas palielināšanos tomēr nevar konstatēt. Sai pagastā tikai viens mantojums pārsniedza 100 rubļu.

Tomēr dažiem saimniekiem piederēja ļoti liela kustamā manta,

⁶⁸ Atraitnes par saimniecēm atstāja vienīgi tad, ja dēls kļuvis pilngadīgs pēc viena vai diviem gadiem. Pretējā gadījumā atraitnei bija jāprecas vai mājas jāatstāj.

⁶⁹ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 161. l., 1.—8. lp.; 159. l., 1.—9. lp.

⁷⁰ Turpat, 937. f., 1. apr., 85., 89., 92., 95., 99., 121., 130., 131., 138., 139., 143., 144., 161. l.

⁷¹ Turpat, 933. f., 1. apr., 57. l.; 4. apr., 179., 194. l.; 6. apr., 168. l.; 7. apr., 38., 57., 68., 70., 112., 162. l.; 8. apr., 10., 93., 416., 1517., 1552., 1587. l.

⁷² Turpat, 971. f., 1. apr., 250., 268., 279. l.

⁷³ Turpat, 300., 313., 319., 323., 324., 326., 330., 338., 342., 348., 351. l.

Jaunpils saimnieku atstātie mantojumi

Gads	Mājas	Saimnieks	Mantojums	
			novērtēts rubļos	naturālijas
1834.	«Padruvas»	Jānis Silķe	—	1 bullis, 1 govys, 4 teles, 4 aitas, 7 cūkas
1834.	«Līdumi»	Fricis Čurkste	67,00	
1834.	«Vecvagāres»	Jēkabs Vilks	30,00	
1834.	«Tilliņi»	Oto Bullis	—	3 teļi, 5 spaiņi, segli utt.
1834.	«Pēpuļas»	Jānis Kēpuls	90,28	
1834.	«Lemeši»	Fricis Dūms	33,34	
1836.	«Kēpuri»	Didzis Grass	—	drēbes
1837.	«Mestari»	Fricis Rumba	26,15	
1839.	«Pāķimši»	Jānis Šepskis	40,00	
1839.	«Grīvenieki»	Jānis Pēpuls	71,83	
1849.	«Tilliņi»	Krišs Bullis	—	—*
1850.	«Bites»	Ernests Skrabe	249,00	
1851.	«Tilliņi»	Jēkabs Vilks	—	2 zirgi, 4 govys
1851.	«Cērpi»	Didrihs Kēpuls	590,21	
1852.	«Kēpuri»	Juris Amers	71,00	

* «Tilliņu» saimniekam Krišam Bulim palika 146 rubļi nenomaksātu parādu.

citiem — pat nekustams īpašums. Sevišķi daudz mantas bija diviem Kandavas mežsargiem. «Šķutes» mežsargs Ansis atstāja mantojumā 617 rubļu, liela daļa mantojuma bija zem mājas sliekšņa apraktie 303 dālderī.⁷⁴ «Dūņu» mežsarga Reiņa Grīvalda mantu 1856. g. pagasta tiesa novērtēja par 1749,30 rubļiem; nav zināms, vai «dzelzs» inventārs no tās ir vai nav izdalīts, bet tik lielā mantojuma summā tam maza nozīme.⁷⁵ Reinim Grīvaldam kopā ar brāli piederēja māja Talsos. Mirušā brāļa daļa tika vērtēta vismaz ar 600 rubļiem, kas nebija pat puse no īpašuma vērtības.

Matkules pagasta tiesas aktis ir ziņas par diviem bagātīgiem mantojumiem, kas atstāti 30. gados. 1837. g. pēc Sabiles pagasta bijušā vagara «Laukaspalvu» Jēkaba nāves bez mantas saimniecībā palika krogs Sabiles miestā. Šis krogs novērtēts par 600, apbūves laukums Sabilē — par 200 rubļiem, skaidrā naudā palika 145 rubļi un dažādi sūkumi. Kopsummā mantojums bija 990 rubļu vērtībā.⁷⁶ Arī otram bijušajam vagaram — Valgales «Apriķu» saimniekam Ernestam — Sabilē bija divas mājas. Tās mantoja viņa dēli — «Rabu» saimnieks Jēkabs un «Apriķu» saimnieks Fricis.⁷⁷

⁷⁴ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 1164. l., 1.—12. lp.

⁷⁵ Turpat, 1193. l., 1.—17. lp.

⁷⁶ Turpat, 1073. f., 1. apr., 175. l., 7. lp.; 2439. l., 1. lp.

⁷⁷ Turpat, 717. l., 33. lp.; 1506. l., 1. lp.; 3932. l., 1. lp.

Grobiņas pagasta tiesas novada saimnieku atstātie
mantojumi rubļos

Gads	Pagasts	Mājas	Saimnieks	Mantojums
1833.	Tadaikī	«Pužiki»	...	—
1838.	Tadaikī	«Jaunkurēni»	Jēkabs	96,00
1841.	Durbe	«Roķi»	...	105,00
1844.	Grobiņas pils- kunga amata muiža	«Šmerļi»	Andrejs	94,95
1848.	Tadaikī	«Anziši»	...	55,81
1849.	Grobiņa	«Teņi»	Jānis Jekabsons	76,65
1852.	Grobiņas pils- kunga amata muiža	«Zāģeri»	Bierends	45,80
1853.	Durbe	«Roķi»	Fricis Mucenieks	154,63
1853.	Talse	«Brūni»	Jānis	332,60
1854.	Grobiņa	«Kalnerieki»	Juris un Līze Jaunbrūņi	220,00
1855.	Tadaikī	«Rubeži»	Andžs	158,65
1858.	Grobiņas pils- kunga amata muiža	«Iņņi»	Bierends Andersons	126,88
1858.	Talse	«Bērtuļi»	Bierends Barons	49,88
1858.	Grobiņa	«Namiķi»	Jorēns Delves	208,65
1858.	Talse	«Buči»	Jēkabs Bučs	300,00
1858.	Tadaikī	«Smudas»	Pēteris Zvirbulis	460,10
1859.	Grobiņa	«Cimdenieki»	Jānis Kārklīšs	253,00
1859.	Talse	«Āpas»	Ģirts Tauriņš	225,15
1860.	Grobiņas pils- kunga amata muiža	«Veči»	Jānis Dreije	126,00
1860.	Talse	«Vecvagari»	Jānis Vecvagars	176,08
1860.	Talse	«Kalnadanči»	Matīss Krikmanis	600,00
1861.	Grobiņas pils- kunga amata muiža	«Vecvagari»	Mīkelis Meijers	236,15
1861.	Talse	«Āpas»	Ādams Tauriņš	366,85
1865.	Tadaikī	«Stiebri»	Jānis Burģis	54,56

Raksturīgi, ka minētās turīgās personas nav saimnieki, bet vagari un mežsargi, kas nepildīja parastās klaušas. «Laukaspalvu» Jēkabs 20. gados nepildīja ne muižas, pat ne kroņa klaušas, uzkrājot pēdējās citiem saimniekiem.⁷⁸ Kad minēto sētu saimnieki vairs nebija izņēmuma stāvoklī, abu bijušo vagaru pēcnācēju saimniecības ekonomiski pagrima,⁷⁹ acimredzot jaunie saimnieki, pie-

⁷⁸ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 176. l., 7. lp.

⁷⁹ Turpat, 577. l., 6., 7. lp.

Irlavas pagasta tiesas novada saimnieku atstātie
mantojumi rubļos

Gads	Muiža	Mājas	Saimnieks	Mantojums
1846.	Pētertāle	«Vimbas»	Jēkabs Jēkabsons	193,50
1849.	Degole	«Paiķi»	J. Blumbergs	78,18
1852.	Pētertāle	«Dzērvēs»	Miķelis Štāls	232,22
1853.	Degole	«Vilku Jaunzemji»	Miķelis Kujāts	103,73
1855.	Snappji	«Baļļas»	Jānis Grīnops	208,74
1856.	Grenči	«Kaģi»	O. Valters	162,99
1856.	Irlava	«Kaļna Zīles»	O. Būmanis	296,89
1856.	Grenči	«Tiesneši»	Krišs Niedra	168,07
1860.	Degole	«Lieleglītes»	J. Šteinbergs	326,59
1863.	Irlava	«Laukapuzņi»	J. Treiberis	238,35
1863.	Pētertāle	«Platauši»	Kr. Bergmanis	208,67

raduši pie plašākas dzīves, nespēja piemēroties šaurākiem apstākļiem.

Abu mežsargu manta var būt radusies viņu saimnieciskās iniciatīvas rezultātā. Reiņa Grīnvalda mantu saraksts nav saglabājies, turpretim «Šķutes» Anša inventārs ir zināms. Ansim 1834. g. piedēdēja seši zirgi, desmit govju, četras cūkas un divi puscūci. Jāpieņem, ka neražu un vispārēja saimnieciska pagrimuma apstākļos dažas labi nostādītas saimniecības, kas pildīja tikai nelielas klaušas, samērā ātri kļuva turīgas.

Interesants arī tas fakts, ka zemnieki, kam bija zināmi uzkrājumi, neizmantoja tos lauksaimniecībā, bet tiecās ieguldīt savu kapitālu pilsētās, lai tur iegūtu nekustamo īpašumu. Tā rikojās gan mežsargs Grīnvalds, gan Sabiles un Valgales vagari.

Apskatot saimnieku atstātos mantojumus Vidzemē, vispirms jāuzsver, ka tajos ietilpst visa saimnieka manta, «dzelzs» inventārs nav izdalīts. Apskatāmā perioda sākumā Vidzemes pagastos saimnieku atstātie mantojumi bija sīki, parasti — naturālijās. Burgas pagastā šādā veidā dokumentēja mantojumus vēl XIX gs. 40. gados.

Burgas muižas (pie Lugažiem) «Lielgērķu» saimnieks Gusts Paegle 1844. g. atstāja mantojumā divus zirgus, kumeļu, divas govīs, teli, četras kazas, četras cūkas un divas aitas; tai pašā gadā «Utkas» saimnieks Mačs Stipnieks atstāja ķēvi, govī, bulli, divas cūkas, kazu un gaili.⁸⁰

Visumā saimnieku atstāto mantojumu pieauguma likne Vidzemē kāpa daudz lēnāk nekā Kurzemē. No šā fakta var secināt, ka 40. gados Vidzemes klaušu sistēmas krīze vēl nebija pārvarēta.

⁸⁰ LCVVA, 1062. f., 4. apr., 1. l., 38., 52. lp.

Kolberģa saimnieku atstātie mantojumi rubļos

Nr. p. k.	Gads	Mājas	Saimnieks	Mantas kopsumma	Parādu kopsumma	Mantojums	Parādi
1.	1844.	«Piebji»	Stārasts Jānis	77,38	15,73	61,65	—
2.	1845.	«Ortuška»	Kristaps Eglītis	70,69	63,69	7,00	—
3.	1845.	«Sīļi»	Krišs Ozoliņš	117,24	—	117,24	—
4.	1845.	«Bundzene»	Ādams Vītols	97,22	97,22	—	—
5.	1845.	«Ploskums»	Jānis Lemesnīca	74,23	100,95	—	26,72
6.	1847.	«Sīļi»	Pāvuls Ozoliņš	56,20	52,13	4,07	—
7.	1847.	«Bertuļi»	Ivans Krūmiņš	86,28	207,83	—	121,55
8.	1847.	«Ortuška»	Ivans Blūms	86,60	103,80	—	17,20
9.	1850.	«Ploskums»	Rečs Kahņiņš	181,00	13,00	168,00	—
10.	1851.	«Ploskums»	Liene Lemesnīca	74,50	59,38	15,12	—
11.	1850.	«Kristakalns»	Jānis Paeglis	60,41	58,75	1,66	—
12.	1850.	«Supene»	Pēteris Kļaviņš	79,22	105,90	—	26,68
13.	1852.	«Ploskums»	Jēkabs Lemesnīca	73,33	73,33	—	—
14.	1856.	«Jaunzemji»	Andrejs Eglītis	131,40	28,72	102,68	—
15.	1858.	«Romani»	Ādams Līcpiņš	131,60	8,33	123,27	—
16.	1858.	«Visikums»	Andrejs Līviņš	122,20	76,65	45,55	—
17.	1861.	«Gāršenieki»	Jānis Līviņš	177,00	22,15	154,85	—
18.	1862.	«Lauri»	Reinis Ozuls	165,55	—	165,55	—
19.	1862.	«Dobupe»	Ivans Bertīņš	...	...	48,97	—
20.	1864.	«Pededze»	Andrejs Ledzegstis	205,50	—	205,50	—

Vidzemes zemnieku saimniecības 40. gados ar maksimālu piepūli kārtoja bada gadu parādus, centās ieaudzēt jaunus lopus sērgās kritušo vietā. Šāds stāvoklis konstatējams Kolberga pagasta arhīvā pēc saglabātajām mantojumu aktīm. 1844.—1852. g. no 13 atstātajiem mantojumiem 10 gadījumos faktiski nekāda mantojuma nebija. Parādi bija sētas inventāra vērtībā vai lielāki par to (sk. 69. tab.).⁸¹ Stāvoklis mainījās tikai 50. gadu otrajā pusē.

Smiltenes pagasta saimnieku atstāto mantojumu ieraksti protokolu grāmatās saglabājušies mazā skaitā (ieraksti līdz 1850. g.). Šie mantojumi nebija lieli, bet atšķirībā no Kolberga pagasta saimnieku atstātajiem mantojumiem tiem vairumā gadījumu nebija deficīta raksturs, iespējams, Smiltenes saimnieku piekoptās mājrupniecības ietekmē (sk. 70. tab.).⁸² Gatartas saimnieku atstātie mantojumi (sk. 71. tab.)⁸³ attiecas uz 60. gadiem un rāda īpatnēju situāciju. Gatartas dzimtkungs A. Hāgemeisters bija ieguldījis pagasta lādē dažādos saimnieciski kritiskos brīžos un speciālos gadījumos dāvanu veidā⁸⁴ diezgan lielas naudas summas, kas faktiski bija zemniekiem klausās izspiestā virsprodukta daļa. Tāpēc saimnieki atstāja samērā lielus mantojumus. Mantojumu masā ietilpa visa saimniecības manta, kas Gatartas saimniekiem bija mazāka nekā iepriekš apskatītajiem Kurzemes kroņa un bruņniecības zemniekiem. Plašākā apjomā nav saglabājušās ziņas par to Vidzemes

70. tabula

Smiltenes pagasta saimnieku atstātie mantojumi rubļos

Gads	Mājas	Saimnieks	Mantas kopsumma	Parādu kopsumma	Mantojums
1844.	«Vecpori»	...	61,25	39,25	22,00
1843.	«Kalnapīpuļi»	...	196,70	126,00	70,70
1843.	«Antuži»	J. Antēns	81,37	40,80	40,57
1845.	«Sikulēni»	Pēteris	284,10	274,00	10,10
1847.	«Zervali»	...	44,15	55,00	—
1849.	«Sliņķi»	P. Brūveris	32,00	28,34	3,66
1849.	«Jeberi»	R. Janaus	188,80	50,47	138,33
1850.	«Vieļēni»	P. Venners	82,42	66,50	15,92
1850.	«Menskas»	J. Menske	107,81	63,05	44,76
1850.	«Līdakas»	...	...	...	37,00

⁸¹ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 103.—107. l.

⁸² Turpat, 3358. f., 33. apr., 2., 3. l.

⁸³ Turpat, 929. f., 1. apr., 4. l.

⁸⁴ A. Hāgemeisters savā dzimšanas dienā 1866. g. uzdeva protokolēt, kādā veidā viņš palīdzējis saviem zemniekiem ar naudu 1807.—1866. g., kopsummā ieguldot pagasta lādē 27 187,37 rubļus. Neviens cits visā Vidzemē to neesot darījis un arī pēc viņa nāves neviens cits to nespēšot darīt (LCVVA, 929. f., 1. apr., 4. l., 363.—366. lp.).

Gatartas pagasta saimnieku atstātie mantojumi rubļos

Gads	Mājas	Saimnieks	Mantojums
1862.	«Ličkalns»	Jānis Čālis	160.00
1862.	«Libieši»	Jānis Kazeks	132.55
1865.	«Libieši»	Pidriķis Kazeks	229.12
1866.	«Duķi»	Pēteris Apša	256.50
1866.	«Baižas»	Krists Sloka	199.00
1866.	«Kļavkalns»	Jānis Teče	239.00
1866.	«Bumberģi»	Jēkabs Dančauskis	411.85
1866.	«Ješkas»	Jānis Smekšs	265.90
1866.	«Apiņi»	Pēters Kalniņš	215.20
1866.	«Ješkas»	Jekabs Populs	296.05
1867.	«Šķerbēļi»	J. Šķerbēlis	251.20
1867.	«Saltupji»	Jekabs Lācis	261.20
1867.	«Duķi»	Krišs Seržants	231.00

novadu zemnieku atstātajiem mantojumiem, kur bija izvērsta līnkopība vai mājrupniecība.

Kalpu mantu sarakstos parasti ir zirgs, zirga lietas, apģērba gabali un dažreiz amatnieku darba rīki. Kalpu sievietēm savukārt piederēja govys, viena vai divas aitas, tīne jeb lāde un drēbes. Kalpu sievu atstātie mantojumi naudas izteiksmē bieži vien bija lielāki nekā viņu vīriem, jo sievietēm bija vairāk goda drēbju, kas bija pašu darinātas vai mantotas no mātēm. Kalpu ģimenes mantu caurmērā var vērtēt par 40 rubļiem. Šis fakts konstatējams tais nedaudzajos gadījumos, kad neilgā laikā miruši abi — kalps un viņa sieva (sk. 72. tab.).⁸⁵

Dažu kalpa ģimeņu atstātie mantojumi rubļos

Gads	Pagasta tiesas novads	Kalpi	Mantojums
1838.	Grobiņa	Baiba un Jēkabs Ģiruti	21.63
1849.	Irlava	Miķelis un Marija Strausmaņi	73.00
1852.	Irlava	Ernests un Anna Ekmaņi	40.63
1853.	Irlava	Miķelis Linde ar sievu	35.63
1853.	Irlava	Oto Ārics ar sievu	49.65
1866.	Daudzeva	Jānis un Made Bētmaņi	46.00

⁸⁵ LCVVA, 848. f., 1. apr., 311. l.; 971. f., 301., 303., 312., 316. l.; 933. f., 33. apr., 368. l.

Kalpa vai kalpa sievas manta atsevišķi parasti bija mazāka par 20 rubļiem, bet dažos gadījumos tā bija arī lielāka, piemēram, «Damuižnieku» kalpam Ansim Strikmanim 58,20 rubļu vērtībā. Dažas kalpa sievas ar lielākiem mantojumiem varēja būt bijušās saimnieces (māju ūtrupē nekad neatņēma sievu pūru, sevišķi drēbes), tāpat par kalpu sievām kļuvušās saimnieku meitas. Vairākiem kalpiem manta bija tikai dažu rubļu vērtībā (sk. 73.⁸⁶ un 74.⁸⁷ tab.).

73. tabula

Kalpu atstātie mantojumi rubļos dažos pagasta tiesu novados

Nr. p. k.	Gads	Pagasta tiesas novads	Kalpi	Mantojums
1.	1828.	Irlava	«Lejassomu» Miķelis	16,95
2.	1839.	Irlava	A. Strikmanis	58,20
3.	1849.	Irlava	Ansis Ludvigs	25,58
4.	1863.	Irlava	Jēkabs Irmans	14,96
5.	1833.	Daudzeva	Mārtiņš Belleruss	12,10
6.	1833.	Daudzeva	Jānis Medels	2,53
7.	1862.	Daudzeva	Reinis Belleruss	18,39
8.	1862.	Daudzeva	Brencis Kanāls	17,00
9.	1827.	Jaunpils	Krišs Pampe	19,55
10.	1837.	Jaunpils	Jānis Briska	18,50
11.	1838.	Jaunpils	Jēkabs Freimanis	11,91
12.	1844.	Jaunpils	Ansis Prige	1,88
13.	1852.	Jaunpils	Fricis Skrabe	12,07
14.	1857.	Jaunpils	Jēkabs Breste	13,22
15.	1857.	Jaunpils	Jurgens Pampe	4,70
16.	1857.	Jaunpils	Matiss Šepske	12,11
17.	1860.	Lielzalde	Jānis Zvaigzne	34,61
18.	1858.	Kaucminde	Miķelis Bundža	26,57
19.	1851.	Annenieki	Krišs Mise	14,53
20.	1856.	Annenieki	Vilis Vanags	16,27
21.	1857.	Annenieki	Fricis Zābaks	11,17
22.	1857.	Annenieki	Krišs Kauce	24,75
23.	1859.	Annenieki	Fricis Stepe	19,90
24.	1859.	Annenieki	Fricis Čuša	9,01
25.	1858.	Annenieki	Krišs Nags	22,91
26.	1860.	Annenieki	Didzis Kuillis	14,85
27.	1861.	Annenieki	Jānis Dimza	23,56
28.	1862.	Annenieki	Daniels Pauts	37,22
29.	1862.	Annenieki	Jānis Freimanis	25,54
30.	1863.	Annenieki	Jurgens Tenre	16,39

⁸⁶ LCVVA, 848. f., 1. apr., 259., 272., 306., 307. l.; 937. f., 1. apr., 97., 101., 113., 141., 150., 151., 154. l.; 971. f., 1. apr., 254., 292., 307., 353. l.; 3391. f., 1. apr., 184. l.; 6081. f., 1. apr., 28. l.; 1724. f., 1. apr., 351., 358., 360., 361., 364., 370., 372., 376., 380., 382., 383., 386. l.

⁸⁷ Turpat, 848. f., 1. apr., 274. l.; 937. f., 1. apr., 109., 117., 127.—129., 136., 137., 142., 153., 157. l.; 977. f., 1. apr., 36. l.; 1073. f., 1. apr., 1041., 1046., 1048., 1051., 1054., 1410., 1416. l.; 6081. f., 1. apr., 22., 23., 46. l.

Kalpu sievu atstātie mantojumi rubļos dažos pagasta tiesas novados

Nr. p. k.	Gads	Pagasta tiesas novads	Kalpa sieva	Mantojums
1.	1838.	Jaunpils	Līne Ose	13,43
2.	1841.	Jaunpils	Jūle Berga	17,10
3.	1848.	Jaunpils	Marlīze Krieva	25,55
4.	1852.	Jaunpils	Līze Stirkša	33,02
5.	1850.	Jaunpils	Nēze Lieldidža	6,77
6.	1850.	Jaunpils	Lavīze Gulbe	20,44
7.	1850.	Jaunpils	Lība Vela	11,50
8.	1853.	Jaunpils	Anlīze Rūme	24,04
9.	1855.	Jaunpils	Trūte Mēsla	17,20
10.	1857.	Jaunpils	Jūle Fiole	40,00
11.	1857.	Jaunpils	Meita Nēze Freimane	16,81
12.	1858.	Jaunpils	Anlīze Muška	12,42
13.	1839.	Kaucminde	Grieta Labrence	33,40
14.	1845.	Kaucminde	Dārta Mazā	49,67
15.	1849.	Kaucminde	Grieta Lāce	12,53
16.	1841.	Matkule	Ģerīku Jāņa sieva	9,70
17.	1857.	Matkule	Marija Grīnhofa	4,00
18.	1860.	Matkule	Anna Ziņģe	31,86
19.	1862.	Matkule	Dārta Durbe	19,26
20.	1862.	Matkule	Anakatrīne Lindemane	28,00
21.	1862.	Matkule	Trīne Ziediņa	20,20
22.	1865.	Matkule	Katrīne Riekstiņa	7,66
23.	1847.	Daudzeva	Ieva Strautniece	12,70
24.	1836.	Bornsminde	Anna Viksna	10,85

Mantojumu izteiksmes — sudraba rubļa — pirktspēja kaut lēni, tomēr mainījās. Tāpēc jāpieņem, ka pārmaiņas mantojuma naudas izteiksmē nenozīmēja gluži tikpat lielas pārmaiņas faktiskajā mantas stāvoklī.

Par sudraba rubļa pirktspēju zināmā mērā var spriest pēc labības cenām. Laikā pēc brīvlaišanas rudzu cenu caurmēra pieaugumu var konstatēt katrā dekādē.⁸⁸ Var pieņemt, ka rudzu cenas

88

Viena pūra rudzu caurmēra cena XIX gs.

Gadu desmits	Rubļi	Pieaugums %
20. gadi	1,35	100
40. gadi	1,61	119
50. gadi	1,76	130
60. gadi	2,26	167

Tabula sastādīta, pamatojoties uz pagastu arhīvu datiem un agronoma M. Blēzes ziņām par vidējām labības cenām (M. Bläse. Die Landwirtschaft in Kurland. Mitau, 1899, 63. lpp.). Par 20. gadiem dotā rudzu cena dažreiz atrodama pagasta tiesu protokolos. No 40. gadiem minētas Blēzes darbā sastopamās vidējās rudzu cenas, pārreķinot pudus puros, skaitot pūrā 2,7 pudi (E. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская метрология. М., 1965, 202. lpp.).

no 20. līdz 50. gadiem pieaugušas apmēram par 30%. Pēc Fr. Roziņa dotajām vidējām rudzu cenām dažos gados, tāpat pēc atsevišķiem gadījumiem, kas minēti pagasta tiesu aktīs, var konstatēt, ka lielāks rudzu cenu pieaugums bija 60. gadu vidū.

Lopu cenas salīdzināt pa dekādēm nav iespējams, jo lopu kvalitāte bija visai atšķirīga. Lielais lopu cenu pieaugums galvenokārt izskaidrojams ar to kvalitātes uzlabošanu. Fakti liecina, ka, piemēram, aitu oficiālā cena visu laiku palika viens rublis (inventāra un mantošanas dokumentos), turpretim pirkšanas un pārdošanas gadījumos tā bieži vien bija lielāka par rubli. Tāpat poda (8 kg) gaļas cena (ap 3 rubļi) un zirga ādas cena (1 rublis) ilgi nemainījās.

No apskatītajām mantošanas aktīm var secināt, ka XIX gs. 20.—40. gados lielākā daļa zemnieku saimniecību neguva virsproduktu (naudas nomas apstākļos — virsvērtību) no algotā darbaspēka izmantošanas. Stāvoklis radikāli mainījās 50. gados, kad vairums zemnieku sētu nomnieku sāka koncentrēt savās rokās mantas uzkrājumus, kas jau stipri atšķirās no kalpu mantas uzkrājumu apjoma. Tas liecina, ka virsproduktu no zemnieku plašākās masas darba ieguva ne tikai muiža, bet sāka iegūt arī zemnieku sētu nomnieki. Konstatējama kalpu relatīva grimšana nabadzībā.

3. BRIVĀ LĪGUMA DARBASPĒKA TIRGUS VEIDOŠANĀS

Kapitālisma ģenēzes pētīšanā brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanās problēma ir viena no nozīmīgākajām, jo šis tirgus ir viena no galvenajām kapitālisma izpausmēm.⁸⁹ Relatīvā agrārā pārāpdzīvotība Kurzemē un Vidzemē konstatējama jau pirms dzimtbūšanas atcelšanas, turpretim ekstensīvās lauksaimniecības novados, piemēram, Iekškrīevijas guberņās, valdošā šķira lieko darbaspēku novirzīja uz citām ražošanas nozarēm, saņemot nomu naudā vai tiešu atlīdzību par iznomāto sezonas darbaspēku. Baltijas muižnieki lauku iedzīvotāju rezerves saglabāja uz vietas, jo orientējās uz muižu saimniecību paplašināšanu.

Tomēr pēc brīvlaišanas daļa darbaspēka aizplūda no lauksaimniecības uz citām ražošanas nozarēm. Ar šo faktu arī iezīmējās «putna brīvības» laika principiālā atšķirība no dzimtbūšanas. Lai gan darbaspēka tirgus veidošanās jomā bija šāda jauna ievirze, vēl pārāgri runāt par brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanos plašākā mērogā; ar 1817. un 1819. g. likumiem zemniekiem piešķirtā kustības brīvība bija ļoti ierobežota. Pēc visas zemes sagrābšanas muižnieku rokās valdošās šķiras galvenās rūpes bija patūrēt lauku iedzīvotājus klaušu darbiem. Tāpēc 1824. g. aprīlī

⁸⁹ Sk. V. I. Leņins. Raksti, 3. sēj., 200. lpp.

Kurzemes un Vidzemes gubernatori izdeva patentes, ka brīvlaistaijiem zemniekiem jāiesaistās tādās nomas vai darba attiecībās, kam ir sakars ar lauksaimniecību.⁹⁰ Šis zemnieku likumu iztulkojums deva Baltijas valdošajai šķirai tiesības regulēt pēc saviem ieskatiem un vajadzībām brīvā liguma darbaspēka tirgus veidošanās procesu. Šis patents Baltijas gubernās bija spēkā līdz 1863. g., kad izdeva likumu par pašiem visā Krievijā.

So ļoti nozīmīgo faktu par ārpusekonomisko piespiešanu lauksaimniecības darbaspēka jomā ignorēja muižnieciskie vēsturnieki. Savas šķiras interesēs aizstāvēt teoriju par kalpu stāvokļa uzlabošanu, viņi traktē kalpus kā brīvas personas, kas var piedāvāt savu darbaspēku pēc pašu vēlēšanās. Darbaspēka kustības ierobežojumi muižnieciskajā historiogrāfijā tika apzināti noklusēti.

Baltijas vācu muižnieciskie vēsturnieki Tobīns,⁹¹ Felkerzāms⁹² un latviešu buržuāziskais vēsturnieks Svābe⁹³ par galveno pamatu kalpu stāvokļa uzlabošanai uzskatīja konkurenci saimnieku starpā darbaspēka dēļ. Šī ekonomiskā tendence tomēr nebija vienīgā, kas noteica pārmaiņas kalpu stāvoklī. Sakarā ar minētajām gubernatoru patentēm zemniekiem bija juridiski liegta iespēja pāriet uz citām ražošanas nozarēm, izņemot dažus amatniekus katrā pagastā, kas ar apriņķa tiesas atļauju varēja strādāt, lai apmierinātu zemnieku vajadzības. Ekonomiskā dzīve ar savām augošajām prasībām, protams, neiekļāvās šais noteikumos, tomēr patentēm u. c. augstāko administratīvo iestāžu rīkojumiem bija ļoti liela nozīme; darbaspēka izvietošana pa ražošanas nozarēm tika regulēta administratīvi, tāpēc starp tām nevarēja izveidoties brīvā konkurence par darbaspēku. Pagasta tiesa muižas un pa daļai zemnieku sētu nomnieku interesēs komplektēja lauksaimniecībai nepieciešamo darbaspēku, aizkavējot tā aizplūšanu uz citām ražošanas nozarēm, vajadzības gadījumā to darīja pat ārpusekonomiskās piespiešanas ceļā.

Pagasta tiesu arhīvos atrodas ļoti daudz dokumentu par miesas sodiem personām, kas bija atteikušās līgt par kalpiem. Cetras reizes sitienus saņēma Ilzenes bijušais saimnieks Jānis Dipāns, kas pēc izūtrupēšanas un parādu nomaksas prasīja atļauju doties peļņas darbos uz Rīgu. Bērzaunes puisim Jānim Jāņakalnam 1850. g. pavasarī pagasta tiesā teica, ka tad, ja kalpu pietikšot, viņš varēšot iet peļņā ar laivām. Tomēr kalpu nepietika; par atteikšanos iet pie «Bru-

⁹⁰ Vidzemes gubernas valdes 1824. g. 2. apr. patente Nr. 48; Kurzemes gubernas valdes 1824. g. 11. apr. patente (Latvijas PSR Valsts bibliotēkas lasītava literatūrai par Latvijas PSR, B 34 un B 340).

⁹¹ A. T o b i e n. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I, 419. lpp.

⁹² H. F ö l k e r s a h m. Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands..., 32., 33. lpp.

⁹³ A. Š v ā b e. Latvijas vēsture 1800.—1914., 187. lpp.

tānu» saimnieka Jāņakalnu sodīja ar 30 sitieniem. Tai pašā gadā Stalbes puisis Mārtiņš Apsīte līdzīgā situācijā uzbruka ar cirvi pagasta tiesai, kas gribēja viņu sodīt. Bija arī citi līdzīgi gadījumi.⁹⁴

Sakarā ar to Baltijā pēc dzimtbūšanas atcelšanas, tāpat kā Krievijā dzimtbūšanas apstākļos, pastāvēja divi algotā darba veidi — piespiedu un brīvā liguma algotais darbs.

Lauksaimniecībā nodarbinātie kalpi gan saņēma algu, bet ne pēc brīvā liguma. Brīvā liguma darbaspēka tirgus Kurzemes un Vidzemes laukos radās galvenokārt ārpus lauksaimniecības — rūpniecības, amatniecības, ceļu būves un mežu izstrādāšanas nozarēs. Tomēr arī lauksaimniecībā paralēli piespiedu darbam šaurā apjomā veidojās brīvā liguma darbs. Pēc brīvā liguma principiem līga darbaspēku dažādiem labāk atalgotiem posteņiem muižās. Muižu saimniecībās, retāk zemnieku saimniecībās nodarbināja dienas strādniekus, sevišķi tādos gadījumos, kad kārtējais salīgtais kalps saslima vai citu apstākļu dēļ nestradāja.

Ar brīvlaišanas likumiem zemniekiem tika piešķirtas tiesības stāties tā sauktajās likumīgajās darba attiecībās lauksaimniecībā (klūt par zemnieku sētu nomniekiem vai viņu kalpiem) pēc savas izvēles. Šis princips tika zināmā mērā ievērots. Katru gadu stingri noteiktā dienā pēc iepriekšējo darba attiecību uzteikšanas bija atļauts saimniekiem un kalpiem slēgt darba līgumus pēc sava ieskata. Darba līgumi bija reģistrējami pagasta tiesā; daļa līgumslēdzēju ievēroja šo priekšrakstu, daļa vienojās liecinieku klātbūtnē vai iztika bez lieciniekiem. Pagasta tiesa iejaucās līgšanā tad, ja kāds saimnieks, nevarēdams salīgt vajadzīgo kalpu, kļuva nespējīgs pildīt klaušas. Tādā gadījumā tika izdarīta kalpu daudzuma pārbaude pa zemnieku sētām; ja atrada lielāku kalpu vai kalpoņu skaitu, liekie kalpi tika atņemti un nodoti citu saimnieku rīcībā, kuri bija palikuši bez darbaspēka.

Alsviķu pagasta tiesa 1844. g. uzdeva protokolēt 11 gadījumus, kad kalpi un kalpones tika atņemti vienam saimniekam un nodoti otram, piemēram: ««Aupāta» Pēteram Belcer tas Jānis par kalpu tiek pielikts, šis Jānis pie Pētera Ausekļa par lieku bija. Pēteram Auseklam par to noņemtu puiku Jāni tiek tā meita Ilze no «Slavīt» vietā dota...»⁹⁵

Zemnieki drikstēja nomāt mājas vai līgt par kalpiem arī citos pagastos vai muižās. Pagasta tiesai nebija likumīga pamata zemniekam Jurgos pretoties, ja viņš savu vēlēšanos iziet no pagasta

⁹⁴ LCVVA, 915. f., 1. apr., 1. l., 31. lp.; 4551. f., 1. apr., 106. l., 23., 24. lp.; 1219. f., 1. apr., 5. l., 43. lp.; 3345. f., 1. apr., 35. l., 51. lp.; 933. f., 33. apr., 88. l., 1., 2. lp.; 1156. f., 1. apr., 118. l., 108. lp.; 4249. f., 1. apr., 5. l., 37., 38. lp.

⁹⁵ Turpat, 3784. f., 1. apr., 46. l., 38. lp.

bija pieteicis Mārtiņos, tas ir, 10. novembrī,⁹⁶ un pēc tam pienesis pagasta tiesai rakstisku liecību, ka viņš tādā un tādā pagastā stāties likumīgajās darba attiecībās lauksaimniecībā; ja varēja nomaksāt uz priekšu galvasnaudu vai sameklēt galvotāju, ka galvasnauda tiks samaksāta; ja pagastā nepalika darba nespējīgi ģimenes locekļi. Šādos apstākļos kalpam pāriešana uz citu pagastu bija visai apgrūtināta, tomēr iespējama. Tam bija zināma nozīme pārējai no piespiedu algotā darba uz brīvā līguma darbu.

Turpretim, ja kāds zemnieku sabiedrības loceklis izteica vēlēšanos strādāt darbus, kas nav saistīti ar lauksaimniecību, vai nu laukos (savā vai citā pagastā), vai savas guberņas pilsētā, pagasta tiesa varēja to nepieļaut, ja «pagasts nebija nodrošināts ar darba rokām». Tuvojoties XIX gs. vidum, arvien biežāk šis pamatojums tika lietots darbaspēka kustības ierobežošanai. Šādu praksi akceptēja Kurzemes kamerālvalde,⁹⁷ 1837. g. to apstiprināja arī Kurzemes Zemnieku lietu komisija savā 8. aprīļa rīkojumā attiecībā uz zemniekiem, kas grib strādāt pilsētās.⁹⁸ Šis rīkojums bija spēkā vēl 50. gados un 60. gadu sākumā.⁹⁹ Vidzemes 1849. g. zemnieku likumā šāds ierobežojums netika paredzēts, bet tas bija formulēts 50. gados muižnieku izstrādātā likumprojekta 359. paragrāfā, kuru muižnieki nekavējās izmantot. Kr. Valdemārs to zīmīgi novērtēja kā personas brīvības atcelšanu.¹⁰⁰ Arī 1849. g. likumu muižnieki un saimnieki veikli izmantoja savās interesēs.

Pamatojoties uz minētā likuma 632. paragrāfu, 1854. g. bez lozēšanas nodeva rekrūšos Burtnieku pagasta dziju krāsotāju Pēteri Priedi¹⁰¹ un 1855. g. Stāmerienas vaļinieku Georgu Puzuli, ka viņš atsacījies līgt par kalpu.¹⁰² Burtnieku muiža 1858. g. uzteica mājas «Jaunbimberu» saimniekam Jānim Vilnim par vaļinieku pieturēšanu.¹⁰³ Stāmerienas pagastā bija konstatētas 12 vaļinieces, kam pavēlēja nekavējoties salīgt par kalponēm, piedraudot katru sodīt ar 4 rubļiem. Stāmerienas pagasta tiesa 1860. g. noteica saimniekam sodu — 30 sitieni par vaļinieku vai vaļinieču pieturēšanu.¹⁰⁴

---

⁹⁶ Mārtiņos līgumus parasti uzteica ļoti daudz kalpu, no kuriem īstenībā aizgāja tikai nedaudzi. Dažos Vidzemes pagastos 50. gadu beigās bija ļoti liels uzteicēju skaits. Šis fakts bija saistīts arī ar izceļošanas kustību un pa daļai uzskatāms kā šķiru cīņas līdzeklis. Alsviķu pagasta tiesā 1858. g. Mārtiņos uzteica 124 personas, no tām septiņi saimnieki, 1860. g. — tieši tāds pats skaits un 1861. g. 139 personas (LCVVA, 3784. f., 1. apr., 49. l., 12., 13. lp.; 50. l., 59., 60. lp.; 51. l., 79.—81. lp.).

⁹⁷ Kurzemes kamerālvalde 1832. g. piekrita, ka amatnieku, kas nav pastāvīgi nodarbināti savā amatā, var piespiest strādāt par kalpu (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 77. l., 2. lp.).

⁹⁸ LCVVA, 1118. f., 1. apr., 1. l., 50., 51. lp.

⁹⁹ Turpat, 3391. f., 1. apr., 24. l., 1., 2. lp.

¹⁰⁰ LVA, V, 206. lpp.

¹⁰¹ LCVVA, 842. f., 1. apr., 1. l., 15. lp.

¹⁰² Turpat, 3356. f., 1. apr., 2. l., 16. lp.

¹⁰³ Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 209. lp.

¹⁰⁴ Turpat, 3356. f., 1. apr., 2. l., 33., 34. lp.

Daļai zemnieku izdevās pāriet uz citu pagastu; tie parasti bija samērā labi situēti pagasta locekļi. Arī jaunajā dzīves vietā viņi strādāja lauksaimniecībā, bet daļai izdevās iekļauties darbos ārpus lauksaimniecības. Darbaspēks pārvietojās parasti no privātmuižu pagastiem uz kroņa pagastiem, no ļaužu nabadzīgākiem pagastiem uz biežāk apdzīvotiem¹⁰⁵ ar aprēķinu, ka tur darba roku pārpilnības dēļ pagasta tiesa atļaus iet tā sauktajos peļņas darbos — par dienas vai sezonas strādniekiem amatniecības un lauku rūpniecības uzņēmumos, šosejas būves darbos un pat uz pilsētām. Arī V. I. Leņins norāda, ka strādnieku pārvietošanās būtība nav pāriešana no bieži apdzīvotiem novadiem uz mazāk apdzīvotiem, bet tā izpaužas tādā veidā, ka strādnieki no «pusbrīva» darba bēg uz brīvu darbu.¹⁰⁶

75. tabula

Ar pasēm no sava pagasta izgājušie zemnieki

Gads	Pagasts	Guberņa	Pagasta kategorija	Galvasnaudas maksājumi		
				kop-skaitis	ārpus pagasta	
					skaitis	%
1838.	Iielzve	Kurzeme	Privātmuižas	403	29	7,2
1854.	Kumbri	Kurzeme	Kroņa	105	10	9,5
1855.	Matkulē	Kurzeme	Kroņa	265	20	7,5
1856.	Valgale	Kurzeme	Kroņa	219	27	12,3
1858.	Valgale	Kurzeme	Kroņa	222	39	17,6
1859.	Valgale	Kurzeme	Kroņa	233	34	14,6
1858.	Jaunpils	Kurzeme	Privātmuižas	548	53	9,7
1863.	Jaunroze	Vidzeme	Privātmuižas	252	15	6,0

Kurzemē šādas darbaspēka koncentrēšanās vietas bija kroņa pagasti, no kurienes darbā ārpus pagasta tika izlaisti 7—17% no darba spējīgiem iedzīvotājiem uz ilgāku laiku (sk. 75. tab.).¹⁰⁷ Turklāt zemnieki devās sezonas darbos. No tabulas datiem izriet, ka kroņa zemnieki saņēma procentuāli vairāk pasu iziešanai no pagasta nekā privātmuižu zemnieki. Zemnieki no privātmuižām centās pāriet uz kroņa pagastiem. Piemēram, 1858. g. no Matkules pagasta tiesas novada 26 ienācējiem 20 bija no privātmuižām un

¹⁰⁵ Cēsu apriņķa tiesnesis Hāgemeisters 1826. g. rakstīja, ka Grotūžu kalpi uzteikuši, lai ietu uz Vecpiebalgu, kur zemnieki piekopj amatus (ERAKA, 2045. f., 1. apr., 6. l., 15. lp.).

¹⁰⁶ Sk. V. I. Leņins. Raksti, 3. sēj., 201. lpp.

¹⁰⁷ LCVVA, 937., 941., 1066., 1073., 1290. f.

tikai seši — no kaimiņu kroņa pagastiem.¹⁰⁸ Turklāt to personu skaits, kam izdevās iegūt pases iziešanai no pagasta, pakāpeniski palielinājās, lai gan procentuāli tas bija ļoti mazs. Matkules pagasta tiesa, kurai bija padotas 116 zemnieku sētas, 1843. g. izsniedza 52 pases iziešanai no pagasta, 1855. g. no septembra līdz decembrim — 75 pases.¹⁰⁹ Kandavas pagasta tiesā 1861. g. no 1718 vīriešiem ar atlaišanas zīmēm no pagasta bija aizgājuši 196, tas ir, 11%; no tiem 7,6% strādāja Kurzemes pilsētās, 23,5% — Kurzemes laukos, 32,1% bija darbā ārpus guberņas teritorijas un 36,8% atrašanās vieta nebija zināma.¹¹⁰

No zemniekiem, kurus atlaida peļņā uz pilsētām, sevišķu grupu izveidoja jaunieši, kas bija iesaistījušies darbos ārpus lauksaimniecības sakarā ar izpirkšanos no rekrūšiem. Par to bija jāmaksā 300 sudraba rubļu jeb 1000 rubļu asignācijās. Rekrūšos nodotie jaunieši zemnieku sabiedrībai bija jāzaudē tik un tā, tāpēc ik gadus daļu jauniešu atlaida 10—12 gadu uz pilsētu peļņā. Tie galvenokārt bija saimnieku un pagasta tiesnešu dēli, jo XIX gs. 30. un 40. gados saimniecību inventārs reti bija tik liels, lai saimnieku jaunākos dēlus varētu iekārtot par saimniekiem. Matkules pagasta tiesas novadā 1836. g. pelnīt izpirkšanas maksu tika atlaisti 9 jaunieši,¹¹¹ 1840. g. — 17 jauniešu¹¹² un Grobiņas pagasta tiesas novadā 1846. g. — 12 jauniešu.¹¹³

Kurzemes kroņa pagastos 40. un 50. gados bija izveidojies speciāls zemnieku nogrupējums — tā sauktie izpirkušies rekrūši, kurus varmācīgi nespieda iet par kalpiem. Vispirms viņi ieguva pases strādāšanai pilsētās vai lauku sīkrūpniecībā un amatniecībā. Valgales kroņa nodevu maksātāju sarakstā 1851. g. minēti 12 izpirkušies rekrūši, viens no tiem strādāja pagastā, seši bija nodarbināti Jelgavā, trīs — Rīgā un divi — apkārtējos pagastos.¹¹⁴ Peļņā atlaisto izpirkušos rekrūšu skaits 50. gados palielinājās, tāpat kā to personu skaits, kuras ar dažādām atļaujām aizgāja no pagasta. Valgales pagastā 1858. g. jau bija 21 izpircies rekrūtis, turklāt gandrīz visi saucās vietējo saimnieku uzvārdos.¹¹⁵

Arī Kurzemē daļa lauku darbaspēka iesaistījās amatniecībā, sīkrūpniecībā un transportā. Kurzemē bija daudz vaļinieku un pus- vai ceturtdaļkalpu. Matkules pagasta tiesas novadā par «īstu vaļinieku» uzskatīja daļēji darba spējas zaudējušu zemnieku, kas zināmu laiku strādāja saimnieka darbu, saņemot par to algu: 6

¹⁰⁸ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 560. l.

¹⁰⁹ Turpat, 271. l., 1.—18. lp.; 272. l., 7.—55. lp.

¹¹⁰ Turpat, 1034. f., 1. apr., 5. l.

¹¹¹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 311. l., 1.—23. lp.

¹¹² Turpat, 177. l., 13.—58. lp.

¹¹³ Turpat, 933. f., 33. apr., 193. l., 1.—4. lp.

¹¹⁴ Turpat, 1073. f., 1. apr., 442. l., 15.—21. lp.

¹¹⁵ Turpat, 447. l., 51. lp.

pūrus labības, vezumu siena, tiesības dēstīt $\frac{1}{2}$ pūra kartupeļu un sēt $\frac{1}{8}$ pūra linsēklu. Praksē izrādījās, ka ar atvieglotiem noteikumiem pie saimniekiem līga darba spējīgie. Tiem nesamazināja kroņa nodevas, ja pagasta tiesai bija zināmi šo zemnieku papilddienākumi darbos ārpus lauksaimniecības.¹¹⁶

No Kurzemes pagastu zemnieku galvasnaudas maksātāju sarakstiem var uzzināt, cik pagastā bija vaļinieku vispār un cik no tiem maksāja pilnas nodevas (sk. 76. tab.).¹¹⁷ Valgalē 50. gadu beigās pilnu nodevu maksātāji bija gandrīz puse no visiem vaļiniekiem. Turpretim Jaunpils (privātmuiža) pagastā 1858. g. bija tikai tādi vaļinieki, kas maksāja samazinātas kroņa nodevas. Lielzalvē (privātmuiža), tāpat kā Vidzemes pagastos, vaļinieku skaits bija sevišķi mazs.

Vidzemē liela iedzīvotāju biežība ir konstatējama mājrupniecības, amatniecības un mežu izstrādes novados. Par maksimālu apstrādājamās zemes daudzumu uz vienu darba spējīgu cilvēku XIX gs. 20. gados uzskatīja zemi trīs dālderu vērtībā. XIX gs. vidū zemkopības rajonos, kur zemnieku sētas bija vidēji 18 dālderu vērtībā, sastopams viens darba spējīgs cilvēks uz diviem dālderiem

76. tabula

Ziņas par vaļiniekiem dažos Kurzemes pagastos

Pagasts	Gads	Sētu skaits	Vaļinieki	
			kopā	maksā pilnas nodevas
Kandava (kroņa)	1838.	70	19	12
Talsi (kroņa)	1838.	30	4	3
Lībagi (kroņa)	1838.	30	34	28
Daigone (kroņa)	1838.	17	3	3
Ķūķu muiža (brūņniec.)	1839.	20	6	1
Valgale (kroņa)	1833.	40	47	9
Valgale (kroņa)	1845.	41	44	30
Valgale (kroņa)	1855.	43	32	11
Valgale (kroņa)	1856.	44	41	21
Valgale (kroņa)	1857.	44	31	18
Valgale (kroņa)	1858.	44	31	15
Valgale (kroņa)	1859.	44	42	19
Matkule (kroņa)	1855.	53	32	11
Matkule (kroņa)	1857.	53	36	8
Matkule (kroņa)	1858.	53	26	5
Matkule (kroņa)	1859.	53	29	5
Jaunpils (priv.)	1858.	62	74	—
Lielzalve (priv.)	1838.	70	3	—

¹¹⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 437. l., 67. lp.

¹¹⁷ Turpat, 937., 957., 971., 1073., 1290. f.

Darba spējīgo iedzīvotāju biežība dažās Vidzemes kroņa muižās

Gads	Kroņa muiža	Māju skaits	Zemes vērtība dālderis	Saimniecību skaits	Dālderu vidēji uz 1 saimniecību	Darba spējīgie iedzīvotāji	
						kopā	uz cik dālderiem zemes 1 cilvēks
184.	Umurga	32	629,31	34	18	283	2,2
1819.	Jerkule	18	304,00	18	17	140	2,1
1853.	Zosēni	16	221,87	36	6	193	1,2

zemes (sk. 77. tab.),¹¹⁸ turpretim Zosēnu muižā, kur zemnieki, tāpat kā Piebalgā, plašā apjomā nodarbojās ar aušanu, bija sīkas zemnieku saimniecības, kas raksturīgas mājrupniecības novadam, un divreiz lielāka iedzīvotāju biežība. Daži dokumentos fiksēti gadījumi to apstiprina. Astoņi darba darītāji uz septiņiem dālderiem zemes vērtības konstatējami 1839. g. Jaunpiebalgas Jāņa Avotiņa saimniecībā.¹¹⁹ Skultē, kur plaši bija izplatīta mežu izstrāde un koku transports, 1860. g. sešu dālderu saimniecībā bija septiņi darba spējīgi cilvēki. Divi no viņiem devās koku transporta darbos.¹²⁰ Citi centri darbiem ārpus lauksaimniecības bija Lejasciems, kur tāpat ļoti mazās saimniecībās (sk. 1. tab.) dzīvoja koku pludinātāji, un Piebalga ar izplatītu mājrupniecību.

Vidzemē galvenos ienākumus no tā sauktajiem peļņas darbiem guva nevis paši peļņā gājēji, bet zemnieku sētu nomnieki. Neliels daudzums zemnieku, kas spēja nomaksāt pagasta tiesai visus maksājumus iepriekš, saņēma pases iziešanai no pagasta. Vidzemē cilvēkiem, kas strādāja ārpus pagasta, bija jāmaksā tā sauktajā «dienesta lādē» eventuāliem ārstniecības izdevumiem. Ja viņi strādāja laukos, tad jāmaksā 2 rubļi gadā, bet, ja strādāja Rīgā, tad — 4 rubļi.¹²¹ Pret šādu nodevu, kas bija nevajadzīgi uzlikta rūpniecības strādniekiem, protestēja 60. gadu sākumā liberālais ekonomists N. Vilckens.¹²²

Kad Skultes zemnieks Sīmanis Bērziņš bija piecus gadus uzturējies ārpus pagasta bez pases, 1858. g. janvārī viņa parādu kopsumma pagastam sasniedza 130,50 rubļu. No tiem 37,50 rubļu bija nenomaksātā galvasnauda, rekrūša no-

¹¹⁸ LCVVA, 191. f., 1. apr., 70. l., 42., 43. lp.; 194. f., 1. apr., 18. l., 33.—36. lp.; 86. l., 41.—43. lp.

¹¹⁹ Turpat, 5890. f., 1. apr., 35. l., 169. lp.

¹²⁰ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 169. lp.

¹²¹ Turpat, 1061. f., 1. apr., 104. l., 2. lp.

¹²² N. Wilcken. Unsere ländliche Arbeiterfrage. — BM, Bd. 6, 1862, 391. lpp.

deva un maksājumi «dienesta lādei». Pārējā summā ietilpa rēķini par Bērziņa ārstēšanu slimnīcā, par viņa mazgadīgā bērna uzturēšanu un izdevumi paša meklēšanai.¹²³

Daudz lauku iedzīvotāju, kas devās peļņā, iepriekš bija spiesti salīgt pie saimnieka par kalpu, maksājot viņam nodevu par iespēju strādāt ārpus lauksaimniecības. XIX gs. 30. gadu un arī vēlākos dokumentos vērojams, ka kalpus sūtīja peļņā sakarā ar speciālām saimniecības vajadzībām. Tā, 1835. g. Jaunraunas saimnieks «Tirziešu» Gusts strādāja kalpa vietā muižas un mājas darbus, bet kalpam lika iet peļņā, lai ar viņa iegūto naudu atlīdzinātu parādu muižai par sēklu.¹²⁴ Šāda tipa līgumi, kad saimnieka ģimenes locekļi strādāja muižas kļaušu darbus un kalps pelnīja naudu saimniecības vajadzībām, ir maz saglabājušies, tomēr Lugažu pagasta tiesas protokolos vēl 1853. g. tāds līgums ir atrodams.¹²⁵

Pamazām naudas iegūšana ar kalpu peļņas darbu pārauga īpatnējā ekspluatācijas formā. To par likumīgu atzina kā muiža, tā pagasta tiesa. Ļoti raksturīgu spriedumu 1846. g. decembrī ierīkoja Kēču muižas pagasta tiesa, piespriežot Jānim Gāberam, kas bez pases izņemšanas bija strādājis Rīgā, 20 sitienus ar žagariem. Ja puisis atgriezies pie saimnieka, kas par viņu galvotu, un izņemtu pasi, tad sodītais varētu doties līdz Jurgiem uz Rīgu, bet no peļņas 10 rubļu būtu jādod saimniekam.¹²⁶ Dokumenti par kalpu došanās peļņā saglabājušies visu Vidzemes pagastu arhīvos. XIX gs. 30.—40. gados saimnieks par to saņēma no kalpa 10—20 rubļu¹²⁷ un 50. un 60. gadu sākumā — pat 30 rubļu.¹²⁸ Kalpu došanās peļņā ir ļoti plaši dokumentēta Priekuļu pagasta līgumu grāmatā.¹²⁹

Ar topošā proletariāta peļņu šādā veidā tika stabilizēta neren- tablā lauksaimniecība Vidzemes zemnieku sētās. Līdzīga šai parādībai bija Krievijas nemelnzemes guberņās izplatītā peļņā iešana. Tikai tur ienākumus saņēma muižnieks. Vitebskas guberņā zemnieks par atļauju doties peļņā maksāja muižai 12 rubļu.¹³⁰

Starp lauksaimniecību un pārējām ražošanas nozarēm bija liela atšķirība algas ziņā. Parādu atstrādāšanai notiesātos izūtrupētos saimniekus reti nodeva par kalpiem,¹³¹ sevišķi Vidzemē, jo no kalpu algām nevarēja parādus nomaksāt, bet parasti sūtīja viņus peļņas

¹²³ LCVVA, 3345. f., 1. apr., 35. l., 82. lp.

¹²⁴ Turpat, 939. f., 1. apr., 23. l., 12., 13. lp.

¹²⁵ Turpat, 1062. f., 1. apr., 68. l., 40. lp.

¹²⁶ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1214. l., 57., 58. lp.

¹²⁷ Turpat, 1138. f., 1. apr., 77. l., 33. lp.; 3343. f., 1. apr., 104. l., 57. lp.

¹²⁸ Turpat, 1156. f., 1. apr., 166. l., 14. lp.; 3345. f., 1. apr., 35. l., 58. lp.

¹²⁹ Turpat, 1156. f., 1. apr., 166. l.

¹³⁰ В. В. Чепко. Некоторые вопросы... — Ежегодник... 1960 г. Киев, 1962, 371. lpp.

¹³¹ Kurzemē ar rūpniecību un amatniecību nodarbojās mazāk nekā Vidzemē, tāpēc pagasta tiesa izūtrupētos saimniekus piespieda strādāt arī par kalpiem.

darbos, kas Vidzemē 50. gados bija apmēram divreiz labāk apmaksāti nekā kalpa darbs lauksaimniecībā. Skultē malkas pludinātāja jeb «laivas puiša» atalgojums bija 50 rubļu vasaras sezonā (no Jurgiem 23. aprīlī līdz Miķeļiem 29. septembrī)¹³² vai dažreiz mazliet ilgāk, iespējams, strādājot bez svētdienām un svētkiem, jo koku pludināšanu nevarēja pārtraukt. No šiem 50 rubļiem malkas pludinātāji maksāja saimniekam 30 rubļu. Par uzturu malkas pludinātāji bija jāgādā pašiem. Vidzemes austrumos — Kolbergī, Alsviķos un Lāzbergī — «ķieģeļu krievi» (ķieģeļu ceplis parasti nomāja krievi) par vasaras sezonas darbu deva uzturu un 25—35 rubļus,¹³³ iespējams, atkarībā no kalpa fiziskā spēka un brīvā līguma darbaspēka tirgus apstākļiem. Mūrnieks Alsviķos varēja saņemt vasaras sezonā pat uzturu un 60 rubļu.¹³⁴ Kolbergī nespeciālists mūrēšanas darbā pelnīja 30 rubļu vasaras sezonā.¹³⁵

Bet Skultē kalpa gada alga, ko noteica 1859. g. pagasta tiesa kopā ar saimniekiem, pārrēķināta naudā, bija 22—25 rubļi saimnieka maizē.¹³⁶ 30 rubļus kopā ar saimnieka uzturu 1860. g. deva muižas kalpiem Kolbergī¹³⁷ un Purmsātu saimnieku kalpiem.¹³⁸ Dauguļu pagastā kalpa alga saimnieka maizē bija 25 rubļi,¹³⁹ turpretim pārinieka atalgojums kopā ar uzturu Gatartas saimnieku aprēķinos 1855. g. — 60 rubļu gadā.¹⁴⁰

Burtniekos, kur kalpiem deva linsēklas pat $\frac{1}{3}$ pūra sēšanai pašu vajadzībām, kalpu algas bija lielākas. Burtnieku pagasta «Bu-

¹³² LCVVA, 3345. f., 1. apr., 35. l., 22., 54., 58. lp.

¹³³ Turpat, 3342. f., 1. apr., 107. l., 19., 20. lp.; 3784. f., 1. apr., 48. l., 27., 28., 58., 80. lp.; 49. l., 21., 44. lp.; 1134. f., 1. apr., 1218. l., 37. lp.

¹³⁴ Turpat, 3784. f., 1. apr., 49. l., 46., 47. lp.

¹³⁵ Turpat, 3342. f., 1. apr., 106. l., 63. lp.

¹³⁶ Skultes pagasta tiesa 1859. g. noteica pušiem šādu algu:

naudā	5,00 rubļi
ienākums no $\frac{1}{6}$ pūra linsēklu sējuma	10,00 rubļi
trīs pāri cimdu	0,45 rubļi
trīs pāri zeķu	0,65 rubļi
seši pāri pastalu	0,90 rubļi
trīs krekli	1,80 rubļi
trīs nātnas bikses	1,20 rubļi
nauda vilnas drānu vietā	1,50 rubļi
	<hr/> 21,50 rubļi

Ienākums no $\frac{1}{6}$ pūra linsēklu sējuma aprēķināts pēc 1860. g. datiem Stāmerienas pagasta tiesā; līnu cena rēķināta 50 rubļi birkavā, ko var uzskatīt par vidēju līnu audzēšanas novadā. Kalpu algu naturālījas pārrēķinot naudā, podu līnu parasti vērtēja par 1,50 rubļiem. Pārējās naturālījas vērtētas saskaņā ar 1859. g. Lugažu pagasta tiesas spriedumu. Tās bija līdzīgas arī citu pagastu tiesu spriedumos (LCVVA, 3345. f., 1. apr., 35. l., 123. lp.; 3356. f., 1. apr., 2. l., 96., 97. lp.; 1062. f., 1. apr., 69. l., 72. lp.).

¹³⁷ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 106. l., 61.—63. lp.

¹³⁸ Turpat, 3328. f., 1. apr., 54. l., 1.—5. lp.

¹³⁹ Turpat, 879. f., 1. apr., 42. l., 25., 26. lp.

¹⁴⁰ Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 22. lp.

cas» kalpa Šteina algu 1859. g. pagasta tiesa novērtēja par 41,40 rubļiem, protams, nerēķinot uzturu. Pārejot uz naudas nomu, kalpa uzturēšana un atalgošana kroņa muižas saimniecībā tika rēķināta 40—60 rubļu gadā.¹⁴¹

Pārrēķinot lauksaimniecības kalpa gada algu dienas algā (skaitot mēnesī 25 darba dienas), viņa atalgojums 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā saimnieka maizē iznāca šāds: Skultē — 8 kapeikas, Kolbergī, Purmsātos un Dauguļos — 10 kapeikas, Burtņiekos — 13 kapeikas; peļņas darbos Alsviķos un Kolbergī nespeciālistam — 20—28 kapeikas, amata pratējam mūrniekam — 48 kapeikas — tāpat saimnieka maizē. Milzīgā starpība ir acīm redzama. Tomēr lielāko šās peļņas daļu nepaturēja pats darba darītājs, bet to saņēma viņa saimnieks, kam feodālismam raksturīgo spaidu dēļ bija tiesības uz ievērojamu kalpa algas daļu, kas nopelnīta darbos ārpus lauksaimniecības.

Skultē saimnieks no nopelnītā parasti saņēma 60% (30 rubļu no 50 nopelnītajiem)¹⁴², par to pretim bija jādod kalpa alga. «Mankinu» kalpam Birzītīm 1853. g. bija šādi ienākumi: 1) no $\frac{1}{3}$ pūra līnu sējuma, ko pagasta tiesas tradicionāli vērtēja par 5 rubļiem,¹⁴³ bet faktiski, pārdodot uzpircējiem 6 podus līnu kopā ar linsēklām, varēja dabūt ap 20 rubļu; 2) no viena pūra miežu sējumu, ko var vērtēt par 5 rubļiem, ja iegūts 6. ražības grauds. Summa (25 rubļi) jādala uz pusēm, jo kalpa pusgada darbs piederēja «Mankinu» saimniecībai. Pieskaitot kalpa pusgada algu vasaras peļņā nopelnītajai, kalps no tās saņēma 52%.

Daudz sliktāks stāvoklis bija peļņniekiem Alsviķos. Pagasta tiesā 1861. g. 17. februārī tika protokolēts, ka «Aktānu» saimnieks Andrejs Zariņš nodevis savu kalpu Juri Ploti podrjadčikam no Jurgiēm līdz Miķeļiem ar atalgojumu mēnesī 8,50 rubļi, no kuriem 7 rubļi (82%) jādod saimniekam. Kalpa Jura Plotes alga kā parasti Vidzemes austrumdaļā bija maza: 3 rubļi naudā, 20 mārciņas līnu, 10 mārciņas tabakas un vasaras cepure;¹⁴⁴ par šās algas maksimālo izteiksmi naudā var pieņemt 10 rubļu. Tāpat kalps piecos vasaras mēnešos nopelnīja 47,50 rubļu¹⁴⁵, no kuriem saimnieks paturēja 35 rubļus, tas ir, 73%.

Kurzemē bija citādi. Sakarā ar lauksaimniecības uzplaukumu sevišķi muižās ražas novākšanas laikā trūka darba roku, tāpēc tiem muižas kalpiem, kuri tika algoti ar zemes gabalu un kuriem bija paredzētas divas brīvas dienas nedēļā savu lauku apstrādei, par darbu šais dienās muižas laukos Vērgales muižā 1862. g. tika maksātas 30 kapeikas,¹⁴⁶ Purmsātu muižā 1856. g. — no 25 līdz 45 kapeikām atkarībā no darba roku nepieciešamības.¹⁴⁷

¹⁴¹ Kļavkalnā 1852. g. un Bērmuižā 1855. g. muižas kalpu algu muižas izdevumos rēķināja 40, Bauskas muižā 1845. g. — 50, Smārdē 1844. g. — 60 un Ošlejā 1844. g. — 60 rubļu (LCVVA, 191. f., 1. apr., 62. l., 12. lp.; 69. l., 7. lp.; 565. f., 1. apr., 181. l., 3., 4. lp.; 243. l., 9. lp.; 224. l., 13. lp.).

¹⁴² LCVVA, 3345. f., 1. apr., 35. l., 22. lp.

¹⁴³ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes kalpu ekonomiskais stāvoklis XIX gs. 40.—50. gados. — Latv. PSR ZA Vēstis, 1965., 9, 14. lpp.

¹⁴⁴ LCVVA, 3784. f., 1. apr., 51. l., 18., 19. lp.

¹⁴⁵ Pie peļņā piecos mēnešos nopelnītās naudas 42 rubļiem 50 kapeikām pieskaitīti 5 rubļi — kalpa pusgada alga saimniecībā.

¹⁴⁶ LVA, V, 271., 272. lpp.

¹⁴⁷ LCVVA, 3328. f., 1. apr., 54. l., 19. lp.

Muižnieki bija parūpējušies, lai lauksaimniecībā kalpu algas būtu zemākas nekā citās ražošanas nozarēs un lai pagastos būtu vajadzīgais kalpu skaits. Tomēr saimnieku vidū notika cīņa par šo darbaspēku. No vienas puses, saimnieki centās salīgt spēcīgākos kalpus, bet, no otras puses, labāk gribēja neprecētos kalpus, jo precēta kalpa ģimenes locekļus arī vajadzēja uzturēt attiecīgai zemnieku saimniecībai. Savukārt kalpi, protams, meklēja vietas, kur deva nedaudz lielāku algu un bija labāki darba apstākļi. Visos pagastu arhīvos sastopami kalpu sodīšanas protokoli par līgšanu ar citu saimnieku bez iepriekšējas uzteikšanas.

Degoles kalps Miķelis Linde 1841. g. prasīja savam saimniekam par pūru labības vairāk nekā iepriekš. Kad saimnieks to nedeva, kalps bez uzteikšanas salīga pie cita saimnieka. Šī lieta beidzās tiesā.¹⁴⁸ Ilzenes kalps Jēkabs Tēvelis, neuzteicis vecajam saimniekam, turpat pagasta tiesā līga vēl ar trim saimniekiem, solot palikt pie tā, kas maksās vairāk. Pagasta tiesa sodīja Tēveli ar 15 sitieniem un piespieda atgriezties pie vecā saimnieka.¹⁴⁹

Arī saimnieces sacentās meitu līgšanā, kārdinot meitas ar labāku lakatu, solot pūra lādi vai teli, kad meita izies pie vīra. Meitas lāvās pierunāties, šad un tad līga un «pārlīga», pēdējā gadījumā saņemot žagarus. Stalbē 1829. g. sodīja Kaču Dzeni ar 10 sitieniem, 1850. g. Lizi Mizi — ar 10 sitieniem, 1853. g. Kēčos meitu Annu Būnēnu — ar 15 sitieniem, 1860. g. Kaives pagastā Edi Landmani un 1857. g. Stāmerienā meitu Lizi Abolu — ar 15 sitieniem.¹⁵⁰

Miesas sodu cīņā par labāku kalpu saņēma pat saimnieki. Tā, Grenču pagasta «Lieluntuļu» saimnieks Ansis, iekārodams neprecētu un stipru puisi, aizrāvās tiktāl, ka iespļāva Irlavas pagasta tiesas priekšsēdētājam sejā. Par to viņu sodīja ar 15 spieķa sitieniem. Kaives saimnieks «Strupeņu» Kaspars 1833. g. saņēma 30 un Burtnieku «Beidus» saimnieks Jānis Bramanis 1859. g. — 15 sitieni ar spieķi, 1859. g., saskaroties Burtnieku pagasta saimnieka Teņa Riekstiņa un Vīgantes muižas nomnieka Pētera Buša interesēm meitas līgšanas jautājumā, Burtnieku pagasta tiesa deva priekšroku muižas nomniekam.¹⁵¹

Bija tādi saimnieki, kuri ar sliktu izturēšanos kalpus atbaidīja un no kuriem kalpi vairījās. Turīgais Bērzaunes «Āroniešu» saimnieks, kas bija pazīstams arī kā tirgotājs, nevarēja salīgt kalpu savā pagastā. Viņš pierunāja Jaunkalsnavas Pēteri Bundulu ar sievu nākt pie viņa par pāriniekiem. Citi kalpi bija Bundulu brīdinājuši, ka gadu «Āroniešos» nenodzīvošot, un nenodzīvoja arī, jo saimnieks slikti deva ēst un stipri nostrādīnāja. Bunduls aizgāja, nesāņemdams par dažiem mēnešiem algu.¹⁵² Smiltenes vaļinieks Jēkabs Matiss 1850. g. kategoriski atteicās līgt pie «Grāvju» saimnieka, kur jau kādreiz kalpojis, kaut gan ar piesolīto algu bija mierā. Matiss lūdza izsniegt protokolu pārsūdzībai draudzēs tiesā; pagasta tiesa to izdeva ar piezīmi, ka Matiss pelnījis lielāku sodu, nekā pagasta tiesa var piespriest. Tai pašā gadā arī vaļinieks Dāvis Gulbis atteicās iet par kalpu pie «Brukša» saimnieka.¹⁵³ Jaunraunas kalps Daņa 1851. g. atkārtoti draudēja «Priekūnu» saimniekam, ka turpmāk kalpu nedabūšot.¹⁵⁴

¹⁴⁸ LCVVA, 971. f., 1. apr., 1701. l., 1., 2. lp.

¹⁴⁹ Turpat, 915. f., 1. apr., 1. l., 28. lp.

¹⁵⁰ Turpat, 1219. f., 1. apr., 3. l., 49. lp.; 1059. f., 1. apr., 17. l., 46. lp. 6071. f., 1. apr., 12. l., 48., 49. lp.; 3359. f., 1. apr., 2. l., 40. lp.

¹⁵¹ Turpat, 6071. f., 1. apr., 3. l., 8. lp.; 842. f., 1. apr., 2. l., 186., 187. lp.

¹⁵² Turpat, 4551. f., 1. apr., 107. l., 80. lp.

¹⁵³ Turpat, 6071. f., 1. apr., 3. l., 8. lp.; 3358. f., 33. apr., 3. l., 66., 77. lp.

¹⁵⁴ Turpat, 939. f., 1. apr., 24. l., 15. lp.

Darbaspēka jautājums stipri saasinājās pēc pārejas uz naudas nomu. Pagasta tiesas centās saglabāt katra pagasta darbaspēku uz vietas, aizliedzot savā novadā kaimiņu pagasta saimniekiem līgt kalpus, kā arī līgt kalpus tiem saimniekiem, kas, uzteikuši mājas, devās uz citu pagastu.¹⁵⁵ Muižas un zemnieku sētas bija kļuvušas par konkurentēm kalpu līgšanā. Saimnieki bieži vien aizsteidzās muižai priekšā; muižas policija kļuva ļoti aizdomīga, katru zemnieku pulcēšanos krogā uzskatīja par slepenu kalpu līgšanas sapulci.

Tumes kroņa muižas nomnieks 1853. g. sūdzējās kroņa īpašumu pārvaldes Tukuma iecirknī, ka saimnieki jau novembrī salīguši kalpus, kaut gan parasti to darīja februārī; ja saimniekiem neaizliegšot sanākt krogā bez muižas policijas piekrišanas, muiža nespēšot sakomplektēt vajadzīgo kalpu skaitu.¹⁵⁶

Kalpi muižās līga nelabprāt.¹⁵⁷ Bornsmindes kalpi apgalvoja, ka darbs muižas laukos esot daudz smagāks nekā zemnieku sētās, tāpēc prasīja 5 pūru rudzu un 4 pūru miežu vietā 15 rubļu naudā. Muižnieki tiecās celt darba ražīgumu muižas laukos uz kalpu ekspluatācijas rēķina. Jaunpils dzimtkungs A. Reke 1852. g. rakstīja,¹⁵⁸ ka klaušu laikā viņa muižās uz vienu klaušnieku rēķinātas 6 pūrvietas ziemāju, 7 $\frac{1}{2}$ pūrvietas vasarāju un apmēram 13 vezumu siena. Turpretim 50. gados viens darba vīrs apkopa 12 pūrvietu ziemāju, 15 pūrvietu vasarāju, 6 pūrvietas āboliņa lauka un ievāca 22 vezumus siena. A. Reke norādīja, ka šāds darba ražīguma pieaugums panākts galvenokārt ar labi paēdušu kalpu darbu. Pats Reke, pēc viņa paša izteicieniem, kalpiem devis lielāku algu natūrā nekā citur, tāpēc Jaunpiliļ kalpu netrūkstot.

Turpretim daudzās citās muižās kalpus varēja salīgt tikai ar ārpusekonomisko spaidu palīdzību. Dažreiz muižās pat aprīlī nebija salīgti kalpi, bet visi agrākie kalpi vai daļa no tiem bija uzteikuši (Bornsmindē 1852. g. uzteica 22 kalpi, Matrā 1855. g. — 12, Talsē 1861. g. — 10).¹⁵⁹ No 10 kalpiem, kas bija uzteikuši Talses muižai, 9 tika atzīti par darba spējīgiem, bet tikai divi bija salīguši par gada kalpiem pie saimniekiem. Savukārt Matras muižas nomnieks 1855. g. rakstīja Grobiņas pagasta tiesai: «... saimnieki tādā veidā veicina ļaužu apkārt klejošanu, ka līgst tos ne uz pilnu algu, bet pus- un ceturtdaļgu, pieņem pat tikai istabas vietā, laiž viņus bieži bez pasēm uz citiem novadiem, sakarā ar ko zemnieku

¹⁵⁵ LCVVA, 3784. f., 1. apr., 51. l., 5., 17. lp.

¹⁵⁶ Turpat, 565. f., 1. apr., 670. l., 1. lp.

¹⁵⁷ E. Čivkule. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos... 250. lpp.; I. Goldmann. Über die Einziehung der Bauernhöfe in Kurland. — BM, Bd. 7, 1863, 238., 240. lpp.

¹⁵⁸ [A. Spāģis.] Die Zustände des freien Bauernstandes in Kurland, II. Teil, 252. lpp.

¹⁵⁹ LCVVA, 933. f., 6. apr., 53. l., 1., 2. lp.; 3. apr., 1. l., 131. lp.; 104. l., 1. lp.

nekārtīgais dzīves veids strauji pieņemas», lūgdams tiesas palīdzību, lai muižas vakantās kalpu vietas tiktu aizpildītas. Pagasta tiesa 12. aprīlī uzdeva visiem kalpiem salīgt savām darba spējām piemērotās kalpu vietās. Muižas nomnieks 23. aprīlī atkal rakstīja pagasta tiesai, ka kalpi neesot ieradušies un ka saimnieki un pagasta policija muižai nepalīdzot, kaut gan muižas saimniecība esot strupceļā.¹⁶⁰ Grobiņas pagasta tiesa 1861. g. atsaucā no Liepājas turpelnā aizgājušos Talses puīšus Ģirtu Bušenieku un Kristu Krūmu un 24. maijā nogādāja tos sasiētus Talses muižā. Puīši aizbēga no muižas tieši uz Grobiņas apriņķa tiesu, kura pieprasīja Grobiņas pagasta tiesai motivēt savu rīcību.¹⁶¹

Vēl divus gadus pirms pasu likuma izdošanas — 1861. g. — Matkules pagasta tiesa piespiedu kārtā nogādāja muižā «Namariku» saimnieka salīgto kalponi Annu Katrinu, pamatojoties uz 1833. g. 19. oktobra priekšrakstu. Kurzemes guberņas valde tomēr neatzina šo dzimtbūšanas laikiem atbilstošo rīcību, iesakot pagasta tiesai diplomātiskākus paņēmienus. Muiža, protams, esot ar darbaspēku jāapgādā, bet priekšrakstus atklāti pārkāpt nedrīkstot. Kurzemes zemnieku likuma ieviešanas komisijas 1833. g. 19. oktobra priekšraksts esot vērstš pret fiktīviem līgumiem, kas noderot par aizsegu klaiņošanai. Konkrētajā gadījumā pagasta tiesai esot vajadzējis panākt, lai meita pati piekrīt darbam muižā. Tad būtu izveidojušās brīvprātīgas darba attiecības, kuras pagasta tiesa varot uzturēt spēkā ar spaidu līdzekļiem.¹⁶²

Purmsātu pagasta tiesa kopā ar Aizputes apriņķa tiesu piespieda pagastā strādāt par kalpu Jāni Mācku, kas dažus gadus bija par saimnieku Lietuvā, kur apprecējis atraitni ar vairākiem bērniem un pelnījis ar dēļu zāģēšanu. Uz Lietuvu viņu vairs nelaida.¹⁶³

Smagi sodīja gājējus, kas nevarēja vai negribēja vilkt smago ekspluatācijas jūgu muižās. 15 žagaru sitienu piesprieda 1849. g. Litenes staļļa puisim par aizbēgšanu un 25 sitienus viņa tēvam — Stāmerienas valniekam Sīmanim Burlakam par nepieauguša dēla pieturēšanu.¹⁶⁴ Stāmerienas pagasta tiesa 1857. g. ar 30 sitieniem sodīja melderā salīgto puisī Gustu Dzenīti, jo tas kavējās stāties līguma attiecībās.¹⁶⁵ Purmsātu pagasta tiesa 1861. g. atveda atpakaļ Jāni Daļģi, kas bija aizbēdzis no muižas darba.¹⁶⁶

Kā redzams, valdošajai šķirai bija nodrošināta iespēja paturēt lēto lauku darbaspēku un atvairīt šai ziņā pilsētu un lauku rūpniecības konkurenci.

¹⁶⁰ LCVVA, 933. f., 6. apr., 53. l., 5., 6. lp.

¹⁶¹ Turpat, 9. apr., 75. l., 1., 4. lp.

¹⁶² Turpat, 1073. f., 1. apr., 1521. l., 2.—11. lp.

¹⁶³ Turpat, 3328. f., 1. apr., 51. l., 1.—7. lp.

¹⁶⁴ Turpat, 3356. f., 1. apr., 1. l., 1. lp.

¹⁶⁵ Turpat, 2. l., 46. lp.

¹⁶⁶ Turpat, 3328. f., 1. apr., 113. l., 1. lp.

Turpretim zemnieki izmantoja visas iespējas, lai pamestu nerentablu lauksaimniecību un pārietu uz citām darba nozarēm, kur darbs bija labāk apmaksāts. Ap 1860. gadu, kad vairums zemnieku sētu Kurzemē jau maksāja naudas nomu, šī parādība ļoti pastiprinājās; it īpaši muižu saimniecībās sāka trūkt darba roku. Sakarā ar to administratīvās instances valdošās šķiras uzdevumā centās apturēt darbaspēka aizplūšanu no vāji apmaksātā darba lauksaimniecībā. Grobiņas apriņķa tiesas 1861. g. 25. februāra pavēlē lasām, ka pagasta tiesām stingri jāievēro 1817. g. Kurzemes zemnieku likuma 245. paragrāfs un vēlākie gubernatoru rīkojumi; jauniešus drikst atļaut peļņā, lai izpirktos no rekrūšiem, tikai tad, ja lauksaimniecība ir pilnīgi nodrošināta ar darbaspēku. Nav atļauts kaut cik darba spējīgiem zemniekiem kļūt par vaļiniekiem, pus- vai ceturtdaļkalpiem, jo viņiem tad ir brīvs laiks «apkārt klaiņošanai» par algādžiem ārpus novada un pa pilsētām un viņi sarauj saites ar zemkopību.¹⁶⁷

Pamatojoties uz lauku relatīvo agrāro pārapsdzīvotību un ekonomiskās dzīves pakāpenisku attīstību, pa daļai apejot administratīvo iestāžu rīkojumus, brīvā līguma darbaspēka tirgus 40.—50. gados salīdzinājumā ar 20. gadiem bija zināmā mērā kļuvusi par nozīmīgu ekonomisku faktoru. Tomēr šā tirgus straujā attīstība tika kavēta, saglabājot lauksaimniecības vajadzībām darbaspēku administratīvā kārtā un neizvairoties arī no ārpusekonomiskās piespiešanas. Šo apstākļu ietekme katrā no apskatāmām guberņām bija citāda atkarībā no vietējām saimniecības īpatnībām. Samērā lētais darbaspēks nestimulēja lauksaimniecības intensificēšanu. Tā kā lauksaimniecībai bija juridiskas monopoltiesības uz lauku darbaspēku, tad Vidzemes maz rentablajās un nerentablajās zemnieku saimniecībās tika ieplūdinātas tās naudas summas, ko kalpi bija nopelnījuši darbos ārpus lauksaimniecības. Ja zemnieku saimniecība vasaras sezonā vidēji ieguva 30 rubļu no kalpa darba citā ražošanas nozarē, tad šī summa varēja būt apmēram 22% no šās saimniecības ienākuma.¹⁶⁸ Ziemas sezonā vēl jo vairāk varēja turpināties liekā darbaspēka iznomāšana, ja vien bija pieprasījums.

Liberālais ekonomists A. Punšels, aizstāvot topošās rūpniecības intereses, aptuveni fikseja relatīvo agrāro pārapsdzīvotību Vidzemes guberņā; viņš uzskatīja, ka Vidzemes guberņā XIX gs. 60 gadu sākumā 200 tūkstošu cilvēku¹⁶⁹ darbam lauksaimniecībā nebija vajadzīgi.

¹⁶⁷ LCVVA, 933. f., 9. apr., 23. l., 6., 7. lp.

¹⁶⁸ Gatartas pagasta «Bedru Zaļkalnu» saimniecība 1855. g. par lauksaimniecības produktiem un dažādiem darbiem, kas veikti ārpus saimniecības, ieņēma 134,29 rubļus (sk. 45. tab.).

¹⁶⁹ A. Punschel. Über livländische Arbeiterverhältnisse und Agrarzustände. — BM, Bd. 7, 1863, 420. lpp.

Turpretim Kurzemē neliela daļa darbaspēka aizplūda caur kroņa muižām uz citām ražošanas nozarēm. Vairums samērā lētā darbaspēka tika izmantots lauksaimniecībā, kuras paplašināšanai bija nepieciešams daudz darbaroku. Kurzemes muižās 60. gados savos tīrumos vajadzēja nodarbināt par dienas algām līgtus strādniekus.

Lai gan bija gūti zināmi panākumi brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanās procesā, Baltijas guberņu pilsētās neizveidojās rūpniecības uzplaukumam nepieciešamās darbaspēka rezerves. Rīgā nepārtraukti trūka darba roku. Rīgas manufaktūrās un fabrikās tikai ar 40. gadiem sāka lēni pieaugt latviešu strādnieku skaits. Rīgas rūpniecībā XIX gs. 60. gadu sākumā bija 60% latviešu strādnieku. Absolūtos skaitļos tas tomēr nebija daudz, jo fabriku strādnieku kopīgais skaits no 1834. g. līdz 1854. g. bija palielinājies no 1593 līdz 4763 cilvēkiem.¹⁷⁰ 50. gados Rīgas fabrikām darbaspēku piegādāja pat spaidu kārtā no citām guberņām.¹⁷¹ Sakarā ar muižnieku šķiras gandrīz neierobežoto administratīvo varu Kurzemes un Vidzemes laukos brīvā līguma darbaspēka tirgus attīstība šais guberņās pēc dzimtbūšanas atcelšanas neizvirzījās pirmajā vietā cara impērijā.

---

¹⁷⁰ Б. Я. Вилкс. Формирование промышленного пролетариата в Латвии во второй половине XIX века. Рига, 1957, 28. lpp.

¹⁷¹ 1859. g. Cēsu bruģu tiesa meklēja 76 izbēgušus zēnus un 11 meitenes, kurus no Vitebskas veda uz Rīgas fabrikām (LCVVA, 929. f., 1. apr., 3. l., 245. lp.).

VII. KALPU PĀRVĒRŠANĀS PAR LAUKU PROLETĀRIEŠIEM

I. KALPU EKONOMISKAIS STĀVOKLIS

Kalpu ekonomisko stāvokli, tas ir, viņu atalgošanas veidu un algas lielumu, apskatāmajā laikā noteica, no vienas puses, kapitālisma elementu pakāpeniskais pieaugums lauku saimnieciskajā dzīvē un, no otras puses, — lauksaimniecības priekšrocības uz lauku iedzīvotāju darbaspēku, kas tika nodrošināts administratīvā kārtā. Šo divu faktoru mijiedarbības rezultātā feodālais kalps tikai pamazām pārvērtās lauku proletārietī, turklāt šis process vēl nebeidzās ar kapitālistisko ražošanas attiecību izveidošanos 60. gadu sākumā. Atkarībā no dabas apstākļu īpatnībām, valdošā ekonomiskā novirziena un novada piederības pie kroņa vai privātmuižu kategorijas kalpu proletarizēšanās process dažādos lauku rajonos izpaudās savdabīgi un norisa ar atšķirīgu intensitāti.

Feodālisma laikā Kurzemē un Vidzemē plašajā kalpu masā izšķīra divas grupas — precētos un neprecētos kalpus, tā sauktos puišus un meitas. Precētajiem kalpiem bija pašiem sava saimniecība, savi lopī un vairumā gadījumu sava apstrādājamā zeme. Kalpa atsevišķā saimniecība nodrošināja precētajam kalpam relatīvu saimniecisku patstāvību, zināmu neatkarību no saimnieka un iespējas audzināt kalpu jauno paaudzi. Puiši un meitas bija ciešāk saistīti ar saimnieka ģimeni. Arī puišiem dažkārt bija zirgi, meitām — aitas un dažreiz arī govīs. Feodālisma un kapitālisma formāciju maiņa skāra tieši precēto kalpu stāvokli, tāpēc tie ir izvirzīti monogrāfijas centrā.

Literatūrā ir izplatīts uzskats, ka XIX gs. pirmajā pusē Kurzemē un Vidzemē precētos kalpus atalgoja galvenokārt ar sējumiem, tas ir, deva apstrādāšanai gabalu zemes, ko sauca par bandu.¹ Vidzemes zemnieku likuma 1809. g. papildpunktu 39. paragrāfs noteica, ka precēto kalpu atalgojums ir 1 $\frac{1}{2}$ pūrvietas zemes katrā no trim trīslauku sistēmas laukiem, tātad kopā 4 $\frac{1}{2}$ pūrvietas. Šo atalgojuma veidu minējis arī A. Hīks, runājot par racio-

¹ B. Ābers norāda, ka «... parasti precētos kalpus atalgo ar 1 $\frac{1}{2}$ pūrvietām sējuma katrā laukā» (B. Ābers. Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. gs. pirmā pusē, 257. lpp.).

nālāku kalpu darbaspēka izmantošanu.² Savukārt Vidzemes zemnieku lietu komisija 1846. g. ziņoja, ka kalpi «tagad lieto katrās mājās pa 1 $\frac{1}{2}$ pūravietām aramzemes katrā no trim laukiem ar vajadzīgām plāvām...».³ Kā Hiks, tā zemnieku lietu komisijas ievērojā likuma paragrāfu, nevis faktisko stāvokli.

Kurzemē nebija speciālu noteikumu par kalpu algām; to lielum un veidu noteica senī paradumi, kas dažādos novados bija stipri atšķirīgi. Kurzemes kalpi vairumā gadījumu apstrādāja vienu pūrviētu katrā laukā, bet kalpu sievas par darbu siena un labības novākšanā saimnieku laukos un muižas riezās saņēma zemi sakņu audzešanai.

Savus laukus kalpi ļoti rūpīgi kopa. Avotos ir minēts, ka viņi centās iegūt uzlabotas šķirnes sēklu.⁴ Kalpi mēsloja rudzu lauku ar savu lopu mēsliem, pēc rudzu nopļaušanas turpat sēja miežus, dažos novados pat divas reizes pēc kārtas.⁵ Kalpa zemes gabala apstrādāšanu vairākus gadus pēc kārtas sauca par bandas pēclietošanu. Dati par kalpu bandu ražību ir sakopotī 78. tabulā.⁶ Ražība kalpu laukos bija atkarīga no vispārējā labības ražības līmeņa attiecīgajā novadā un meteoroloģiskajiem apstākļiem. 1831. un 1846. g. Pūres un Sabiles pagastu kalpi ieguva rudzu ražas (pārsvārā 7.—8. grauds), kas raksturīgas vidējas ražas gadiem rajonos, kur augsne bija viegli apstrādājama ar tā laika primitīvajiem darba rīkiem. Arī Valgales pagasts pieder pie tā paša rajona, bet 1845. g., kad 45% kalpu ieguva 1.—5. graudu, bija viens no neauglīgākajiem gadiem Baltijas guberņās. Turpretim 1847. g. bija viens no ražīgākajiem gadiem, tāpēc arī Matrā gan kalpiem, gan saimniekiem 50% gadījumu bija izaudzis 10. grauds. Parasti šā pagasta saimnieku labības ražība bija 7. grauds. Lai gan Režas atrodas auglīgākajā Kurzemes rajonā, tomēr šeit ražību pazemināja grūtāk apstrādājamā smagā māla augsne un līdz minimumam samazinātās plavas. Šis fakts ierobežoja lopu skaitu un mēslošanas iespējas. Miežu ražība kalpu laukos visos tabulā minētajos pagastos, izņemot Matru, bija daudz mazāka par rudzu ražību, parasti miežu ražība sasniedza 4.—5. graudu. To tomēr nevar vispārināt, jo saimnieku laukos miežu ražība tikai nedaudz atšķīrās no rudzu ražības, dažreiz tā bija pat augstāka.

Vairums kalpu, par kuru labību var iegūt ziņas no apskatīta-

² [A. Hueck.] Darstellung..., 178. lpp.

³ B. Åbers. Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. gs. pirmā pusē, 257. lpp.

⁴ LCVVA, 157. f., 1. apr., 114. l., 1.—3. lp.

⁵ Bandu pēclietošana vienu gadu pastāvēja Auru pagasta tiesas novadā (LCVVA, 560. f., 1. apr., 552. l., 16., 17. lp.). Pēclietošana trīs gadus (neskaitot pirmo gadu rudzu sējumu) konstatēta Ercogu muižas pagasta tiesas novadā un Baldonē (LCVVA, 561. f., 1. apr., 111. l., 3., 30. lp.).

⁶ LCVVA, 560. f., 1. apr., 326. l., 56.—58. lp.; 933. f., 33. apr., 104. l., 9.—11. lp.; 957. f., 1. apr., 860. l., 1.—5. lp.; 1073. f., 1. apr., 551. l., 24. lp.; 552. l., 35. lp.

Rudzu un miežu ražība kalpu laukos dažos Kurzemes pagastos

Pagasts	Gads	Kalpu skaits, kuri ieguva ražu graudos										Kop-skaits													
		1.—1,9.		2.—2,9.		3.—3,9.		4.—4,9.		5.—5,9.		6.—6,9.		7.—7,9.		8.—8,9.		9.—9,9.		10.					
		skats	%	skats	%	skats	%	skats	%	skats	%	skats	%	skats	%	skats	%	skats	%	skats	%	skats	%		
<i>Rudziem</i>																									
Pūre	1831.	—	—	—	—	2	3,3	3	4,9	9	14,8	22	36,1	20	32,7	3	4,9	2	3,3	161	32	—	—	—	—
Valgale	1845.	1	2,1	3	6,25	4	8,3	8	16,6	6	12,7	14	29,1	8	16,6	3	6,25	—	—	1	2,1	48	37	—	—
Sabile	1846.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	9,0	3	27,3	—	—	5	45,5	2	18,2	—	—	11	10	—	—
Režas	1847.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	75,1	2	8,3	4	16,6	—	—	—	—	24	8	—	—
Matra	1847.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	28,6	6	21,4	14	50,0	28	17	—	—	
<i>Miežiem</i>																									
Pūre	1831.	1	1,6	2	3,2	7	11,3	121	33,9	25	40,3	5	8,1	1	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sabile	1846.	—	—	—	—	1	9,1	4	36,4	4	36,4	1	9,1	1	9,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Režas	1847.	—	—	—	—	—	—	6	23,0	20	77,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Matra	1847.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	6,0	—	—	6	17,6	—	—	—	—	—	—	—	—

jiem dokumentiem, sēja pūru rudzu un pūru miežu, tikai daži, domājams, neprecētie, sēja mazāk miežu.⁷ Tātad var pieņemt, ka kalpi bandās ieguva 6—8 pūrus rudzu un 4—5 pūrus miežu. Kalpu sievām par vasaras darbu parasti deva stādīt pūru kartupeļu, pākšaugus natūrā vai zemes gabaliņu pākšaugu sēšanai un dažas dobes kāpostiem. Linus natūrā deva 20—25 mārciņas uz strādājošo vai $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{4}$ pūra linsēklu sējumu, kalpa lopiem — ziemas barību: 1—2 vezumus siena, turklāt vēl vasarāju salmus un pelavas. Tā kā strādājoša cilvēka pamatuzturs bija 6 pūri rudzu, tad kalps no bandas nevarēja pārtikt. Klausās ejot, viņš saņēma daļu uztura no saimnieka vai vēl dažus pūrus labības.

Sāds stāvoklis XIX gs. 40. gadu sākumā bija lielā daļā Kurzemes, sevišķi Lejaskurzemē, kur pārsvarā bija vidējas zemnieku saimniecības.

Samērā lieli kalpu sējumi ir minēti kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas un Bauskas iecirkņu dažu pagasta tiesu ziņojumos augstākstāvošām iestādēm. Auru pagastā precēts kalps ar zirgu saņēma natūrā $7\frac{1}{2}$ pūra rudzu, 2 vezumus siena, pastalas pēc vajadzības. Saimnieks deva kalpam sēklu $1\frac{1}{2}$ pūra miežu sēšanai, kā arī $1\frac{1}{2}$ pūrvietas zemes rudzu sēšanai ar sēklu, kas piederēja kalpam. Kalps mēsloja šo zemi ar savu lopu mēsliem. Ja mēsļu nepietika, tad zemes deva mazāk. So bandu kalps varēja lietot divus gadus, arī otrā gadā kalps to apsēja ar savu sēklu. Turklāt kalps saņēma zemi $1\frac{1}{2}$ pūra kartupeļu stādīšanai un $\frac{1}{6}$ pūra linu sēšanai (lini divu cilvēku gada patēriņam). Kalps strādāja saimnieka un muižas darbos visu gadu. Viņa labību plāva paša sieva, bet kūla visa saime, kurai uzturu šai laikā deva kalps. Labības kaltēšanai kalpam bija jāgādā sava malka.⁸

Lielas bandas XIX gs. 30. gados «pēc sena ieraduma» saviem kalpiem deva apstrādāt Baldones pagasta zemnieku sētu nomnieki — 2 pūri sējumu katrā laukā, zemi $\frac{1}{3}$ pūra linu sēšanai, $\frac{1}{6}$ pūra pākšaugu sēšanai, 2 pūri kartupeļu stādīšanai, zemi kāpostiem, bet natūrā — tikai 8 vezumi siena. Šīm bandām bija paredzēta ļoti sarežģīta pēclietošanas kārtība četrus gadus. Kalpam ar savu zirgu vajadzēja strādāt muižas riežās un saimnieka laukos. Klausās un saimnieka darbos kalpa zirgam barību un kalpam uzturu deva saimnieks. Uzsvērts, ka kalpa sievai jāpiedalās visos muižas un saimnieka ražas novākšanas darbos, arī kulšanā. Kalpam ar savu zirgu jābrauc katru 4. reizi ar muižas vezumiem uz pilsētu.⁹

Kalpu saimniecībās Kurzemē, galvenokārt kroņa pagastos, liela nozīme bija pļavu gabaliņiem (apmēram $\frac{1}{2}$ pūrvietas vai mazliet

⁷ LCVVA, 933. f., 33. apr., 104. l., 9.—11. lp.; 1073. f., 1. apr., 551. l., 24. lp.

⁸ Turpat, 560. f., 1. apr., 552. l., 16., 17. lp.

⁹ Turpat, 561. f., 1. apr., 111. l., 3. lp.

vairāk), kas kādreiz bija ierīkoti kroņa mežos, kopīgās ganībās vai citur¹⁰ un pārgāja kalpu mantojumā no paaudzes uz paaudzi. Šie sīkie pļavu gabaliņi uzlaboja kalpa saimniecības lopbarības bāzi, līdz ar to viņš ieguva labāku uzturu un, galvenais, vairāk mēslu savu lauku mēslošanai. Vēl XIX gs. sākumā šīs pļavas pārdeva un pirka vairāksolišanā.

Valgales puisis Krišs 1811. g., iedams rekrūšos, pārdeva savu pļavu par 5 dālderiem galdniekam Ernestam no «Kuiču» mājām. Daudzevas (privātmuiža) kalps Jānis Belleruss 1850. g. gribēja «Dreimaņu» saimniekam pārdot pļavu, ko agrāk bija pircis no kalpa atraitnes Māres Strautnieces.¹¹

Uzbrukums kalpu ierastajam dzīves veidam sākās jau XIX gs. 20. gados. 20. gadu beigās Kurzemes administratīvās iestādes izdeva rīkojumus, ka kalpiem jāatņem viņu pļavas un jāpievieno zemnieku saimniecībām, kas parasti cieta no lopbarības trūkuma, kaut arī ne visos novados. Kalpi par to sūdzējās visās administratīvajās un tiesu iestādēs. 1833. g. Krievijas finansu ministrs noteica, ka kalpu pļavas nododamas atpakaļ to agrākajiem lietotājiem. 1843. g., kad kļaušu sistēmas krīzes un ilgstošas neražas apstākļos atkal ļoti akūts kļuva jautājums par saimniecību nodrošinātību ar lopbarību, tika no jauna izdots rīkojums, ka kalpiem un valniekiem viņu pašreiz lietotās pļavas atstājamas tikai līdz viņu nāvei, bet pēc tam pievienojamas zemnieku saimniecībām vai mežniecībām. Pļavas šādā veidā tika atsavinātas pakāpeniski, pēdējās kalpiem atņēma 60. gados sakarā ar zemes pārmērīšanu.

Pēc brīvlaišanas kalpiem radās iespējas pāriet no viena saimnieka pie cita, no pagasta uz pagastu, meklējot kaut cik labākus dzīves un darba apstākļus. Tad nu sakarā ar bandu seno pēclietošanas paradumu varēja iznākt, ka kalpam kopjama zeme divās vai pat trijās zemnieku mājās. Mēslus un salmus kalps vadāja līdzī uz jauno dzīves vietu, patērējot laiku un nogurdinot zirgus. Turklāt kalpi satikās ar citu pagastu kalpiem. Šis fakts bija sevišķi nepatīkams guberņas pārvaldes iestādēm. Tāpēc jau 1827. g. Kurzemes zemnieku likumu ieviešanas komisija noteica, ka kalpi, kas pāriet no viena pagasta uz citu, drīkst ņemt līdzī tikai tos graudus, kurus tai gadā pie saimnieka ieguvuši. Nedaudz vēlāk Kurzemes kamerālvalde to attiecināja uz kroņa muižu kalpiem, kas pārgāja no viena saimnieka pie cita tai pašā pagastā.¹² 1834. g. Kurzemes kamerālvalde uzdeva ieviest kroņa muižās tādu kārtību, ka uz citām mājām aizejošais kalps atstāj savu mēsloto un sēto rudzu lauku savam pēctecim un pļauj pie jaunā saimnieka viņa bijušā kalpa sētos rudzus, un galīgi aizliedza pārvadāt mēslus un salmus. Kurzemes kroņa pagastu kalpu sūdzības pārplūdināja kā

¹⁰ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 2179. l., 1. lp.; 2287. l., 1. lp.; 1034. f., 1. apr., 411. l., 1.—3. lp.

¹¹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 2261. l., 1. lp.; 848. f., 1. apr., 49. l., 20., 21. lp.

¹² Turpat, 1034. f., 1. apr., 96. l., 3., 4. lp.

Kurzemes kamerālvaldi, tā arī pārējās administratīvās iestādes.¹³ 1835. g. ģenerālgubernators M. Pālens pārbaudīja kalpu stāvokli un konstatēja, ka jaunā kārtībā ieviesta kalpiem par vislielāko ļaunumu.¹⁴ Daļa kroņa pagastu jau laikus esot saskatījuši jaunās kārtības negatīvās puses un to neesot ieviesuši.¹⁵ Bet arī ģenerālgubernatoram nebija pieņemama kalpu braukāšana no pagasta uz pagastu, tāpēc viņš izvirzīja savu plānu kalpu bandu lietošanai, proti, kalps var pļaut savus iepriekšējās mājās sētos rudzus, bet mieži jāsēj tā saimnieka zemē, kur viņš tai gadā strādā. Šis variants ieviesās dzīvē ātrāk par pirmo. Kurzemes administratīvās iestādes vēl ierosināja pāriet uz kalpu atalgošanu bez sējumiem.¹⁶ 40. gadu sākumā Bauskas apriņķī no 1313 zemnieku sētām uz jauno bandu lietošanas kārtību bija pārgājis Ceraukstes pagasts ar 53 zemnieku sētām,¹⁷ bet Bramberģes muižas 12 zemnieku sētās bija pavisam izbeigta kalpu atalgošana ar zemi.¹⁸ Turpretim citas kroņa pagasta tiesas bija pret to un sacerēja plašākus rakstus vecās bandu lietošanas kārtības aizstāvēšanai. Pagasta tiesās šai sakarā izteiktas šādas domas: 1) kalpi nebūs ieinteresēti bandas rūpīgi kopt, ja viņiem neļaus pļaut savus sētos rudzus. Kalpu gruzdošais nemiers šādos apstākļos varēs izlauzties uz āru (Pienavas pagasta tiesa 1853. g.¹⁹); 2) kalpi nespēs uzturēt savas ģimenes, viņiem nemitīgi vajadzēs dot aizdevumus no labības magazinām (Kandavas pagasta tiesa 1843. g.²⁰); 3) Ercogu muižas pagasta tiesa 1843. g. astoņos punktos pamatoja nepieciešamību atļaut kalpiem vest līdzī salmus un mēslus uz jauno dzīves vietu, tāpat pļaut savus sētos rudzus, lai kalpu zeme pamazām nekļūtu neauglīga.²¹

Un tiešām, pagastos, kur atteicās no senā ieraduma bandu lietošanā (piemēram, Ceraukstē, tāpat Kurzemes bruņniecībai nodotajā muižu masīvā ap Irlavu), kalpu bandas noplicinājās tiktāl, ka kalpu ģimenes no tām nespēja iegūt uzturu. Ja kalps gribēja pļaut savus sētos rudzus paša apstrādātajā un rūpīgi mēslotajā laukā, viņam bija jāatsakās no iespējas meklēt labākus darba apstākļus. Šo jautājumu pieņemami atrisināt vēlējās arī saimnieki. No vienas puses, saimniekiem nebija izdevīga sarežģītā situācija, kad kalps apstrādāja bandas dažādās vietās, bet, no otras puses, saimnieks ar grūtībām varēja salīgt labu kalpu, ja iepriekšējais bija atstājis slikti apstrādātu rudzu lauku. Kalpi ligstot sāka pra-

¹³ LCVVA, 561. f., 1. apr., 111. l., 11. lp.

¹⁴ Turpat, 1034. f., 1. apr., 96. l., 1. lp.

¹⁵ ERĀKA, 2054. f., 1. apr., 14. l., 592., 593. lp.

¹⁶ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 96. l., 3., 4. lp.

¹⁷ Turpat, 561. f., 1. apr., 111. l., 6., 25. lp.

¹⁸ Turpat, 6. lp.

¹⁹ Turpat, 560. f., 1. apr., 552. l., 56., 57. lp.

²⁰ Turpat, 565. f., 1. apr., 149. l., 7. lp.

²¹ Turpat, 561. f., 1. apr., 111. l., 29.—31. lp.

sīt no saimnieka garantiju, ka kalpa bandā varēs iegūt zināmu daudzumu labības.²² Ja izauga mazāk labības, kalpi no saimnieka pieprasīja trūkstošos pūrus. Šai sakarā parasti bija jāgriežas tiesā. Tiesas nostāja šai jautājumā dažādos laikos dažādos novados nebija vienāda.²³ Kalpu sūdzības nemitējās, jo eksistēt no noplicinātām bandām nebija iespējams. Irlavas kalps Ernests Vulps 1853. g. 14. decembrī sūdzēja saimnieku pagasta tiesā, ka no bandas, kur vajadzējis izaugt 10 pūriem rudzu, viņš izkūlis tikai $27/8$ pūra, arī 1851. g. bijis tikai $2\frac{3}{4}$ pūra miežu.²⁴ Dārtas muižā kalpiem speciāli tika atlīdzināts ar viena pūra miežu sējumiem par anulētajām bandu pēclietošanas tiesībām.²⁵

Kalpi nemitējās ciniņas par jau noņemtajām vai tikai apdraudētajām bandu pēclietošanas tiesībām. Sī ciņa turpinājās vēl 60. gadu sākumā; 1863. g. Mežmuižas nemieros kalpi draudēja panākt ar varu to atjaunošanu.²⁶

Kurzemē samērā plašos rajonos kalpu algas galvenā sastāvdaļa arī turpmāk palika sējumi. Zemgales lidzenuma kroņa pagastos ar nedaudziem izņēmumiem tie ir konstatējami 50. gadu sākumā, lai gan kroņa muižu pārvaldes iestādes cīnījās pret šādu algas veidu. Raksturīgi, ka, piemēram, Baldonē, kur pagasta tiesā 40. gadu sākumā dokumentēja lielas kalpu bandas bez algām natūrā vai naudā, saimnieku vairākums — 79 saimnieki — kopā ar visiem pagasta kalpiem 1841. g. nostājās pret 25 saimniekiem, kuri bija pret šā senā ieradumā izveidojušās algas saglabāšanu un par pagasta tiesas izstrādāto, saimniekiem izdevīgāko variantu, kas samazināja kalpu algu kā absolūti, tā sakarā ar pēclietošanas tiesību ierobežošanu.²⁷

Tukuma un Talsu novadu kroņa zemnieku saimniecībās vēl 60. gadu sākumā kalpi sēja vienu pūrvietu lielas bandas katrā laukā. Valgales kroņa pagastā kalpi turklāt saņēma trīs pūrus rudzu un tikpat miežu, Matkulē — nedaudz mazāk.²⁸ Arī daļā privātmuižu zemnieku saimniecību saglabājās bandu atalgojums. Bornsmindes saimnieku un muižas 1855. g. vienošanās protokolā par kalpu maksimālo algu teikts, ka kalps var saņemt vienu pūrvietu katrā laukā tai gadījumā, ja vasarā viņa sieva strādās saimniekam 20 dienu.²⁹

²² LCVVA, 971. f., 1. apr., 52. l., 2. lp.; 72. l., 9. lp.; 646. l., 1. lp.

²³ Kalpam par labu šāda veida sūdzību izšķīra Irlavas tiesā 1838. un 1854. g., Daugujos — 1863. g. (LCVVA, 971. f., 1. apr., 53. l., 12. lp.; 647. l., 1. lp.; 879. f., 1. apr., 43. l., 2., 3. lp.), saimniekam par labu — Irlavā 1852. un 1853. g. (LCVVA, 971. f., 1. apr., 670. l., 1. lp.).

²⁴ LCVVA, 971. f., 1. apr., 665. l.; 672. l., 1. lp.

²⁵ Turpat, 560. f., 1. apr., 552. l., 9. lp.

²⁶ LVA, V, 344., 345. lpp.

²⁷ LCVVA, 561. f., 1. apr., 111. l., 5., 6. lp.

²⁸ Turpat, 1073. f., 1. apr., 602. l., 16., 22., 56. lp.

²⁹ Turpat, 977. f., 1. apr., 157. l.

Bez bandām un graudiem kalpiem pienācās arī linu sējumi vai linu un vilnas apgērbi. Kurzemes kroņa pagastos kalpiem pēc veca paraduma deva sēt $\frac{1}{6}$ (retāk $\frac{1}{8}$) pūra linsēklu un turēt aitas — Valgalē trīs, Sabilē četras. Turpretim Bornsmindē arī precētam kalpam deva gatavu linu un vilnas apgērbus.

Daļā Kurzemes muižu, sevišķi privātajās, kur muižas un zemnieku saimniecību iesaistišanās tirgū, to intensificēšana norisa straujāk un kur jau 40. gadu beigās pārgāja uz naudas nomu, tika izbeigta kalpu algošana ar sējumiem, jo divu līdz trīs kalpu apstrādātās bandas aizņēma $\frac{1}{5}$ no saimniecības apstrādātās zemes. Pūres pagastā 1831. g. 33 saimniecībās kalpu ziemāju sējumi aizņēma 18,3% no kopīgās ziemāju platības,³⁰ 1845. g. Valgales pagastā — 13,5%.³¹ Kalpus sāka ēdināt pie saimnieka galda, izsniedzot kalpa ģimenei nelielu algu natūrā. 1847. g. Annenieku pagasta tiesa noteica, ka precētam kalpam jāsaņem saimnieka ēdiens, sievas un bērna uzturam — seši pūri rudzu, seši pūri miežu, no kuriem daļa jāpārdod kroņa nodevu nomaksai. Zemi dabūja vienīgi divu pūru kartupeļu dēstišanai un linu sēšanai.³² 1860. g. Pirmsātu pagasta tiesa kalpus vairs nešķiroja precētos un neprecētos, bet lielos un mazos puišos. Pagasta tiesā slēgtie 57 gājēju ligumi ir ļoti vienveidīgi. Saimnieki lielajiem puišiem deva apgērbus, apavus un ģimenes uzturam četri pūri rudzu, trīs pūri miežu un trīs pūri auzu, mazajiem — pa divi pūri rudzu, miežu un auzu.³³ Uzturu kalpam acīmredzot deva saimnieks. Nevienam gājējam šai pagastā netika dota zeme strādāšanai. 60. gadu sākumā dažkārt kalpu ģimeņu uzturā rudzi vairs neietilpa, bet tas sastāvēja no sešiem pūriem miežu un astoņiem pūriem auzu.³⁴ Šais pagastos jau gadsimta vidū kalpa alga sāka līdzināties kapitalisma laika kalpa atalgojumam.

Vidzemē XIX gs. 40.—50. gados kalpu lauki $1\frac{1}{2}$ pūrvieta katrā trīslauku sistēmas laukā konstatējami dokumentos tikai atsevišķos gadījumos. Jāpieņem, ka visā Vidzemē šis atalgojuma veids nekad nav pastāvējis. Pareizākais būtu šāds viedoklis: Vidzemes zemnieku likumu 1809. g. papildpantu izdošanas laikā Rīgas apriņķa revīzijas komisijas priekšsēdētāja A. Arsenjeva ietekmē³⁵ par visai Vidzemei obligātu atalgošanas veidu tika noteikts tas veids, kāds bija Vidzemē ap Burtniekiem, Raunu un Stalbi, kur pagasta tiesu dokumentos ir iespējams konstatēt, ka kalpu bandas bijušas samērā lielas.

³⁰ LCVVA, 957. f., 1. apr., 860. l., 1.—5. lp.

³¹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 551. l., 24. lp.

³² Turpat, 1724. f., 1. apr., 94. l., 1. lp.

³³ Turpat, 3398. f., 1. apr., 47. l., 1. lp.

³⁴ Rolavas pagasta kalpa Viļa Pluņķa sūdzība (LVA, V, 274., 275. lpp.).

³⁵ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 363. lpp.

Stalbē 1845. g. un Daugulos 1863. g. kalpi cerēja no saviem tūrumiem iegūt 12 pūru rudzu graudu, bet Stalbē kalps Juris Pogulis izkūla tikai 6 pūrus un Daugulos kalps Jānis Brādiņš — $7\frac{3}{11}$ pūra.³⁶ Pēdējais bija iesējis $2\frac{3}{11}$ pūra rudzu. Citos gadījumos konstatējami lielāki vasarāju un līnu sējumi. Stalbes «Mauru» saimnieks M. Lozīle 1827. g. aizdeva kalpam 2 pūrus miežu un 4 pūrus auzu sēklas, jo viņi bija salīguši uz «kalpa zemi jeb šņori».³⁷

Burtnieku pagastā vēl 1856. g. precētā kalpa (zirdzinieka) rīcībā bija samērā daudz zemes. Rudzus kalpiem sēt nedeva, bet izsniedza 12 pūru graudu. Bez tam kalps varēja sēt 3 siekus miežu, $2\frac{1}{2}$ sieku linsēklu un 4 pūrus auzu,³⁸ kā to noteica saimnieku un pagasta tiesas vienošanās 1856. g. Kalps, kam nebija zirga, sēja 2 siekus miežu, $1\frac{1}{2}$ sieka linsēklu un $1\frac{1}{2}$ pūra auzu.³⁹

Jāpieņem, ka tai Vidzemes daļā, kur kalpi kādreiz lietoja lielākas bandas visos trijos laukos, kalpu brīvākas kustības rezultātā rudzu sēšana bija stipri samazinājusies, jo viņi negribēja pļaut citu sētus rudzus. Lielstraupē līdz 1839. g. Jurgiem kalpi tāpat kā senāk pļāva savus sētus rudzus, bet 1838. g. pagasta tiesa noteica, ka viņi turpmāk algojami natūrā, nevis ar sējumiem.⁴⁰

Apskatāmajā laikā Vidzemē bija izplatīti vēl divi kalpu atalgošanas veidi, kuri, jādoma, nav radušies no $1\frac{1}{2}$ pūrvietas lielajām bandām. Pirmkārt, ap Cēsīm un uz ziemeļiem līdz Igaunijas robežai precētie kalpi saņēma algu natūrā — tā saukto deputātu (graudus un lopbarību). Šiem kalpiem pašiem bija sava saimniecība, nav ziņu, ka viņi vēl bez tam būtu saņēmuši uzturu no saimnieka. Otrkārt, plašā Vidzemes teritorijā kalpi ēda pie saimnieka galda, bet ģimenes uzturam un algas tiesai sēja tā sauktās savalnes, tas ir, apmēram puspūra dažādu sējumu, vai arī saņēma nelielu atalgojumu naudā. Dažādos novados šim atalgojuma veidam bija zināmas īpatnības.

Pēc kalpu atalgojumiem natūrā ap Cēsīm var konstatēt, ka XIX gs. 40. gados tie maz atšķirušies no tiem atalgojumiem natūrā, kurus gadsimta sākumā aprakstījis A. Arsenjevs. Viņš konstatē, ka pārinieka alga natūrā bijusi 11 pūru rudzu un viena pūrvietas zemes miežu un līnu sēšanai.⁴¹

Pēc pagasta tiesu ziņām, 40. gados kalpu pārinieku deputātā parasti bija 11—12 pūru rudzu, Ērgemes pagastā turklāt kalpa sievai par darbu deva arī vienu pūrvietu zemes miežu vai līnu sēšanai.⁴² Mārsnēnos kalpu pārim bez graudiem atvēlēja vienu pūr-

³⁶ LCVVA, 1219. f., 1. apr., 5. l., 6. lp.; 879. f., 1. apr., 2., 3. lp.

³⁷ Turpat, 1219. f., 1. apr., 3. l., 9. lp.

³⁸ Vienā pūrvietā parasti sēja $1\frac{1}{2}$ pūra miežu, 2 pūri auzu (N. Wilcken. Unsere ländliche Arbeiterfrage. — BM, Bd. 6, 1862, 399. lpp.).

³⁹ LCVVA, 842. f., 1. apr., 9. l., 8.—11. lp.

⁴⁰ B. Åbers. Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. gs. pirmā pusē, 257. lpp.

⁴¹ J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gs. sākumā, 66. lpp.

⁴² LCVVA, 896. f., 1. apr., 37. l., 72., 73. lp.

vietu mēslo tā zemē sējumiem.⁴³ Turpretim Priekuļu pagastā pie 12 pūriem rudzu uzturam deva vēl 2 pūrus rudzu algai. Griķus un zirņus šai pagastā 40. gados dalīja uz cilvēku skaitu, kas strādāja attiecīgajā saimniecībā.⁴⁴ 50. gados tieši Cēsu apkārtnē konstatējams zināms kalpu algu pieaugums. 79. tabula⁴⁵ rāda šai novadā parasto algu dažādās variācijās. Vidzemes ziemeļrietumu daļā kalpu algās ietilpa zināms daudzums cūkgaļas (ļoti plaši izplatīta kalpa algas sastāvdaļa Jaunraunā un Mārsnēnos) vai labība cūkas barošanai (Priekuļos).

Plašā Vidzemes teritorijā kalpi ēda pie saimnieka galda, bet «algas tiesai» un ģimenes uzturam sēja tā sauktās savalnes, lielāko tiesu pa $\frac{1}{2}$ pūram dažādas labības un $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu. Ziņas par šādām algām var gūt no Smiltenes, Lugažu, Grostonas, Skultes, Ķeču un Bērzaunes pagastu dokumentiem. Tipiskas savalnes Bērzaunes pagasta tiesa noteica 1861. g. precētiem kalpiem: sēt $\frac{1}{2}$ pūra rudzu, $\frac{1}{2}$ pūra miežu, $\frac{1}{2}$ pūra auzu, $\frac{1}{4}$ pūra linsēklu,⁴⁶ natūrā saņemt vienus vilnas svārkus un divas mārciņas vilnas. Ja sieva strādā, tad kalps dabū zemi 2 pūru kartupeļu dēstiņai.⁴⁷ Grostonas puisis Andrejs Silis 1864. g. bez atalgojuma naudā (8 rubļi) un drēbēm natūrā sēja $\frac{1}{6}$ pūra zirņu, $\frac{1}{3}$ pūra miežu un stādīja pūru kartupeļu mātes iztikai.⁴⁸ Interesanti, ka Daudzēvā (Augškurzemē) pārinieka alga bija ļoti līdzīga Bērzaunes pagasta kalpu algām. Daudzēvā kalps saņēma $\frac{1}{2}$ pūrvietas zemes katrā no trim laukiem, turklāt vēl pa 3 pūriem rudzu un miežu (nevētītu). Apģērbam šeit deva podu linu un barību trim aitažiem. Kroņa nodevu nomaksai sēja $\frac{1}{6}$ vai $\frac{1}{4}$ pūru linsēklu. Kartupeļus un bietes kalps varēja dēstīt tikai tad, ja sieva strādāja saimniekam visus vasaras darbus.⁴⁹

Linu audzēšanas novados šīs algas sastopamas citā variācijā — Skultē 1859. g. precētam kalpam deva sēt $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu meža zemē un pūru miežu, maksāja 2,50 rubļu naudā par mēteli un paskatām, ko agrāk deva natūrā.⁵⁰ Ķečos 1853. g. kalpam deva 5 rubļi naudā, sēt $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu meža zemē un $\frac{1}{3}$ pūra miežu tīrumā, turēt divas govīs un četras aitas.⁵¹ Arī Burtniekos precētiem kalpiem deva sēt $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu. Šai sakarā jāatzīmē interesants

⁴³ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 79. l., 21. lp.

⁴⁴ M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes kalpu ekonomiskais stāvoklis XIX gs. 40.—50. gados, 20. lpp.

⁴⁵ LCVVA, 896. f., 1. apr., 37. l., 72., 73. lp.; 929. f., 1. apr., 4. l., 6., 7. lp.; 939. f., 1. apr., 25. l., 21. lp.; 1156. f., 1. apr., 166. l., 25., 49., 74. lp.

⁴⁶ Kalpu algas aprēķinot, bija pieņemts, ka no $\frac{1}{6}$ pūra sētām linsēklām izaug lini divu cilvēku gada patēriņam un nedaudz vairāk.

⁴⁷ LCVVA, 4551. f., 1. apr., 156. l., 45. lp.

⁴⁸ Turpat, 908. f., 1. apr., 58. l., 153., 154. lp.

⁴⁹ Turpat, 848. f., 1. apr., 186. l., 1. lp.

⁵⁰ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 123. lp.

⁵¹ Turpat, 1059. f., 1. apr., 17. l., 46. lp.

fakts, ka ļoti līdzīgas bija kalpu algas Kurzemes linu sēšanas novadā — Bārbelē. 1852. g. šim pagastam raksturīgais pārinieku atalgojums bija šāds: sēt $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu un $\frac{1}{3}$ pūra miežu, saņemot arī pelavas un salmus, sēt $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ pūra rudzu bandā ar pēclietošanu, dot naudā 1,20 rubļu, natūrā — $\frac{2}{3}$ pūra pākšaugu, trīs vezumus siena, divus birkavus no katras lopbarības un 25 mārciņas linu.

Vidzemes ziemeļaustrumu daļā 40. un 50. gados savaļņu sējumiem bija gadījuma raksturs, biežāk sastopami linu sējumi. Šai novadā zemnieku saimniecības bija sīkas, tāpēc saimnieki stipri ierobežoja kalpu sējumus. Par tipiskām algām šai novadā var uzskatīt Kolberģa pagastā no 1844. līdz 1847. g. 29 gadījumos fiksētās algas: $1\frac{1}{2}$ rubļa naudā, 30 mārciņu linu, labība trim aitām, pieci pāri pastalu.⁵² Ļoti līdzīgas algas protokolētas arī kaimiņos — Lāzberģa pagastā 1847. g.: rublis naudā, 30 mārciņu linu, barība divām aitām, pastalas pēc vajadzības un 10 mārciņu tabakas.⁵³ XIX gs. 60. gadu sākumā vairums kalpu algu Kolberģa pagastā bija tikai nedaudz palielinājušās: 2—3 rubļi naudā, 30—40 mārciņu linu, barība trim aitām, seši pāri pastalu un 5—10 mārciņas tabakas.⁵⁴ Šādas algas konstatētas bez tam Stāmerienā,⁵⁵ Alsviķu pagasta tiesas novadā,⁵⁶ Ilzenē,⁵⁷ Jaunpiebalgā un Kaivē.⁵⁸

Jaunpiebalgā jau 40. gados sīko saimniecību un izvērstas māj-rūpniecības dēļ kalpiem nedeva zemi strādāšanai pašu vajadzībām, bet viņu atalgojums naudā bija 40. gados lielāks nekā Kolberģa pagastā 50. gadu beigās. «Oles» saimnieks Kārlis Baltāzoss 1844. g. saderēja «atštāukas» (atvaļinātu) zaldātu Jāni Lāci ar šādu algu: 5 rubļi, pods linu, barība divām aitām un govij, pastalas pēc vajadzības, sievai par darbu zeme kāpostu un kartupeļu stādīšanai.⁵⁹

Ciņa par kalpu sējumu aizstāšanu ar naturālījām vai naudu sākās jau 30. gados, lai gan Vidzemes pārvaldes iestādes mēģināja radīt iespaidu, ka 1809. g. papildlikuma panti par kalpu algām bija spēkā arī 40. gados. 1837. g. ar 20 spieķa sitieniem sodīja Kaives pagasta «Cimbuļu» saimnieku Andreju Mūrnieku un viņa

⁵² LCVVA, 3342. f., 1. apr., 103. l., 23., 24., 50., 51., 81., 82. lp.; 104. l., 13. lp.

⁵³ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1215. l., 39. lp.

⁵⁴ Turpat, 3342. f., 1. apr., 106. l., 61.—64. lp.; 107. l., 62., 63. lp.

⁵⁵ Stāmerienas pagasta tiesas protokolos 1855. g. fiksēta 21 alga, 1865. g. —

12 algas (LCVVA, 3356. f., 1. apr., 11.—15., 29.—31. lp.).

⁵⁶ Alsviķu pagasta tiesas protokolos 1860. g. protokolēti 34, 1861. g. — 22 saimnieku un kalpu algas līgumi (LCVVA, 3784. f., 1. apr., 50. l., 22.—23. lp.; 51. l., 8., 9. lp.)

⁵⁷ LCVVA, 915. f., 1. apr., 2. l., 45. lp.

⁵⁸ Turpat, 6071. f., 1. apr., 5. l., 9. lp.; 8. l., 13. lp.

⁵⁹ Par ļoti līdzīgu algu 1844. g. noslēdza līgumu arī «Murciņu» saimnieks Jānis Asers ar Juri Bliti (LCVVA, 5890. f., 1. apr., 3. l., 37., 38. lp.).

kalpu Jesperu Ozoliņu par to, ka viņi nebija ievērojuši muižas īpašnieka rīkojumu nedot kalpiem rudzus un miežus sēt.⁶⁰ Ar 1849. g. Vidzemes zemnieku likuma 396. paragrāfu bija aizliegts algot neprecētos kalpus ar sējumiem. 30. un 40. gados vairumā zemnieku saimniecību vēl nebija nepieciešams ierobežot kalpu sējumus, ko kalpi uzskatīja par izdevīgāku atalgojuma veidu. Algās, kurās sējumi tika aizstāti ar naudu, pagasta tiesa vai saimnieks pārrēķināja sējuma vērtību naudā, ievērojot vidējās ražas un vidējās standarta cenas, kādas konstatējamas oficiālos dokumentos, bet dzīvē tās bieži vien vairs nebija reālas. Toties kalpi centās savos lauciņos auglīgākos gados iegūt lielāku un labāku ražu, lai varētu daļu pārdot par izdevīgām cenām, ja raža pārsniegtu ģimenes patēriņam nepieciešamo daudzumu. Vidzemes austrumos, kur jau 40. gados algas pārsvarā sastāvēja no dažiem rūbļiem un nedaudz naturālijām, daļa kalpu tomēr dabūja linu sējumus. Lāzbergī, kur saimnieku laukos bija izplatīti samērā lieli linu sējumi, daļai kalpu deva zemi galvenokārt $\frac{1}{6}$ pūra linu sēšanai. 1845. g. 64 kalpi saņēma algu naudā un naturālijās, 27 sēja linus, bet trīs — savaļnes. 1852. g. tika noslēgti 16 līgumi, kuros bija paredzēti linu sējumi, un seši līgumi, kur fiksēta savaļņu sēšana, 1857. g. attiecīgie skaitļi bija 16 un 12, 1861. g. — 22 un 7.⁶¹ Alsviķos 1860. g. no 34 reģistrētām kalpu algām tikai septiņos gadījumos (20%), 1861. g. no 20 līgumiem astoņos gadījumos (40%) un 1862. g. no 14 reģistrētām viriešu algām linus deva sēt tikai vienam kalpam (7%).⁶² 50. gadu beigās saimnieki pret kalpu sējumiem sāka vērsties ļoti plaši. 1855. g. Gatartā viņi vienojās par stingru aizliegumu dot kalbiem zemi strādāšanai,⁶³ 1860. g. tas pats notika Stāmerienā⁶⁴ un Annas muižā.⁶⁵

Izvērstas linu audzēšanas novados acīmredzot kalpu kategoriskais nostājas dēļ nebija iespējams kalpu strādātās zemes pievienot pārējiem saimniecības tirumiem. Linu apstrādāšana bija ļoti darbietilpīga un smaga,⁶⁶ tāpēc kalpi varēja izvirzīt savas prasības, sevišķi novados, kur bija plašākas iespējas pāriet darbā ārpus lauksaimniecības un kur jau iezīmējusies brīvā konkurence par darbaspēku starp ražošanas nozarēm. Dokumenti liecina, ka linu audzēšanas novados arī kalpu rīcība bija līnī pārdošanai, kurus viņi centās realizēt iespējami izdevīgāk.

⁶⁰ LCVVA, 6071. f., 1. apr., 5. l., 1., 2. lp.

⁶¹ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1215. l., 13.—16. lp.; 1216. l., 25.—27. lp.; 1219. l., 2.—6. lp.; 1220. l., 87.—91. lp.

⁶² Turpat, 3784. f., 1. apr., 50. l., 22., 23. lp.; 51. l., 8., 9. lp.

⁶³ Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 22. lp.

⁶⁴ Turpat, 3356. f., 1. apr., 2. l., 92. lp.

⁶⁵ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1217. l., 32. lp.

⁶⁶ S. Cimermanis. Laukstrādnieku dzīves veids Kurzemē un Zemgalē 19. gs. otrajā pusē, 116., 128. lpp.

Burtnieku pagasta tiesa 1854. g. konstatēja, ka puisim Jānim Vintēnam izauguši 8 podi linu, Pēterim Pabrikam 1855. g. bija 18½ poda linu un 3 pūri linsēklu. Puisis Lībis Brodelis 1858. g. sēja pūru linsēklu, ko pirka par 5 rubļiem uz parāda; izaugušos linus novērtēja par 19 rubļiem. 1858. g. tiesas kontrolēšanas brīdī Dāvim Lācim no 1¼ pūrvietas linu zemes bija 11 podu un 2 mārciņas izmīstītu linu, bet nemīstītu — vēl 1080 sauju. «Gercēnu» kalpam Jurim Klīģeram 1859. g. pēc saimnieka liecības izauga 21 pods linu.⁶⁷ Kolberga pagasta «Romanu» saimnieka brālis Jānis Liepiņš ik gadus par pārdotiem līniem ieņēma 5 rubļus, bet 1865. g. — 15 rubļu.⁶⁸

Ļoti iespējams, ka Vidzemes austrumdaļā saimnieki zemi linu sēšanai deva galvenokārt brāļiem un dēliem; Burtniekos un Skultē lielie kalpu linu sējumi bija ļoti izplatīta parādība. No linu pārdošanā ieņemtajām summām kalpiem bija jāmaksā arī kroņa nodevas 2—3 rubļu apmērā.

Īpaši jāapskata jautājums par neprecēto puīšu un meitu algām. Puīšu un meitu algas sastāvēja no trim daļām: 1) saimnieka ēdiens, 2) puīšiem — gatavs apģērbs, meitām — līni un vilna (vai aitām barība) un 3) alga. XIX gs. 40. gados puīši savu algu lielāko tiesu saņēma sējumu veidā. Vidzemē puīšiem parasti deva zemi 1/6 pūra linsēklu sēšanai. Vidzemes austrumdaļā par izaudzētiem līniem parasti saņēma ap 5 rubļi.⁶⁹

Neprecēta kalpa algā nauda ieviesās daudz straujāk nekā pāriņnieku atalgojumā. Atsevišķi gadījumi, kad puīša «tīrā alga» tika maksāta skaidrā naudā, sastopami jau XIX gs. 20.—40. gados. Gadsimta vidū, kad saimnieki un muiža pagasta tiesā sistemātiski sāka noteikt augstākās kalpu algas, tikai dažreiz paralēli algai naudā bija atļauti sējumi; kā jau norādīts, tas bija Burtniekos un Skultē. Arī Lugažu pagasta tiesa 1858. g. nolēma, ka puīšiem jādod 1/3 pūrvietas miežiem un tikpat daudz «vecā zemē auzām vai kriķiem».⁷⁰ Gatartā, Annas muižā, Ķečos 50. gados puīšu alga bija noteikta 5 rubļi,⁷¹ Bērzaunē 1861. g. — 10⁷² un Ērgemē 1860. g. — 12 rubļu.⁷³

80. tabulā⁷⁴ ir doti dati, kas rāda Bērzaunes kalpu — precēto un neprecēto vīriešu — algu izmaiņu no 1859. g. līdz 1861. gadam pēc tam, kad 1861. g. janvārī saimnieki bija vienojušies par kalpu algu veidu un lielumu. Tabulā izmantotajos protokolos nav fikstas visas pagastā pastāvošās līguma attiecības starp saimniekiem un kalpiem, tomēr to ir pietiekami daudz, lai parādītu, kā sējumi tiek pārvērtīti naudā atalgojumā. Naudas daļa kalpu algās palieli-

⁶⁷ LCVVA, 842. f., 1. apr., 1. l., 48., 208. lp.; 2. l., 93., 94., 96., 174. lp.

⁶⁸ Turpat, 3342. f., 1. apr., 108. l., 23., 24. lp.

⁶⁹ Turpat, 7., 8., 24. lp.

⁷⁰ Turpat, 1062. f., 1. apr., 69. l., 30. lp.

⁷¹ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1217. l., 32., 33. lp.; 929. f., 1. apr., 3. l., 22. lp.; 1059. f., 1. apr., 17. l., 46. lp.

⁷² Turpat, 4551. f., 1. apr., 156. l., 45., 46. lp.

⁷³ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 72., 73. lp.

⁷⁴ Turpat, 4551. f., 1. apr., 157. l., 1.—4., 5.—7. lp.

Izmaiņas Bērzaunes kalpu atalgojuma veidā
1859.—1861. g.

Gads	Nauda un drēbes		Nauda, drēbes, linu un auzu sējumi		Tikai sējumi		Alga naturā		Kalpu kop-skaits
	kalpu skaits	%	kalpu skaits	%	kalpu skaits	%	kalpu skaits	%	
1859.	4	10,0	10	25,0	26	65,0	—	—	40
1861.	33	44,6	—	—	40	54,0	1	1,4	74

nājās. 1859. g. tā bija 3—7 rubļi, vienā gadījumā pat 11, bet 1861. g. — 5—15 rubļi. Vairums algu bija 10 rubļu pēc 1861. g. janvāra vienošanās.⁷⁵ Tā gājēju daļa, kura saņēma atalgojumu naudā un drēbēs, palielinājās no 10 līdz 44,6%. Procentuāli ne daudz samazinājās kalpu sējumi. Tātad dažos Vidzemes nomaljos pagastos vēl 60. gados savalnes bija nozīmīgs kalpa ģimenes uztura avots. Bērzaunē pēc sēklas atskaitīšanas ģimenei palika 2 $\frac{1}{2}$ pūra rudzu un tikpat daudz miežu, ja to ražība bija 6. grauds.

Lāzberģa pagasta tiesā slēgtie līgumi starp saimniekiem un kalpiem ļauj izsekot naudas daļas pieaugumam gājēju algās (sk. 81. tab.).⁷⁶ 1844.—1861. g. to pagasta tiesā reģistrēto gājēju līgumu skaits, kuros daļa algas tika maksāta naudā, palielinājās no 46 līdz 80%. Sai laika posmā novērojama arī kalpu algu naudas daļas variēšanās, kas gan norisa ļoti lēni, plašāk izvērsties tikai ap 1860. g. Atalgojuma naudas daļa 0,50—1,50 rubļu apjomā, kura 1844. g. tika maksāta kā puīšiem, tā meitām, 1861. g. saglabājās vienīgi meitu algās.

Algās naudas daļas pieaugumu noteica trīs faktori: 1) sējumi un daļa naturāliju tika pārrēķināti naudā, kalps par savu atalgojumu sāka pirkt cepuri, zābakus, pastalas,⁷⁷ 2) rubļa pirkspējas samazinājās (sk. 220. lpp.), 3) kroņa nodevas nemitīgi palielinājās (82. tab.).⁷⁸

Puīšu algās ietilpstošās gatavās drēbes apskatāmajā posmā naudā vēl nepārrēķināja. Dažās vietās, piemēram, Grenčos, Irlavā, Smiltēnē u. c., puīši saņēma vilnas audumu olektis. Vienīgi muižās neprecētajiem kalpiem pamazām sāka maksāt algu skaidrā naudā,

⁷⁵ LCVVA, 4551. f., 1. apr., 156. l., 45. lp.

⁷⁶ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1215.—1220. l.

⁷⁷ Gatartas saimnieku 1855. g. lēmums (LCVVA, 929. f., 1. apr., 3. l., 22. lp.).

⁷⁸ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 413., 417., 428., 449., 458., 459., 470., 518., 520., 588., 815., 820., 882. l.

Naudas daļas pieaugums Lāzberga kalpu algās

Gads	Reģis- tēto li- gumu kop- skaitis	Daļa algas naudā (rubļos)										%									
		kopā		0,50—1,50		2—2,50		3—3,50		4—4,50			5—5,50		6		10		20		
		kalpu skaitis	%	kalpu skaitis	%	kalpu skaitis	%	kalpu skaitis	%	kalpu skaitis	%		kalpu skaitis	%	kalpu skaitis	%	kalpu skaitis	%	kalpu skaitis	%	kalpu skaitis
1844.	61	28	46,0	28	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1845.	101	35	34,6	33	94,3	2	5,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1846.	46	26	56,5	24	92,3	2	7,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1847.	44	22	50,0	22	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1849.	42	29	69,0	28	96,5	1	3,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1851.	59	30	50,7	26	86,7	4	13,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1852.	78	51	65,4	42	82,4	8	15,7	1	1,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1854.	50	35	70,0	23	65,7	10	28,6	2	5,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1855.	75	57	77,3	48	84,1	6	10,5	2	3,6	1	1,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1857.	96	66	68,7	47	71,3	16	24,2	2	3,0	1	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1858.	105	86	81,9	55	64,0	20	23,2	8	9,3	2	2,3	1	1,2	—	—	—	—	—	—	—	—
1861.	76	61	80,3	13	21,1	14	22,9	21	34,5	5	8,2	4	6,6	1	1,7	2	3,3	1	1,7	—	—

Kroņa nodevu lielums rubļos trijos Kurzemes kroņa pagastos

Gadi	Matkule			Valgale			Sabīle		
	Saimnieki	Puiši	Kalpi	Saimnieki	Puiši	Kalpi	Saimnieki	Puiši	Kalpi
1827./28.	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,50	1,50	1,50
1832./33.	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,50	1,50	1,50
1833./34.	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,50	1,50	1,50
1836./37.	2,50	2,50	2,50	2,20	2,20	2,20	2,10	2,10	2,10
1841./42.	3,10	3,10	3,10	2,30	2,30	2,30	2,80	2,80	2,80
1843./44.	3,00	3,00	3,00	2,60	2,60	2,60	3,25	3,25	3,25
1845./46.	3,00	3,00	3,00	2,60	2,60	2,60	2,90	2,90	2,90
1847./48.	3,60	3,60	3,60	3,40	3,40	3,40	3,70	3,70	3,70
1855./56.	5,40	5,40	5,40	4,40	4,40	4,40	5,20	5,20	5,20
1857./58.	4,16	4,16	4,16	4,60	4,60	4,60	4,50	4,50	4,50
1859./60.*	9,36	4,68	3,12	9,00	4,50	3,00	9,36	4,68	3,12
1861./62.	9,48	4,74	3,16	9,36	4,68	3,12	9,00	4,50	3,00
1862./63.	11,16	5,88	3,72	11,16	5,88	3,72	11,16	3,72	3,58

* No 1859. g. saskaņā ar Baltijas domēņu valdes rīkojumu noteica jaunu kroņa nodevu sadalījumu kroņa pagastos.

dodot gatavu ēdienu. Šādā veidā Kolberģa muižā 1860. g. salīga trīs puišus.⁷⁹

Kurzemes dokumentos par puišu algām ir mazāk ziņu. Naudas daļa Kurzemes puišu atalgojumā parādījās līdz ar naudas nomas sākumu. Anneniekos jau 1847. g. pagasta tiesa noteica puišu algām 10 rubļu kopā ar ēdienu un drēbēm,⁸⁰ Daudzēvā 1963. g. neprecētiem kalpiem ar tādiem pašiem noteikumiem — 15 rubļu.⁸¹ Kurzemes kroņa pagastos puiši saņēma algu natūrā, bet kopš 1862. g. augstākām instancēm piesūtāmos pārskatos kalpu algu kopā ar drēbēm sāka izteikt naudā par 35 rubļiem.⁸²

Arī meitu atalgošanas veids XIX gs. 20.—60. gados izmainījās. Perioda sākumā meitas kā pamatalgu saņēma linus un vilnu, turklāt atsevišķos novados dažādus apģērba gabalus u. c. naturālijas: kurpes, lakatu, ziepes, krāsu, matauklu, Jaunraunā un Stalbē pat cepuri.⁸³ Meitām bieži solīja precoties dot teli vai pēc zināma laika pūra lādi. Solījumus dažreiz neturēja. Grostonas meita Aža Aporiņa 1861. g. sūdzējās, ka 15 gadus dzīvojusi pie saimnieka bez

⁷⁹ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 106. l., 61.—63. lp.

⁸⁰ Turpat, 1724. f., 1. apr., 94. l., 1. lp.

⁸¹ Turpat, 848. f., 1. apr., 186. l., 1. lp.

⁸² Turpat, 1073. f., 1. apr., 602. l.

⁸³ Turpat, 939. f., 1. apr., 22. l., 4. 5. lp.; 1219. f., 1. apr., 3. l., 13. lp.

sevišķa līguma. Šai laikā viņa saņēmusi divus svārkus, divas vilaines un katru gadu nepilnu podu linu. Saimnieks solījis dot visu nopelnīto, kad meita izies pie vīra. Tiesa atzina, ka meitai pēc 15 gadiem pienākas 10 rubļu, divi svārki, divas villaines un divi podi linu.⁸⁴ XIX gs. 50.—60. gados saimnieku nolīgumos visas šīs meitu ieceres izteiktas naudā: Lugažos 1858. g. par 3 rubļiem gadā,⁸⁵ Annas muižā 1853. g. «25 mārciņas linu, 2 aitas turēt, 1,25 rbļ. un vairāk nenieka»,⁸⁶ Gatartā 1855. g. par 1,50⁸⁷ un Burtniekos 1856. g. par 3 rubļiem, piedevām dodot mājas pastalas un baznīcas pastalas ar siksnīņām.⁸⁸

Pagastu tiesu noteiktās maksimālās kalpu algas visai neatšķirās no reālajām darba algām. Pārkāpuma gadījumi bija reti sastopami. Piemēram, Lugažos 1859. g. vairāki saimnieki deva kalpiem tīrumu vasarāju sēšanai, kurš bija paredzēts paša saimnieka rudziem; par to saimniekiem piesprieda naudas sodu.⁸⁹ Saimnieku vienošanās akts par kalpu augstajām algām izpaudās vairāk vai mazāk noformējušās lauku buržuāzijas nostāja, kas spilgti parādās Gatartas saimnieku 1855. g. lēmumā. Tā kā kalpu alga natūrā, pārvēršot naudas izteiksmē, bija relatīvi liela — 60 rubļu —, tad nolēma dot kalpiem vienu pūru labības mazāk nekā iepriekš.⁹⁰ Saimnieku cīņa pret kalpu algas palielināšanās tendenci izvērsās līdztekus zemnieku saimniecību intensificēšanai, kas bija saistīta ar kalpu ekspluatācijas pastiprināšanos. Dažos Kurzemes pagastos — Biļļos (kroņa muiža) jau 1838. g. un Ceraukstē 1839. g. — saimnieki vienojās par kalpu algu pazemināšanu.⁹¹ Annenieku pagastā tas notika 1847. g., 50. gados — daudzās citās pagasta tiesās.

Zemnieku saimniecībās kalpu algošana ar zemi pamazām samazinājās, bet muižas saimniecībās šis kalpu algošanas veids atkal no jauna ieviesās. Muižnieki tādā veidā gribēja piesaistīt laukstrādniekus muižai un izveidot iebūviešu slāni, it īpaši 50. gados. Burtnieku muižas kalpiem 60. gados deva pa deviņām pūrvietām tīruma,⁹² Ērgemē — tāpat, turklāt dažas kalpu ģimenes līga uz divām kalpa vietām, kalpojot astoņas kājnieku dienas nedēļā un 24 zirdzinieka dienas gadā.⁹³ E. Čivkule konstatējusi bezzemnieku pārvēršanu iebūviešos arī Rūjienas, Raunas, Valmieras

⁸⁴ LCVVA, 908. f., 1. apr., 58. l., 2. lp.

⁸⁵ Turpat, 1062. f., 1. apr., 69. l., 29., 30. lp.

⁸⁶ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1217. l., 32., 33. lp.

⁸⁷ Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 22. lp.

⁸⁸ Turpat, 842. f., 1. apr., 9. l., 8.—11. lp.

⁸⁹ Turpat, 1062. f., 1. apr., 69. l., 53., 54. lp.

⁹⁰ Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 22. lp.

⁹¹ H. Strods. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē, 40. lpp.

⁹² LCVVA, 842. f., 1. apr., 9. l., 29.—31. lp.

⁹³ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 160., 161. lp.

u. c. muižās.⁹⁴ Šo parādību asi kritizēja laikabiedri. Ekonomists N. Vilkens 1862. g. kalpu atalgošanu ar zemi uzskatīja par vēl sliktāku klaušu veidu nekā XIX gadsimta pirmajā pusē.⁹⁵ Viņa viedokli apstiprina dokumenti. Zemnieku saimniecībās šai laikā vairs nebija ārkārtīgi nodzīto, nevērtīgo zirgu, taču muižas kalpu saimniecībās tādi atkal radās. Kalpi savus laukus nespēja apstrādāt, viņi grima parādos. Purmsātu muižā 1860./61. g. 11 kalpiem visu mantu vai tās daļu pārdeva ūtrupē, lai segtu 4—42 rubļus lielus parādus. Kalpu pārdoto zirgu vērtība bija 2—8 rubļi.⁹⁶ Jāpieņem, ka liela daļa kalpu sāka savas būdēlnieku gaitas ar parādiem. Piemēram, 1857. g. Virgas pusmuižas nomnieks Johans Blumbergs uzdeva pagasta tiesai protokolēt, ka aizdevis kalpam Klāvam Benkem zirgu 12 rubļu un govī 15 rubļu vērtībā. Ja viņš atstāj darbu vai nomirst, tie jāatdod nomniekam.⁹⁷ Purmsātu muižas kalps Niklāvs Jēgermanis strādāja muižā no 1861. līdz 1863. g., kad viņu izūtrupēja. Viņa parāds muižai bija 51,45 rubļi, bet mantas kopvērtība — 32,44 rubļi. Zirgu novērtēja par 8, govī par 10 un trīs aitas par 6 rubļiem.⁹⁸ Purmsātu muižas kalpi 1865. g. saņēma 8 pūrvietas katrā laukā četrlauku sistēmā.⁹⁹

Visumā tomēr Kurzemes muižu kalpiem deva mazāk zemes nekā Vidzemē. Vērgales muižā kalpi saņēma četras un Ostbākas muižā — 6 $\frac{1}{2}$ pūrvietas zemes. Ostbākas kalpi sūdzējās, ka viņu zeme esot ļoti neauglīga, pavisam balta smilts.¹⁰⁰ Bornsmindes muižas kalpi saņēma tikai vienu pūrvietu katrā laukā. Matkulē un Valgalē daļa muižas precēto kalpu nemaz nesaņēma zemi, bet citi apstrādāja vienu pūrvietu katrā no trim laukiem.¹⁰¹

Tā kā šāds kalpu atalgošanas veids neattaisnojās, kā to norāda E. Čivkule, tad XIX gs. 70. gados muižas kalpu atalgošana ar zemi samazinājās.¹⁰² Jau 50. gados Jaunpils muižas īpašnieks A. Reke šo atalgošanas veidu neatzina. Viņš, pēc paša izteicieniem, esot kalpus labi uzturējis, lai tie varētu paveikt divreiz vairāk darba nekā klaušu laikā.¹⁰³

Jaunpils muižas kalpu atalgojums:

nauda	12,00 rbļ.	$\frac{1}{2}$ pūrvietas zemes līnēm	4,00 rbļ.
15 pūru rudzu	29,50 rbļ.	$\frac{1}{6}$ pūrvietas dārza zemes	1,50 rbļ.
12 pūru miežu	14,40 rbļ.	turēt 3 govīs un 3 aitas	15,00 rbļ.

⁹⁴ E. Čivkule. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos..., 251. lpp.

⁹⁵ N. Wilcken. Unsere ländliche Arbeiterfrage. — BM, Bd. 6, 407., 408. lpp.

⁹⁶ LCVVA, 3328. f., 1. apr., 416.—425. l.

⁹⁷ Turpat, 408. l., 1. lp.

⁹⁸ Turpat, 160. l., 25. lp.

⁹⁹ Turpat, 54. l., 14. lp.

¹⁰⁰ LVA, V, 271., 272., 293., 294. lpp.

¹⁰¹ LCVVA, 977. f., 1. apr., 157. l.; 1073. f., 1. apr., 611. l., 9.—13. lp.

¹⁰² E. Čivkule. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos..., 251. lpp.

¹⁰³ [A. Spāģis.] Die Zustände des freien Bauernstandes in Kurland, II. Teil, 252. lpp.

5 pūri balto zirņu	6,50 rbļ.	dot kā dāvanu par labu darbu:	
1/2 mucas siļķu	4,00 rbļ.	1/2 pūra kviešu	1,20 rbļ.
1/2 pūra sāls	1,35 rbļ.	1 pūru zirņu	1,30 rbļ.
		alu	0,25 rbļ.
			<hr/> Kopā 84,00 rbļ.

Apskatītās pārmaiņas kalpu algās XIX gs. 40.—50. gados un 60. gadu sākumā liecina par feodālismam tipiskā kalpu atalgojuma nomaiņu ar kapitālismam raksturīgo atalgojumu lauku proletāriešiem. Kalpu algu lielums, veids un to pārveidošanās formas bija cieši saistītas ar attiecīgā lauku novada ekonomisko novirzienu un atšķirīgas kroņa un privātmuižu pagastos. Kalpu atalgojums sējumu veidā samērā ilgi saglabājās Kurzemes kroņa zemnieku sētās, jo šeit pāreja uz kapitālistisko ražošanas veidu lauksaimniecībā norisēja pakāpeniskāk. Sis atalgojums novērojams arī Kurzemes un Vidzemes guberņu attīstītos linkopības novados, kur grūtais līnu apstrādes darbs kalpiem deva zināmas iespējas saņemt algā līnu sējumus. Turpretim Kurzemes privātmuižu zemnieku sētās, kur zemniekus vairāk ekspluatēja un kur lielās nomas dēļ bija nepieciešams strauji intensificēt saimniecību, kalpiem tika atņemti vai samazināti viņu apstrādātie zemes gabali; feodālā laikmeta kalps šeit kļuva par lauku proletārieti.

Vidzemes lauku novados, kur bieži vien paralēli nerentabīlai lauksaimniecībai bija izplatīta peļņās iešana, turpināja pastāvēt kopš XIX gs. sākuma konstatētais kalpu atalgojums natūrā. Šais novados kalpu algām bija zināma tendence pieaugt sakarā ar brīvā līguma darbu, kas bija labāk atalgots un izvērts blakus lauksaimniecībai. Vismazākās kalpu algas XIX gs. 40.—50. gados konstatējamas Vidzemes austrumos, kur kalpu atalgošana ar sējumiem nebija iespējama saimniecību nelielo apmēru dēļ. Tieši šeit visstraujāk ieviesās kalpu atalgošana ar naudu.

Muižas kalpu atalgošanas veidā sastopamas abas galējības: nelielā apjomā tipiskais lauku proletāriešu atalgojums — nauda un uzturs — un kā pārejoša parādība precēto kalpu algošana ar samērā lieliem zemes gabaliem, par ko prasīja divu trīs cilvēku darbu.

Kalpu proletarizēšanās process XIX gs. 40.—50. gados visumā neveicināja kalpu algas pieaugumu. Pret to bija vērstas gan administratīvās metodes darbaspēka komplektēšanā, gan saimnieku slēgtie vienošanās akti par kalpu maksimālajām algām. Par kalpu lielo neapmierinātību ar savu stāvokli liecina arī traģisms, kas izpaudās Kurzemes kalpu sūdzībās 50./60. gadu maiņā. Kalpiem bija ne tikai jāatsakās no cerībām uz labākiem dzīves apstākļiem, piemēram, redzēt bērņus par saimniekiem, bet viņi pakāpeniski zaudēja līdzšinējo eksistences pamatu — bandas, savu atsevišķo saimniecību, kas kalpiem deva iespēju nodibināt ģimeni, audzināt bēr-

nus un kaut minimālā veidā pielāva zināmu patstāvīgu saimniecisku rosmi. Lai gan kalpi bija gatavi cīnīties un ar varu panākt ierastās dzīves kārtības saglabāšanu (Mežmuiža, 1863. g.), tomēr bandinieku rudzu lauki pakāpeniski nozuda no «dižo» ceļu malām.

2. KALPU UZTURS

Apskatāmajā periodā, tāpat kā iepriekš, galvenais vērtību ražotājs lauksaimniecībā bija kalps. Tāpēc tautsaimnieki interesējās par darbaspēka atražošanu. XIX gs. 40. gados par šo jautājumu sprieda kā valdošā šķira, tā atsevišķi ekonomisti. Tērbatas liberālais profesors A. Hiks uzskatīja, ka kalpam, lai tas varētu pildīt savu funkciju tautas saimniecībā, nepieciešams šāds gada uzturs: 6 pūri rudzu, $1\frac{1}{2}$ pūra putraimu, $2\frac{2}{3}$ pūra pākšaugu, 3 podi siļķu vai reņģu, pods tauku vārišanai vai attiecīgi gaļa, vasarā saknes un nedaudz piena.¹⁰⁴ Spriežot pēc cenām un dokumentiem, podam tauku aptuveni atbilda 3 podi gaļas.¹⁰⁵ Pārreķinot minēto gada normu mūsdienu svara vienībās,¹⁰⁶ kalpam nepieciešamā dienas deva vidēji bija šāda: 720 g rupjo rudzu miltu, 150 g putraimu, 400 g zirņu, 64 g siļķu, 22 g tauku vai 66 g gaļas.

Šī teorētiskā deva rāda, ka XIX gs. vidū lauku ļaužu uzturā galvenā sastāvdaļa bija graudaugi; dzīvnieku valsts produktiem tajā bija pavisam maza nozīme. Ja devā paredzētās taukvielas vai gaļu izlietoja viras vai putras pagatavošanai divām ēdienreizēm, tad trešajai palika pāri gabals siļķes ar sausu maizi. Turklāt šīs normas kalpu uzturā nebija iespējams ievērot pat normālas ražas gados, jo dažādu uzturvielu ieguve uz vienu iedzīvotāju bija pārāk maza. Sliktas ražas gados zemnieki cieta badu. Klaušinieki muižas darbos pārtika tikai no līdzī paņemtā aukstā ēdiena visu nedēļu.

A. Hika minētā rudzu graudu, respektīvi, maizes, diennakts deva uzskatāma par faktiskā patēriņa normu kalpu uzturā normālas

¹⁰⁴ [A. H u e c k.] Darstellung ..., 191. lpp.

¹⁰⁵ Kandavā 1858. g. pods tauku maksāja 3 rubļi (LCVVA, 1034. f., 1. apr., 1599. l., 1.—4. lp.), Cesis 1854. g. pods gaļas — 1,20 rubļu (LCVVA, 939. f., 1. apr., 24. l., 93. lp.), Lugažos 1862. g. 3 podi vērsa gaļas — 3,35 rubļi (LCVVA, 1062. f., 1. apr., 69. l., 155. lp.), Kaivē 1864. g. 5 podi gaļas — 5,50 rubļu (LCVVA, 6071. f., 1. apr., 13. l., 53., 54. lp.). 60. gadu sākumā kalpa uzturam paredzēja 3 rubļus tauku vai gaļas iegādei (N. Wilcken. Unsere ländliche Arbeiterfrage. — BM, Bd. 6, 1862, 399., 400. lpp.).

¹⁰⁶ Lielas grūtības šai ziņā rada beramo mēru pārreķināšana sveramajos. Pūri ir pārvērtī mārčiņas pēc Jelgavas ģimnāzijas matemātikas skolotāja M. Paukera tabulas (M. Paucker. Praktisches Rechenbuch, II. Mitau, 1836, 272. lpp.). Pārvēršot mārčiņas gramos, ērtības labad mārčiņā rēķināti 400 g. (Paukers dod dažādas mārčiņas — krievu, Rīgas un Jelgavas.) Attiecībā uz pākšaugiem rodas ļoti lielas grūtības, jo Paukeram ir dati tikai par kaltētajiem baltajiem zirņiem. Podā rēķināti 8 kg. Rupji maltiem rudzu miltiem graudu atmalums rēķināts $\frac{1}{40}$ daļa pēc minētās Paukera grāmatas (III d., 2. lpp.).

ražas gados. Kā literatūrā, tā avotos sastopami norādījumi, ka sētas darbos zemniekam nepieciešams vismaz 2 mārciņas (800 g) maizes dienā, bet kļaušu darbos — vairāk nekā 3 mārciņu (1300 g).¹⁰⁷ Tāpat par reālu vai nedaudz palielinātu jāuzskata Hika devā paredzētais putraimu daudzums. Parasti kalpu algu līgumos un amata mācekļu gada uzturam paredzētais putraimu daudzums bija viens pūrs.¹⁰⁸

Citāds stāvoklis bija ar pākšaugiem. Kalpiem, tāpat citiem zemniekiem, nebija iespējams dabūt gada patēriņam divus vai vairāk pūrus pākšaugu, jo tos sēja maz un tie nedeva augstas ražas. No pagastu arhīvos saglabātiem datiem var spriest, ka vidējais zirņu daudzums uz vienu iedzīvotāju ir 0,18 pūru (sk. 83. tab.),¹⁰⁹ bet pupu vēl daudz mazāk. Pēc A. Oranovska datiem, Kurzemē XIX gs. 50. gados uz 4,3 lauku iedzīvotājiem iznāca pūrs zirņu.¹¹⁰ Turīgākos pagastos un dažās sētās zirņus ieguva lielākā daudzumā. Matkulē 1851. g. atsevišķās saimniecībās — «Kazvagarēs», «Ķimmaros», «Saldeniekos» un «Sillēs» — bija paredzēts izkult pa 5 pūri zirņu, bet «Aizporos» un «Ūdrustriķos» — pat 8 pūri. Tātad vidēji uz sētu iznāca 3 pūri zirņu. Turīgajās Skultes «Lielpuzzemnieku» mājās, kur saimniekam lini bija krājumā 150 rubļu vērtībā, 1859. g. novembrī kļēti bija 5 pūri zirņu un 5 pūri pupu.¹¹¹ Turpretim Matkules pagasta tiesas novadā 118 zemnieku sētās 1862. g. izauga 15 pūru cūku pupu, 1863. g. — 8 pūri un 1864. g. — 11 pūru.¹¹² Jaunpilī, kur zemnieku sētas pēc sējumu platības bija lielākas, dažās sētās rēķinājās ar zirņu ieguvī 15 pūru apmērā.¹¹³ Tāpat samērā daudz zirņu audzēja Zemgales līdzenuma kroņa zemnieku saimniecībās (sk. 136. lpp.). Kalpu algā zirņi gandrīz nekad nepārsniedza vienu pūru. Vidzemes kalpu algā ietilpa arī kaņepes. Zirņu nozīme uzturā bija ļoti liela, jo tie satur daudz vairāk olbaltuma nekā milti un putraimi.¹¹⁴ Tāpēc zirņi zināmā mērā varēja aizstāt gaļu, ko XIX gs. patērēja ļoti maz. A. Hiks 1845. g. par lauku iedzīvotājiem nepieciešamo gaļas daudzumu gadā uzskatīja 50 mār-

¹⁰⁷ LCVVA, 3391. f., 7. l., 30. lp. Lāzberģa pagasta tiesa 1856. g. noteica ļoti stingri ievērot pastāvošo maizes normu. Ejot uz sešām dienām muižas darbā, jādod līdz 20 mārciņu maizes (LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1217. l., 90., 91. lp.). Matkules pagasta tiesā 1855. g. par vidējo nepieciešamo maizes devu vīrietim, kas strādāja smagu darbu, tika uzskatītas 3 mārciņas (1200 g), bet sievietei — 1½ mārciņas maizes (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 557. l., 39. lp.).

¹⁰⁸ LCVVA, 3356. f., 1. apr., 2. l., 45. lp.; 929. f., 1. apr., 3. l., 217. lp.

¹⁰⁹ Turpat, 4249. f., 1. apr., 5. l., 16. lp.; 1086. f., 1. apr., 165. l., 18. lp.; 1073. f., 1. apr., 422. l., 61.—64. lp.

¹¹⁰ А. Орaновский. Курляндская губерния, 248. lpp. (19. tab.).

¹¹¹ LCVVA, 3345. f., 1. apr., 35. l., 150., 151. lp.

¹¹² Turpat, 1073. f., 1. apr., 742. l., 2. lp.; 743. l., 2. lp.; 744. l., 2. lp.

¹¹³ Turpat, 937. f., 1. apr., 53. l., 27. lp.

¹¹⁴ 100 gramos rudzu miltu olbaltuma ir 7,35 g, 100 gramos zirņu — 15,21 g (A. Kirhenšteins. Jaunas atziņas par pareizu uzturu un vitamīniem. R., 1954., 206., 207. lpp.).

Zirņu un pupu raža pūros uz vienu iedzīvotāju dažos
Vidzemes un Kurzemes pagastos

Gads	Pagasts	Guberņa	Aptu- vens iedzi- votā- ju skaits*	Zirņi		Pupas	
				raža	uz 1 iedzīv.	raža	uz 1 iedzīv.
1848.	Kalnamuiža	Vidzeme	1000	180	0,18	21	0,02
1849.	Kalnamuiža	Vidzeme	1000	120	0,12	45	0,04
1850.	Kalnamuiža	Vidzeme	1000	150	0,15	60	0,06
1855.	Mārsnēni	Vidzeme	900	183	0,20	90	0,10
1856.	Mārsnēni	Vidzeme	900	150	0,16	93	0,10
1857.	Mārsnēni	Vidzeme	900	240	0,26	96	0,11
1851.	Matkule	Kurzeme	1000	166	0,17	—	—

* Iedzīvotāju skaits ir noapaļots, ja ziņas par iedzīvotāju skaitu dokumentos saglabājušās par citiem gadiem. Kalnamuižas pagastā 1841. g. bija 1070, Mārsnēnos 1857. g. — 914 iedzīvotāju.

ciņu, tas ir, 2½ podus, tātad 20 kg.¹¹⁵ Pēc A. Oranovska domām, šie dati attiecībā uz Kurzemi ir pārspilēti; lauku iedzīvotāji gadā patērējuši ne vairāk par 20 mārciņām (8 kg), pilsētnieki — ap 112 mārciņām (44,8 kg) gaļas.¹¹⁶ Jāpieņem, ka peļņas darbos strādniekiem bija iespējams lietot uzturā vairāk gaļas. Par peļņas darbos ārpus lauksaimniecības nodarbināto strādnieku gaļas patēriņu Lietuvā 1841. g. ir šādas ziņas: Viļņas guberņā uz vienu personu 1,2 pudi (19,2 kg) gadā, Grodņas guberņā — 1,9 pudi (30,4 kg) un Kauņas guberņā — 1,4 pudi (22,4 kg).¹¹⁷ Dokumenti apstiprina, ka gaļas patēriņš zemnieku uzturā bija mazs. Arī 60. gadu pirmajā pusē tas kalpu un vispār zemnieku uzturā salīdzinājumā ar 40. gadiem nav palielinājies. Vidzemes kalpu algās pat 60. gadu otrajā pusē (Lugažos 1868. g.) sastopami tie paši tradicionālie 3 rubļi tauku vai gaļas iegādei.¹¹⁸

Dokumenti liecina, ka apskatāmajā laika posmā uz 4—6 zemniekiem, ieskaitot bērņus, bija pa vienai cūkai. Vidzemē cūkas turēja vairāk nekā Kurzemē. Kandavas kroņa zemnieku 75 sētās 1861. g. uz vienu sētu bija 3,5 cūkas, tas ir, viena cūka uz 5,7 iedzīvotājiem.¹¹⁹ Šai pašā pagastā 1863. g. martā viena cūka bija uz

¹¹⁵ [A. Hueck.] Darstellung ..., 292. lpp.

¹¹⁶ А. Орановский. Курляндская губерния, 277. lpp.

¹¹⁷ Н. Н. Улащик. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии, 399. lpp.

¹¹⁸ LCVVA, 1062. f., 1. apr., 70. l., 90. lpp.

¹¹⁹ Turpat, 1034. f., 1. apr., 5. l., 2.—9. lpp.; 2. l., 40.—43. lpp.

5,2 iedzīvotājiem,¹²⁰ Kalnamuižā (privātmuiža Vidzemē) 1858. g. oktobrī — viena cūka uz 4 iedzīvotājiem.¹²¹ Nav iespējams konstatēt, cik daudz cūku gadā nokāva, tāpat trūkst ziņu, kādā veidā izlietoja gaļu — pašu patēriņam vai tirgum. Dažos Vidzemes novados (Mārsnēnos un Jaunraunā) kalpu algās naturā tika paredzētas gadu vecas cūkas,¹²² kas parasti vērtētas par 3 rubļiem,¹²³ tātad tās bija līdzvērtīgas 3 podiem gaļas (24 kg). Šādas cūkas sauca par lielajām cūkām. Barotas cūkas bija līdzvērtīgas apmēram 5 podiem gaļas.

Priekuļu «Pālēnos» 1853. g. sešas lielās cūkas novērtēja par 18 rubļiem, Kaivē 1851. g. trīs cūkas — par 9, Purmsātos 1856. g. divus lielos veprus — par 7, vienu lielu cūku — par 3 un divas puscūkas — par 3 rubļiem.¹²⁴

Smiltenes «Peku» saimniekam Jānim Cēkuram 1848. g. nozaga četras barotas cūkas, kopsvarā 21 podu. Tās kopsummā novērtētas par 25 rubļiem, tātad katra cūka caurmērā svēra 5 podi (40 kg). Grenču «Kaļu» saimnieces Trīnes Valteres pūrā 40. gadu beigās bija «nobarots suķis» 5 podu svarā.¹²⁵

Tomēr visumā cūkas bija vājas un mazvērtīgas. Sabiles pagastā ar ekonomiski samērā spēcīgām saimniecībām visām zemnieku sētām (kopskaitā 16) 1849. g. novembrī piederēja 45 cūkas 155 rubļu kopvērtībā, tātad cūka vidēji maksāja 3,44 rubļus,¹²⁶ bet vecās sivēnmātes — parasti 4—6 rubļus. Daudzevas zemnieku 30 vidējās un noplicinātās saimniecībās (kopskaits 49) 1851. g. bija 103 cūkas un sivēni 93 rubļu kopvērtībā, tātad caurmērā 92 kapeikas gabalā.¹²⁷ Turpretim tām cūkām, kas piederēja topošajai lauku buržuāzijai, bija parasts svars mūsdienu izpratnē.

Biksēres krodzniekam Reinvaldam 1861. g. nozaga trīs veprus, kuri svēra 14 podu (112 kg), 9 podus (72 kg) un 8 podus (64 kg).¹²⁸ Dauguļu muižas vagara palīgs Miķelis Āboliņš, kam bija tiesības turēt vienu cūku savām vajadzībām, gada laikā nobaroja piecas cūkas un pārdeva, no kurām pirmās divas svēra pa 9 podiem (72 kg).¹²⁹ Arī Bērzaunes turīgā «Gravēnu» saimnieka Reiņa Rikmaņa trīs cūkas 1861. g. maksāja 25 rubļus, tātad vidēji katra svēra ap 8 podi.¹³⁰ Labas cūkas bija arī Annenieku pagasta «Pautiņu» turīgā saimnieka sētā.¹³¹

Minētie dati par cūkām liecina, ka ne tikai kalpu, bet vispār zemnieku uzturā gaļai bija maza nozīme. Zemnieki gaļai patērēja jaunlopus vai tos vecos lopus, kurus vajadzēja aizvietot ar jauna-

¹²⁰ LCVVA, 957. f., 1. apr., 842. l., 1.—5. lp.

¹²¹ Turpat, 4249. f., 1. apr., 163. l., 45. lp.

¹²² Sk. 79. tabulu.

¹²³ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 907. l., 11. lp.

¹²⁴ Turpat, 1156. f., 1. apr., 120. l., 6. lp.; 6071. f., 1. apr., 11. l., 13., 14. lp.; 3328. f., 1. apr., 243. l., 1. lp.

¹²⁵ Turpat, 3358. f., 33. apr., 3. l., 32. lp.; 1025. f., 1. apr., 7. l., 1., 7. lp.

¹²⁶ Turpat, 1073. f., 1. apr., 556. l., 8.—11. lp.

¹²⁷ Turpat, 848. f., 1. apr., 491.—530. lp.

¹²⁸ Turpat, 6025. f., 1. apr., 2. l., 27. lp.

¹²⁹ Turpat, 879. f., 1. apr., 42. l., 29., 30. lp.

¹³⁰ Turpat, 4551. f., 1. apr., 156. l., 66., 67. lp.

¹³¹ Turpat, 1724. f., 1. apr., 365. l., 10. lp.

jiem. Piemēram, Alsviķu «Platpiero» saimnieks Indriķis Keiča 1860. g. vienu vērsi pārdeva galvasnaudas nomaksai, otru nokāva ziemas uzturam.¹³² Jau minētajā Jaunpils muižas kalpu «lielajā» algā nebija paredzēta gaļa; cūkas turēšanai trūka gan barības, gan kūts. Toties kalpi varēja turēt trīs govīs un trīs aitas. Jāpieņem, ka gaļu ieguva no teļiem un jēriem, ja tos nepārdeva. Teļi zemnieku un kalpu saimniecībās bija vāji, tāpēc parasti no tiem ieguva tikai podu gaļas, turpretim no «barotajiem» teļiem muižās — 2¹/₂ poda gaļas.¹³³ A. Oranovskis uzskata, ka zemnieku govīs kautsvārā svērušas 80—120 kg (200—300 mārciņu).¹³⁴

Zemnieku, sevišķi kalpu, faktiskajā uzturā gaļas bieži vien nebija nemaz. Irlavas pagasta tiesas arhīvā saglabājies dokuments par izūtrupējamām «Inku» mājām,¹³⁵ kur 1853./54. gada ziemā 65 dienas dzīvoja pieci cilvēki — kalpi, kalpones un pagaidu saimnieks Miķelis Kalniņš. Pēdējais uzdeva, ka minētās personas patērējušas šādu pārtikas daudzumu: 7 pūrus rudzu, ³/₄ pūra putrainu, podu siļķu, 4 mārciņas sviesta un 5 mārciņas cūku tauku. Šo zemnieku dienas uztura deva mūsdienu svāra vienībās varētu būt šāda: 920 g rudzu miltu, 100 g putrainu, 25 g siļķu, 5 g sviesta un 6 g tauku. Pagasta tiesa uzskatīja, ka M. Kalniņa minētā maizes deva ir par lielu, tāpēc miltu devu dienā pazemināja par 120 g. Sai devā ir ļoti liels ogļhidrātu pārsvars un sevišķi maz olbaltuma, pākšaugu un gaļas pavisam nav. Mazāk par paredzēto normu zemnieki saņēma siļķes un taukvielas. Sacītais liecina, ka zemniekiem arī normālas ražas gados trūka organismam nepieciešamās barības. Ja vien bija iespējams, zemnieki medīja mežos¹³⁶ un zvejoja iekšējos ūdeņos, lai gan muiža bija stingri aizliegusi kā medīt, tā zvejot. Par aizlieguma pārkāpšanu viņi saņēma sodu, bet pēc tam rīkojās tāpat.

Par kādu retu gardumu gājēji uzskatīja gaļas viru, liecina Daudzevas kalpa Matisa Lagzdiņa 1855. g. paziņojums Daudzevas mežzinim, ka viņa saimnieks «Veckunču» Mārtiņš Voits slepeni nomedījis alni, sasālījis un ar savu ģimeni apēdis, bet kalpam nav doti pat tie putraini, kas ar gaļu vārīti.¹³⁷

Par saknēm un pienu gājēju produktu devās ir saglabājies ļoti maz ziņu, jo tos uzskatīja par mazsvarīgu piedevu jau minētajai nepieciešamajai rācijai. No dārzeņiem plašāk patērēja kartupeļus, bet XIX gs. 40.—50. gados tiem nebija tik svarīga nozīme kā mūsdienās. Precēto kalpu atalgojumā parasti ietilpa zemes gabaliņš kartupeļu stādīšanai, ļoti reti tos deva natūrā, jo kartupeļu ražība

¹³² LCVVA, 3784. f., 1. apr., 50. l., 49. lp.

¹³³ [A. Hueck.] Darstellung ..., 292. lpp.

¹³⁴ А. Орановский. Курляндская губерния, 274. lpp.

¹³⁵ LCVVA, 971. f., 1. apr., 3569. l., 3.—11. lp.

¹³⁶ Alsviķos trīs zemnieki 1862. g. nomedīja āpsi, iztecināja no viņa 3¹/₂ stopus tauku (LCVVA, 3784. f., 1. apr., 51. l., 95. lp.; 3342. f., 1. apr., 103. l., 32. lp.).

¹³⁷ LCVVA, 848. f., 1. apr., 159. l., 1.—4. lp.

bija vēl svārstīgāka nekā graudaugu ražība.¹³⁸ Sliktas ražas gados kartupeļi tika zagti, īpaši no muižas kartupeļu bedrēm. Bada gados tos zaga pat saimnieku ģimenes locekļi, bet pārējā laikā — nepietiekami paēdušie puīši, meitas un gani.

Lugažu kalps Jekabs Ošinka 1846. g., izmantojot laiku, kamēr darbinieki pierakstījās pie junkura pēc beigtā dienas darba, ielavījās viņa virtuvē un izēda podiņu kartupeļu.¹³⁹ Kalponi Margarietu Jurovu (Talsu pag.) 1856. g. par 15 kartupeļu nozagšanu pagasta tiesnesis pēc saimnieka ierosinājuma sodīja ar pieciem pātagas sitieniem.¹⁴⁰

Samērā liela nozīme zemnieku uzturā bija kāpostiem, tos dēstīja visās saimniecībās; arī kalpiem deva dažas dobes kāpostiem. Par pārējiem dārzeņiem pagastu arhīvos saglabāties ļoti maz ziņu. Zināma ilustrācija teiktajam ir 84. tabulas dati.¹⁴¹ Šīs ziņas sniegusi Matkules pagasta tiesa augstākām instancēm.

84. tabula

Dārzeņu raža Matkules pagasta tiesas novada 118 zemnieku sētās XIX gs. 60. gados

Gadi	Kāposti šokos*	Dārzeņi pūros					
		kāji	burkāni	cigoriņi	gurķi	ķirbji	bietes
1862.	250	138	54	10	4,5	—	105
1863.	283	143	75	7	3	6	121
1864.	250	172	78	6	3	6	127
1865.	236	151	75	44	4	2	119

* Šoks — 60 gabalu.

Par patērēto piena daudzumu nav tiešu ziņu. Kalpi, sevišķi kalpones, deva lietot savas govju pienu visu gadu vai kādu sezonu kopīgajā sētās saimniecībā. Ja gājējiem bija bērni, tad piens tika atstāts to uzturam.

Burtnieku pagasta kalponei Mažai Skraštinai saimnieks 1857. g. deva bērību vienai govij, par to kalponei kopā ar savu bērnu bija jāēd savs aizdars brokastīs un launagā, bet maizi deva saimnieks.¹⁴² Kad Stāmerienā muiža un pagasta tiesa 1860. g. aizliedza kalpiem savalnes sēt un pavēlēja kalpu sievietēm un bērniem ēst pie saimnieka galda, kalpa govju piens un kartupeļi tika atstāti kalpa sievas rīcībā bērnu ēdināšanai.¹⁴³

Govju deva ļoti maz piena. Ziņas par to sastopamas ļoti reti. Fragmentārie dati ir šādi: Burtnieku kalps Dāvis Lācis 1854. g.

¹³⁸ Par kartupeļu ražām sk. 43. un 44. tabulu.

¹³⁹ LCVVA, 1062. f., 1. apr., 67. l., 109. 110. lp.

¹⁴⁰ Turpat, 1034. f., 1. apr., 1599. l., 1.—4., 13., 14. lp.

¹⁴¹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 742. l., 2. lp.; 743. l., 2. lp.; 744. l., 2. lp.; 745. l., 2. lp.

¹⁴² Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 33. lp.

¹⁴³ Turpat, 3356. f., 1. apr., 2. l., 96., 97. lp.

pārdeva govī par 8 $\frac{1}{2}$ rubļiem, apgalvojot, ka govīs dodot $\frac{1}{2}$ stopa¹⁴⁴ piena ritā un tikpat daudz vakarā.¹⁴⁵ Parasti kalpu un saimnieku govīs maksāja 8—10 rubļus. Tā kā govīs cenu galvenokārt noteica pēc piena daudzuma, tad jāpieņem, ka šāds izslaukums nebija izņēmums. Zvārtes kroga krodzinieks Jēkabs Pommers Burtnieku pagastā tiesā 1870. g. apgalvoja, ka izslaucis no govīs 7 stopus dienā.¹⁴⁶ Kolberģa pagasta bijušais saimnieks Juris Rublovskis pēc māju nodošanas padēlam 1867. g. deva viņam slaukt savu govī, prasot par to gadā vienu podu (8 kg) biezpiena un 4 kg sviesta.¹⁴⁷ Laikabiedru sniegtās ziņas to apstiprina. Dažās muižās bija sugas govīs, kas deva 10—12 stopu piena dienā. Šīs govīs maksāja 30 rubļu. Sāmsalā bija vietējās uzlabotās govīs ar 2 $\frac{1}{2}$ stopiem izslaukuma dienā; Vidzemē no parastajām zemnieku govīm ieguva pusstopu, stopu piena dienā.¹⁴⁸ Bet XIX gs. 50. gados zemnieku saimniecībās bija govīs, kas maksāja 20 rubļu un vairāk, tātad jāpieņem, ka tās deva apmēram 6 stopus piena dienā.¹⁴⁹ Ziņas par citām guberņām apstiprina ļoti mazos izslaukumus. Zemnieku govīs Baltkrievijā deva aptuveni 280 litru gadā — tātad laktācijas periodā — ap vienu litru dienā.¹⁵⁰

Zemnieki — kā saimnieki, tā kalpi — sviestu patērēja maz, jo to parasti sāļīja (uz 1 kg sviesta apmēram 60 g sāls) un krāja pārdošanai.

Viedoklis par kalpam nepieciešamo uzturu radikāli nemainījās 60. gadu sākumā, kad lielākā daļa zemnieku saimniecību bija izdota naudas nomā un kļaušu sistēmas negatīvā ietekme uz lauksaimniecisko ražošanu zemnieku sētās ierobežota. Ekonomists N. Vilkins 1862. g. rakstīja, ka Vidzemē vienam laukstrādniekam tiek rēķināta šāda uztura norma gadā: 6 pūri rudzu, 4 pūri miežu, pūrs iesala, pūrs zirņu, gaļa un tauki 3 rubļu vērtībā.¹⁵¹ Tātad rudzu deva palikusi agrākā, bet pūra putrainu, 1 $\frac{1}{2}$ pūra pākšaugu un 3 podu siļķu vietā kalpa uzturam paredzēti 4 pūri miežu un pūrs iesala. Kalpa uzturs līdz ar to vēl vairāk reducēts uz ogļhidrātiem, samazinot jau tā trūcīgo olbaltuma daudzumu. Kā redzams, gaļas un tauku deva nav palielinājusies. Zirņu deva atbilst reālajam zirņu daudzumam kalpu algās. Ļoti līdzīgas bija gada uztura normas mācekļu līgumos.

¹⁴⁴ 1 stops = 1,25 litri.

¹⁴⁵ LCVVA, 842. f., 1. apr., 1. l., 39. lp.

¹⁴⁶ Turpat, 7. l., 126. lp.

¹⁴⁷ Turpat, 3342. f., 1. apr., 108. l., 123. lp.

¹⁴⁸ [A. H u e c k.] Darstellung . . . , 287. lpp.

¹⁴⁹ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 108. l., 129. lp.

¹⁵⁰ Н. Н. У л а щ и к. Предпосылки крестьянской реформы 1861. г. в Литве и Западной Белоруссии, 197. lpp.

¹⁵¹ N. Wilcken. Unsere ländliche Arbeiterfrage. — ВМ, Bd, 6, 1862, 399., 400. lpp.

Gada uztura normas kalēju mācekļu ligumos Burtnieku pagastā:¹⁵²

«Ģercēnu» saimnieks *Tenis Golbergs* 1860. g. deva brālim *Jānim Mārcim* *Pēteris Balodis* 1864. g. deva brālim

6 pūri rudzu
1 pūru putraimu
1 pūru zirņu
3 pūri kartupeļu
3 podi cūkas gaļas
1 podu siļķu
2 šoki kāpostu

6 pūri rudzu
1 pūru putraimu
1 pūru zirņu
3 pūri kartupeļu
1 podu tauku
—
—

Minētais uztura apskats attiecas galvenokārt uz tiem gājējiem, kas ēda pie saimnieka galda vai saņēma tikai atalgojumu natūrā. Precēto kalpu ģimenēs, kam bija patstāvīga saimniecība, pārtika varēja būt citāda, uzturlīdzekļu kopīgais apjoms — mazāks, bet lielāka dažādība uztura sastāvā. Kalpi, kas paši turēja cūkas, maksimāli pūlējās, lai cūku uzturu papildinātu ar mežā atrodamo barību, kalpu bērni vāca ozolzīles, tika sautētas koku piepes u. c.¹⁵³ Kalpu sievas un bērni plūca zāles muižas grāvjos un mežos govīs un aitu barībai, jo zemnieku sētās pļavu un zālāju arvien bija maz. Sodi par neatļautu zāles plūkšanu ļoti bieži protokolēti pagasta tiesas sēdēs. Tomēr, šādā veidā kalpu ģimenes pavairoja un dažādoja savu pārtiku, rodot iespēju papildināt bērnu un smaga darba strādnieku uzturu. Kalpi ļoti augstu vērtēja savu personisko saimniecību, par kuru rūpējās sieva, kas saimnieka vai muižas darbā bija iesaistīta tikai daļēji, tāpēc kalpi vērsās tieši pret sievu nodarbināšanu muižas darbos, jo tie viņai traucēja ar visiem spēkiem nodoties savai saimniecībai.

Apskatītais uztura daudzums un sastāvs attiecas uz normālas ražas gadiem, turpretim daudzajos neražas gados, kas kļaušu sistēmas krīzes periodā bija kļuvuši par regulāru parādību, zemniekiem vispār un kalpiem sevišķi nebija pat šīs vienpusīgās barības. XIX gs. 30. gados kalpi atkārtoti prasīja no magazinām aizdevumus. Kalpu maizes trūkums bieži saistījās ar vispārējo neražu. 1830. g. Jēkabnieku kalpi nebija saņēmuši algu no saimniekiem; 1839. g. Penkules kalpi sūdzējās, ka saimniekiem par parādiem esot atņemta gandrīz visa raža, tāpēc viņi nevarot kalpiem dot algu.¹⁵⁴ Sevišķi smagi apstākļi bija 40. gadu pirmajā pusē, ieskaitot 1846. g., kad latviešu, sevišķi Vidzemes, zemnieki varēja izvilkt dzīvību tikai ar labības ievadumiem no Iekšķrievijas guberņām. Šai laikā pagasta tiesās sastopamas kalpu sūdzības par sliktu uzturu. Daudz šādu sūdzību saglabājušās Smiltenes pagasta tiesas fondā.

¹⁵² LCVVA, 842. f., 1. apr., 2. l., 19., 25. lp.

¹⁵³ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 80. lp.

¹⁵⁴ H. Strods. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē, 37. lpp.

«Lielēķišu» kalpone Mādže Zaķe 1841. g. sūdzējās, ka nedabū maizi, 1843. g. «Praulū» kalps Jēkabs bija 14 nedēļas bez maizes. Kalpi atteicās iet klausās bez maizes. Smiltenes pagasta tiesa 1841. g. šai sakarā piesprieda 16 kokus kā kalpam, tā saimniekam. Tā paša pagasta «Kainaižu» kalps Ansis Miežītis 1845. g. nav gājis uz muižu, jo nebija maizes, ko ņemt līdzi. Kalps aizbrauca maizi «meklēt» un «atrada» to magazīnas klētī, kur, protams, bija jāielaužas. Par šādu rīcību Miežītis saņēma 60 sitienu ar rīkstēm.¹⁵⁵ Lideres muižas nomnieks un pagasta tiesa bija noteikuši 40. gadu vidū, ka klausās jānāk neatkarīgi no tā, vai muižā ir ko darīt vai nav, vai kļaušiniekiem ir maize vai nav. 1846. g. 19. jūlijā par nenākšanu klausās maizes trūkuma dēļ zemniekus sodīja ar naudas sodu.¹⁵⁶ Ozolmuižas (Liezeres draudzē) kļaušinieki 1845. g. jūlijā zaguši no muižas lauka rudzu graudus un vārijuši putru; par to katrs saņēma 20—30 spieķa sitienus.¹⁵⁷ Sais gados līdzīgas sūdzības sastopamas Karvas, Stalbes, Kolberģa un Kaives pagastu arhīvos.¹⁵⁸

Vēlākajos gadu desmitos šādā veida sūdzības kļūst retākas, bet to saturā var saskatīt pieaugošās šķiru cīņas elementus. Kalpi cīnījās pret saimniecību ienākumu pavairošanu uz viņu uztura rēķina.

XIX gs. 50. gados par ēdienu nopelšanu sodīja ar 20 žagaru sitieniem Kolberģa pagasta kalpu Kārli Bērtiņu, 60. gadu sākumā Kaives muižas kalpu Gustu Sniedzi — ar 10 žagaru sitieniem, Grenču muižas kalpus Andreju Ripu — ar 15 un Jāni Bergmani ar 10 pātagas sitieniem, 1858. g. Burtnieku kalpu Lībi Brodeli — ar 15 spieķa un Pēteri Bērziņu ar 15 rīkšu sitieniem un Skultes kalpu Mārtiņu Snideru — ar 30 rīkšu sitieniem.¹⁵⁹

Trūcīgais un vienpusīgais zemnieku uzturs negatīvi ietekmēja iedzīvotāju pieaugumu. Gadsimta vidū Baltijas muižnieki bija parādūši ekonomiskās neveiksmes izskaidrot ar nepietiekamo provinces apdzīvotību. Tomēr visumā iedzīvotāju skaits pieauga. Tikai neražas un bada gados mirstība pārsniedza dzimstību. Mežotnes draudzē šādi gadi bija 1834., 1835., 1846., 1848., 1855., 1856., 1858. un 1860. g., turpretim Lazdonas draudzē — tikai 1841. un 1846. g. Kā normālas ražas, tā neražas gados mira daudz bērnu, jo trūka arī medicīniskās palīdzības un cilvēki dzīvoja nehigiēniskos apstākļos. 40—60% no visiem mirušajiem bija bērni. Tā, Mežotnē bērnu mirstības procents noslidēja zem 40% vienīgi 1855. un 1856. g. Ne vienmēr bērnu mirstības procenta samazināšanās nozīmēja mirstības absolūtā skaitļa samazināšanos; dažreiz stipri palielinājās pieaugušo mirstība. Raksturīgi, ka lielais bērnu mirstības procents saglabājies arī 60., 70. un pat 80. gados.

Bērnu mirstību veicināja arī smagais zemnieču darbs un nepietiekamā barība pirms bērna dzimšanas. Bērni piedzima nedzīvi,

¹⁵⁵ LCVVA, 3358. f., 33. apr., 1. l., 9., 12., 57., 147., 148. lp.

¹⁵⁶ Turpat, 6035. f., 1. apr., 2. l., 8. lp.

¹⁵⁷ Turpat, 5879. f., 1. apr., 8. l., 40. lp.

¹⁵⁸ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 71. lp.; 1219. f., 1. apr., 5. l., 5. lp.; 966. f., 1. apr., 4. l., 1. lp.; 6071. f., 1. apr., 9. l., 19.—21. lp.

¹⁵⁹ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 124. lp.; 6071. f., 1. apr., 12. l., 142. lp.; 1025. f., 1. apr., 35. l., 3., 4. lp.; 842. f., 1. apr., 2. l., 87., 167. lp.; 3345. f., 1. apr., 35. l., 93. lp.

bet vēl biežāk nomira pirmajās dzīvības stundās, dienās vai nedēļās. 30.—40. gados bērni mira gan saimniekiem, gan kalpiem, jo dzīves apstākļi abām sociālajām grupām bija smagi (sk. 85. tab.).¹⁶⁰ Mācītāji par zīdaiņiem baznīcas grāmatās atzīmēja, ka bērns nomiris aiz vājuma (Schwäche).¹⁶¹ Neražas gados šādas atzīmes rakstīja arī viena, divu un vairākus gadus vecu bērnu miršanas gadījumos.

85. tabula

Dzimumstība un mirstība Nitaures draudzē 1834.—1838. g.

Gads	Dzimuši	Miruso kopskaitis	Mirusie bērni													
			jaunāki par 1 g.				1—5 g. veci				6—15 g. veci				Kopā	
			saimnieku	kalpu*	dažādi**	kopā	saimnieku	kalpu	dažādi	kopā	saimnieku	kalpu	dažādi	kopā	skaitis	%
1834.	169	166	18	16	11	45	16	23	13	52	3	8	2	13	110	66
1835.	170	172	25	38	2	65	10	15	1	26	2	5	1	8	99	57
1836.	165	103	9	24	2	35	6	7	—	13	—	1	1	2	50	48
1837.	169	148	18	19	7	44	11	11	8	30	3	9	3	15	89	60
1838.	154	152	13	21	7	41	6	10	4	20	4	4	1	9	70	46

* Pie kalpu bērniem pieskaitīti arī vaļinieku bērni.

** Pie dažādiem pieskaitīti gan nezināmu, gan tādu vecāku bērni, kuru sociālā piederība nav minēta, kā arī amatnieku, muižas kalpotāju, krodzinieku u. c. bērni.

Mežotnes draudzē 1842. g. nedzīvi piedzima 12 bērni, vājuma dēļ nomira 22, ar šarlaku — 41, ar masalām — 9, ar krampjiem — 9 utt., pavisam 156 bērni, 62% no kopīgā mirušo skaita. 1846. g. vājuma dēļ nomira 24, ar masalām — 53, krūšu vainas (Brustübel, retāk Brustentzündung) dēļ — 22, uzpampuma un augoņu dēļ — 14, ar krampjiem — 6 bērni utt., kopā 213 bērnu, tāpat 62% no kopīgā mirušo skaita. 1849. g. 16 bērni nomira vājuma dēļ, uzpampuma un augoņu dēļ — 12, ar krampjiem — 23, krūšu vainas dēļ — 18, ar šarlaku — 13 utt., kopā 109 bērni, 56% no kopīgā mirušo skaita.¹⁶²

Gluži tāpat arī kalpiem smagajos darbos uzturs nebija pietiekams ne pēc daudzuma, ne sastāva, tāpēc viņi ātri zaudēja darba spējas un strauji novecoja. Pēc pastāvošajiem noteikumiem kalps no darba bija atbrivojams tikai 60 gadu vecumā, tomēr kalpi reti spēja tik ilgi strādāt, sevišķi vēl tāpēc, ka pastiprinājās ekspluatācija saimniecību intensificēšanas ietekmē. Ja pagastā bija kalpu trūkums, tad šo smago darbu spieda strādāt arī tos, kam spēki izsīkuši. Turpretim Jaunpils pagastā, kur, kā norādīts, muižās un zemnieku saimniecībās strauji veidojās kapitālistiskā lauksaim-

¹⁶⁰ LCVVA, 235. f., 1. apr., 6410.—6412. l.

¹⁶¹ Turpat, 4998., 4999., 5008.—5025., 5036., 5045., 6414.—6420., 6425., 6427., 6431.—6440., 13 331., 13 333., 13 338. l.

¹⁶² Turpat, 13 333. l., 26.—40., 167.—186. lp.; 13 338. l., 20.—36. lp.

niecība, reti pieņēma darbā kalpus, kas vairs nespēja strādāt ar pilnu jaudu. Tā, 1858. g. no Jaunpils saimnieku kalpiem 50 gadus bija pārsniedzis tikai viens kalps, vecumā no 45—49 gadiem zemnieku saimniecībās strādāja trīs kalpi, muižas laukos — desmit. Jaunpils pagastā dzīvojošās pārējās 40 personas 45—55 gadu vecumā bija vaļinieki, kas maksāja samazinātas kroņa nodevas. Vecumu 55—59 gadi bija sasnieguši tikai astoņi vaļinieki (sk. 86. tab.).¹⁶³ Par vaļiniekiem, kas pārsnieguši 60 gadu vecumu, šai dokumentā nav ziņu, jo tie kroņa nodevas nemaksāja.

86. tabula

Jaunpils pagasta kroņa nodevu maksātāju iedalījums pēc vecuma (gados) un sociālās piederības 1858. g.

Zemnieku kategorijas	Zemnieku skaits atkarībā no vecuma										kopā
	16—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60	
Saimnieki	1	3	8	9	7	9	5	9	3	1	55
Saimnieku dēli	8	8	2	—	—	—	—	—	—	—	18
Saimnieku kalpi	—	4	22	13	17	12	3	1	—	—	72
Muižas kalpi	2	18	16	18	17	24	10	—	—	—	105
Saimnieku puīši	42	19	5	—	1	1	—	—	1	—	69
Muižas puīši	7	14	3	—	—	—	—	—	—	—	24
Vaļinieki	—	—	2	—	6	8	15	25	8	—	64
Kopā	60	66	58	40	48	54	33	35	12	1	407

Kalpi apzinājās, ka viņi zaudē spēkus ātrāk nekā pārējie iedzīvotāji. XIX gs. 60. gadu sākumā Lažas muižas (Aizputes pilskunga tiesā) kalpi sūdzējās: «Lones naudā nevienu kapeiku nedabūjam. Kad esam savus spēkus izdzīvojuši, tad paliekam it ātri veci un bez spēka un tad nu neviens par mūsu bērniem negādā, tā ka badā jāmirst.»¹⁶⁴ Ilgāks mūžs par 60 gadiem bija tikai nedaudz iedzīvotājiem. Kandavas un Daigones kroņa pagastos, kur dzīves apstākļi nebija vissliktākie, 1859. g. 5% no iedzīvotāju kopskaita pārsniedza 60 gadu vecumu, Lībagu pagastā — tikai 4%.¹⁶⁵

3. KALPU PRETESTIBAS FORMAS EKSPLUATĀCIJAI UN LAUKU PROLETĀRIESU ŠKIRAS APZIŅAS VEIDOŠANĀS SĀKUMS

Jau kļaušu laikā, kad zemnieki uzskatāmi par vienotu šķiru, kalpi strādāja kļaušu darbus muižas tīrumos, saņēma vagaru sitienus, viņu rocība bija vēl šaurāka nekā saimniekiem. Gandrīz katrā

¹⁶³ LCVVA, 937. f., 1. apr., 25. l., 1.—9. lp.

¹⁶⁴ A. Altements. Studijas nacionālās atmodas vēsturē. — LVIZ, 1939., 1., 60. lpp.

¹⁶⁵ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 2. l.

pagastā bija sētas, kur saimnieki arī kļaušu nomas periodā prata iegūt virsproduktu no kalpiem. Kalpi tikai pamazām sāka apzināties savas specifiskās intereses.

Visos pagastu arhīvos sastopamas kalpu sūdzības par saimniekiem un saimnieku sūdzības par kalpiem. Tātad abu slāņu starpā bija nesaskaņas, kas dažādos novados un gadu desmitos bija atšķirīgas gan pēc sava rakstura, gan daudzuma.

Visbiežāk sastopamās kalpu sūdzības saistās ar neizmaksātu algu. Pagastos, kur pārsvarā bija sīkās pušelnieku saimniecības, samērā reti sastopami cita veida konflikti. Raksturīgi, ka saimnieki daudzos gadījumos tiesā atzina kalpu prasības par pamatotām. Kolberģa pagasta tiesas protokolos (1842.—1866. g.) saglabājušās 64 kalpu sūdzības. No tām 56 (87,5%) attiecas uz darba algu. Divpadsmit gadījumos (21,4%) saimnieks to bija ieturējis kalpa pārkāpuma dēļ, 14 gadījumos (25,0%) kalpam un saimniekam bija radušās domstarpības algas apjoma ziņā, no kurām 10 gadījumi attiecas uz 50. un 60. gadiem. Turpretim 30 gadījumos (53,6%) saimnieki atzina par pamatotām kalpu prasības. Par dažiem saimniekiem ir saglabājušās ziņas, ka saimniecībā tai laikā, kad viņi bija palikuši kalpiem parādā algas, draudēja izūttrupēšana. Jāpieņem, ka gadījumos, kad saimnieki neiebilda pret kalpu prasībām, viņi tās nenokārtoja saimniecības noplicinātības dēļ. Sadalot sūdzības pa gadu desmitiem, 40. un 50. gados bija 60% šāda tipa sūdzību, bet 60. gados — tikai 20% (sk. 87. tab.).¹⁶⁶ Jaunraunas pagastā 30. gados sastopamas tādas pašas sūdzības, vēlāk tās izzūd.¹⁶⁷

Pavisam citu ainu rāda kalpu sūdzības Irlavas pagasta tiesas novadā. Irlavas pagasta tiesas fondā saglabājušās 25 kalpu sūdzības par laiku no 1824. g. līdz 1840. g. No minētajām sūdzībām

87. tabula

Kolberģa pagasta tiesā izskatītās sūdzības par kalpiem nesamaksāto algu

Gadi	Sūdzību kop-skaits	Alga nav maksāta					
		kalpa pārkāpuma dēļ		sakarā ar nesaskaņām algas lieluma dēļ		saimnieku nabadzības dēļ	
		skaits	%	skaits	%	skaits	%
1842.—1849.	28	8	28,6	3	10,7	17	60,7
1850.—1857.	18	2	11,1	5	27,8	11	61,1
1864.—1866.	10	2	20,0	6	60,0	2	20,0

¹⁶⁶ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 103.—108. l.

¹⁶⁷ Turpat, 939. f., 1. apr., 23. l.

23 (92%) attiecas uz nesamaksātām algām, no kurām savukārt 17 (68%) gadījumos kalpa konflikts ar saimnieku pamatojās nesaskaņās par algas lielumu, četros gadījumos (16%) alga nav samaksāta kalpa pārkāpuma dēļ un tikai divos gadījumos (8%) saimnieki atzina kalpu prasības par dibinātām.¹⁶⁸ Šie skaitļi liecina, ka patriarhālās attiecības starp saimniekiem un kalpiem izzūd līdz ar kapitālisma elementu pieaugumu zemnieku saimniecībās.

Viens no plašāk izplatītajiem kalpu un saimnieku savstarpējo konfliktu iemesliem bija atskaitījumi no algas. Parasti kalpiem atvilka no algas par kavētām darba dienām, par sabojātiem un pazaudētiem darba rīkiem, sevišķi bieži par lopiem, kas bija nodoti kalpu vai kalpoņu pārziņā un dažādu apstākļu dēļ gāja bojā.

Kad gājējs bija slims, tad saimniekam viņš bija jāapgādā ar ēdienu, bet alga par kavētajām dienām viņam nenācās. Šo principu precīzi ievēroja Lugažu pagasta tiesa XIX gs. 40. gados, izrēķinot, ka bez uztura kalpa atalgojums ir 3 $\frac{1}{2}$ kapeikas (1841. g.) un 4 kapeikas (1844. g.) dienā.¹⁶⁹ Ja kalps bija slimojis neilgu laiku, tad, šādā veidā rēķinot, viņam pārāk lieli zaudējumi nerādās. Pēc līdzīga principa no algām tika atreķināts arī Ērgemes pagasta tiesā.¹⁷⁰

Turpretim citās pagasta tiesās no kalpu algas atvilka 15—30 kapeiku dienā, jo tāda bija oficiālā kājnieka vai zirdzinieka dienas alga, ieskaitot uzturu. Grobiņā 1851. g. kalpam par katru kavēto dienu atskaitīja 15 kapeikas, Matkulē 1856. g. — 20 kapeikas, Daugulos 1861. g. par muižas darbos kavēto zirdzinieka dienu kalpam atrēķināja 44, par kājnieka dienu — 20 kapeikas, bet par sētas darbos slimības dēļ kavētām dienām — pa 8 kapeikām. Irlavas pagasta tiesa 1862. g. par kalpa nokavēto darba dienu saimnieka darbā atskaitīja no algas 30 kapeiku.¹⁷¹ Burtniekos 1858. g. kalponei atrēķināja 15 kapeikas dienā.¹⁷²

Bija gadījumi, kad kalps pēc «norēķināšanās» pagasta tiesā nedabūja vairs nekādu algu, bet palika vēl saimniekam parādā. Piemēram, algu nemaz nesaņēma Zvārtes muižas rentnieka Kārļa Meirāna kalpone, kas pašā karstākajā darba laikā bija slimojusi.¹⁷³ Raksturīgs bija Grobiņas pagasta tiesas spriedums 1851. g. Tadaikšu «Skuķu» saimnieks (pagasta tiesas priekšsēdētājs) nebija iedevis puisim kažoku (to deva tad, ja puisis bija nodzīvojis pie viena saimnieka trīs gadus), divus pārus pastalu un cepuri tāpēc,

¹⁶⁸ LCVVA, 971. f., 1. apr., 589.—656. l.

¹⁶⁹ Turpat, 1062. f., 1. apr., 67. l., 14., 15., 64., 65. lp.

¹⁷⁰ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 83. lp.

¹⁷¹ Turpat, 933. f., 2. apr., 255. l., 1. lp.; 971. f., 1. apr., 80. l., 4. lp.; 879. f., 1. apr., 42. l., 69.—71. lp.; 1073. f., 1. apr., 908. l., 18.—19. lp.

¹⁷² Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 122. lp.

¹⁷³ Turpat, 1. l., 256. lp.

ka puisis Matīss Gulbis astoņas nedēļas bija slimojis, trīs dienas lietojis saimnieka zirgu un pazaudējis maizes kuli. Tiesa puīša prasības novērtēja par 2,90 rubļiem, slimošanas laikā reķināja pa 15 kapeikām dienā un par zirga lietošanu noteica 75 kapeikas. Tātad saimniekam no puīša pienācās 4,35 rubļi, kurus daļēji sedza ar neizmaksāto algu, bet pārējo parādu puisim vajadzēja atmaksāt saimniekam. Grobiņas apriņķa tiesa šo lēmumu atzina par nelikumīgu un deva rīkojumu, ka saimniekam jāmaksā kalpam 2,20 rubļu.¹⁷⁴

Saimnieki bieži vien mēģināja ieturēt kalpu sievām algu par laiku, kad viņas nespēja strādāt dzemdību dēļ. Ergemes pagasta tiesa atzina, ka par 14 šai sakarā kavētām dienām nedrīkst atrēķināt no algas, bet, ja darba nespējas laiks ir ilgāks, tad atrēķināt no algas ir likumīgi.

Ergemes kalpa Keikāna sievai par 14 dienām atrēķināja pa 7 kapeikām.¹⁷⁵ Smiltenes pagasta tiesa bez tuvākiem paskaidrojumiem samazināja Lienei Škillei algu par puspoda līnu, jo viņa esot «darba laikā bērna vājumā gulējusi».¹⁷⁶ Dauguļu pagasta tiesa aizliedza Sarlotes pusmuižas nomniekam Pēterim Liepiņam 1854. g. atlaist pavisam no darba meitu Trīni, kaut arī viņai esot gaidāms bērns. Meita jāpaturot līdz Jurgiem, bet par nenostādāto laiku varēšot atrēķināt. No meitas gada algas 4,50 rubļiem (līni, vilna, nauda) tika atskaitīti 1,25 rubļi.¹⁷⁷ Burtnieku saimnieks Jānis Putns ieturēja no kalpa algas 2 pūri rudzu, 1/2 pūra zirņu un 1 1/2 poda sāls. Burtnieku pagasta tiesa uzdeva ieturēto kalpam nodot, jo viņš ar lieciniekiem bija pierādījis, ka sieva gulējusi nevis piecas, bet trīs nedēļas, turklāt dažas dienas kalps maksājis algādzim, kas strādājis sievas vietā.¹⁷⁸

Saimnieki ieturēja algu arī par gājējiem rīkotām kāzām un viņu piederīgo bērēm. Ilzenes pagasta «Šlokas» saimnieks 1857. g. ieteicis Pēterim Tēvelim ņemt sievu, jo vajadzējis kalpones, bet vēlāk ieturējis no algas 2 1/2 rubļus par kāzu rīkošanu. Pagasta tiesa atzina to par pareizu.¹⁷⁹ Turpretim Karvas pagasta kalps Reinis Riņķis palika saimniekam parādā 3,10 rubļu (starpība starp kalpa algu 4,75 rbļ. un saimnieka uzdotajiem kāzu izdevumiem 7,85 rbļ.).¹⁸⁰ Smiltenes pagasta meitai Annai Balodei 1841. g., aizejot pie cita saimnieka, vajadzēja samaksāt saimniekam par mātes bērēm vienu rubli un dot pūru rudzu.¹⁸¹

Pilnā vērtībā no kalpa algas tika atskaitīta atlīdzība par pazaudētiem darba rīkiem vai sabojātu labību¹⁸² un citiem zudumiem transporta laikā.

Kad 1858. g. no Skultes mežkunga gribēja aiziet puisis Pēteris Asmins, kas iepriekšējā gadā bija iesvētīts, viņa algas un parādu bilanci Skultes pagasta tiesa noteica šādā veidā:

¹⁷⁴ LCVVA, 933. f., 2. apr., 255. l., 1. lp.; 879. f., 1. apr., 42. l. 69.—71. lp.

¹⁷⁵ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 139., 140. lp.

¹⁷⁶ Turpat, 3358. f., 33. apr., 2. l., 156. lp.

¹⁷⁷ Turpat, 879. f., 1. apr., 40. l., 49., 61., 62. lp.

¹⁷⁸ Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 184. lp.

¹⁷⁹ Turpat, 915. f., 1. apr., 2. l., 50. lp.

¹⁸⁰ Turpat, 966. f., 1. apr., 4. l., 48. lp.

¹⁸¹ Turpat, 3358. f., 33. apr., 1. l., 10. lp.

¹⁸² Turpat, 971. f., 1. apr., 608. l., 1. lp.; 1724. f., 1. apr., 178. l., 1.—3. lp.

Pēterim Asminim pienākas

Viņam atskaita

1 mēteliš	1,00 rbl.	zudušos zirga iemauktus	1,00 rbl.
3 krekli	0,90 rbl.	zudušo siksnu	0,30 rbl.
3 nātnas bikses	0,40 rbl.	zudušo cirvi	0,50 rbl.
1/6 pūra linsēklu sešanai	1,00 rbl.	iedotos 2 pārus zābaku	1,50 rbl.
	3,30 rbl.	mācībā vadīšanu	2,00 rbl.
			5,30 rbl.

Puisis, nesaņemot nekā no nopelnītās algas, palika vēl savam saimniekam divus rubļus parādā.¹⁸³ Alga šai gadījumā reķināta ļoti skopi.

Daudz nelaimes kalpiem bija ar viņiem uzticētiem lopiem. Zirgi pārmocījās un gāja bojā garajos transporta braucienos, vai tos no-sita mežā gāžamie koki. Kā zirgi, tā govīs iestīga mūklājos. Pa-rasti tādos gadījumos saimnieks vai vēl biežāk muiža pieprasīja atlīdzību no personas, kam lops bija uzticēts. Ja kalpa vainu ne-varēja pierādīt, tad viņam bija jācieš puse zaudējuma (Matkulē 1836. g., Irlavā 1830. un 1850. g.).¹⁸⁴ Smiltēnē 1841. g. saimnieks cieta 1/4 zaudējuma.¹⁸⁵ Tomēr ļoti bieži kalpiem piespieda samaksāt visu zirga vai cita lopa vērtību, sevišķi meža darbos notikušajos nelaimes gadījumos (Irlavā 1842., 1853. un 1855. g., Ērgemē 1855. g., Daugulīs 1850. un 1862. g., Anneniekos 1845. un 1849. g., Burtniekos 1859. g.).¹⁸⁶ Arī atbildību par muižas transporta darbos nomocītajiem zirgiem saimnieki centās uzvelt kalpiem.

Par visai raksturīgu gadījumu ir saglabājušās ziņas Irlavas pagasta tiesā. Muižas nomnieks 1840. g. 27. oktobrī (vecais stils) sūtīja Irlavas pagasta «Zā-ģeru» saimnieka pajūgu uz Kalnciemu ar krējumu, lai to paspētu tur nogādāt pirms upju aizsalšanas, jo līdz to galīgai aizsalšanai produktiem bija augstāka cena. Kalps Andrejs Balgalvis tika pāri Lielupei, tomēr sliktā ceļa un vārgo zirgu dēļ bija ceļā divas dienas. Atpakaļceļā, pārliecinājies, ka pār Lielupi ar prāmi vairs nevar pārklūt, viņš bija spiests braukt apkārt caur Jelgavu. Pēc atgriešanās viens zirgs tūlīt tika sūtīts uz Rīgu. Rezultātā zirgi kļuva nelieto-jami. Tiesas spriedums bija negaidīts — par vienu zirgu kalpam jāatlīdzina pilni 15 rubļi, bet par otru, ko tūlīt dzina uz Rīgu, — 5 rubļi.¹⁸⁷ Tiesa pat neapreķināja, cik gados kalps ar savu niecīgo algu varēs to samaksāt. Retos gadījumos, ja ar lieciniekiem izdevās pierādīt saimnieka vai muižas vainu, tiesa kalpus attaisnoja, piemēram, Irlavas pagasta tiesā 1859. g., kad lietas izmeklēšanā noskaidrojās, ka no Irlavas uz Sloku ar 7 pūriem kviešu sūtīta veca, kliba ķēve, kas iepriekšējā naktī tikusi nodarbināta rījas kuļšanā. Dārtas muižas vagars Juris Kronbergs liecināja, ka kalpi neesot slikti apgājušies ar zirgu.¹⁸⁸

Darba algas jautājumos kalpi dažreiz varēja panākt taisnību. Pagasta tiesa par izšķirīgo uzskatīja liecinieku klātbūtnē slēgto līgumu vai arī algas, kādas bija parastas pagastā. Tā, Kolbergā

¹⁸³ LCVVA, 3345. f., 1. apr., 35. l., 91. lp.

¹⁸⁴ Turpat, 1073. f., 1. apr., 2436. l., 2. lp.; 971. f., 1. apr., 45. l., 11. lp.; 67. l., 3. lp.; 842. f., 1. apr., 2. l., 197., 198. lp.

¹⁸⁵ Turpat, 3358. f., 33. apr., 1. l., 27. lp.

¹⁸⁶ Turpat, 971. f., 1. apr., 71. l., 23. lp.; 73. l., 1. lp.; 660. l., 1. lp.; 879. f., 1. apr., 39. l., 52. lp.; 42. l., 74., 75. lp.; 1724. f., 1. apr., 63. l., 4., 8. lp.; 896. f., 1. apr., 37. l., 12. lp.

¹⁸⁷ Turpat, 971. f., 1. apr., 55. l., 4., 5. lp.

¹⁸⁸ Turpat, 3374. l., 1.—6. lp.

tiesa 1842.—1866. g. no 64 iztiesājamām kalpu un saimnieku savstarpējām sūdzībām 45 (70,3%) izšķīra par labu kalpiem, Irlavas pagasta tiesa XIX gs. 20.—30. gados kalpiem par labu izšķīra tikai 44% sūdzību. Lugažu pagasta tiesā no 1841. līdz 1845. g. tika iesniegtas 20 kalpu un saimnieku konfliktu lietas, par kurām ir ziņāms pagasta tiesas spriedums. No tām deviņas (45%) izšķīra par labu kalpiem, sešos (30%) gadījumos spriedumam bija kompromisa raksturs, bet tikai piecos (25%) gadījumos taisnība tika dota saimniekam.¹⁸⁹

Turpretim saimnieku sūdzības par kalpu nepaklausību gandrīz vienmēr izšķīra par labu saimniekam, kam saskaņā ar brīvlaišanas likumiem bija tiesības sodīt kalpu ar sešiem sitieniem. Kalpi šīs tiesības neatzina un pretojās. Lietas izskatīja tiesa, kur kalpiem šai sakarā bieži vien piesprieda 20 un vairāk sitienu ar kokiem, pātagu vai žagariem.

XIX gs. 20. gados par nepaklausību un pretošanos saimniekam tika sodīts Irlavas «Vendu» kalps Mārtiņš ar 15 spieķa sitieniem, pēc gada atkal — ar 20 spieķa sitieniem, «Kalnamušķu» kalps Mārtiņš — ar astoņiem spieķa sitieniem un Pēterāles «Grebju» kalps Ansis — ar sešiem sitieniem. Stalbes «Zemmaru» kalpam Mārtiņam Sultem 1827. g. piesprieda 20 spieķa sitienu. Par XIX gs. 40. gadiem šādi dokumenti saglabājušies Smiltēnē, 1844. g. Stalbes pagasta tiesa sodīja «Pēterēnu» kalpus Pēteri Felzenu un Jāni Alksnīti ar 15 spieķa sitieniem katru, jo viņi bija saimniekam apķīlājuši auzu seklu par to, ka saimnieks nebija devis viņu cūkam kāpostlapas. Par nepamatotu sūdzību pret saimnieku sodīja ar 5 kokiem vai vienu rubli kapara naudā Annu Paliepu, par atteikšanos vilkt kaņepes no mārkā — ar 15 sitieniem Dāvi Kājiņu. Irlavā 1844. g. 15 pātagas sitienu par strīdēšanos ar saimnieci piesprieda «Zīļu Sproģu» kalpa sievai Katrīnai, Lāzberģī 1846. g. 15 spieķa sitienu — kalpam Jānim Freimanim, kas divas dienas nebija ieradies darbā, bet rijā šūpojis bērnu.¹⁹⁰

No 50. gadiem un 60. gadu sākuma saglabājies ļoti daudz ziņu par miesas sodiem, piemēram, Anneniekos, Lugažos, Ergēmē, Lāzberģī, Bērzaunē un Matkulē.¹⁹¹ Irlavas pagasta tiesa 1859. g. ar 10 pātagas sitieniem sodīja Vecsātu pusmuižas meitu Mariju Auzenbeku par spītību un aizbēgšanu.¹⁹² Dauguļos 1853. g. par nenostrādātām dienām tika sodīti kalpi Juris Oliņš un Gustavs Spuravs ar 20 spieķa sitieniem katrs, un 1854. g. par sliktu strādāšanu sodīja Mārci Albertiņu ar 15 sitieniem. Turklāt par saimnieka izsmiešanu (prasījis 1/2 poda linu pātagām) un par to, ka maz rūpējies par zirgu, Albertiņam piesprieda vēl 15 sitienu, piedevām

¹⁸⁹ LCVVA, 1062. f., 1. apr., 67. l., 12.—103. lp.

¹⁹⁰ Turpat, 971. f., 1. apr., 1. l., 8. lp.; 38. l., 18. lp.; 44. l., 18. lp.; 3786. l., 1. l., 2. lp.; 1219. f., 1. apr., 3. l., 26. lp.; 3358. f., 33. apr., 1. l., 38. un 43. lp.; 1219. f., 1. apr., 3. l., 3. lp.; 971. f., 1. apr., 59. l., 9. lp.; 1134. f., 1. apr., 1214. l., 58. lp.

¹⁹¹ Turpat, 1724. f., 1. apr., 35. l., 17. lp.; 1062. f., 1. apr., 69. l., 47. lp.; 896. f., 1. apr., 37. l., 89. lp.; 1134. f., 1. apr., 1217. l., 60. lp.; 4551. f., 1. apr., 106. l., 33., 34. lp.; 1073. f., 1. apr., 908. l., 9., 10. lp.

¹⁹² Turpat, 971. f., 1. apr., 77. l., 6. lp.

15 žagaru sitienu par nepieklājību pret tiesu. Jēkabam Plēsumam par pretošanos Augstrozes «Pulkas» saimniekam, kas viņam izteicis pārmetumus un sitis arī ar spieķi, 1863. g. piesprieda 20 sitienu ar žagariem.¹⁹³ Irlavas pagasta tiesa piesprieda «Nustu» kalpam Jānim Saulītim 10 sitienu ar spieķi, jo bija pretojies «Nustu» saimnieka Friča (bijušā vagara) mazdēlam Fricim Kiršteinam.¹⁹⁴

Burtnieku pagasta tiesa, sevišķi 50. gadu otrajā pusē, kad par tiesas priekšsēdētāju kļuva «Ozolkāša» saimnieks Jānis Dukāts, kalpus sodīja arī par aiziešanu no sētas bez atļaujas.¹⁹⁵ «Vainīgais» tiesā nereti dabūja ne tikai vienu, bet pat vairākus sodus. Burtnieku «Maura» kalpam Jānim Krīgeram 1855. g. piesprieda 15 sitienu par nepaklausību saimniekam, 15 sitienu par «tiesas blamierēšanu» un 50 kapeiku naudas soda.¹⁹⁶

Atsevišķos gadījumos kalpu—saimnieku konfliktos sodu saņēma abas puses, dažreiz arī saimnieks viens pats, īpaši tad, ja saimnieki vai muižas nomnieki bija nežēlīgi situši kalpones (Jaunraunā 1833. g., Kaivē 1845. un 1846. g. Grostonā 1861. g.)¹⁹⁷ vai pusaudžus. Sevišķi smagi kalpones apsūdzēja muižas nomniekus. Protams, ne jau vienmēr tiesa nostājās kalpoņu pusē. Rūtes pusmuižas nomnieks 1857. g. bija sitis meitai Madaļai Lesiņai ar dūri pa galvu, pēc tam licis puisim sešas reizes sist meitu ar rikstēm par to, ka viņa nebija zinājusi, kur atrodams cūku kaujamais duncis. Nomnieks Pēteris Bušs sišanu ar dūri noliedza, jo trūka liecinieku. Burtnieku pagasta tiesa sišanu ar rikstēm uzskatīja par likumīgu un Bušu nesodīja.¹⁹⁸ Burtnieku pagasta tiesā 1854. g. tik labi neveicās Pučurgas dzirnavniekam Jēkabam Neilantam, kas arī bija «likumīgi» sodījis meitu Līzi Preimani ar spieķi par to, ka «gaspažas zīžu lakatu cūka saplēsusi». Bet, tā kā «likumīgās sodīšanas» rezultātā meitai bija nodarīti smagi miesas bojājumi, kurus varēja redzēt vēl pēc 12 dienām (tiesas piesēdētāju Lībja Krauzes un Teņa Kalniņa konstatējums), meitai piesprieda 15 rubļu sājpu naudas no dzirnavnieka, bet dienesta attiecības atstāja spēkā. Abi prāvnieki ar šo spriedumu nebija mierā un pieprasīja protokolus pārsūdzībai.¹⁹⁹

Dauguļos un Burtniekos kalpu sodīšana sakarā ar muižas un saimnieku sūdzībām sasniedza tik augstu pakāpi, ka izveidojās zināms muižas, lauku buržuāzijas un pagasta tiesas bloks pret kalpiem un zemnieku plašāko masu. Sakarā ar muižas sūdzībām pa-

¹⁹³ LCVVA, 879. f., 1. apr., 40. l., 11., 87. lp.; 43. l., 48., 49. lp.

¹⁹⁴ Turpat, 971. f., 1. apr., 68. l., 5. lp.

¹⁹⁵ Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 160. lp.

¹⁹⁶ Turpat, 1. l., 250. lp.

¹⁹⁷ Turpat, 939. f., 1. apr., 23. l., 46., 47. lp.; 6071. f., 1. apr., 8. l., 19. lp.; 9. l., 12. lp.; 908. f., 1. apr., 28. l., 3., 4. lp.

¹⁹⁸ Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 83. lp.

¹⁹⁹ Turpat, 56., 99., 147., 217., 218. lp.

gasta tiesa bez ierunām nostājās muižas pusē. Protams, šāda nostāja bija arī citos pagastos, sevišķi privātmuižās, bet ne tik masveidīgi.²⁰⁰ Šais divos pagastos 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā zemnieku, sevišķi kalpu, sodīšana bija ļoti plaši izvērsusies.²⁰¹ Saimnieki izvīrēja pret kalpiem vairākas sūdzības, formulējot tās pa punktiem. Ja kalps dažos punktos atzinās, tad sekoja sitieni. Parasti tos piesprieda atsevišķi par dažādiem pārkāpumiem. Burtnieku pagasta «Mazslavēcēnu» saimnieks Mārcis Salmis 1859. g. sūdzēja savu kalpu Tomu Steibī 12 punktos. Spriedums bija 15 sitienu ar spieķi. Burtnieku pagasta «Kauliņu» saimnieks arī 1859. g. sūdzēja Jāni Kažauciņu trijos punktos; kalps taisnojās, liecinieku nebija, bez jebkādiem pierādījumiem kalpam piesprieda 15 sitienu ar rikstēm. Tā paša pagasta «Teteru» saimnieks Pēteris Kalniņš sūdzēja kalpu Mārci Klani septiņos punktos (blakus minēts kalpa viedoklis):

1. Kalps 1½ dienas nav strādājis saimnieka darbu.	Vajadzējis vilkt linus no mārka.
2. Divus cēlienus nav aris papuvi.	Noliedz.
3. Mēslu vešanas laikā divus cēlienus trūcis.	Atzīst, ka tā bijis.
4. Kalpa sieva siena laikā divus cēlienus nav strādājusi, bet atsūtījusi puiku darbā.	Sievai vajadzējis cept maizi.
5. Sieva nav nākusi pupas kult.	Vīņiem esot dārziņš atsevišķi.
6. Līcis linus, kur saimnieks nav ļāvis.	Atzīst, ka tā bijis.
7. No dārza sētas taisījis cukai būdu.	Atzīst, ka tā bijis.

Spriedums bija šāds: 15 sitienu ar rikstēm.²⁰²

Sakarā ar to, ka Jēkabs un Jānis Ārņi, uz muižu kult braukdami, nav ļāvuši Rūtes muižas rentniekam Pēterim Bušam ķīlāt pie gubām piekļuvušos zirgus, Jēkabam Ārņim tai pašā dienā piesprieda 20 sitienu par «trača taisīšanu», 10 — par tiesas vīru neklausīšanu, 10 — par to, ka rentnieku Bušu saucis par blēdi, un 15 sitienu par teicienu, ka Bušs esot Puķes vīriem ādu nodīrājis — kopā 55 sitienus. Jānim Ārņim tad pat piesprieda 20 sitienu par «lērumu», 10 — par nepaklausīšanu un 15 sitienu par rupjību pret tiesu, pavisam 45 sitienus.²⁰³

Šādos apstākļos kalpi, tāpat arī citi zemnieki vairījās no tiesas, nenāca uz tiesu pat maznozīmīgu sūdzību gadījumos, par ko miesas sods nedraudēja. Šāda ricība zemniekiem piespriedo sitienu

²⁰⁰ Mārsnēnos 1851. g. (1138. f., 1. apr., 78. l., 62. lp.), Jaunraunā 1859. g. (939. f., 1. apr., 25. l., 55. lp.), Smiltēnē 1841. g. (3358. f., 1. apr., 33. l., 13. lp.), Matkulē 1856. g. (1073. f., 1. apr., 908. l. 32., 33., 41., 42. lp.).

²⁰¹ LCVVA, 842. f., 1. apr., 2. l., 56., 99., 147., 217., 218. lp.; 879. f., 1. apr., 42. l., 117., 118. lp.

²⁰² Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 218., 223., 226., 227. lp.

²⁰³ Turpat, 123., 124. lp.

skaitu stipri pavairoja.²⁰⁴ Burtnieku pagasta tiesas sēdē 1858. g. 25. oktobrī par nenākšanu uz tiesu sodīja četrus zemniekus (katrs no tiem bija uzaicināts par atbildētājiem savā lietā).²⁰⁵ Gandrīz katrā tiesas sēdē šādā kārtā sodīja kādu atbildētāju. Dažreiz vainīgo veda uz tiesu ar šķūtniekiem sasietā veidā. Mārcim Lencmanim 1858. g. piesprieda 30 sitienus ar rīkstēm par nenākšanu uz tiesu, 25 kapeikas bija jāmaksā šķūtniekam par atvešanu; apsūdzība, par ko Lencmanis bija uzaicināts, nemaz nav protokolēta.²⁰⁶

Arī darba algas jautājumos Burtnieku pagasta tiesa 50. gadu beigās sprieda ļoti patvarīgi, Zvārtes pusmuižas kalpa Jāņa Birzuļa sūdzību necentās pat izmeklēt, jo derības notikušas bez lieciniekiem.²⁰⁷ Spriedumi, kad tiesa pilnīgi neobjektīvi nostājas saimnieku pusē, sastopami šai laikā arī citās pagasta tiesās.

Daudzevas pagasta tiesa 1863. g. piesprieda «Lipsānu» saimniekam pieprasīto atlīdzību no puīša Jāņa Upīša par nenokalpoto otro gadu, atļaujot ieturēt to no atalgojuma par nokalpoto pirmo gadu. Jaunjelgavas apriņķa tiesa anulēja šo spriedumu.²⁰⁸

Pagasta tiesu dokumenti ļauj konstatēt, ka novados, kur bija visai attīstīti kapitālisma dīgli linu audzēšanas un pārdošanas ietekmē, kaut arī ilgi saglabājās kļaušu saimniecība (Burtniekos, Daugulos, Skultē vēl 50. gados vairākums saimnieku pildīja kļaušu nomu), kalpi un plašākā saimnieku masa sāka apzināties, ka pagasta tiesa kalpo muižnieku un topošās lauku buržuāzijas interesēm. Kalpi savu attieksmi pret to neslēpa, bet ļoti bieži teica pagasta tiesai acis patiesus vārdus, bieži pat tais gadījumos, kad izšķīra maznozīmīgas lietas. Burtnieku zemnieks Lībis Krūklis bija parādā krodziniekam 60 kapeiku, bet lietas izskatīšanas laikā izraisītās vārdu pārmaiņas dēļ Krūklim bija jāsaņem 10 sitienu ar spieķi.²⁰⁹ Tadaikū kalps «Ģinutu» Andrejs pēc sodīšanas ar 20 pātagas sitieniem sauca tiesas vīrus par slepkavām un laupītājiem. Viņu par to apcietināja, lai nogādātu uz pilskunga tiesu, bet viņš no apcietinājuma izlauzās un aizbēga.²¹⁰ Kad Dauguļu pagasta tiesa 1853. g. piesprieda «Tīrumķeizaru» kalpam Mārcim Dreimanim 15 sitienu ar spieķi par nenākšanu uz tiesu, 15 spieķa sitienu —

²⁰⁴ Burtnieku «Vellās» Pēterim Rozentālam 1858. g. par nenākšanu uz tiesu piesprieda 20 reižu ar rīkstēm, par divu priedišu nociršanu — 10 reižu ar spieķi. Tā paša pagasta «Nauča» Lībim Liepiņam tiesā bija jāapņemas atvest divas asis malkas, par nenākšanu uz tiesu viņš tiks sodīts ar 20 spieķa sitieniem, bet «Jaunzemju» Jānis Skrastiņš — 10 reižu ar rīkstēm par nenākšanu uz tiesu, 10 reižu par meža ciršanu, 10 reižu par pretim turēšanos mežsargam (LCVVA, 842. f., 1. apr., 2. l., 99., 121. lp.).

²⁰⁵ LCVVA, 842. f., 1. apr., 2. l., 138.—140. lp.

²⁰⁶ Turpat, 131.—137. lp.

²⁰⁷ Turpat, 173. lp.

²⁰⁸ Turpat, 848. f., 1. apr., 355. l., 4. lp.

²⁰⁹ Turpat, 842. f., 1. apr., 2. l., 109. lp.

²¹⁰ Turpat, 933. f., 1. apr., 171. l., 1., 2. lp.

par nepaklausību, vēl 15 sitienu — par draudzes tiesas sprieduma apšaubīšanu un 30 kapeiku — saimniekam par degvīnu, Dreimani atteicās sodu saņemt, jo tiesa vienmēr gribot viņu sist. Lai spriežot kaut vai simt sitienu, viņš no tiem atteikšoties. Dreimani sašēja un nogādāja uz draudzes tiesu.

Starp pagasta iedzīvotājiem un tiesas priekšsēdētājiem bieži vien izveidojās ļoti saspīlētas attiecības. Skultes pagasta tiesas priekšsēdētājs un apkārtnē plaši pazīstamais koku pludināšanas uzņēmējs, «Brūveļu» saimnieks Jānis Zālītis bez pierādījumiem sodīja pagasta tiesā «Timmaju» puisī Pēteri Ūlupu par nepaklausību meža darbos un ķeršanos pagasta tiesas priekšsēdētājam krūtīs ar 10 sitieniem, ko izpildīja, četriem vīriem turot Pēteri Ūlupu. Pēc sodīšanas Ūlupu atkal ieveda tiesas sēdē, kur viņš teica, lai kuļot, kamēr nost paliekot. Par šiem vārdiem tiesa puisim piesprieda atkal 30 sitienu, atliekot sodu līdz nākamajai tiesas dienai, bet puisis sacīja, lai perot tūlīt. Tā arī tika izdarīts.²¹¹

Tiesai pretojās arī sievietes. Par Jaunraunas meitu Annu Lācēnu, kam 1836. g. piesprieda 10 sitienu sakarā ar saimnieka — skrīvera sūdzību, ieprotokolēti šādi vārdi: «Meita ar lielu spēku turas pretim un negrib nemaz sevi likt kult, — trīs cilvēkiem viņu vajag zemē nomest, un tad viņa dabū savu strāpi.»²¹² Kad Bornsmindes meitai Madei Vilupai 1853. g. piesprieda piecus pātagas sitienus par aiziešanu no saimnieka, viņas tēvs Pēteris neļāva meitu sist, gribēdams pats saņemt meitai piespriesto sodu. Pēterim Vilupam par to, ka neļāva sevi izvest no tiesas telpas, un trokšņa celšanu piesprieda 20 sitienu, ko viņš arī saņēma; par soda izpildi meitai nav zināms.²¹³

Jāpiemin Grenču pagasta «Mežamiķeļu» nepadevīgā kalpone Marija Puķe, kam 1844. g. pagasta tiesā vajadzēja atbildēt, kāpēc viņa situsi moderei Šarlotei Nelusai ar pastalu. Marija paskaidroja, ka modere viņai situsi ar roku, bet, tā kā moderei neesot sodīšanas tiesību, viņai bijušas tiesības sist pretim. Pagasta tiesa pēc muižas pārvaldnieka Hermaņa pamudinājuma bija citādos ieskatos un piesprieda dūšīgajai meitai 15 sitienu ar pātagu.²¹⁴

Taisnīguma un vienlīdzības izjūta bija Bērzaunes «Grīvu» māju valīniecei (vai kalpa sievai) Madei Beķerei, kas 1863. g. pagasta tiesā atzina, ka sakarā ar Grīvu saimnieka izūtrupēšanu teikusi muižas kungam šādus vārdus: «Ja tu man sitīsi, tad es arī tev sitišu.» Madei piesprieda divas dienas cietuma par šādiem vārdiem, bet Made paziņoja, ka tiesas spriedumu neatzīstot, jo muižas kungs neesot izraidīts «sprieduma taisīšanas» laikā kopā ar viņu no tiesas kambara.²¹⁵

Saimnieka vara pār gājējiem, pagasta tiesas šķiriskie spriedumi, mantiskās diferenciacijas padziļināšanās 50. gados ļoti veicināja kalpu šķirisko apzinīgumu. Lai gan miesas sodi bija smagi,

²¹¹ LCVA, 3345. f., 1. apr., 35. l., 159., 160. lp.

²¹² Turpat, 939. f., 1. apr., 967. l., 1. lp.

²¹³ Turpat, 977. f., 1. apr., 967. l., 1. lp.

²¹⁴ Turpat, 971. f., 1. apr., 1703. l., 1., 2. lp.

²¹⁵ Turpat, 4551. f., 1. apr., 108. l., 29.—30. lp.

taču arvien vairāk izpaudās neatkarīgā kalpu nostāja tiesas priekšā; savā cilvēka tiesību apziņā kalpi vērsās pret muižu, saimniekiem un tiesu. Burtnieku pagasta tiesas ilggadējais priekšsēdētājs Jānis Dukāts par nemitīgo pēršanu tiesā izpelnījās tādu naidu, ka 1864. g. tika nodedzinātas viņa labi nostādītās mājas «Ozolkāši».²¹⁶ Ērgemes pagasta tiesa uzskatīja par nepieciešamu 1859. g. 17. septembrī sasaukt visus kalpus un nobrīdināt būt paklausīgiem un čakliem un nolasīja tiem priekšā zemnieku likuma 426. paragrāfu. Šā paragrāfa pārkāpēji tikšot sodīti.

Arī agrāk latviešu tautā bieži vien bija sastopami indivīdi, kas neļāva reliģiskajām dogmām un ceremonijām nomākt loģisko prātu. Pagasta tiesa pēra arī tos zemniekus, kas neievēroja baznīcas ceremonijas. Klaji parādīt savu noraidošo nostāju pret baznīcu uzdrošinājās galvenokārt kalpi. Rublis baznīcas lādē 1854. g. bija jāmaksā Burtnieku «Ulstes» kalpam Tenim Āboliņam par to, ka svētdien vedis mājās sienu, otrs «Ulstes» kalps Mārcis tad pat saņēma 10 sitienu ar spieķi par gulēšanu krogā zem galda diegvārdu laikā. Burtnieku pagasta kalpam Jānim Kārņītim 1857. g. piesprieda 20 sitienu ar rīkstēm par izteicienu, ka pie šā saimnieka tik daudz skaitīti pātari, ka «ceļos metoties, 3 bikses noplīsušas». Zvārtes muižas kalpus Jāni Birzuli un Jāni Kvanti 1859. g. sodīja ar 15 sitieniem par neiešanu uz pātariem un ar 10 sitieniem par nepaklausību tiesai.²¹⁷ Skultes «Lielvēveru» kalpam Sīmanim Bērziņam piesprieda 20 sitienu par atteikšanos iet pie dievgalda.²¹⁸

Minētie fakti liecina par kalpu šķiriskās apziņas nobriešanu. Apskatāmā laika posmā var runāt par kalpu šķiras cīņas sākumiem, sevišķi attiecībā par muižas kalpiem, kas dzīvoja kopā lielās grupās. Sis apstākļi veicināja viņu kolektīvos pasākumus.

Kalpi izvirzīja prasības par līguma noteikumu un parasto sviņamo dienu ievērošanu, kā arī valsts svētku svinēšanu. Bornsmindes pagasta lopu muižas kalpiem 1855. g. muižas laukos bija pielīgts strādāt katru otro nedēļu par 25 rubļiem gadā, turklāt minētās lopu muižas nomnieks Krišjānis Zusmanis bija noteicis maksāt rubli par nedēļu, seši kalpi atteicās kalpot 26. nedēļu, ja par to nesamaksā rubli. Neviens no šiem kalpiem negāja darbā. Viņi savu prasību pierādīja ar lieciniekiem un netika sodīti, jo tiesa atzina, ka līguma attiecības beigušās pēc 25 nedēļām.²¹⁹ 1855. g. pret saviem saimniekiem prasības izvirzīja Grobiņas kalpi Ansis Kazerušs un Pēteris Plaska. Saimnieki liekot viņiem muižā kult vienu nakti vairāk, nekā bijis norunāts.²²⁰ Valgales muižas 13 kalpi atteicās

²¹⁶ LCVVA, 842. f., 1. apr., 5. l., 179., 180. lp.

²¹⁷ Turpat, 1. l., 86., 100., 101. lp.; 2. l., 63. lp.; 3. l., 86. lp.

²¹⁸ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 138. lp.

²¹⁹ Turpat, 977. f., 1. apr., 770. l., 2., 3. lp.

²²⁰ Turpat, 933. f., 6. apr., 1. l., 358., 359. lp.

strādāt trešajā ziemsvētku dienā 1856. g. Kad par to draudēja sods, vienpadsmit no viņiem vēlāk nolūdzās nomnieku Strausu, bet Jānis Griķis un Kārlis Kārklis aizstāvēja savu viedokli un paziņoja, ka par «tādu lietu» neļaušot sevi sist. Tiesāšanās ilga pusgadu un beidzās ar 15 pletnes sitieniem Kārlim Kārklam un 20 — Jānim Griķim.²²¹

Irlavas muižas 10 kalpi 1860. g. atsacījās strādāt valsts svētkos. Pagasta tiesa barona Brinkena un vagara Jura Kronberga ietekmē piesprieda katram kalpam 20 pātagas sitienu, jo šai dienā ne Irlavas, ne Sātes baznīcās publiski dievkalpojums neesot bijis. Kalpi atteicās ļaut sevi sodīt un pārsūdzēja spriedumu apriņķa tiesā. Tā saprata, ka kroņa svētku neievērošana radīs aizdomas par Kurzemes bruņniecības nevēribu pret visaugstāko varu, ja šī sūdzība nonāktu līdz augstākajām instancēm, un deklarēja, ka kroņa svētkos var likt strādāt tikai pēc brīvprātīgas vienošanās, kā tas bijis citās muižās, kur kalpi pacienāti ar degvīnu.²²²

Samērā plaši izvērās kalpu cīņa pret kalpu sievu nostrādināšanu muižas laukos, tādā veidā rūpējoties par savu saimniecību saglabāšanu. Kalpu sievu darbam uztura sagādē — kopjot kalpa lopus, dārzus un gatavojot ēdienu — bija ļoti liela nozīme pašu kalpu un viņu bērnu eksistences nodrošināšanai. Bornsmindes kalpi uzsāka cīņu pret sievu darbu muižā 1849. g. un turpināja 1850. g. 1849. g. 22. aprīlī, kad visi kalpi jau bija salīgti, 10 kalpi atteicās no līguma, ja viņu sievas neatbrīvo no darba muižā. Pagasta tiesa nolēma, ka tik vēl — aprīlī — no pagasta kalpus neizlaidīs. Tā kā saimniekiem ir pietiekami daudz kalpu, tad kalpiem jāpieņem Greizdarbes pusmuižas nomnieka Jēkaba Bumbiera piedāvātais darbs un alga.²²³ Nākamā gada Mārtiņos no Bornsmindes gatavojās aiziet 49 personas. Daļa no tiem bija muižas kalpi, kas paliktu, ja viņu sievas atbrīvotu no kalpošanas muižai.²²⁴ Lai gan Bauskas apriņķa tiesa un Kurzemes guberņas valde bija izdevušas pavēles, tomēr 1852. g. septiņi Bornsmindes pagasta Jaunās muižas kalpi nesūtīja savas sievas strādāt pie labības novākšanas, jo šāds darbs viņām esot par grūtu. Kalpu sievu vietā muižai bijis iespējams dabūt tikai divas trīs sievietes par 25 kapeikām dienā. Strādnieču bijis par maz, labība sabojājusies. Zaudējumi muižai esot lielāki, nekā kalpi spējot samaksāt. Kurzemes guberņas valde deva rīkojumu nepaklausīgos kalpus sodīt. Bornsmindes muiža

²²¹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 3765. l., 1.—4. lp.

²²² Turpat, 971. f., 1. apr., 3790. l., 1., 2. lp.

²²³ Turpat, 977. f., 1. apr., 97. l. Greizdarbes pusmuižas kalpu sievām vajadzēja grābt sienu septiņas dienas, vīkus divas dienas, strādāt pie labības divas dienas, lasīt vārpas divas dienas, novākt ražu dārzā divas dienas, ravēt dārzu divas dienas, mazgāt veļu deviņas dienas, tīrīt kungu mājas deviņas dienas, skābēt kāpostus vienu dienu, plūkt linus un veikt citus darbus četras dienas.

²²⁴ LCVVA, 977. f., 1. apr., 104. lp.

uzskatīja šo Kurzemes guberņas valdes rīkojumu par pamatu arī Greizdarbes kalpu sodīšanai.²²⁵ Kalpi dažādās Bornsmindes pagasta pusmuižās vēl 1855. g. šo cīņu turpināja.²²⁶ Bornsmindes muižas kalpiem tikai tad deva strādāt zemi — pūrvieta katrā laukā —, ja sievas apņēmas vasarā nokalpot 20—30 dienu.²²⁷ Tas tomēr uzskatāms kā zināms sasniegums, jo iepriekš kalpu sievas strādāja 40 dienu.

Tāda pati kalpu cīņa konstatējama Grenču (1854. g.) un Irlavas (1858. g.) pagastos. Grenču muižas kalpu sievas atteicās plūkt linus un strādāt pie miežu novākšanas, Irlavas kalpu sievas negāja gubot āboliņu.²²⁸ Tomēr Irlavas muižā cīņa beidzās ar muižas uzvaru. Muižkungs Krauze 1862. g. pagasta tiesā slēdza ar visiem muižas kalpiem līgumu, kurā kalpi apņēmas sūtīt sievas vasaras darbos un paši naktīs kult.²²⁹ Matkules muižā kalpu sievas atteicās iet ganos katru sesto dienu. Kad pagasta tiesa gribēja viņas sodīt ar miesas sodiem, izrādījās, ka to nevar darīt, jo sievas vai nu gaidīja, vai arī baroja bērņus. Sievām piesprieda 24 stundas aresta, bet viņas atteicās iet cietumā. Tomēr, kad tur sievas draudēja vest ar varu, viņas solījās iet cietumā rudenī, kad darbi būšot apdarīti.²³⁰ Par sievu smagajiem darbiem muižas laukos 1862. g. sūdzējās Tāšu (privātmuiža Kurzemē) muižas 25 kalpi.²³¹ 1860. g. protestu pret kalpu saimniecības likvidēšanu raksturīgi izteica Stāmerienas kalps Andrejs Bremmers: «Ja sievai un bērņiem pie saimnieka galda jāēd, tad tas pazvērot, ka tie badā mirstot. Sā sieva slima esot. Tie lini esot pakaļas, ko došot. To jau šis redzot.»²³²

Viens no grūtākajiem darba periodiem bija kulšanas laiks, kad kalpiem vajadzēja strādāt naktī. Vairāku kroņa muižu kalpi 1849. g. sūdzējās Kurzemes domēņu valdei, ka viņiem jāstrādā 32 stundas pēc kārtas. Domēņu valde noteica, ka 24 stundās kalpus drīkst nodarbināt tikai 17 stundas, obligāti ļaujot pirms kulšanas četras stundas gulēt.²³³ Pieci Tāšu muižas kalpi 1862. g. sūdzējās 25 kalpu vārdā par smagajiem kulšanas apstākļiem. 48 stundās viņiem brīva bijusi tikai viena nakts, pārējā laikā darījuši darbu, vienīgi kājās stāvēt.²³⁴ Kurzemes kalpu cīņa pret muižas labības kulšanu naktīs atspoguļota historiogrāfijā jau agrāk. Tā, Palcgrāves kalpi

²²⁵ LCVVA, 977. f., 1. apr., 766. l., 2., 3. lp.

²²⁶ Turpat, 770.—772. l.

²²⁷ Turpat, 97. l.

²²⁸ Turpat, 971. f., 1. apr., 676. l.

²²⁹ Turpat, 80. l., 26. lp.

²³⁰ Turpat, 1073. f., 1. apr., 1045. l., 1.—4. lp.

²³¹ LVA, V, 268. lpp.

²³² LCVVA, 3356. f., 1. apr., 2. l., 97., 104. lp.

²³³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 104. l., 2. lp.

²³⁴ LVA, V, 268. lpp.

1833. g. gan ieradušies vakarā muižā kult, bet naktī nav strādājuši.²³⁵

Viena no nozīmīgākajām šķiru cīņas izpausmēm bija bezzemnieku cīņa par zemi, kas plaši izvērās 50. un 60. gados. Kā jau agrāk noskaidrots, daļai kalpu tika atņemti gadiem koptie tīrumiņi un pļavas kroņa vai meža teritorijā,²³⁶ tāpat bija tieksme atņemt kalpu strādātās bandas saimniecību intensificēšanai. 25 Tašu un 12 Pilsbergu kalpi 60. gadu sākumā sūdzējās, ka viņiem atņemta iestrādāta zeme, bet iedota neiestrādāta vai nav dota nemaz. Tai pašā laikā 15 Grobiņas un divi Bramberģes kalpi lūdza zemi, trīs Bārtas kalpi — pļavas un zemi un 47 Pērkones kalpi — atļauju lietot neuzplēstu zemi.²³⁷ Grobiņas kalpi savā iesniegumā kroņa īpašumu pārvaldes Aizputes iecirknim savu prasību pēc zemes pamatoja ar nespēju uzturēt ģimenes, jo ar kalpu algu nepietiekot.²³⁸ Valsts iestādes šos jautājumus neizšķīra kalpu interesēs, tāpēc daļa kalpu atteicās no šā legālā cīņas veida un paši sāka plēst neaizņemtu zemi vai kopējās ganības. Astoni Tadaikšu kroņa pagasta kalpi uzara kopējās ganības Vasarkalnā. Par šādu rīcību 1856. g. sūdzējās ieinteresētie saimnieki.²³⁹ Kalpi šeit bija ierīkojuši tīrumus $\frac{1}{6}$ — $1\frac{1}{2}$ pūrvietas apmērā. 60. gadu sākumā 24 Grobiņas kalpi bija uzplēsuši tīrumus mežsaimniecības teritorijā Limbeķu ganībās. Lielākajai daļai kalpu tīrumi bija puspūrvietas apjomā, dažiem — lielāki. Zemes gabaliņi tika ierobežoti ar uzbērumiem, žogiem un grāvjiem. Daži Pērkones kalpi iekopa tīrumus mežniecības teritorijā vai pie Bullu kroga.²⁴⁰ Pagasta tiesa 1861. g. 2. augustā uzdeva astonās dienās norakt uzbērumus, aizpildīt grāvjus un izpostīt tīrumus. Šādiem rīkojumiem nebija panākumu tāpat kā agrāk.²⁴¹ Daļa kalpu saglabāja savus tīrumus un uzcēla pat mājiņas vai zemnīcas. Kalpi tik neatlaidīgi tiecās pēc zemes, ka administratīvās iestādes bija spiestas pieļaut šo nelegālo stāvokli, kamēr viņi pildīja savu sociālekonomisko funkciju — strādāja smago kalpa darbu muižā vai pie saimnieka. Tiklīdz nelikumīgie zemes lietotāji atteicās strādāt par kalpiem, viņu uzceltajām mājām izlauza durvis un logus, kā to 1860. g. un 1863. g. izdarīja ar Alpa Birgera, Jāņa Baumaņa un Kārļa Zommera būdām.²⁴² Vēl 1864. g. Grobiņas pagasta tiesa konstatēja, ka Limbeķu ganībās 33 perso-

²³⁵ H. Strods. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē, 39. lpp.

²³⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 1495. l., 1. lp.

²³⁷ LVA, V, 110., 114., 115., 268., 278. lpp.

²³⁸ LCVVA, 933. f., 33. apr., 1656. l., 1.—5. lp.

²³⁹ Turpat, 1160. l., 2., 3. lp.

²⁴⁰ Turpat, 9. apr., 118. l., 1., 2. lp.

²⁴¹ Tādu pašu lēmumu Grobiņas pagasta tiesa, pamatojoties uz kroņa muižu pārvaldes Aizputes iecirkņa rīkojumu, bija pasludinājusi jau 1852. g. 24. augustā (LCVVA, 933. f., 3. apr., 158. l., 3., 4. lp.).

²⁴² LCVVA, 933. f., 33. apr., 311. l., 190.—195. lp.; 312. l., 17. lp.

nām pieder nelegāli iekopti tīrumi un dzīvojamās mājiņas. No minētajiem būdniekiem 11 dzīvoja šādā veidā jau 9—30 gadus, pārējie 22 — tikai 1—4 gadus.²⁴³

Šādai kalpu rīcībai, no vienas puses, pamatā bija agrāko gad-simtu paradumi, kad kalpi un vaļinieki samērā brīvi iekopa zemi kroņa mežniecībās un citās kroņa teritorijās, no otras puses, te iezīmējas kalpu cīņa pret proletarizēšanās procesu, bezzemnieku cīņa par zemi. XIX gs. 60. gadu sākumā Kurzemes kalpiem bija zināms, ka ar Krievijas zemnieku brīvlaišanas likumu zeme tika piešķirta krievu zemnieku obščinas locekļiem. 1862. g. Viskaļu, Vircavas un Lielsesavas kalpi lūdza troņmantnieku piešķirt viņiem zemi tāpat kā krievu guberņās.²⁴⁴

Apskatāmajā laika posmā izveidojās īpatnējās kalpu intereses. Kalpiem konfliktos ar muižu, saimniekiem un pagasta tiesu radās šķiras apziņa. Klaušu laikā šis process attīstījās lēni, jo kalpu — saimnieku interešu pretrunas notušeja apstākļi, ka kalpus līga saimnieks, bet ekspluatēja muiža. Ar pāreju uz naudas nomu kalpu un saimnieku intereses krasi atšķirās.

Kalpi, kā iepriekš norādīts, 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā jau apzinājās, ka kalpu un viņu ģimeņu ($\frac{6}{7}$ lauku iedzīvotāju) intereses ir pretējas saimnieku interesēm ($\frac{1}{7}$ zemnieku). Tai pašā laikā Nīzeres kalpi sāka izvirzīt politiskas prasības, lūdzot atļauju ievēlēt pagasta tiesā kalpu pārstāvi. Tam pretojās pagasta skrīveris Antoniuss. Nīzeres kalpi 1858. g. sūdzējās par pagasta skrīvera patvarībām pret agrāko kalpu tiesnesi Andreju Vārnu, kam skrīveris par kalpu interešu aizstāvēšanu norāvis tiesneša nozīmi un pašu gribējis nodot ārpus kārtas rekrūšos. Nīzeres kalpi saistīja savu neatliekamo ekonomisko prasību īstenošanu ar kalpu pārstāvja ievēlšanu pagasta tiesā, cerēdami, ka viņš rūpēsies, lai kalpi pietiekami daudz saņemtu atļaujas strādāšanai peļņas darbos, bet tie kalpi, kas paliek strādāt muižās un zemnieku saimniecībās, — pa sešām pūrvietām zemes.²⁴⁵

Tomēr kalpu patstāvīgās šķiru cīņas sākums apskatāmajā laikā attiecas tikai uz muižas kalpiem.

²⁴³ LCVVA, 933. f., 9. apr., 118. l., 5., 6. lp.

²⁴⁴ LVA, V, 254., 255. lpp.

²⁴⁵ H. Strods. Jautājumā par lauku proletariāta veidošanos Kurzemes kroņa muižās XIX gs. pirmajā pusē, 43. lpp.

NOBEIGUMS

«Neviens no XIX gadsimta agrārās likumdošanas dalībniekiem neparedzēja, ka zemnieku brīvlaišana sagraus pašus kļaušu saimniecību un feodālās ekspluatācijas pamatus, kaut gan tieši tādējādi izpaudās 1804.—1819. gada zemnieku likumu vēsturiskā nozīme,» tā apskatāmo laiku vērtēja J. Zutis.¹ Apstākļos, kad bija pasludināta personas juridiskā brīvība un brīvais līgums, nebija iespējams konsekventi saglabāt kļaušas un ārpusekonomisko piespiešanu. Ekonomiska nepieciešamība pakāpeniski veidoja ražošanas jomu ārpus lauksaimniecības ar brīvā līguma darbaspēku. Dažādi labvēlīgi faktori (vieglākas kļaušas kroņa zemniekiem un mežsargiem, auglīgāka augsne, labas plavas, tirdzniecisko centru tuvums) deva iespēju izpausties zemnieku saimnieciskajai iniciatīvai. Kur zemniekiem izdevās paplašināt saimnieciskās darbības sfēru pāri feodālo attiecību robežām, tur saimniecība attīstījās arī dzimtbūšanas, respektīvi, kļaušu, apstākļos.²

Blakus saimnieciski pagrīmušiem novadiem, kur zemniekiem pastāvīgi trūka patēriņa labības, kļaušu laiku beigās un naudas nomas sākuma posmā konstatējami rajoni ar lauksaimniecisku vai ārpuslauksaimniecisku specializāciju. Zemgales līdzenumā zemnieku saimniecības audzēja labību, sevišķi kviešus, pārdošanai; zemnieku pārdotai labībai bija nozīme iekšējā un ārējā tirgū. Seit labības audzēšana bieži bija izvērsta uz plavu sašaurināšanas rēķina, radot neatliekamu nepieciešamību pāriet uz daudzlauku sistēmu; plašākā apjomā to varēja īstenot vienīgi naudas nomas apstākļos.

Vidzemē ap Valmieru, Rūjienu, Piebalgu, Alūksni un Kurzemē Bauskas apkārtnē un Augškurzemē bija attīstīta līnkopība un līnu tirdzniecība, kas bieži vien bija saistīta ar nerentablu graudkopību. Uz sīku saimniecību bāzes, kur zemkopības kultūras audzēja galvenokārt patēriņam, izveidojās mājrupniecība (Piebalgā, Raunā, Briežu un Zosēnu muižā), amatniecība (Priekuļos), zemnieki iesaistījās mežu izstrādes un koku pludināšanas darbos (Lejasciemā un Skultē).

¹ J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gs. sākumā, 193. lpp.

² И. Д. Ковальченко. Об изучении мелкотоварного уклада в России XIX века. — История СССР, 1962, 1, 80. lpp.

Zemnieku saimnieciskā iniciatīva un cīņa par savas saimniecības pacelšanu un iesaistišanu ražošanā tirgum objektīvi sakrita ar vēsturiskās attīstības nepieciešamību. Pāreja uz naudas nomu ļoti spēcīgi stimulēja tālāku ekonomisko attīstību, tomēr galvenokārt tur, kur iepriekšējā evolūcija zemnieku saimniecībās to bija sagatavojusi.

Izskatītie avoti liecina, ka periodā, kad pakāpeniska pāreja uz naudas nomu bija sākusies, zināma zemnieku saimniecību ekonomiska stabilizēšanās norisa arī tais pagastos, kur vēl bija saglabājusies kļaušu noma; zemnieku sētas 50. gados bija apgādātas ar pilnīgāku un labāku inventāru nekā 30. un 40. gados. Zināmā mērā to var izskaidrot ar faktu, ka zemniekiem ar naudas nomas vēršanos plašumā atklājās jauna saimnieciska perspektīva. Bez preču sakražošanas pieauguma pozitīvās ietekmes Kurzemē zināma nozīme bija arī sētu «dzelzs» inventāra papildināšanai ar aizejošā saimnieka mantu sētas nomnieka maiņas gadījumā. Zināms pamats zemnieku saimniecību ekonomiskās stabilizēšanās procesā bija samērā lētajam kalpu darbaspēkam, kas tika komplektēts administratīvā kārtā. Vidzemē zemnieku saimniecībās tika ieguldīta daļa algas, kas bija nopelnīta darbos ārpus lauksaimniecības un ko kalpi maksāja saimniekiem par doto iespēju strādāt «peļņas» darbos.

Ražošanas spēku attīstības rezultātā daudzas zemnieku saimniecības ieguva tādu ekonomisku potenciālu, ka spēja izdalīt daļu inventāra tām sētām, kuras bija ekonomiski izpostījusī kļaušu sistēmas krīze. Kurzemē un Vidzemē tikai zināmos apmēros notika izputējušo saimniecību pievienošana lielākajām un spēcīgākajām. Tā bija raksturīga parādība Krievijas guberņās pēc dzimtbūšanas atcelšanas. Kurzemē un Vidzemē plašākos apmēros konstatējama ekonomiski spēcīgāko saimnieku ģimenes locekļu iespīšanās noplicinātajās sētās, no kurām bija izputējusi cita zemnieka ģimene, kas proletarizējās.

Zemnieku saimniecības, kas kļaušu nomas apstākļos piepildīja «feodālo čaulu ar kapitālistisku saturu»³, cīnījās par kļaušu nomas izbeigšanu galvenokārt legāliem līdzekļiem, bet tik nepiekāpīgi, ka valdošā šķira to reizēm uztvēra kā pretošanos likumīgajai varai. Daudz lielākus mērķus savai cīņai izvirzīja tā zemnieku daļa, kuras eksistence bija apdraudēta kļaušu sistēmas krīzes apstākļos. Vidzemē plašā teritorijā XIX gs. 40. gados zemnieki uzsāka cīņu par atbrīvošanos no muižnieku varas, par zemes iegūšanu. Tā objektīvi bija cīņa par revolucionāru kapitālisma attīstības ceļu lauksaimniecībā, turklāt ar iespaidīgām metodēm — pāriešanu pareizticībā un izceļošanu no Baltijas guberņām. Valdošā šķira bija spiesta izvirzīt dienas kārtībā kapitālisma attīstības jautājumu zemkopībā, protams, muižniekiem izdevīgākā veidā.

³ V. I. Ļeņins. Raksti, 13. sēj., 288. lpp.

Paralēli zemnieku sētu ekonomiskajam stabilizēšanās procesam norisa vienotās zemnieku kārtas diferencēšanās lauku buržuāzijā un lauku proletariātā.

Kalpu proletarizēšanās process norisēja dažādos aspektos. Sētu nomnieki sāka iegūt virsvērtību no kalpu darba. Šis process kļuva nozīmīgs līdz ar kļaušu nomas nomaiņu ar naudas nomu (1845.—1865. g.) un sevišķi stimulēja kalpu proletarizēšanās procesu. Šai pašā laikā stipri padziļinājās atšķirība starp saimniekiem un kalpiem mantas ziņā. Otrs aspekts, kas raksturo proletariātu vispār un arī lauku proletariātu, ir iesaistīšanās darbā uz brīvā līguma pamata, bez ārpusekonomiskas piespiešanas. Brīvā līguma darbaspēka tirgus ir viens no nozīmīgākajiem faktoriem, kas raksturo kapitālismu, kā to atkārtoti pasvītojis V. I. Leņins. Lai gan dzimtbūšana tika atcelta, tomēr brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanās Kurzemē un Vidzemē bija visai ierobežota. Ārpusekonomiskā piespiešana nodrošināja atpalikušajai kļaušu saimniecībai, kas pamazām sāka attīstīties kapitālisma virzienā, vajadzīgo darba roku kontingentu, dodot iespēju saglabāt daudz zemāku atalgojumu lauksaimniecībā nekā citās ražošanas nozarēs, kur dominēja brīvā līguma darbaspēks. Līdz 1863. g., kad tika izdots likums par pasēm Krievijas iedzīvotājiem, algoto darbu lauksaimniecībā nevar identificēt ar brīvā līguma darbu, jo galvenais ražotājs — kalps — bija padots ārpusekonomiskajai piespiešanai.

Brīvā līguma darbaspēka tirgus ārpus lauksaimniecības veidojās, pa daļai apejot valdošās šķiras izdotos rīkojumus. Zināms lauku darbaspēka pārpalikums guva iespēju pāriet uz citām ražošanas nozarēm. No brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanās ierobežotajām iespējām jāaplūko ļoti lielais bezzemnieku skaits Kurzemes un Vidzemes laukos. Pēc H. Stroda datiem,⁴ 1864. g. no zemnieku kopskaita Kurzemē bezzemnieku ģimeņu bija 84%, Vidzemē — 78,5%. Lielais bezzemnieku skaits nav uzskatāms tikai par samērā straujas kapitālisma attīstības pazīmi, bet arī par agrārās (relatīvās) pārpalikuma izpausmi. Kad pēc 1863. g. pasu likuma pastiprinājās lauku darbaspēka aizplūšana uz pilsētu, XIX gs. 80.—90. gados bezzemnieku skaits Vidzemē un Kurzemē bija daudz mazāks, kā to rāda M. Kozina dati.⁵

Pārmaiņas kalpu atalgojuma veidā iezīmējās līdz ar definitīvās brīvības stāšanos spēkā. Jau XIX gs. 20. gadu beigās sākās uzbrukumi tradicionālajam kalpu zemes lietošanas veidam. Kurzemes kalpiem pamazām atņēma viņu mantojamās pļavas. Kalpu atalgojums radikāli pārveidojās laikā, kad notika pāreja no kļaušām uz

⁴ Г. П. Строд. К вопросу о времени победы капиталистического способа производства в сельском хозяйстве. — Ежегодник... 1963 г. Вильнюс, 1964, 545. lpp.

⁵ М. И. Козин. Разложение крестьянства в Видземе и Курземе во второй половине XIX века. — Ежегодник... 1961 г. Рига, 1963, 51. lpp.

naudas nomu. Atalgojumus ar sējumiem un naturālījām arvien biežāk nomainīja nauda. Šai laikā daļa kalpu zaudēja savu personisko saimniecību, līdz ar to sākās kalpu ģimeņu izzušana Kurzemes un Vidzemes laukos.

Līdz ar pāreju uz naudas nomu laukos radās jauna iedzīvotāju kategorija — muižas kalpi. Kopā ar saimnieku kalpiem tie veidoja bezzemnieku slāni, kas sāka apzināties savas specifiskās intereses; muižas kalpu cīņu jau viņu eksistences pirmajos gados var uzskatīt par lauku bezzemnieku patstāvīgās šķiru cīņas sākumu. No vienas puses, tajā iezīmējās proletariātam raksturīgā cīņa par sava stāvokļa uzlabošanu — darba algas palielināšanu, darba apstākļu uzlabošanu. No otras puses, tā bija saistīta ar cīņu pret proletarizēšanās procesu — pret bandu atņemšanu un kalpu personiskās saimniecības likvidēšanu. Šai laika posmā jau notika vēsturiskā latviešu bezzemnieku cīņa par zemi. Tā izpaudās patvarīgā atmatu uzplēšanā un prasībā ieviest Baltijā Krievijas iekšējo guberņu agrārās attiecības, t. i., piešķirt zemi katram zemnieku sabiedrības vīrietim. Kalpu radītais virsprodukts, ko klaušu laikā galvenokārt piesavinājās muiža, naudas nomas periodā stiprināja zemnieku saimniecību ekonomisko bāzi. Saimnieku ģimenes locekļi arvien mazāk papildināja lauku bezzemnieku rindas. Šais apstākļos mazinājās kalpu un saimnieku agrākās kopīgās intereses arī šķiru cīņas jomā.

Kurzemē un Vidzemē XIX gs. 40.—50. gadu sociālekonomiskie notikumi izvirzīja šos Latvijas apgabalus vienā no pirmajām vietām starp cariskās Krievijas ekonomiski attīstītākajiem rajoniem. Laikā, kad citos plašās valsts novados, tai skaitā arī Latvijas austrumdaļā Latgalē, turpināja pazemināties darba ražīgums lauksaimniecībā, Kurzemes un Vidzemes laukos XIX gs. 50. gados iezīmējās ekonomiska augšupeja. Tomēr politiskā un administratīvā vara palika muižnieku rokās, tāpat viņiem piederēja gandrīz visa zeme. Tāpēc muižniekiem bija iespējams piesavināties lielāko daļu tautas ienākuma. Šie apstākļi saliedēja zemniekus cīņai pret privilēģēto muižnieku šķiru. Tai zemnieku daļai, kas nomāja sētas un zināmā mērā bija nostiprinājusi savu saimniecisko stāvokli, vēl ilgu gadu vajadzēja cīnīties pret feodālisma paliekām — muižnieku kundzību Latvijas laukos. Tai pašā laikā plašās bezzemnieku masas, kas bija radušās relatīvās agrārās pārapspiedošanas rezultātā, Kurzemes un Vidzemes laukos pakāpeniski kļuva par lauku proletariātu. Šādā veidā jau XIX gs. vidū Latvijā veidojās pamats revolucionārajiem uzplūdiem XX gs. sākumā.

NEPUBLICĒTIE AVOTI

Latvijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā (LCVVA)

Pagastu arhīvi

3783. f. Alsviķu pagasta valde	938. f. Jaunpils pagasta valde
3784. f. Alsviķu pagasta tiesa	939. f. Jaunraunas pagasta tiesa
1724. f. Annenieku pagasta tiesa	940. f. Jaunraunas pagasta valde
4551. f. Bērzaunes pagasta tiesa	941. f. Jaunrozes pagasta valde
6025. f. Biksēres pagasta tiesa	942. f. Jaunvāles pagasta valde
847. f. Blīdenes pagasta tiesa	6071. f. Kaives pagasta tiesa
977. f. Bornsmindes pagasta tiesa	4249. f. Kalnamuižas pagasta valde
842. f. Burtnieku pagasta tiesa	957. f. Kandavas pagasta valde
841. f. Burtnieku pagasta valde	1034. f. Kandavas pagasta tiesa
854. f. Cesvaines pagasta valde	966. f. Karvas pagasta tiesa
848. f. Daudzevas pagasta tiesa	3342. f. Kolberģa pagasta tiesa
879. f. Dauguļu pagasta tiesa	1134. f. Lāzberģa pagasta tiesa
896. f. Ērgemes pagasta tiesa	6035. f. Līderes pagasta tiesa
929. f. Gatartas pagasta tiesa	5879. f. Liezeres pagasta tiesa
1025. f. Grenču pagasta tiesa	1290. f. Lielzalves pagasta valde
904. f. Grobiņas pagasta valde	3391. f. Lielzalves pagasta tiesa
933. f. Grobiņas pagasta tiesa	1061. f. Lugažu pagasta valde
903. f. Grostonas pagasta valde	1062. f. Lugažu pagasta tiesa
908. f. Grostonas pagasta tiesa	1065. f. Lutriņu pagasta valde
915. f. Ilzenes pagasta tiesa	1066. f. Lutriņu pagasta tiesa
919. f. Iršu pagasta tiesa	1086. f. Mārsnēnu pagasta valde
971. f. Irlavas pagasta tiesa	1138. f. Mārsnēnu pagasta tiesa
954. f. Jaunkalsnavas pagasta valde	1072. f. Matkules pagasta valde
5890. f. Jaunpiebalgas pagasta tiesa	
937. f. Jaunpils pagasta tiesa	

1073. f. Matkules pagasta tiesa	1059. f. Ķēču pagasta tiesa
1111. f. Nīgrandas pagasta tiesa	3358. f. Smiltenes pagasta tiesa
1156. f. Priekuļu pagasta tiesa	1219. f. Stalbes pagasta tiesa
3328. f. Purmsātu pagasta tiesa	3356. f. Stāmerienas pagasta tiesa
3345. f. Skultes pagasta tiesa	
1216. f. Smiltenes pagasta valde	1237. f. Talses pagasta valde
	1234. f. Tadaikšu pagasta valde

Kroņa īpašumu pārvalžu iestāžu arhīvi

77. f. Vidzemes guberņas kamerālvalde
 472. f. Kurzemes guberņas kamerālvalde
 560. f. Kroņa īpašumu pārvaldes Jelgavas iecirknis
 561. f. Kroņa īpašumu pārvaldes Bauskas iecirknis
 565. f. Kroņa īpašumu pārvaldes Tukuma iecirknis
 563. f. Kroņa īpašumu pārvaldes Aizputes iecirknis
 565. f. Kroņa īpašumu pārvaldes Tukuma iecirknis
 566. f. Kroņa īpašumu pārvaldes Jēkabpils iecirknis
 191. f. Kroņa īpašumu pārvaldes Cēsu iecirknis
 194. f. Kroņa īpašumu pārvaldes Rīgas iecirknis
235. f. *Kurzemes un Vidzemes ev. lut. draudžu baznīcas grāmatu kolekcija*

* * *

Igaunijas PSR Centrālajā Valsts vēstures arhīvā (ERAKA)

2054. f. *Baltijas ģenerālgubernatora kancelejas V (zemnieku) nodaļa*

* * *

Latvijas PSR ZA Vēstures institūta rokrakstu fonds

PUBLICĒTIE AVOTI

Latvijas vēstures avoti, V sēj. Dokumenti par tautas atmodas laikmetu 1856.—1867. g. Sakārtojies A. Altements. Rīgā, 1939. g.

SATURS

Ievads	5
I. Avoti un historiogrāfija	9
1. Avotu apskats	9
2. Historiogrāfijas apskats	14
a) Laikabiedru apcerējumi	14
b) XIX gs. beigu un XX gs. historiogrāfija	19
II. Zemnieku saimniecību lielums un inventārs	35
1. Zemnieku saimniecību lielums	35
2. Zemnieku sētu inventārs	53
3. Zemnieku nomas māju piedāvājums un pieprasījums	71
III. Lauksaimnieciskā ražošana zemnieku sētās	89
1. Galveno zemkopības kultūru ražība	89
2. Saimnieku lauksaimnieciskā iniciatīva	111
IV. Zemnieku parādsaistības	143
1. Saimnieku parādi magazinām	144
2. Saimnieku labības parādi kronim	154
3. Zemnieku sabiedrības locekļu savstarpējie parādi	159
V. Zemnieku šķiru ciņa un pāreja uz naudas nomu	167
VI. Zemnieku diferencēšanās un brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanās	195
1. Zemnieku noslāņošanās	195
2. Saimnieku un kalpu atstātie mantojumi	209
3. Brīvā līguma darbaspēka tirgus veidošanās	221
VII. Kalpu pārvēršanās par lauku proletāriešiem	237
1. Kalpu ekonomiskais stāvoklis	237
2. Kalpu uzturs	256
3. Kalpu pretestības formas ekspluatācijai un lauku proletāriešu šķiras apziņas veidošanās sākums	266
Nobeigums	281
Nepublicētie avoti	285
Publicētie avoti	286

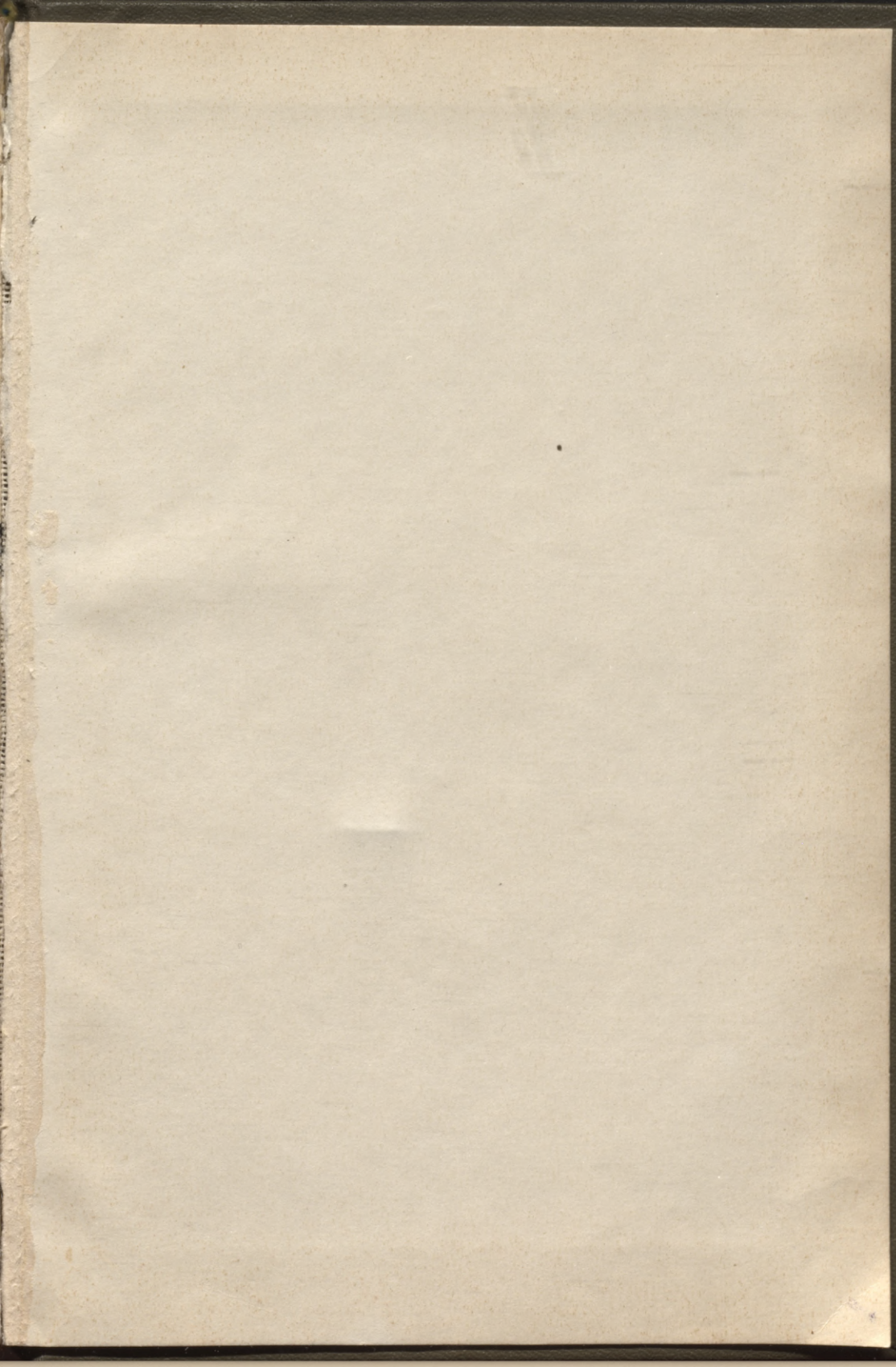
Melita Svarāne

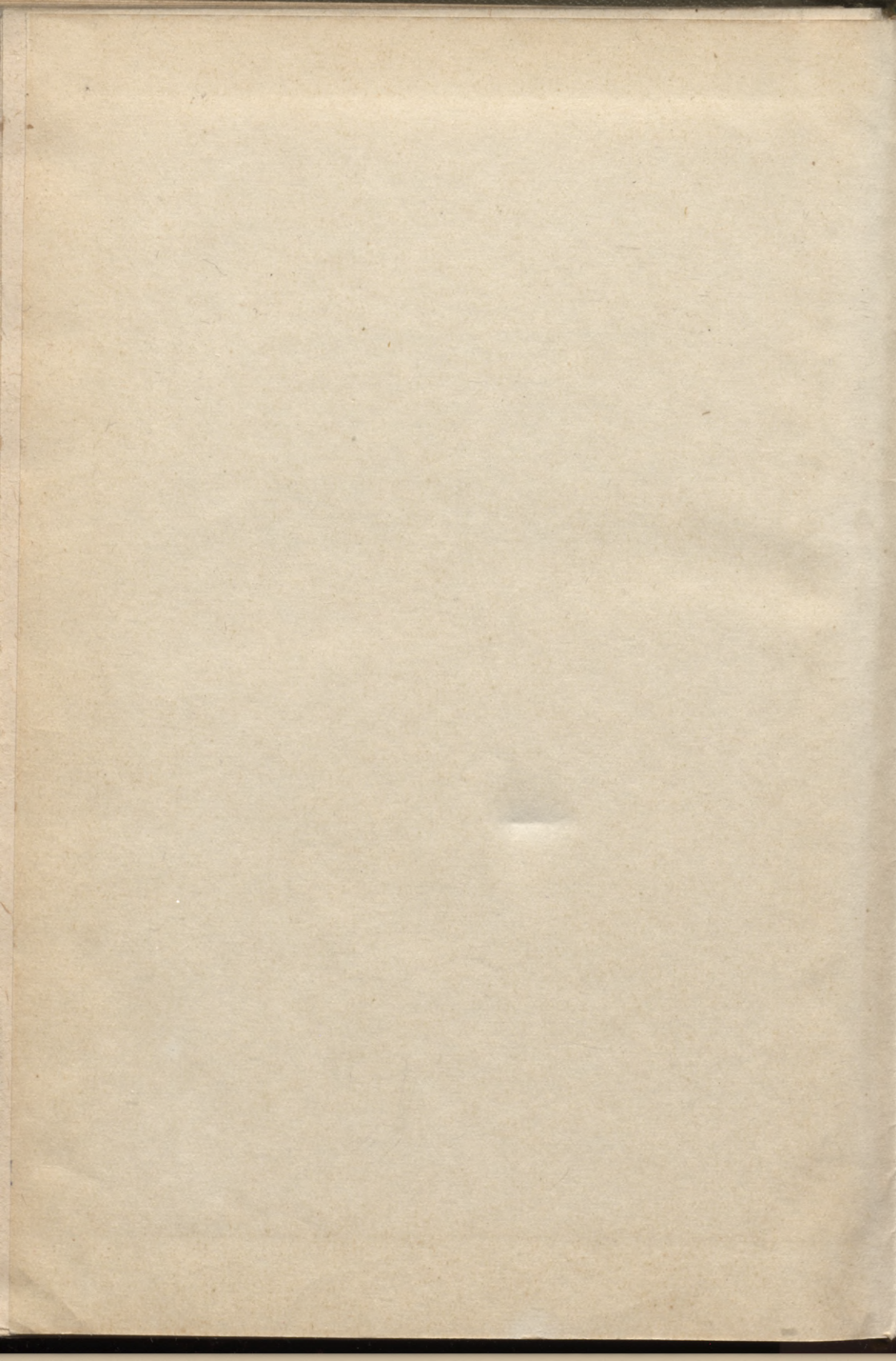
SAIMNIEKS UN KALPS KURZEME UN VIDZEME
XIX GADSIMTA VIDŪ

Vāku zīmējusi *A. Meiere.*

Redaktore *L. Šķinķe.* Māksl. redaktors *V. Zirdziņš.*
Tehn. redaktore *M. Kairiša.* Korektore *L. Brahmāne.*
Nodota salikšanai 1970. g. 30. jūnijā. Parakstīta
iespiešanai 1971. g. 3. martā. Tipogrāfijas papīrs
Nr. 1, formāts 60×90^{1/16}. 18,25 fiz. iespiedl.; 18,25
uzsk. iespiedl.; 20,91 izdevn. l. Metiens 1000 eks.
JT 05052. Maksā 1 rbl. 52 kap. Izdevniecība
«Zinātne» Rīgā, Turgeņeva ielā 19. Iespiesta Lat-
vijas PSR Ministru Padomes Preses komitejas
6. tipogrāfijā Rīgā, Gorkija ielā 6. Pasūt. Nr. 1229.

9(L)1

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0308127236

152